

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023.10 (3)
шілде-қыркүйек

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2022
© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабилдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan) **Kozhamzharova Daria Perneshovna** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieвна — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyzzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulbayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 424–438, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_424-438

CRITICAL ANALYSIS OF THE REFERENCE AND NORMATIVE STEREOTYPES OF THE SOVIET METHODOLOGY IN THE STUDY OF SOME ISSUES OF AUL SOCIO-ECONOMIC HISTORY IN THE 1920S

Zhulduzbek B. Abylkhochin¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-9941-059X>. E-mail: abylkhozhin@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Abylkhochin Zh.B., 2023

Abstract. The subject-target settings of this article are focused on a critical analysis of some methodological paradigms developed in Soviet historiography regarding the socio-economic processes that took place in the pre-kolkhoz Kazakh aul (1920s). At one time, they, being determined by the political and ideological conjuncture, acquired the character of a rigid reference-normative methodological imperative. It would seem, what is the point of revisiting past stereotypes, because they have long lost their real background? However, the force of inertia of those ideas often manifests itself in modern historiography. In the material proposed in this regard, this can be seen on the example of such issues as the degree of integration of the aul into commodity-money relations, the transformation of Kazakh subsistence farms into small-scale production, which were considered in Soviet historiography as potential prerequisites for the penetration of capitalist relations almost into traditional structures. At the same time, let's say, although they do not directly refer, but, as they say, they "keep in mind" Lenin's well-known statements about the role of the small-scale commodity system. Meanwhile, in modern literature (especially economics), the absolutization and categorical nature of some of these maxims are questioned even in relation to the Russian countryside (this will be mentioned in the article). Or take the still favorite way of proving the integration of Kazakh economies into market, commodity-money relations, illustrations of the growth of trade turnover of fair trade, credit cooperation, etc. In a word, appeals to the usual, but incorrect cause-and-effect relationships as an argumentation tool have not yet lost their relevance, which, in fact, actualizes their criticism.

Keywords: Methodology, historiography, small-scale production, commodity-money relations, stages of the reproduction process, marketability, Kazakh aul

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Ideological discussions of the 20–50s of the 20th century and their impact on the deformation of scientific historical knowledge in the Soviet and post-Soviet times” (IRN: AP 19680622).

For citation: Zhulduzbek B. Abylkhodzhin. Critical analysis of the reference and normative stereotypes of the soviet methodology in the study of some issues of aul socio-economic history in the 1920s // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 12. No. 3. Pp. 424–438. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_424-438

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ АУЫЛДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕҢЕСТІК ӘДІСНАМАНЫҢ ЭТАЛОНДЫҚ-НОРМАТИВТІК СТЕРЕОТИПТЕРІНЕ СЫНИ ТАЛДАУ

Жулдузбек Бекмухамедович Абылхожин¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
 <https://orcid.org/0000-0002-9941-059X>. E-mail: abylkhodzhin@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Абылхожин Ж.Б., 2023

Аңдатпа. Мақаланың пәндік-мақсаттық нұсқамалары колхозға дейінгі қазақ ауылында (1920 ж.) болған әлеуметтік-экономикалық үдерістерге қатысты кеңестік тарихнамада жасалған кейбір әдіснамалық парадигмаларды сыни тұрғыдан талдауға бағытталған. Кезінде олар саяси-идеологиялық конъюнктурамен айқындала отырып, қатаң анықтамалық-нормативтік әдістемелік императив сипатына ие болды. Бұрынғы стереотиптерді қайта қараудың мәні неде, олар өздерінің нақты астарын әлдеқашан жоғалтқан еді ғой? Дегенмен, сол идеялардың инерциялық күші қазіргі тарихнамада жиі көрініс береді. Осыған байланысты, ұсынылған материалда мұны, капиталистік қатынастардың дәстүрлі құрылымдарға дерлік енуінің әлеуетті алғышарттары ретінде, кеңестік тарихнамада қарастырылған ауылдың тауар-ақша қатынастарына біріктіру дәрежесі, қазақтардың қосалқы шаруашылықтарын ұсақ өндіріске айналдыру сияқты мәселелер мысалынан көруге болады. Бұл ретте, айталық, олар тікелей сілтеме жасамаса да, олар айтқандай, ұсақ тауар жүйесінің рөлі туралы Лениннің белгілі тұжырымдарын «ойда сақтайды». Сонымен қатар, қазіргі әдебиетте (әсіресе экономикада) бұл асыра сілтеушіліктердің кейбірінің абсолюттенуі және категориялық сипаты тіпті орыс ауылына қатысты да күмән тудырады (бұл мақалада айтылады). Немесе, қазақстандық экономикалардың нарыққа, тауар-ақша қатынастарына интеграциялануын дәлелдеудің әлі де сүйікті әдісін алайық, сауда айналымының өсу иллюстрациялары жәрмеңке саудасы, несиелік кооперация және т.б. Түйіндей айтқанда, дәлелдеу құралы ретінде кәдімгі, бірақ дұрыс емес себеп-салдарлық байланыстарға жүгіну әлі де сұранысын жоғалтқан жоқ, бұл шын мәнінде олардың сынын өзекті етеді.

Түйін сөздер: Әдістеме, тарихнама, ұсақ тауар өндірісі, тауар-ақша қатынастары, ұдайы өндіру процесінің сатылары, тауарлық, қазақ ауылы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғасырдың 20–50 жылдарындағы идеологиялық пікірталастар және олардың кеңестік және посткеңестік кезеңдегі ғылыми тарихи білімнің деформациясына әсері» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған (ЖТН: АР 19680622).

Дәйексөз үшін: Абылхожин Ж.Б. 1920 жылдардағы ауылдың әлеуметтік-экономикалық тарихының кейбір мәселелерін зерттеудегі кеңестік әдіснаманың эталондық-нормативтік стереотиптеріне сыни талдау // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 424–438 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_424-438

КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТАЛОННО-НОРМАТИВНЫХ СТЕРЕОТИПОВ СОВЕТСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АУЛА 1920-Х ГГ.

Жулдузбек Бекмухамедович Абылхожин¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-9941-059X>. E-mail: abylkozhin@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Абылхожин Ж.Б., 2023

Аннотация. Предметно-целевые установки данной статьи ориентированы на критический анализ некоторых методологических парадигм, выработанных в советской историографии по поводу социально-экономических процессов, протекавших в доколхозном казахском ауле (1920-е гг.). В свое время они, будучи детерминированными политико-идеологической конъюнктурой, обрели характер жесткого эталонно-нормативного методологического императива. Казалось бы, какой смысл вновь обращаться к прошлым стереотипам, ведь они уже давно утратили свою реальную подоплеку? Однако сила инерции тех представлений нередко проявляется в современной историографии. В предлагаемом в этой связи материале это прослеживается на примере таких вопросов, как степень интеграции аула в товарно-денежные связи, трансформация казахских натурально-потребительских хозяйств в мелкотоварное производство, рассматривавшихся в советской историографии в качестве потенциальных предпосылок проникновения капиталистических отношений чуть ли не в традиционные структуры. При этом, скажем, хотя прямо и не ссылаются, но, как говорится, «держат в уме» известные высказывания Ленина по поводу роли мелкотоварного уклада. Между тем в современной литературе (особенно экономической) абсолютизация и категоричность некоторых таких максим подвергаются сомнениям даже применительно к российской деревне (об этом будет упомянуто в статье). Или взять остающийся по-прежнему излюбленным способом доказательств интеграции казахских хозяйств в рыночные, товарно-денежные отношения иллюстрации роста товарооборотов ярмарочной торговли, кредитной кооперации и т.п. Одним словом, обращения к привычным, но неверным причинно-следственным связям как инструменту аргументации еще не утратили своей востребованности, что, собственно, и актуализирует их критику.

Ключевые слова: Методология, историография, мелкотоварное производство, товарно-денежные отношения, стадии воспроизводственного процесса, товарность, казахский аул

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Идеологические дискуссии 20–50-х гг. XX века и их воздействие на деформацию научного исторического знания в советское и постсоветское время» (ИРН: АР 19680622).

Для цитирования: Абылхожин Ж.Б. Критический анализ эталонно-нормативных стереотипов советской методологии в изучении некоторых вопросов социально-экономической истории аула 1920-х гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 424–438. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_424-438

Введение

Похоже, в современной казахстанской историографии стала уже тривиальной процедура, когда исследователи предваряют свой дискурс своеобразной мантрой по поводу методологического плюрализма. Под таким заклинанием подразумевается, что предлагаемый нарратив якобы «очищен» от влияний марксистско-ленинской догматики, европоцентристских привязок и уж конечно, не страдает так называемым «постколониальным синдромом».

Однако дежурная риторика нередко расходится с реальной исследовательской практикой, когда на

самом деле та или иная доказательная аргументация выстраивается, пускай и в имплицитных или неких превращенных формах, но посредством апелляции именно к прошлому (привычному) методологическому инструментарию. Иначе говоря, концептуально-методологические установки, оформившиеся в ходе дискуссий 1920-1960-х и более поздних годов в обязательный нормативно-идеологический эталон, если и не определяют, то продолжают своей инерцией оказывать влияние на исследовательскую практику.

Не случайно сохраняются, так сказать, «в рабочем состоянии» методологические стереотипы о якобы «феодальности» («полуфеодальности», «патриархальной феодальности») и «классовости» общественных (производственных) отношений в традиционных структурах, а это прямое влияние как раз таки марксистско-ленинских теорий общественно-экономических формаций и классовой борьбы; патриархально-генеалогические (родоплеменные) и регионально-партикуляристские (жузовые) ассоциативные опосредования, пронизывавшие номадный социум и выполнявшие важнейшую функцию в структуре его воспроизводственных связей, как и раньше, обозначаются «патриархально-родовыми пережитками», т.е. некими остаточными рудиментами; локальные явления стихийного перехода кочевников и полукочевников на оседлое земледелие интерпретируется не как следствие кризиса скотоводческого хозяйства в поздний период колониальной политики и в первое советское десятилетие, а якобы результат освоения номадами «передового» хозяйственного опыта (читай: цивилизаторской миссии Российской империи, а позднее – «цивилизаторской» же озабоченности Советской власти). Если иметь в виду, что европейская традиция, полностью игнорируя обусловленность номадного способа производства природно-климатическими императивами (в частности, фактором аридности), представляла «кочевые» общества как «цивилизационно примитивные», а вслед за Европой такой же «оптики» придерживалась и российская колониальная доктрина, то можно сказать в этой связи, что в полемике по поводу перехода скотоводов на оседлое земледелие ощущается присутствие потаенного «комплекса стыдливости» за наших предков, а это и есть проявление «постколониального» (в советской модификации – «постимперского») синдрома, замешанного к тому же на европоцентристских стереотипах.

Перечень проблематик, в рассмотрении которых продолжают «отсвечивать» прошлые, по сути, идеологизированные когнитивные матрицы, можно было бы продолжать. И это был бы весьма длинный ряд. Однако в данной статье речь пойдет лишь о проблеме так называемой товаризации и мелкотоварного производства в среде казахских доколхозных хозяйств, т.е. степени их интеграции в товарно-денежные отношения. Этот вопрос представляется важным, поскольку он имеет не какой-то узко обособленный научный интерес (как может показаться в первом приближении), но обнаруживает причинно-следственные проекции системного характера, на фоне которых отчетливо проступают прошлые ошибочные методологические аргументы.

Если сильно упрощенно, то, как известно, основатели «научного коммунизма», предвещая грядущую пролетарскую революцию, обосновывали ее неизбежность нарастающим обострением глубоко антагонистических противоречий между трудом и капиталом, т.е. буржуазией и рабочим классом. После Октябрьской революции 1917 г. идея «классовой борьбы» стала одной из несущих конструкций советской государственной индоктринации. Она актуализировала политико-идеологический запрос на поиск везде и всюду классовой борьбы, включая аграрную периферию.

А спрос, говоря известной метафорой, порождает предложение. В 1920-е гг. советские пропагандисты-маргиналы (дилетанты от марксизма) стали «обнаруживать» проявления капиталистических отношений даже в казахском ауле. Так, зав. Отделом печати Казкрайкома ВКП(б), Г. Тогжанов в своей книге «О казахском ауле», вышедшей в 1927 г., в числе прочего утверждал, что «таких буржуа (подобных кулакам в русской деревне – Ж.А.) можно встретить в одного типа, ... то и другое – товарное хозяйство с капиталистическим способом производства» (Тогжанов, 1927: 9–10).

Рассуждения Тогжанова почти точь в точь перешли в официальные партийные публикации. Так, в материалах к отчету ЦИК Казахской АССР на сессии ВЦИК (1928 г.) категорично утверждалось: «К началу двадцатого столетия крупное полуфеодальное байство в основном успело перевести свое хозяйство на капиталистические рельсы» (Материалы, 1928: 18). В обращении ЦИК КАСССР к трудящимся республики по поводу предстоящей конфискации скота у баев – полуфеодалов, давалось следующее разъяснение: «Рядовой бай есть в каждом хозяйственном ауле, его хозяйство держится на товарно-капиталистической основе..., в основном, такой рядовой казахский бай не отличается от русского кулака (т.е. сельского буржуа – Ж.А.)» (Ко всем трудящимся Казахстана, 1928: 128).

В трудах конференции по изучению производительных сил Казахстана, состоявшейся в феврале 1932 г. в АН СССР, читаем: «Старый господствующий класс – байство ... боролся отчаянно ... чтобы сохранить старые традиции капиталистического развития». В одном из отчетов экспедиции, проведенной в 1928 г. в скотоводческих районах Джетысуйской губернии под руководством крупного ученого, профессора А.А. Рыбникова, утверждается, что удельный вес «мелкокапиталистических хозяйств приближается в ауле к 7 %» (Казахстан, 1930: 9).

Уже из приведенных выше выдержек заметно, что в своей преобладающей части довоенная публицистика (обозначавшаяся как «марксистская» в отличие от нарративов так называемых «местных националистов и шовинистов», реалистичность которых требует специального рассмотрения) была одержима стремлением во чтобы то ни стало обнаружить в казахском ауле нормативно-эталонные, т. е. «в духе марксизма» предпосылки классовой борьбы. По-видимому, понимание вульгарно-утрированного характера таких представлений партийно-советской, по сути, публицистики подвигло более позднюю историографию (1960–1980-х гг.) подойти к данной проблеме, так сказать, с другой стороны. А именно через рассмотрение якобы нараставших в ауле 1920-х гг. процессов товаризации казахских хозяйств и развития в их массиве мелкотоварного производства.

При этом, понятно, руководствовались хрестоматийными и якобы аксиоматическими ленинскими постулатами. Во-первых, о том, что в развитии капиталистических отношений решающую роль играют две фазы: «1) превращение натурального хозяйства непосредственных производителей в товарное; 2) превращение товарного хозяйства в капиталистическое» и, во-вторых, что: «Мелкое производство рождает капитализм и буржуазию постоянно, ежедневно, ежечасно, стихийно и в массовом размере» (Ленин, 1965–1975: т. 1, 87; т. 41, 6). Одним словом, дескать, товарно-денежные отношения и простое товарное производство сами по себе способны постоянно и непременно порождать капиталистические отношения (Когнитивные структуры, 2022: 92–93). При этом, понятно, никто не рисковал, даже внутренне задуматься, почему же в таком случае ничего подобного не происходило, допустим, в античных Греции и Риме, где столетия существовали простое товарное производство и товарообмен? (Когнитивные структуры, 2022: 92–93).

Беспроблемно апеллируя к ленинским схемам, исследователи выстраивали логические конструкции своих нарративов. Сначала утверждалось, что к концу 1920-гг. «средняк стал центральной фигурой казахского аула» (Дахшлейгер, 1965: 413). Далее различными, но при этом селективными иллюстративными материалами показывалась якобы «втянутость» середняцких хозяйств аула в товарно-денежные, рыночные отношения, а потому, дескать, середняки – это массовые субъекты мелкотоварного производства, которое, как учил Ленин, суть платформа для капиталистической трансформации. А отсюда, как говорится, было рукой подать до процессов классового образования, капиталистических отношений, а соответственно, и классовой борьбы. Вот такая простая, и главное, удобная и, конечно, безопасная (ведь ссылки на Ленина) логика.

Именно в связи с такими представлениями в литературе получила распространение методика, нивелирующая какую-либо разницу между товарным и середняцким типами хозяйств, т.е. фактически признающая их тождество. Примечательно, что исходящая отсюда посылка со временем трансформировалась в нечто непреложное, само собой разумеющееся. Абсолютизируя ее именно в таком качестве, отдельные исследователи легко подменяют одно понятие другим, преступая тем самым демаркационную линию, разграничивающую различные таксономические уровни. В результате очень часто середняцкие хозяйства почти автоматически наделяются статусом носителей мелкотоварного уклада, а осереднячивание аула рассматривается не как процесс чисто имущественных подвижек казахских хозяйств, а как сущностный аналог их «мелкотоварной» трансформации (Амантаев, 1969: 82).

Подобная аберрация имеет место во многих работах, посвященных истории доколхозного аула. В качестве типичного примера смешения процессов осереднячивания и товаризации приведем следующий отрывок: «Одно из социально – экономических следствий революционно – демократических преобразований, осуществленных в 1926–1928 годах в ауле состояло в превращении многих тысяч бедняцких хозяйств в хозяйства мелких производителей, основанных на товарно-денежных отношениях». (Кшибеков, 1963: 119). Вряд ли кто-то будет оспаривать, что реформы 1920-х гг. способствовали некоторому увеличению удельного веса середняцкой группы хозяйств. Но это была не более чем арифметическая, формальная статистика. Она концентрировала внимание на том, сколько хозяйств,

имевших более 25 голов скота, было до реформ и сколько стало после их проведения. При этом, конечно же, игнорировались, с одной стороны, необходимость таких хозяйств интегрироваться в традиционную структуру экономических и внеэкономических воспроизводственных связей, а с другой – традиционные же институты соционормативного отчуждения продукта труда и механизмы реципрокации (это особая тема, требующая специального рассмотрения, поэтому ограничимся здесь лишь констатацией этой институции). С учетом сказанного можно утверждать, что так называемые «средняцкие» хозяйства в реальной практике не меняли своего социального статуса. Еще менее правомерно утверждать, что, переходя в середняцкую группу, бедняцкое хозяйство становилось в то же время и товарным. Материалы фиксируют множество случаев, когда то или иное хозяйство, приближаясь по своим чисто физическим параметрам (количество голов скота, десятин и т. д.) к рубежу середняцкой группы, в то же время оставалось глубоко натуральным, никак не связанным с рынком.

Тем не менее привычные методики с опорой на формальную статистику и публицистику 1920-х гг. продолжали доминировать в историографии. Так, в одной из известных работ пишется: «Во второй половине 20-х годов значительно ускорилась денатурализация хозяйственного строя кочевого и полукочевого аула». И далее: «Различия между деревней и аулом, с одной стороны, аулом кочевым и полукочевым – с другой, в смысле связей с рынком частично сгладились, хотя они еще не стали одинаковыми» (Дахшлейгер, 1965: 261–283, 405–422).

Данные выводы артикулируются и в обобщающей работе «История крестьянства Советского Казахстана» (Алма-Ата, 1985), где подчеркивается:

«Оседлый земледельческий аул практически мало чем отличался от деревни. И там и тут преобладал уклад мелкотоварный. В кочевом и полукочевом ауле патриархально – феодальный уклад был в основном ликвидирован, но еще сохранялся, особенно в отдаленных от железных дорог и городов районах. Значительно расширилась в нем сфера действия мелкотоварного уклада. Патриархально – феодальный уклад уже не определял социально-экономическое лицо кочевого и полукочевого аула» (Дахшлейгер, Нурпейсов, 1985: 143).

Между тем методологическая диверсификация исследований в обозначенном направлении способствовала получению результатов, кардинально меняющих привычные представления. Правда, продуцировались они на материалах стран Азии и Африки, поскольку собственно советская тематика была табуирована от всяких там «пересмотров», т.е. запросто можно было заполучить ярлык «ревизионистов». Синтезированное на «восточном» эмпирическом уровне знание вывело на наблюдение того обстоятельства, что показатель, товарного выхода продукта, к которому столь часто апеллируют исследователи, не может рассматриваться как адекватное проявление товарности производства, и главным образом, в силу характерного для традиционного сектора разрыва в уровнях товаризации результатов производства (конечный продукт отрасли) и воспроизводственного процесса (доля товарного продукта во всем потребляемом в производстве продукте). Поскольку производство меновых стоимостей здесь немного опережало реальные масштабы общественного разделения труда, уровень товаризации продукта в стадии его выхода на рынок оказывался существенно выше (Растянников, 1976: 180–183; Широков, 1976: 186).

Это предполагало, что в контексте традиционных аграрных структур необходимо отличать товаризацию сельского хозяйства как отрасли от товаризации индивидуального крестьянского хозяйства. В связи с уточненными особенностями первостепенное значение было признано за анализом продукта «по показателям натуральных и товарных элементов в фазе его потребления в воспроизводственном процессе» (Растянников, 1973: 67). Такой подход позволяет обозначить степень интеграции крестьянского хозяйства в опосредованное рыночным обменом общественное разделение труда, которое, как известно, является основой товарного производства. Иначе говоря, с выявлением действительных масштабов товарного возмещения через рынок и товарно-денежные отношения компонентов воспроизводства более всего возможно определить реальный уровень товарности собственно производства, при этом ни в коей мере не отождествляя ее с товаризацией конечного продукта сельскохозяйственной отрасли.

В товаризации воспроизводственного процесса выделяются две стадии. Первая связывается с проникновением товарно-денежных отношений в сферу личных потребностей, вторая – производственных. При этом подавляющая часть исследователей склонна видеть главный момент данной трансформации на второй стадии, на которой товарные формы овладевают воспроизводством средств

производства, когда, говоря словами К. Маркса, «весь круг предметных условий, требующихся для производства одного – единственного товара: сырье, орудия, вспомогательные материалы и т. д. – входит в его производство в качестве товаров» (Маркс, Энгельс, 1973: 332). Более чем однозначно эта точка зрения сформулирована в следующем тезисе: «Как бы тесна ни была связь крестьянского хозяйства с рынком, сколь бы высокой ни оказалась доля производимой им товарной продукции, пока товарно-денежные отношения не развиваются настолько, чтобы вторгнуться в воспроизводство средств производства, это хозяйство в основе своей остается натуральным» (Данилов и др., 1977: 23).

Для рассмотрения степени развития данного процесса применительно к казахскому аулу 1920-х гг. можно воспользоваться материалами переселенческой партии, обследовавшей в 1927 г. экономику 3500 казахских хозяйств южной части Омской губернии. (В разработку включены хозяйства как скотоводческого, так и комплексного типа: 96, 9 % хозяйств имели посевы, площадь которых в среднем на хозяйство составляла около 4 десятин) (Студенецкий, 1929). Хотя выбранный район и не входит в границы собственно Казахстана, он по целому ряду ориентиров может быть признан как типичный, и, следовательно, полученные по нему выводы с определенным допущением правомерно экстраполировать на большую часть территории расселения казахских хозяйств. Кроме того, эти материалы привлекают добротностью данных – они тщательно обработаны, техника группировки их филигранна, качество дифференциации описываемых объектов по широкому набору признаков, в том числе по критериям хозяйственно – типовой ориентации и социальному статусу, высокое.

И, наконец, самое главное, что побудило обратиться к этим материалам, – это местоположение района. Южная часть Омской губернии – территория, примыкающая к сибирской железнодорожной магистрали и ряду крупных рынков, в первую очередь городу Омску. Вместе с тем этот район являл собой своеобразную маргинальную зону, где, благодаря интенсивным этнокультурным контактам, происходило ускоренное накопление факторов, трансформировавших традиционный комплекс. Ясно, что подобная концентрация исключительно благоприятных предпосылок должна была способствовать динамичному «размыванию» натурально – потребительской автаркии аула в данном районе. Но это, как говорится, в теоретическом идеале. В реальной же действительности глубина расщепления воспроизводственного процесса товарно-денежными отношениями могла и не достигать расчетно-гипотетических характеристик. В этом случае, согласно элементарной логике, будет правомерным предположить, что в районах, подверженных действию модернизированных векторов в относительно меньшей степени, пределы денатурализации находились на еще более низком уровне.

Для начала попытаемся проследить масштабы проникновения в казахские хозяйства описываемого района сельскохозяйственного инвентаря. В этом отношении представляют интерес данные по обеспеченности последним в расчете на 100 хозяйств, в шт. (Таблица 1) (Студенецкий, 1929: 77).

Таблица 1. Данные по обеспеченности сельскохозяйственным инвентарем
[Table 1. Data on the provision of agricultural implements]

Год	Плуги и букеры	Бороны	Сеялки	Хлебоубо-рочные машины	Сено-Уборочные машины	Сепараторы
1920	24,5	29,4	0,6	3,3	30,9	3,4
1927	26,0	39,3	1,2	5,1	42,2	18,6

Если сравнивать 1920 и 1927 гг. (первый отражал период кризисной депрессии, второй – период завершения восстановительных процессов), то нельзя не заметить нарастающую диспропорциональность в обеспеченности сельхозинвентарем. Но темпы ее были явно недостаточны, чтобы говорить о резком расширении сферы влияния рынка орудий труда на экономику казахских хозяйств в данном районе. Очевидность этого факта лишней раз подчеркивается сопоставлением соответствующих показателей по казахским и русским хозяйствам этой территории. Так, стоимость сельхозинвентаря в среднем на одно хозяйство составило в ауле 106 руб., тогда как в деревне – 442 руб., т.е. налицо была более чем четырехкратная диспропорция (Студенецкий, 1929: 78).

Понятно, что приведенные сведения требуют социальных корректировок, поскольку концентрация орудий труда в различных социально-экономических группах была далеко не одинаковой. В этом плане приемлемы материалы по «разбивке» хозяйств по стоимости наличного сельхозинвентаря (в руб.), таблица 2 (Студенецкий, 1929: 119).

Таблица 2. Данные по группированию хозяйств по стоимости наличного сельхозинвентаря (в руб.)
 [Table 2. Data on grouping farms by the cost of available agricultural equipment (in rub.)]

Группы	Без с/х инвентаря	До 50	50-100	100-200	200-400	400-1000	Свыше 1000
В % от общего числа хозяйств	35,1	28,0	16,6	14,0	5,2	0,9	0,2

Как видно, 35, 1 % хозяйств, т.е. более чем одна их треть, вообще не имели сельхозинвентаря. В интервале с обеспеченностью им до 400 руб. было сосредоточено 63,0 всех хозяйств. Если учесть индекс цен на сельскохозяйственные орудия и активную рыночную конъюнктуру, то эти хозяйства следует отнести к группе, характеризующейся недостаточной обеспеченностью сельхозинвентарем. От 40 до 55 % скотоводческих и комплексных хозяйств района прибегали к найму чужого инвентаря преимущественно за натуральную плату и отработки. В балансе найма – сдачи сельскохозяйственных орудий хозяйства всех социальных групп имели отрицательное сальдо. Даже зажиточные и байские хозяйства вступали в контакты с территориально соседствующей деревней по линии аренды сельхозорудий, главным образом сложных их видов (молотилок, хлебоуборочных и сеноуборочных машин) (Студенецкий, 1929: 122).

Слабая ориентация на рынок проявлялась и в характере воспроизводства основных элементов индивидуальной производственной инфраструктуры. Если во времени сдвиги здесь еще были как-то заметны (по сравнению с наблюдениями дореволюционных исследователей), то в смысле качественной эволюции сохранились весьма скромные масштабы. Примером тому могут служить показатели обеспеченности хозяйств постройками производственного назначения. Они выявили, что даже в самой верхней социальной группе (с обеспеченностью средствами производства более 3 тыс. руб.) в среднем на хозяйство приходилось 0,9 единицы амбаров, 0,4 хлебов и утепленных скотских дворов, 1,5 закрытых холодных дворов, 0, 4 сараев, 1,6 колодцев и построек, не имеющих определенного назначения (Студенецкий, 1929: 82–83). И это несмотря на то, что в хозяйствах этой группы до 29 % валового дохода формировалось уже за счет продукции земледелия, что свидетельствовало о комплексном характере производства. Данное обстоятельство, взятое само по себе, должно было вызвать некоторую диверсификацию структуры и качества хозяйственных объектов, и следовательно, усиление связи данного компонента воспроизводства с рынком. Однако этого не произошло. Набор производственных объектов, технология построек и приемы их амортизации продолжали базироваться на традиционной основе, которая не требовала сколько-нибудь серьезного отвлечения средств и обращения к рынку.

Усеченный характер капиталовложений был свойственен всем социальным группам аула. Корреляция между мощностью и величиной капитальных вложений не была сильно выражена. Если рассмотреть группировку хозяйств по стоимости средств производства, то можно заметить, что по мере удаления от первой (низшей) группы и приближения к последней (верхней) показатель, характеризующий мощность хозяйства (т.е. стоимость средств производства), возрастает почти в 30 раз, в то время как разница в объемах капиталовложений между двумя крайними группами всего двукратная (Студенецкий, 1929: 84).

Итак, анализ ряда частных показателей выявляет, что экономика казахских хозяйств исследованного района, несмотря на совокупность благоприятных факторов (о них речь шла выше) не показывала серьезной зависимости воспроизводства средств производства от опосредованного товарно-денежными отношениями рыночного обмена. По-видимому, еще меньшие сдвиги в этом направлении были на более отсталых в социальном и экономических отношениях этажах традиционной структуры, где факторы товаризации подавлялись консервативным комплексом.

Чтобы проверить эту версию, рассмотрим материалы, полученные в 1928 г. Наркомземом КАССР по типичным казахским земледельческим хозяйствам северных округов республики (ярко выраженная земледельческая зона); в их массиве, в частности, сохранились данные по обеспеченности сельхозинвентарем (табл. 3) (Семевский, 1941: 101).

Таблица 3. Обеспеченность казахских хозяйств северных округов сельхозинвентарем (% от общего их числа)
 [Table 3. Provision of Kazakh farms in the northern districts with agricultural equipment (% of their total number)]

Социальные группы	Хозяйства		
	Без всякого инвентаря	С простейшим инвентарем	С усовершенствованным инвентарем
Петропавловский округ			
Бедняцкая	95,5	0,0	0,9
Среднеобеспеченная	83,2	8,9	3,3
Байская	37,5	9,5	36,6
Павлодарский округ			
Бедняцкая	99,4	0,6	0,0
Среднеобеспеченная	85,8	8,6	4,5
Байская	57,1	14,6	27,4

К сожалению, в комментариях к таблице никак не объясняются критерии и методика разгруппировки хозяйств по социальным группам. Скорее всего, здесь не обошлось без серьезных просчетов: иначе трудно объяснить явную заниженность (а в ряде случаев завышенность) некоторых показателей. И тем не менее, несмотря на имеющиеся статистические погрешности, общая тенденция в приведенных данных выражена более чем четко. Она рисует картину крайне низкой обеспеченности хозяйств всех социальных групп орудиями труда. Правда, относительно усовершенствованного инвентаря (железные плуги, букеры и т.д.) байские хозяйства имели заметно выраженные преимущества. Если же взять хозяйства, выделенные в среднеобеспеченную группу, то большая часть принадлежащего им инвентаря была простейших видов (омач, саман, деревянные сохи и т.д.). Следовательно, здесь преобладал инструментарий традиционного типа, воспроизводство которого базировалось соответственно на традиционной основе и носило внутрисекторный характер.

Таким образом, какие бы параллели мы не рассматривали, в каких бы направлениях не выстраивали анализ имеющегося материала, в фокусе всегда обнаруживается слабая зависимость воспроизводства средств производства от рынка, когда абсолютно подавляющая часть продукта поступала в воспроизводственный процесс без участия товарно-денежных связей.

В сравнительном большем объеме рыночные связи охватывали ту сферу воспроизводственного процесса, которая была связана с личным потреблением. Однако и здесь характер соотношения между товарным и натуральным компонентами ещё не вылился в какую – то однозначную тенденцию.

Если условно расчленить фонд личного потребления на непродовольственную и продовольственную части, то в первом случае можно будет заметить некоторое оживление процессов товаризации. И это понятно, так как потребление товаров непродовольственной группы в обход рынка (т.е. через внутренние резервы натурального хозяйства или прямой продуктообмен) было практически трудно осуществимо. Диверсификация структуры потребления за счет товаров промышленного происхождения делала необходимыми контакты с рынком, что собственно подтверждается многочисленными источниками. Так, отчеты о ярмарочной торговле говорят о том, что спрос на эти товары почти никогда не удовлетворялся полностью и многократно превышал их предложение. С рынка приобретались, в основном предметы первой необходимости: мануфактура, скобяные товары, одежда и обувь, керосин, спички и т. д. Расходы на предметы длительного пользования были очень незначительны (ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 1. Д. 124. Л. 23-26; ЦГА РК. Ф. 1020. Оп. 2. Д. 78. Л. 35, Л. 140–141).

Продовольственная часть личного потребления обеспечивалась преимущественно за счет собственного хозяйства крестьянина. Товарное возмещение распространялось главным образом на такие продукты, как сахар, соль, чай и т. д. Наибольшие затраты во всех группах хозяйств выпадали на продукцию растениеводства (иногда до четверти всех расходов на воспроизводство рабочей силы) (Состояние, 1930: 94–97). Земледельческие и земледельческо-скотоводческие хозяйства обращались к рынку по поводу этой группы продуктов с тем, чтобы частично компенсировать сбой в собственном производстве (неурожаи, засуха и т.д.) или дополнить потребление до физиологически необходимых норм. Что касается кочевых и полукочевых хозяйств, то здесь продукты растениеводства были призваны

ликвидировать характерный для пищевого рациона скотоводов дефицит углеводов, без которых поддерживать энергетический баланс в человеческом организме невозможно.

Описанная выше структура фонда личного потребления в принципе отражает тот характер воспроизводства рабочей силы, который был свойствен для большинства территорий и хозяйственно-типовых зон республики. На этот счет можно привести немало самых разноплановых свидетельств. В качестве типичной иллюстрации могут служить, например, материалы, полученные путем анализа 22 бюджетов хозяйств Алматинского уезда Джетысуйской губернии (1926 г.). Бюджетные обследования проводились экспедицией Среднеазиатского госуниверситета, поставившей целью выяснить объем рыночных связей казахского хозяйства. В разработку вошли 15 маломощных, 4 среднеобеспеченных и 3 зажиточных хозяйства скотоводческого направления. В результате были получены следующие усредненные показатели приобретений на рынке (таблица 4) (Шулков, 1928: 66).

Таблица 4. Усредненные показатели приобретений на рынке
[Table 4. Average indicators of acquisitions on the market]

Товар	% % *	Руб.	В том числе (руб.) За деньги натурой	
Продукты питания	25,23	58,71	34,45	22,26
В том числе:				
Хлебопродукты	13,87	32,28	14,13	18,15
Мясопродукты	0,49	1,15	0,33	0,82
Сахар	3,01	7,01	6,90	0,11
чай	6,71	15,62	14,04	1,58
Одежда и обувь	30,56	71,10	69,74	1,36
В том числе:				
Мануфактура фабричная	26,07	60,66	59,30	1,36
Освещение и отопление	0,80	1,85	1,85	-
В том числе:				
Керосин	0,67	1,55	1,55	-
спички	0,13	0,30	0,30	-

Процент выведен по отношению к сумме всех затрат, выразившихся в 232,68 руб. (производственные нужды, сельхозналог, выплата долгов и т.д.).

Из этого расклада видно, что товарные формы отнюдь не вытеснили натуральных отношений: последние явно доминируют по целому ряду компонентов. Аналогичная картина, но с небольшими поправками в сторону специфики хозяйственной ориентации наблюдалась в ареалах распространения земледельческой и комплексной форм хозяйства.

Завершая анализ основных характеристик процессов товаризации в казахском ауле, попытаемся высказать некоторые суждения. Прежде всего обратим внимание на глубоко натуральный характер производственного потребления. Товарный продукт в воспроизводстве вещных факторов производства так и не поднялся до функционально значимой роли. Далеко не контрарные явления наблюдались в воспроизводстве рабочей силы. Опосредованное товарно-денежными отношениями возмещение средств существования еще не достигло уровня, достаточного для констатации товарной эволюции хозяйства. Хотя надо сказать, что в сфере личного потребления можно было заметить отдельные черты мелкотоварного производства.

Таким образом, интеграция казахских хозяйств в опосредованное рынком общественное разделение труда шла медленно, не втягивая основную массу населения, которая, если придерживаться строгих критериев, продолжала функционировать по законам натурально-автаркичного хозяйства. Иначе говоря, в казахском ауле накануне сплошной коллективизации решающей детерминантной выступали натуральные отношения. В большинстве своем крестьянские хозяйства аула были представлены простыми производителями меновых стоимостей, осуществлявшими воспроизводство на натуральной основе, но отнюдь не товаропроизводителями, в их точном политэкономическом понимании. Одним словом, степень натуральности хозяйств по значимости в них природных факторов труда была намного большей, чем об этом можно было судить по размерам крестьянских покупок и продаж.

К сожалению, в силу отсутствия специально ориентированных статистических разработок границы мелкотоварного уклада не поддаются количественно точным оценкам. Так, практически не представляется возможным выяснить, сколько собственно процентов хозяйств являлись мелкотоварными, каков удельный вес их производства в валовом объеме продукции аграрного сектора, какая доля всего занятого населения была сосредоточена в этом сегменте структуры. Но если бы даже такие данные и существовали, то, видимо, нам пришлось бы констатировать параметры отнюдь не столь значительные, как это еще представляется в ряде исследований. Скорее, наоборот, цифровые выкладки больше бы говорили о слабости мелкотоварного производства и относительной ограниченности его развития в ауле.

Думается, что на теоретико-методологическом (качественном) уровне зондирования проблемы веские аргументы в пользу такого предположения могут быть получены по мере включения в исследовательскую процедуру метода обратных связей. В нашем случае в его основу положен такой подход, когда предпосылки, обязательные для выделения мелкого производства в мелкотоварный уклад, выверяются на свою данность в плоскости конкретно – исторической действительности. Другими словами, качественные характеристики интересующей нас эволюции рассматриваются через анализ внутренней способности традиционной аграрной структуры генерировать те принципиально важные условия, при наличии которых только и возможны становление и развитие мелкотоварного уклада.

Для начала попытаемся проследить логическую «состыкованность» по линии посылки, постулирующей, что движение в сторону товарных отношений невозможно без общественного разделения труда и более или менее приемлемого роста его производительности. Имел ли место этот момент?

Как известно, для казахского аула с его традиционной структурой производительных сил было характерно столь сильное преобладание живого труда над трудом овеществленным, что дисбаланс этот выделялся своей гипертрофированностью даже на фоне всей отсталой аграрной экономики. В силу того, что кочевое скотоводство выступало в качестве своеобразного «верхнего этажа природных биогеоценозов», оно не допускало больших сложений овеществленного труда, имея в этом отношении довольно жесткий биологический предел (Данилова, 1981: 124). Земледелие по сравнению с кочевым хозяйственным комплексом имело большие преимущества, однако и оно, будучи глубоко экстенсивным по своему характеру, абсорбировало значительные затраты массы труда многократно возрастающие в условиях аридной зоны. Понятно, что все это предопределяло как бы изначальную заданность относительно низкого уровня производительной силы труда и слабых (при данном состоянии производительных сил) перспектив к ее росту. Следовательно, уже в контексте первого же условия обнаруживаются серьезные противоречия.

Относительно низкая производительность труда, в свою очередь, ограничивала круг накапливающих, т.е. производящих прибавочный продукт, хозяйств. Но если даже абстрагироваться от этого важного обстоятельства (как поступают некоторые авторы) и допустить, что в казахском ауле существовал достаточно широкий горизонт таких хозяйств, то и в этом случае противоречия не устраняются. И главным образом, потому что здесь выдвигается еще одно принципиальное требование: субъект хозяйствования должен обладать фактическим правом реализации собственности на условия производства и создаваемый прибавочный продукт.

В традиционном аграрном обществе этот императив в абсолютном большинстве случаев не достигался. Переход «от общества, основанного на общей собственности, к обществу, основанному на частной собственности», породил симбиоз двух фундаментальных начал – коллективного и индивидуального. Их единство и борьба составляли суть дуалистической структуры общины. «Коллективное» проявлялось через общинное владение и распоряжение землей, в пределах которых личная собственность на это важнейшее средство и условие производства сводилась на нет. Отсюда ясно, что конкретный трудящийся индивид не мог обладать абсолютной монополией на условия собственного производства.

Что касается фактического права реализации собственности на прибавочный продукт, то здесь сказывалось воздействие механизма докапиталистической эксплуатации, выполнявшего в казахском ауле роль сильнейшего социального депрессанта. В рамках его функционирования перераспределение созданного продукта постоянно балансировало на грани критического предела, нередко захватывая ту сторону, где начиналось его необходимая часть, идущая на собственное воспроизводство трудящихся индивидов.

В тех случаях, когда норма эксплуатации не исчерпывала всей массы прибавочного продукта, «распыление» ее остатков или части их нередко довершали различные институциональные формы расточительного отчуждения. Разворачивавшиеся в их гамме ритуально-обрядовые действия были достаточно многочисленны, чтобы потребовать от хозяйствующих субъектов огромного напряжения средств. Здесь были и самые различные торжества (той), и поминания умерших (ас), и этикет гостеприимства (конак-асы) и т.д., и т.п. Устроители того или иного обрядового мероприятия хорошо осознавали, что, в свою очередь, сами станут субъектами нормативного отчуждения. Подобная циркуляция материальных благ и услуг (каждая дача должна была возмещаться по крайней мере эквивалентной отдачей), обозначенная в этнографической литературе термином «реципрокация», носила жесткий проскрипционный характер. Игнорирование этого функционального элемента системы социальных кодов, выработанной традиционной социокультурой, практически не допускалось. Альтернативный прецедент был сопряжен если не с «моральным террором», то во всяком случае с утратой престижа.

Неразвитость процесса приватизации, при которой принцип частной собственности не получал безусловного статуса, воспроизводилась на постоянной основе механизмом межличностных отношений. Следовательно, имел место своеобразный порочный круг, разрыв которого для потенциально товаропроизводителя был возможен только при условии его вычленения из замкнутой системы традиционных социальных отношений. В противном случае он был обречен оставаться несамостоятельным (в том числе в отношении условий производства и распоряжения прибавочным продуктом), принадлежащим к особой корпоративной структуре «в отличие от общества, где индивид освобожден от всех форм личной зависимости и связан с другими людьми лишь в процессе деятельности, создающей меновую стоимость и утверждающей товарно-денежные отношения» (Ерасов, 1982: 23).

Сказанное надо понимать так, что логика становления простого товарного производства в развитии иерархии своих необходимых предпосылок предполагала еще одно обязательное (как выяснилось выше) условие – полную (хотя бы и относительно) индивидуализацию хозяйства и высвобождение его от пут корпоративно-общинных связей. Не случайно К. Маркс отмечал, что «бытие людей как товаропроизводителей ... становится тем значительнее, чем далее зашел упадок общинного уклада жизни» (Маркс, Энгельс, т. 23, 1960: 89).

Однако в казахском ауле тенденции, возможные в этом направлении, блокировались целой суммой факторов. В экономическом аспекте сдерживающим моментом выступало, в частности, то обстоятельство, что доступ к средствам производства обеспечивался во многом лишь благодаря членству в общине, ибо каждый отдельный индивид являлся собственником только в качестве части этого коллектива (т.е. общины), в качестве его члена. Кроме того, следует иметь в виду, что в силу особенностей хозяйственно – культурной деятельности воспроизводство средств производства вне общинной кооперации представлялось проблематичным, поскольку только по мере реализации принципа взаимодополняемости достигался требуемый для этого производственно-технологический оптимум.

Специфические противоречия материальной субстанции служили питательной средой для формирования соответствующего эмоционального слоя общественного сознания. Конформизм и тотальный корпоративный дух, направлявшие процесс социализации индивидов, жестко закрепляли приоритет консервативных форм социального фетишизма. Сращенность производителя с условиями производства проецировала в массовом создании синкретизм субъективных и объективных факторов, подавляла в нем личностное «я-сознание». Понятно, что при таких условиях выход за пределы «локализованного микрокосма» (по образному определению К. Марксом общины) отождествлялся чуть ли не с крушением социального бытия. Отнюдь не случайно устное народное творчество казахов фиксирует множество пословиц и поговорок примерно такого типа: «чем быть султаном в чужом роде, лучше быть рабом в своем» или «если погибнуть, то лучше со всем родом вместе» и т. д.

Таким образом, возможности вызревания в недрах традиционных сельских структур условий для эндогенного (т.е. идущего от внутренней логики саморазвития) зарождения и развития простого товарного производства блокировались комплексом сильных ограничителей. Только с их устранением товарное производство в ауле могло рассчитывать на какую-то перспективу.

Попытки решить эту задачу предпринимались в процессе социально-экономических преобразова-

ний. Однако глубокое разрушение противодействующих факторов или их полная нейтрализация при этом не достигалась. И только с проведением сплошной коллективизации и массового оседания кочевых и полукочевых хозяйств влияние блока ограничителей было «снято».

Но вместе с этим процессом, а точнее, в русле его было окончательно прервано потенциальное развитие и самого мелкотоварного уклада, ибо извечный дуализм общины (коллективное и частное начала) был устранен и заменен на столь же противоречивую структуру, где роль верховного редистрибутора играло уже государство, монополизировавшее отношения собственности на средства производства. Что касается потенциальной (при условии дальнейшей эволюции) базы мелкотоварного уклада в виде традиционного массива, то он также перестал существовать, утратив старое качество и большей частью вынужденно интегрировавшись в более динамично развивающийся уклад. Одним словом, уже к 1930-м гг. зачатки мелкотоварного уклада вообще исчезли с арены экономической жизни аула, так и не получив более или менее масштабного производства.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

Amantaev, 1969 — *Amantaev B.A.* Socializm i korennoe preobrazovanie social'noj prirody kazahskogo krest'janstva (Opyt istoriko-sociologicheskogo issledovanija) [Socialism and the radical transformation of the social nature of the Kazakh peasantry (Experience of historical and sociological research)]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 451 p. (In Russ.)

Danilov et al., 1977 — *Danilov V.P., Danilova L.V., Rastjannikov V.G.* Osnovnye jetapy razvitija krest'janskogo hozjajstva [The main stages in the development of the peasant economy]. Agrarnye struktury stran Vostoka: Genezis, jevoljucija, social'nye preobrazovanija. Moscow: Nauka, 1977. 278 p. (In Russ.)

Danilova, 1981 — *Danilova L.V.* Prirodnye i social'nye faktory proizvoditel'nyh sil na dokapitalisticheskikh stadijah obshhestvennogo razvitija [Natural and social factors of productive forces at the pre-capitalist stages of social development]. Obshhestvo i priroda. Istoricheskie jetapy vzaimodejstvija. Moscow: Nauka, 1981. 344 p. (In Russ.)

Dahshlejger, 1965 — *Dahshlejger G.F.* Social'no-jekonomicheskie preobrazovanija v aule i derevne Kazahstana (1921–1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 536 p. (In Russ.)

Dahshlejger, Nurpeisov, 1985 — *Dahshlejger G.F., Nurpeisov K.N.* Istorija krest'janstva Sovetskogo Kazahstana [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Vol. 1. Alma-Ata: Nauka, 1985. 247 p. (In Russ.)

Erasov, 1982 — *Erasov B.S.* Social'no-kul'turnye tradicii i obshhestvennoe soznanie v razvivajushhihsja stranah Azii i Afriki [Socio-cultural traditions and public consciousness in the developing countries of Asia and Africa]. Moscow: Nauka, 1982. 280 p. (In Russ.)

Kazakhstan, 1932 — *Kazakhstan: voprosy jekonomicheskogo razvitija vo vtoroj pjatiletke* [Kazakhstan: Issues of Economic Development in the Second Five-Year Plan]. Proceedings of the conference on the study of the productive forces of Kazakhstan, held at the Academy of Sciences of the USSR on February 20–26, 1932. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR, 1932. 486 p. (In Russ.)

Ko vsem trudjashhimsja Kazahstana, 1928 — *Ko vsem trudjashhimsja Kazahstana. Ko vsem aul'nym batrakam, bednjakam serejnjakam* [To all working people of Kazakhstan. To all aul laborers, poor middle peasants]. Narodnoe hozjajstvo Kazahstana. 1928. No.11. 128 p. (In Russ.)

Kognitivnye struktury, 2022 — *Kognitivnye struktury i politjekonomija socializma v SSSR* [Cognitive structures and political economy of socialism in the USSR]. Saint-Petersburg: Aletejja, 2022. 368 p. (In Russ.)

Kshibekov, 1963 — *Kshibekov D.* O zakonomernostjah zameny dokapitalisticheskikh proizvodstvennyh otnoshenij socialisticheskimi [On the laws governing the replacement of pre-capitalist production relations by socialist ones]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1963. 251 p. (In Russ.)

- Lenin, 1965–1975 — *Lenin V.I.* Polnoe sobranie sochinenij [Full composition of writings]. Vol. 1. Moscow: Politizdat, 1965–1975. 87 p. (In Russ.)
- Marks, Jengel's, 1960 — *Marks K., Jengel's F.* Sochinenija [Writings]. Vol. 23. 1960. 907 p. (In Russ.)
- Marks, Jengel's, 1973 — *Marks K., Jengel's F.* Sochinenija [Writings]. Vol. 47. 1973. 659 p. (In Russ.)
- Materialy, 1928 — Materialy k otchetu CIK KASSR na III sessii VCIK 13-go sozyva [Materials for the report of the CEC of the KASSR at the III session of the All-Russian Central Executive Committee of the 13th convocation]. Kzyl-Orda, 1928. 187 p. (In Russ.)
- Narodnoe hozjajstvo, 1930 — Narodnoe hozjajstvo Kazahstana [National economy of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdaniye Gosplana KSSR, 1930. No. 1–2. (In Russ.)
- Rastjannikov, 1973 — *Rastjannikov V.G.* Agrarnaja jevoljucija v mnogoukladnom obshhestve: opyt nezavisimoj Indii [Agrarian Evolution in a Diverse Society: The Experience of Independent India]. Moscow: Nauka, 1973. 446 p. (In Russ.)
- Rastjannikov, 1971 — *Rastjannikov V.G.* Problemy sel'skohozjajstvennogo rosta v razvivajushhihsja stranah Azii [Problems of Agricultural Growth in Developing Asian Countries]. Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija]. 1971. No. 1. 63 p. (In Russ.)
- Shirokov, 1976 — *Shirokov G.K.* Jevoljucija tovarnogo hozjajstva v kolonial'noj Indii [The evolution of the commodity economy in colonial India]. Tovarno-denezhnye otnoshenija v jekonomike Indii. Moscow: Nauka, 1976. 232 p. (In Russ.)
- Semevskij, 1941 — *Semevskij B.N.* Jekonomika kochevogo hozjajstva Kazahstana [The economy of the nomadic economy of Kazakhstan]. Proceedings of the All-Union Geographical Society. Moscow, 1941. Vol. 73. Is. 1. Pp. 103–116. (In Russ.)
- Sostojanie, 1930 — *Sostojanie sel'skogo hozjajstva Kazahskoj ASSR, puti ego reorganizacii i perspektivy pereselenija* [The state of agriculture in the Kazakh ASSR, the ways of its reorganization and the prospects for resettlement]. Moscow: CIK SSSR, 1930. 184 p. (In Russ.)
- Studeneckij, 1929 — *Studeneckij L.I.* Oчерки po jekonomike kazakskogo hozjajstva. 1928–1929 [Essays on the economy of the Kazakh economy. 1929]. Vol. 4. Omsk: Publishing house of West Siberian Department of the Russian Geographical Society, 1929. 124 p. (In Russ.)
- Togzhanov, 1927 — *Togzhanov G.* O kazahskom aule [O kazahskom aule]. Kyzyl-Orda: Kazgosizdat 1927. 70 p. (In Russ.)
- Shirokov, 1976 — *Shirokov G.K.* Jevoljucija tovarnogo hozjajstva v kolonial'noj Indii [The evolution of the commodity economy in colonial India]. Tovarno-denezhnye otnoshenija v jekonomike Indii. Moscow: Nauka, 1976. 232 p. (In Russ.)
- Shulkov, 1928 — *Shulkov P.S.* Ob'em rynochnyh svjazej kazahskogo hozjajstva [The volume of market relations of the Kazakh economy]. Narodnoe hozjajstvo Kazahstana. Alma-Ata: Izdaniye Gosplana KSSR, 1928. No. 11–12. 66 p. (In Russ.)

Литература

- Амантаев, 1969 — *Амантаев Б.А.* Социализм и коренное преобразование социальной природы казахского крестьянства (Опыт историко-социологического исследования). Алма -Ата: Наука, 1969. 451 с.
- Данилов и др., 1977 — *Данилов В.П., Данилова Л.В., Растяников В.Г.* Основные этапы развития крестьянского хозяйства // Аграрные структуры стран Востока: Генезис, эволюция, социальные преобразования. М.: Наука, 1977. 278 с.
- Данилова, 1981 — *Данилова Л.В.* Природные и социальные факторы производительных сил на докапиталистических стадиях общественного развития // Общество и природа. Исторические этапы взаимодействия. М.: Наука, 1981. 344 с.
- Дахшлейгер, 1965 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.
- Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985 — *Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н.* История крестьянства Советского Казахстана. Т. 1. Алма-Ата: Наука, 1985. 247 с.
- Ерасов, 1982 — *Ерасов Б.С.* Социально-культурные традиции и общественное сознание в развивающихся странах Азии и Африки. М.: Наука, 1982. 280 с.

- Казахстан, 1932 — *Казахстан*: вопросы экономического развития во второй пятилетке // Труды конференции по изучению производительных сил Казахстана, состоявшейся в АН СССР 20-26 февраля 1932 г. М.: Издательство АН СССР, 1932. 486 с.
- Ко всем трудящимся Казахстана, 1928 — *Ко всем трудящимся Казахстана*. Ко всем аульным батракам, бедняками середнякам // Народное хозяйство Казахстана. 1928. № 11. 128 с.
- Когнитивные структуры, 2022 — Когнитивные структуры и политэкономия социализма в СССР. СПб.: Алетейя, 2022. 368 с.
- Кшибеков, 1963 — *Кшибеков Д.* О закономерностях замены докапиталистических производственных отношений социалистическими. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1963. 251 с.
- Ленин, 1965 — *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Т.1. М.: Политиздат, 1965–1975. 87 с.
- Маркс, Энгельс, 1960 — *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 23. М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. 907 с.
- Маркс, Энгельс, 1973 — *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 47. М.: Государственное издательство политической литературы, 1973. 659 с.
- Материалы, 1928 — Материалы к отчету ЦИК КАСССР на III сессии ВЦИК 13-го созыва. Кзыл-Орда, 1928. 187 с.
- Народное хозяйство, 1930 — Народное хозяйство Казахстана. Алма-Ата: Издание Госплана КССР., 1930. № 1–2.
- Растянников, 1973 — *Растянников В.Г.* Аграрная эволюция в многоукладном обществе: опыт независимой Индии. М.: Наука, 1973. 446 с.
- Растянников, 1971 — *Растянников В.Г.* Проблемы сельскохозяйственного роста в развивающихся странах Азии // *Мировая экономика и международные отношения*. 1971. №1. 63 с.
- Широков, 1976 — *Широков Г.К.*, Эволюция товарного хозяйства в колониальной Индии // *Товарно-денежные отношения в экономике Индии*. М.: Наука, 1976. 232 с.
- Семевский, 1941 — *Семевский Б.Н.*, Экономика кочевого хозяйства Казахстана // *Известия Всесоюзного географического общества*. Т. 73. Вып. 1 М., 1941. С. 103–116.
- Состояние, 1930 — Состояние сельского хозяйства Казахской АССР, пути его реорганизации и перспективы переселения. М.: ЦИК СССР, 1930. 184 с.
- Студенецкий, 1929 — *Студенецкий Л.И.* Очерки по экономике казахского хозяйства. 1928–1929. Т. 4. Омск: Издание Западно-Сибирского отдела Русского географического общества, 1929. 124 с.
- Тогжанов 1927 — *Тогжанов Г.* О казахском ауле. Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1927. 70 с.
- Широков, 1976 — *Широков Г.К.* Эволюция товарного хозяйства в колониальной Индии // *Товарно-денежные отношения в экономике Индии*. М.: Наука, 1976. 232 с.
- Шулков, 1928 — *Шулков П.С.* Объем рыночных связей казахского хозяйства // *Народное хозяйство Казахстана*. Алма-Ата: Издание Госплана КССР, 1928. № 11–12. 66 с.

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 439–452, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.23.07
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_439-452

THE 1954 VIRGIN LANDS CAMPAIGN IN THE SOVIET AND MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

*Sergey N. Andreenkov*¹

¹Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences

(8, Nikolaev Str., Novosibirsk, 630090, Russian Federation)

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-9361-0104>. E-mail: andreenkov_sn@mail.ru

© Andreenkov S.N., 2023

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

Abstract. *Introduction.* The mass development of virgin and fallow lands in the eastern regions of the USSR is the largest economic and political campaign among those conducted by the Soviet state in the agrarian sector of the economy after the end of the Great Patriotic War. The influence of the virgin lands on the development of the country's agriculture can hardly be overestimated. *Goals and objectives.* The article analyzes the peculiarities of the study of the history of the virgin lands campaign by Russian researchers in the Soviet and post-Soviet periods. The aim of the article is to determine the range of the main authors and basic thematic directions of the topic study, as well as the degree of reliability of historians' conclusions, depending on their professionalism, quality and volume of the sources used, the degree of influence of the prevailing social narratives on scientists. *Results.* The Soviet stage of the development of the historiography of the subject is divided into periods coinciding with the periods of the history of the USSR, i.e. the historiography of the development of virgin and fallow lands in the times of Khrushchev's thaw, stagnation and perestroika, respectively. In the years of existence of the Soviet state, the factual data available to scientists were not sufficient to create an objective picture of virgin lands development. The need to take into account doctrinal attitudes and the point of view of the supreme power also prevented them from drawing reliable conclusions. The period of perestroika, which was marked by greater freedom of creative self-expression of researchers, is no exception in this respect. The post-Soviet period of the development of the historiography of virgin lands was marked by a significant expansion of the factual base of the subject through the introduction into scientific circulation of previously inaccessible archival materials, the emergence of new thematic areas, the expansion of ideas about the problems considered by Soviet scientists. The discussions in Russian historiography about the causes, tasks, course, results and historical significance of the virgin lands, which have unfolded in recent years, are a sign of normal scientific life and stimulate scientists to continue specific-historical and theoretical research. *Conclusions.* A promising direction of studying the history of virgin lands development is to analyze the campaign in the context of the agrarian history of the country as a whole. The barrier to the truth here may be the pressure of doctrinal approaches dictated, on the one hand, by the absolutization of the interests of the central power of the Russian/Soviet state and, on the other hand, by the absolutization of the goals of ethno-national construction in Russia and the post-Soviet space.

Keywords: Virgin lands, N.S. Khrushchev, agriculture, historiography, historical research

Acknowledgements. The article was written on the topic of the state assignment "Dynamics of economic and social development of Asian Russia in the context of geostrategic challenges of the late 19th - early 21st centuries." (FWZM-2021-0003).

For citation: Andreenkov S.N. The 1954 Virgin Lands Campaign in the Soviet and Modern Russian Historiography // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 439–452. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_439-452

КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ОРЫС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ 1954 Ж. ТЫҢ НАУҚАН

Сергей Николаевич Андреев¹

¹Ресей Ғылым академиясының Сібір бөлімінің тарих институты
(8-үй, Николаев көшесі, 630090 Новосибирск, Ресей Федерациясы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9361-0104>. E-mail: andreenkov_sn@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Андреев С.Н., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* КСРО-ның шығыс аудандарындағы тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Кеңес мемлекеті экономиканың аграрлық секторында жүргізген ең ірі экономикалық және саяси науқан болып табылады. Тың игерудің еліміздің ауыл шаруашылығының дамуына тигізген ықпалын бағаламау мүмкін емес. Бұл мақалада кеңестік және посткеңестік кезеңдегі ресейлік зерттеушілердің тың жорық тарихын зерттеу ерекшеліктері талданады. *Жұмыстың мақсаты* – негізгі авторлар шеңберін және тақырыпты зерттеудің негізгі тақырыптық бағыттарын, сондай-ақ олардың кәсіпқойлығына, пайдаланылған дереккөздердің сапасы мен көлеміне байланысты тарихшылардың қорытындыларының сенімділік деңгейін анықтау. және қоғамда басым болған әңгімелердің ғалымдарға әсер ету дәрежесі. *Нәтижелер.* Тақырыптың тарихнамасының дамуындағы кеңестік кезең КСРО тарихындағы кезеңдерге сәйкес келетін кезеңдерге, яғни Хрущевтік жылымық, тоқырау және тыңайған жерлерді игеру тарихының тарихнамасына бөлінеді. тиісінше қайта құру. Кеңес мемлекеті өмір сүрген жылдары тың игерудің объективті көрінісін жасауға ғалымдардың қолында бар нақты деректер жеткіліксіз болды. Сондай-ақ олар доктриналық нұсқаулар мен жоғарғы билік көзқарасын ескеру қажеттілігімен сенімді қорытындылар жасауға кедергі келтірді. Ал жалпы зерттеушілердің шығармашылық еркіндігімен ерекшеленетін қайта құру кезеңі де бұл жағынан ерекшелік емес. Тың игеру тарихының тарихнамасының дамуындағы посткеңестік кезең бұрын қол жетпеген мұрағат материалдарын ғылыми айналымға енгізу, жаңа тақырыптық бағыттардың пайда болуы есебінен тақырыптың деректік базасының айтарлықтай кеңеюімен ерекшеленді және кеңес ғалымдары қарастырған мәселелер туралы идеяларды кеңейту. Соңғы жылдары Ресей тарихнамасында тың игерудің себептері, міндеттері, барысы, нәтижелері және тарихи маңызы туралы пікірталастар қалыпты ғылыми өмірдің белгісі болып табылады және ғалымдарды нақты тарихи-теориялық зерттеулерді жалғастыруға итермелейді. *Қорытындылар.* Тың игеру тарихын зерттеудегі келешегі зор бағыт – науқанды жалпы еліміздің аграрлық тарихы контекстінде талдау. Доктриналық көзқарастардың қысымы, бір жағынан, Ресей/Кеңес мемлекетінің орталық үкіметінің мүдделерін абсолютизациялаумен, екінші жағынан, Ресейдегі этноұлттық құрылыстың мақсаттарын абсолютизациялаумен және постта. Кеңес кеңістігі бұл жерде ақиқат жолына тосқауыл бола алады.

Түйін сөздер: Тың жер, Н.С. Хрущев, ауыл шаруашылығы, тарихнама, тарих ғылымы

Алғыс. Мақала «XIX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басындағы геостратегиялық міндеттер контекстіндегі азиялық Ресейдің экономикалық және әлеуметтік даму динамикасы» мемлекеттік тапсырмасы тақырыбына жазылған (FWZM-2021-0003).

Дәйексөз үшін: Андреенков С.Н. Кеңестік және қазіргі орыс тарихнамасындағы 1954 ж. тың науқаны // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 439–452 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_439-452

ЦЕЛИННАЯ КАМПАНИЯ 1954 Г. В СОВЕТСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Сергей Николаевич Андреенков¹

¹Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук

(д. 8, ул. Николаева, 630090, Новосибирск, Российская Федерация)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-9361-0104>. E-mail: andreenkov_sn@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Андреенков С.Н., 2023

Аннотация. *Введение.* Массовое освоение целинных и залежных земель в восточных регионах СССР — самая масштабная хозяйственно-политическая кампания среди тех, что проводились советским государством в аграрном секторе экономики после окончания Великой Отечественной войны. Влияние целины на развитие сельского хозяйства страны трудно переоценить. В настоящей статье анализируются особенности изучения истории целинной кампании российскими исследователями на советском и постсоветском этапах. *Цели и задачи* работы — определить круг основных авторов и базовых тематических направлений изучения темы, а также уровень достоверности выводов историков, зависящий от их профессионализма, качества и объема используемых источников, степени влияния на ученых преобладающих в обществе нарративов. *Результаты.* Советский этап развития историографии темы подразделяется на периоды, совпадающие с периодами истории СССР, то есть на историографию истории освоения целинных и залежных земель времен хрущевской оттепели, застоя и перестройки соответственно. В годы существования советского государства для создания объективной картины освоения целины имевшихся в распоряжении ученых фактических данных было недостаточно. Сделать достоверные выводы им мешала и необходимость учитывать доктринальные установки и точку зрения верховной власти. И период перестройки, ознаменованный в целом большей свободой творческого самовыражения исследователей, в этом плане не является исключением. Постсоветский период развития историографии истории целины ознаменован существенным расширением фактологической базы темы за счет введения в научный оборот ранее недоступного архивного материала, появлением новых тематических направлений, расширением представлений о проблемах, рассматривавшихся еще советскими учеными. Развернувшиеся в последние годы в российской историографии дискуссии о причинах, задачах, ходе, результатах и историческом значении целины являются признаком нормальной научной жизни и стимулируют ученых к продолжению конкретно-исторических и теоретических изысканий. *Выводы.* Перспективным направлением изучения истории освоения целины является анализ кампании в контексте аграрной истории страны в целом. Барьером на пути к истине здесь может стать давление доктринальных подходов, продиктованных, с одной стороны, абсолютизацией интересов центральной власти российского/советского государства и, с другой стороны, абсолютизацией целей этнонационального строительства в России и на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: Целина, Н.С. Хрущев, сельское хозяйство, историография, историческая наука

Благодарность. Статья выполнена по теме государственного задания «Динамика экономического и социального развития Азиатской России в контексте геостратегических вызовов конца XIX – начала XXI вв.» (FWZM-2021-0003).

Для цитирования: Андреенков С.Н. Целинная кампания 1954 г. в советской и современной российской историографии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 439–452. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_439-452

Введение

Начавшееся в 1954 г. освоение целинных и залежных земель в восточных регионах СССР по праву можно считать одним из важнейших хозяйственно-политических мероприятий советского государства после окончания Великой Отечественной войны. Влияние целины на развитие сельского хозяйства страны в целом и ее отдельных регионов в частности трудно переоценить. Внимание к проблематике освоения целинных и залежных земель середины 1950-х – начала 1960-х гг. усиливается также в связи с приближением 70-летнего юбилея начала кампании.

При изучении любой темы важно учитывать конкретно-исторические и теоретические наработки исследователей предшествующих поколений и эпох. Знание историографии помогает исследователю правильно выбрать и сформулировать тему своих изысканий, избежать тупиковых направлений и повторов в аналитической работе, сделать научно значимые выводы. В настоящей статье мы рассмотрим особенности изучения истории целинной кампании российскими авторами на советском и постсоветском этапах. Значительный вклад в развитие историографии темы на современном этапе внесли казахстанские исследователи, в связи с чем и их базовых выводов мы также коснемся.

Материалы и методология

Непосредственная цель настоящего исследования состоит в том, чтобы, во-первых, выявить круг основных исследований по истории целины и базовые тематические направления изучения темы, и, во-вторых, определить уровень достоверности выводов. Последний зависит от профессионализма историков, размеров и качества используемой ими фактологической базы, степени влияния на авторов каких-либо превалирующих в обществе нарративов и доктринальных установок. Конечно, установить уровень объективности выводов по всем тематическим направлениям целинной проблематики в рамках одной журнальной статьи не представляется возможным, поэтому в центре внимания автора будут выводы советских и российских историков по таким общим вопросам, как предпосылки освоения целинных и залежных земель, его методы, ход, результаты и историческое значения для развития страны.

Обсуждение

Разумеется, попытки осветить историю изучения темы в рамках научного исследования предпринимаются не впервые. Историографические обзоры работ, посвященных освоению целинных и залежных земель, появились еще в 1970-е гг. (Богденко, 1974; Гуцин, 1979 и др.). Качество критики исследований было сравнительно невысоким. Выводы авторов, освещавших целину, рассматривались на предмет их соответствия или несоответствия оценкам кампании, зафиксированным в неоспариваемых решениях высших партийных органов. В последующие три десятилетия вопросы историографии истории целины ученых интересовали мало. Научно значимые работы на эту тему появились в 2010—2020-е гг. (Наухацкий, 2018, Темникова, 2021 и др.). Знакомство в ними позволило сделать заключение о том, что при анализе современных исследований авторам историографических обзоров необходимо уделить больше внимание работам советских историков. Объективная картина освещения ими целинной кампании до сих пор полностью не сформирована. Настоящее исследование может стать заметным шагом на пути ее создания.

Результаты

Историография истории целинной кампании периода хрущевской оттепели. В середине 1950-х — первой половине 1960-х гг. вопросы развития сельского хозяйства в недавнем прошлом и в настоящее время были одним из самых актуальных направлений исследований и освещались в основном в научных и научно-популярных публикациях экономистов и историков партии. Аналитический уровень работ был довольно низким. Источниковой базой для них служили, как правило, постановления партии и правительства, речи руководителей страны, информационно-новостные сводки газет. Изложение материала имело характер иллюстраций решений органов верховной власти и управления и итогов их реализации.

Главной целью публикаций о развитии сельского хозяйства являлась демонстрация «крутого

подъема» отрасли, то есть успехов, достигнутых руководством страны в работе по восстановлению и дальнейшему развитию колхозов и совхозов. Сложившийся благодаря массовой коллективизации аграрный строй подавался как закономерный и эффективный механизм развития деревни, поскольку ускорял процессы механизации и электрификации сельхозпроизводства, позволял производить больше сельхозпродукции. Хотя во второй половине 1950-х гг. в экономической литературе с санкции Центра высвечивались и существенные недостатки в аграрной политике государства и работе колхозов и совхозов. Но критика эта затмевалась дружным хором голосов о достижениях советского аграрного строя, самым явным примером которых считался подъем за короткое время миллионов гектаров плодородных целинных и залежных земель в восточных районах СССР, в первую очередь в северном Казахстане. С 1954 г. по 1960 г. здесь было распаханно 25 млн га неосвоенных земель – 2/3 от площади земельных массивов, поднятых в эти годы в стране в целом.

О целинной кампании говорили как о важнейшем, закономерном и необходимом начинании коммунистической партии и советского правительства. В публикациях на эту тему значительное место уделялось восхвалениям в адрес Н.С. Хрущева; подчеркивалась преемственность решений по сельскому хозяйству сентябрьского 1953 г. и февральско-мартовского 1954 г. пленумов ЦК КПСС как символ единства и последовательности в реализации аграрной политики КПСС; отмечались укрепление материально-технической базы колхозов и совхозов, расширение посевных площадей и рост производства зерна, вклад партийных и комсомольских организаций в освоение новых земель, героизм первоцелинников, позитивное влияние кампании на развитие социальной инфраструктуры восточных окраин и многие другие моменты (Орловский, 1955; Ульянов, 1959; Шевченко, 1960; и др.).

Популярной стала совхозная тематика. В рамках нее освещались процессы создания и функционирования государственных хозяйств на новых землях, а также политика преобразования в совхозы экономически слабых колхозов как в целинных, так и в старопахотных районах. Развернувшаяся в середине 1950-х гг. совхозизация сельского хозяйства рассматривалась как продолжение массового совхозного строительства, проводившегося в 1930-е гг. Н.С. Хрущев считал, что будущее аграрной сферы экономики страны именно за крупными индустриализированными государственными сельхозпредприятиями. Их массовое создание должно ускорить приближение коммунизма (Год работы..., 1955; Косых, 1959; и др.).

Историография истории целинной кампании периода застоя. После отставки Н.С. Хрущева тематика освоения целины и организации на новых землях совхозов по-прежнему оставалась актуальной. Л.И. Брежнев и его окружение, осуждая ошибки Н.С. Хрущева в совхозном строительстве (экономически необоснованное форсирование процесса преобразования колхозов в совхозы), тем не менее, считали расширение государственного сектора сельского хозяйства важным прогрессивным шагом. В научной и научно-популярной литературе обосновывался тезис о том, что преобразование колхозов в совхозы в отдаленных и малозаселенных районах страны и создание здесь госхозов с нуля — необходимые начинания, поскольку без помощи государства быстро осваивать пустующие территории невозможно (Михайлов, 1973; Савосько, Шамшатов, 1974; и др.). Совхозное строительство на новых землях и целинная кампания в целом не могли не получать комплиментарных оценок еще и потому, что Л.И. Брежнев был непосредственным участником этих процессов.

Во второй половине 1960-х — первой половине 1980-х гг. качество публикаций по теме повысилось, сравнительно шире стала их источниковая база. Появились обобщающие работы (Куликов, 1978; Богденко, 1984; и др.), историографические обзоры (Богденко, 1974, Гущин, 1979; и др.) и сборники документов (Матвеев, Усатых, 1974; Левина, 1979; и др.). Наиболее обстоятельно изучались такие вопросы, как деятельность партии по мобилизации усилий трудящихся на освоение новых земель, героический подвиг молодежи, участие в кампании отдельных республик, городов и областей, роль колхозов и совхозов в подъеме залежных и целинных массивов. Целина подавалась как мероприятие, тесно связанное с именем Л.И. Брежнева, а не Н.С. Хрущева. Но более часто освоение целинных и залежных земель называли инициированным и организованным партией всенародным героическим движением, которое достигло всех своих целей. О целине говорили как о мероприятии, имевшем долгосрочный и закономерный характер и соответствовавшим планам В.И. Ленина по развитию сельского хозяйства.

В то же время в публикациях по истории целины не могли не упоминаться проявления волонтаризма, выражавшиеся в навязывании шаблонных подходов к обработке почвы, пшеничной монокультуры, пропашной системы земледелия, а также в игнорировании посевов трав и чистых паров (Куликов, 1978: 155–156). Звучала и осторожная критика общего плана. Так, в книге экономиста П.А. Игнатовского, вышедшей в 1966 г., говорилось о том, что в начале 1960-х гг. уровень производства зерна в стране не позволял удовлетворить потребности советских людей в высококачественных продуктах питания, так как возможности вовлечения в хозяйственный оборот больших массивов целинных и залежных земель были уже исчерпаны. Остается только один путь увеличения производства зерна — наращивание урожайности полей, а он требует заботы о повышении плодородия почвы, развития семеноводства и роста материальной заинтересованности в труде сельских тружеников (Игнатовский, 1966: 50–51).

В целом вопрос об эффективности освоения целины на данном этапе историографии обстоятельно проанализирован не был, также как и вопрос о реальных причинах ее проведения. Хотя, в статье историка В.П. Данилова целинная кампания включена в число чрезвычайных мероприятий, к которым отнесены также отправка в деревню тридцатитысячников и преобразование колхозов в совхозы. Таким образом историк намекал на то, что ситуация в первой половине 1950-х гг. оставалась крайне тяжелой и требовала принятия срочных антикризисных мер, одной из которых являлась целина (Данилов, 1972: 19–20).

Историография истории целинной кампании периода перестройки. С началом перестройки отношение широких слоев общества и экспертных кругов к сформированному в СССР социалистическому строю стало более критическим. Центральное руководство предоставило ученым более широкий доступ к архивам и одновременно направило их творческую энергию на выявление недостатков административно-командной системы.

Исследователи аграрной истории СССР акцентировали внимание на таких негативных явлениях в руководстве сельским хозяйством, как формализм, кампанейщина, администрирование, игнорирование научно и практически обоснованных предложений ученых и опытников. Все больше появлялось публикаций, раскрывавших причины возникновения эрозий целинных почв и указывавших на недооценку властью важности применения на новых землях почвозащитной агротехники, разработанной специалистами (Рычков, 1988 и др.). В целом количество работ по истории целины в годы перестройки существенно сократилось, что свидетельствовало о снижении интереса к теме.

Наиболее значимой в концептуальном плане публикацией эпохи перестройки, касавшейся целинной проблематики, стала статья И.В. Русинова (1988). Целина, по мнению автора, являлась одной из трех в целом не достигших всех своих целей хрущевских сверхпрограмм (хозяйственно-политических задач, навязанных стране волевым образом при уже утвержденных народнохозяйственных планах). Речь шла о целинной, кукурузной эпопеех и кампании по реализации задачи догнать США по производству мяса, молока и масла на душу населения.

Волевой сверхпрограммой целину сделали не идея освоить новые земли, а ошибочные методы, сжатые сроки проведения кампании, ее огромные масштабы. Наступление на целину проводилось без должной научной проработки и проектных изысканий, что способствовало снижению эффективности мероприятия. Средняя урожайность зерновых культур на целинных и залежных землях составила 7,2 ц/га, тогда как намеревались получить 14–15 ц/га. Автор приходит к выводу, что «при тех капиталовложениях, которые пошли на освоение целины, эти цифры были бы намного выше и цели можно было бы достичь без срывов, с меньшей затратой сил и средств. <...> Н.С. Хрущев направил развитие зернового хозяйства по экстенсивному пути. В результате целина стала "ахиллесовой пятой" реализации курса партии на подъем урожайности. <...> Не обеспеченный производственной, да и социальной инфраструктурой марш-бросок на целинные земли отвлек в те годы значительные ресурсы от укрепления зернового и в целом сельского хозяйства в других районах страны, в том числе Нечерноземной зоне РСФСР, и привел к росту общих потерь урожая зерновых до 25—30 и более млн т в год» (Русинов, 1988: 40–41). Автора настораживал процесс расхищения почвенных ресурсов, вызванный прежде всего тем, что зональная система земледелия для целины была создана лишь спустя два десятилетия после освоения. В то же время И.В. Русинов отмечает, что «сказанное выше ничуть не преуменьшает подвиг целинников 1950–1960-х гг., большие дела тех, кто ныне трудится в этих областях. <...> Но нельзя забывать и то, что

массовый героизм часто бывает следствием экстремальных условий. А условия эти создавались порой искусственно, не были вызваны объективной необходимостью» (Русинов, 1988: 41).

Историография истории целинной кампании постсоветского периода. После 1991 г. важнейшим направлением работы российских историков-исследователей целинной кампании 1954 г. стало введение в научный оборот нового фактологического материала и расширение круга освещаемых в рамках темы вопросов. В 1990–2000-е гг. предметом научно-исторического анализа являлись такие слабо изученные проблемы, как первый опыт массового освоения новых земель, мотивы и обстоятельства принятия решения о начале распашки целины и залежей после смерти И.В. Сталина (Зеленин, 1996, 1998, 2001; и др.), роль печати в организации кампании (Кузнецов, 2005 и др.), качественные параметры производства зерна и зерновых ресурсов страны (Андреев, 2005; и др.). С привлечением нового преимущественно регионального материала более глубоко стали анализироваться вопросы влияния целины на развитие сельского хозяйства различных краев, областей и республик (Алейников, 2005; и др.), функционирования механизма привлечения рабочей силы в районы освоения целинных и залежных земель, бытового обустройства новоселов (Пахомова, 2006), экологии, агротехники и землепользования на вновь распаханных землях (Игнатович, 2009; и др.).

Как показали исследования И.Е. Зеленина, первое в СССР наступление на целинные и залежные земли степных регионов востока страны проводилось в конце 1920-х – 1930-е гг. и в целом закончилось неудачей. Целину осваивали путем создания большого количества совхозов, уровень производительности которых в силу ошибочных подходов к организации работы хозяйств оказался низким. Значительное количество зерносовхозов создали тогда в степных районах Украины, Северного Кавказа, Урала, Поволжья, Западной Сибири, Казахстана (Зеленин, 1996).

В 1990–2000-е гг. для большинства исследователей концептуально-методологическим основанием для анализа причин, хода, итогов и исторического значения целины служили выводы И.В. Русинова. Превалировала точка зрения, согласно которой освоение целинных и залежных земель противоречило курсу на интенсификацию сельского хозяйства, принятому сентябрьским пленумом ЦК КПСС 1953 г. Н.С. Хрущев волевым решением заблокировал путь планомерного развития отрасли через повышение качественных показателей. Потенциал экстенсивного развития был быстро исчерпан, поэтому в начале 1960-х гг. пришлось вернуться к решениям сентябрьского пленума ЦК КПСС 1953 г. На данной концепции, например, базировались работы И.Е. Зеленина конца 1990-х – начала 2000-х гг. (Зеленин, 1998: 2001). Довольно популярна она и в настоящее время (Томилин, 2019).

В адрес концепции И.В. Русинова звучали и критические суждения. Так, В.А. Шестаков пришел к выводу о том, что отход Н.С. Хрущева от аграрной программы, утвержденной сентябрьским пленумом ЦК КПСС 1953 г., обуславливался объективными причинами: невозможностью реализовать ее в сложившихся условиях и острой политической необходимостью получить хлеб немедленно и без больших затрат. Кроме того, по мнению автора, целина стала критическим поворотом в развитии советского сельского хозяйства, переходом от изъятия средств из аграрного сектора экономики к вливанию их в него (Шестаков, 2006: 230, 232).

О целинной кампании как о необходимом, в целом социально-экономически выгодном и исторически оправданном мероприятии говорил и алтайский историк-публицист В.И. Казанцев. По его мнению, целинная кампания, несмотря на «темные мазки», «принесла ощутимую выгоду всему советскому обществу, создала базу для дальнейшего роста материального и духовного уровня нашего народа. Люди, задумавшие и осуществившие этот поистине исторический подвиг, заслуживают самой большой благодарности новых поколений» (Казанцев, 2006: 90).

В настоящее время последовательным критиком концепции И.В. Русинова является В.В. Наухацкий. С точки зрения исследователя, в реальности в период целинной эпопеи экстенсивные методы ведения сельского хозяйства сочетались с интенсивными и о необходимости этой практики говорилось в аграрной программе 1953 г. Фактически полного отказа от интенсификации не было. Кроме того, в 1954 г. экстенсивные пути подъема производства зерна не были исчерпаны и в условиях нехватки средств для реального перехода к интенсификации и резкого обострения зерновой проблемы, требовавшей немедленного решения, воспользоваться плодородными неосвоенными землями имело большой смысл. И именно целина указала верховной власти на необходимость проведения полноценной интенсификации

сельского хозяйства. Кроме того, в целинной программе не были просчитаны возможные риски, не предусматривались блокировки негативных сценариев, о которых говорили ученые. В стране не было (и не могло быть по понятным причинам) сколько-нибудь независимого экспертного сообщества, а доминировавшая в обществе политическая культура вождистского типа формировала благоприятные условия для волюнтаризма в аграрной политике, который стал причиной многих негативных явлений в работе целинных хозяйств (Наухацкий, 2018: 45, 51–52, 57, 142).

В современной российской историографии истории освоения целины обоснована точка зрения о том, целинный проект 1954 г. являлся порождением широкого ряда как объективных, так и субъективных обстоятельств. После окончания Великой Отечественной войны ситуация в сельском хозяйстве оставалась крайне тяжелой. Развитие отрасли сдерживали высокий уровень налогового-податного обложения колхозов, низкая производительность труда колхозников и работников совхозов, частые засухи. Неурожайные 1951 г. и 1952 г. и малоурожайный 1953 г. в условиях развертывания «холодной войны» требовали от власти решительных действий в работе по преодолению зерновой проблемы. Ситуацию усугубляло снижение темпов хлебозаготовок в 1953 г., обусловленное августовскими заявлениями Г.М. Маленкова о необходимости развития в сельском хозяйстве материальной заинтересованности: колхозники восприняли эти установки как разрешение оставлять на собственное потребление больше зерна, чем обычно. Поставленную верховной властью задачу повысить качество питания населения можно было выполнить только через подъем животноводства, а он немислим без решительного увеличения объемов производства фуражного зерна. Целинную программу Н.С. Хрущев использовал как средство политического давления на Г.М. Маленкова, выступавшего за использование экономических рычагов в сельском хозяйстве (Ильиных, Кавцевич, 2012: 121–140; Андреенков, 2022: 89–105).

Важным результатом исследования деятельности Н.С. Хрущева по разработке и продвижению целинной программы стала репрезентация основных положений записок министров сельского хозяйства СССР и РСФСР И.А. Бенедикторва и П.П. Лобанова и глав Алтайской и Омской парторганизаций Н.И. Беляева и И.К. Лебедева с предложениями поднять целинные и залежные земли. Осваивать их в целом рекомендовалось с учетом рисков и специфики ведения хозяйства в засушливой степной зоне. Позднее появилась хрущевская целинная программа (записка в Президиум ЦК КПСС от 22 января 1954 г. «Пути решения зерновой проблемы»), предусматривавшая проведение в сжатые сроки более масштабной распашки целины и залежей в районах Казахстана, Сибири и Урала при минимальном внимании к почвозащитным технологиям. Именно эта экономически слабо обоснованная и фактически авантюрная сверхпрограмма была положена в основание решений февральско-мартовского пленума ЦК КПСС 1954 г. и последующих аграрных мероприятий (Андреенков, 2015: 200–229).

Актуальным направлением исследования целинного проекта 1954 г. становится его изучение в широких территориальных, хронологических и тематических рамках. Д.Н. Белянин и В.А. Ильиных обоснованно заявили о том, что начало массовому освоению целинных и залежных земель востока страны положила политика П.А. Столыпина по переселению крестьян из европейской России за Урал. Тем самым показана несостоятельность утверждения советских исследователей о том, что освоение целины в СССР проводилось чуть ли не с 1917 г. по плану В.И. Ленина. Основными районами водворения новоселов в те годы являлись плодородные земли Алтая и северной части Степного края (Акмолинская область). С их освоением русскими землепашцами связывалось получение дополнительных сотен миллионов пудов товарного хлеба. С 1905 г. по 1914 г. в Сибири за счет труда новоселов (за этот период в регион прибыло 2,8 млн крестьян) и старожилов посевные площади увеличились в 2 раза, в том числе в Томской губернии, к которой относились алтайские земли, – в 2,6 раза. В Акмолинской области они расширились в 4,1 раза. Устройство переселенцев вызывало недовольство крестьян-старожилов. Конфликты возникали, в частности, из-за того, что новоселам могли отдать земли, которыми местные крестьяне ранее владели и которые они потенциально считали своими. Водворение переселенцев также вызывало острое недовольство со стороны скотоводческого населения, которое лишалось большей части ранее принадлежавших им пастбищных угодий (Белянин, Ильиных, 2015: 114, 116).

При изучении темы в широком историческом контексте крайне полезно обратиться к современным работам казахстанских историков, которые после распада СССР выработали самостоятельный взгляд на

историю целинной эпопеи (Абылхожин, 1997: 360; Сактаганова, 2017: 365; Алпыспаева, Саяхимова, 2017: 92–102; Орынбаева, 2019; Абдирайымова и др., 2022: 214–227). По мнению Г.У. Орынбаевой, «освоение целины стало логическим завершением проводимой царским правительством еще в конце XIX – начале XX в. политики массовой колонизации казахстанских земель. Игнорирование национальных интересов казахского народа привело к утрате национальных корней, русификации существенной части коренного населения. Пренебрежение же почвенно-климатическими условиями региона стало причиной экологической катастрофы — масштабной эрозии почв» (Орынбаева, 2019). В то же время А.С. Абдирайымова, Р.С. Жаркынбаева, А.Б. Сарсенбаев полагают, что целина, несмотря на большое количество порожденных ей проблем (размывание национальной идентичности казахов, социальные конфликты на почве нерешенных бытовых вопросов, эрозии почв и пр.), все же и многое дала республике: построены многочисленные объекты социальной инфраструктуры, тысячи километров линий электропередач, железных и автомобильных дорог, элеваторы, заводы и фабрики. По мнению авторов, освоение целины должно было осуществляться интенсивными, а не экстенсивными методами, и носить более продуманный и подготовленный характер (Абдирайымова и др., 2022: 214–227).

Заключение

Таким образом, история целинного проекта 1954 г. в течение почти семи десятилетий изучалась широким кругом исследователей, которые ввели в научный оборот существенный массив конкретно-исторической информации. На советском этапе развития историографии темы, который подразделяется согласно этапам советской истории (историография целины периода хрущевской оттепели, застоя и перестройки соответственно), для создания объективной картины рассматриваемых событий и процессов имевшихся в распоряжении ученых фактических данных было явно недостаточно. Сделать достоверные выводы им мешала необходимость учитывать доктринальные установки и точку зрения верховного руководства страны. И период перестройки, озаглавленный в целом большей свободой творческого самовыражения, здесь не является исключением: критика советской хозяйственной системы акцентировала внимание в первую очередь на ошибочных действиях власти и их негативных последствиях и упускала из поля зрения успехи и достижения, что нельзя считать объективным научным подходом. Оценки целинной кампании, сделанные в период перестройки, превалировали в работах российских исследователей на этапе 1990–2000-х гг.

Постсоветский период развития историографии истории целины озаглавлен существенным расширением фактологической базы темы за счет введения в научный оборот ранее недоступного архивного материала, появлением новых тематических направлений, расширением представлений о проблемах, рассматривавшихся еще советскими учеными. Развернувшиеся в последние годы в российской историографии дискуссии о причинах, задачах, ходе, результатах и историческом значении целины являются признаком нормальной научной жизни и стимулируют ученых к продолжению конкретно-исторических и теоретических изысканий.

Перспективным направлением изучения истории освоения целины является анализ кампании в контексте аграрной истории страны в целом. Барьером на пути к истине здесь может стать давление доктринальных подходов, продиктованных, с одной стороны, абсолютизацией интересов центральной власти российского/советского государства и, с другой стороны, абсолютизацией целей этнонационального строительства в России и на постсоветском пространстве.

References

Abdiraiymova et al., 2022 — *Abdiraiymova A.S., Zharkynbaeva R.S., Sarsenbaev A.B. Sotsial'no-ehkonomicheskie i politicheskie aspekty osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' v Kazakhstane* [Socio-economic and political aspects of the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan // *Oriental Studies*, 2022. Vol. 15. No. 2. Pp. 214–227. (In Russ.)

Abylkhozhin, 1997 — *Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ehkonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek.* [Essays on the Social and Economic History of Kazakhstan. XX century]. Alma-Ata: Universitet "Turan", 1997. 360 p. (In Russ.)

Aleinikov, 2005 — *Aleinikov M.V. Sel'skoe khozyaistvo Altaiskogo kraya v period osvoeniya tselinnykh i*

zaleznykh zemel' (konets 1953–1964 gg.) [Agriculture of Altai region during the development of virgin and fallow lands (the end of 1953–1964)]. Biisk: RIO BPGU, 2005. 153 p. (In Russ.)

Alpyspaeva, Sayakhimova, 2017 — *Alpyspaeva G.A., Sayakhimova Sh.N.* Ehkologicheskie problemy v gody osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' v Kazakhstane [Environmental problems during the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan]. Proceedings of conference NITS Sociosfera. 2017. No. 11. Pp. 92–102. (In Russ.)

Andreenkov, 2005 — *Andreenkov S.N.* Kachestvennye pokazateli zernovogo proizvodstva RSFSR v kontse 1950-kh – nachale 1960-kh gg. [Qualitative indicators of grain production in the RSFSR in the late 1950s and early 1960s. Humanities in Siberia. 2005. No. 2. Pp. 95–97. (In Russ.)

Andreenkov, 2022 — *Andreenkov S.N.* «Tselinnyi proekt» 1954 g. v Sibiri i Kazakhstane: dinamika proizvodstva zerna [The 1954 «virgin project» in Siberia and Kazakhstan: dynamics of grain production. Russian Peasant Studies. 2022. Vol. 7. No. 3. Pp. 89–105. (In Russ.)

Andreenkov, 2015 — *Andreenkov S.N.* Natisk na tselinu (Programma osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel') [The onslaught on the virgin lands (Program for the development of virgin and fallow lands). Proekty preobrazovaniya agrarnogo stroya Sibiri v XX v.: vybor putei i metodov modernizatsii. Novosibirsk: Sibprint, 2015. Pp. 200–229. (In Russ.)

Belyanin, Il'nykh, 2015 — *Belyanin D.N., Il'nykh V.A.* Agrarnoe otkrytie Sibiri (Stolypinskaya programma kolonizatsii i osvoeniya) [The agrarian discovery of Siberia (Stolypin's colonization and development program). Proekty preobrazovaniya agrarnogo stroya Sibiri v XX v.: vybor putei i metodov modernizatsii. Novosibirsk: Sibprint, 2015. Pp. 98–120. (In Russ.)

Bogdenko, 1984 — *Bogdenko M.L.* Kommunisticheskaya partiya – organizator i vdokhnovitel' massovogo osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' [The Communist Party is the organizer and inspirer of the mass development of virgin and fallow lands. Voprosy istorii KPSS. 1984. No. 3. Pp. 113–124. (In Russ.)

Bogdenko, 1974 — *Bogdenko M.P.* Problemy massovogo osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' v sovetskoj literature [Problems of the mass development of virgin and fallow lands in Soviet literature. Istoriya SSSR. 1974. No. 4. Pp. 78–95. (In Russ.)

God raboty novykh sovkhov, 1955 — *God raboty novykh sovkhov: sbornik statei* [The year of the new state farms: collection of articles]. Moscow: Sel'khozgiz, 1955. 208 p. (In Russ.)

Gushchin, 1979 — *Gushchin N.Ya.* Problemy istoriografii massovogo osvoeniya tselinnykh zemel' Sibiri [Problems of historiography of the mass development of virgin lands in Siberia. Proceedings SB AS USSR. 1979. No. 11. Is. 3. Pp. 80–87. (In Russ.)

Danilov, 1972 — *Danilov V.P.* Problemy istorii sovetskoj derevni v 1946–1970 gg. (Ocherk istoriografii) [Problems of the history of the soviet village in 1946–1970 (An outline of historiography) Ed. I.M. Volkov. Razvitie sel'skogo khozyaistva SSSR v poslevoennye gody. 1946–1970 gg.: collection of articles. Moscow: Nauka, 1972. Pp. 15–32. (In Russ.)

Ignatovskii, 1966 — *Ignatovskii V.P.* Sotsial'no-ehkonomicheskie izmeneniya v sovetskoj derevne [Socio-economic changes in the Soviet village]. Moscow: Nauka, 1966. 391 p. (In Russ.)

Ignatovich, 2009 — *Ignatovich A.I.* Uroki tseliny: opyt bor'by s vetrovoi ehroziei i zasukhoi v Kulundinskoj stepi: monografiya [Lessons of the virgin lands: experience of wind erosion and drought control in the Kulunda steppe: monograph]. Barnaul, 2009. 465 p. (In Russ.)

Il'nykh, Kavtsevich, 2012 — *Il'nykh V.A., Kavtsevich O.K.* Sel'skoe khozyaistvo Sibiri v XX veke: problemy razvitiya i krizisy [Siberian agriculture in the 20th century: problems of development and crises] Collective monograph. Novosibirsk: Sibprint, 2012. 408 p. (In Russ.)

Kazantsev, 2006 — *Kazantsev V.I.* Komu byla vygodna tselina? (razmyshleniya sovremennika s kal'kulyatorom v rukakh) [Who benefited from the virgin land? (reflections of a contemporary with a calculator in his hands). Derevnaya moya ...: historical and publicistic collection. Barnaul: Izdatel'stvo AGAU, 2006. Pp. 70–90. (In Russ.)

Kosykh, 1959 — *Kosykh A.P.* Sovkhozy Irkutskoi oblasti [State farms of the Irkutsk region]. Irkutsk: Knizhnoe izdatel'stvo, 1959. 148 p. (In Russ.)

Kuznetsov, 2005 — *Kuznetsov V.V.* Rol' pechati i v organizatsii osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' na Altae [The role of the press in organizing the development of virgin and fallow lands in Altai. Ex. editor S.S. Bukin. Barnaul: Izdatel'stvo AltGTU, 2005. 167 p. (In Russ.)

Kulikov, 1978 — *Kulikov V.I.* Istoricheskii opyt osvoeniya tselinnykh zemel' [Historical experience of the development of virgin lands.]. Moscow: Mysl', 1978. 253 p. (In Russ.)

Levina, 1979 — *Levina S.R.* Velikii podvig partii i naroda — massovoe osvoenie tselinnykh i zaleznykh zemel': sb. dokumentov i materialov [Great feat of the Party and people – mass development of virgin and fallow lands: collection of documents and materials. Compiled by S.R. Levina et al. Moscow: Nauka, 1979. 439 p. (In Russ.)

Matveev, Usatykh, 1974 — *Matveev P.Ya., Usatykh V.S.* Adres podviga — tselina: dokumenty i materialy [1954—1974 gg.] [The address of the deed – tselina: documents and materials [1954–1974]. Compiled by: P.Ya. Matveev, V.S. Usatykh. Barnaul: Altaiskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1974. 248 p. (In Russ.)

Mikhailov, 1973 — *Mikhailov F.K.* Sovkhoznoe stroitel'stvo v Kazakhstane [State farm construction in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1973. 294 p. (In Russ.)

Naukhatskii, 2018 — *Naukhatskii V.V.* Tselinnaya kompaniya N.S. Khrushcheva: razmyshleniya o diskussionnykh voprosakh istoriografii [Khrushchev's virgin campaign: reflections on the debatable issues of historiography]. Rostov-on-Don: Rostov State Economic University publishing house, 2018. 144 p. (In Russ.)

Orlovskii, 1955 — *Orlovskii N.V.* Osvoenie tselinnykh i zaleznykh zemel' v Altaiskom krae [Development of virgin and fallow lands in the Altai territory]. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1955. 104 p. (In Russ.)

Orynbaeva, 2019 — *Orynbaeva G.U.* K istorii osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' v Kazakhstane: problemy i podkhody [History of the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan: problems and approaches]. Allbest, 2019. URL: https://revolution.allbest.ru/history/01169778_0.html?ysclid=lp7ixlzaq92576128 (access date: 05.07.2023). (In Russ.)

Pakhomova, 2006 — *Pakhomova E.V.* O mekhanizme privlecheniya rabochei sily v raiony osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' [On the mechanism of attracting labor force to the areas of virgin and fallow lands development]. Agrarnoe razvitie i prodovol'stvennaya bezopasnost' Rossii v XVIII–XX vv.: collection of articles. Orenburg: Izdatel'stvo OGPU, 2006. Pp. 301–308. (In Russ.)

Rusinov, 1988 — *Rusinov I.V.* Agrarnaya politika KPSS v 50-e – pervoi polovine 60-kh gg.: opyt i uroki [Agrarian policy of the Communist Party of the Soviet Union in the 1950s and the first half of the 1960s: experience and lessons]. Voprosy istorii KPSS. 1988. No. 9. Pp. 35–49. (In Russ.)

Rychkov, 1988 — *Rychkov A.V.* Opytnicheskoe dvizhenie v Zapadnoi Sibiri v gody massovogo osvoeniya tselinnykh zemel' [Experimental movement in Western Siberia during the years of mass development of virgin lands] Sotsial'naya aktivnost' trudyashchikhsya sovetskoi sibirskoi derevni: a collection of scientific works. Ed. by N.Ya. Gushchin. Novosibirsk: Nauka. Siberian branch, 1988. Pp. 145–152. (In Russ.)

Savos'ko, Shamshatov, 1974 — *Savos'ko V.K., Shamshatov I.Sh.* Kolkhoznoe stroitel'stvo v Kazakhstane (1946–1970 gg.) [Collective farm construction in Kazakhstan (1946–1970)]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 276 p. (In Russ.)

Saktaganova, 2017 — *Saktaganova Z.G.* Ehkonomicheskaya modernizatsiya Kazakhstana. 1946–1970 gg. [Economic Modernization of Kazakhstan. 1946–1970]. Karaganda: Izdatel'stvo KaRGU, 2017. 365 p. (In Russ.)

Temnikova, 2021 — *Temnikova E.E.* Osvoenie tselinnykh i zaleznykh zemel': nekotorye itogi izucheniya [Development of virgin and fallow lands: some results of the study]. Istoricheskii kur'er. 2021. No. 4(18). Pp. 88–97. URL: <http://istkurier.ru/data/2021/ISTKURIER-2021-4-08.pdf>. (In Russ.)

Tomilin, 2019 — *Tomilin V.N.* Popytki resheniya prodovol'stvennoi problemy v SSSR v period politicheskogo liderstva N.S. Khrushcheva [Attempts to solve the food problem in the USSR during the political leadership of Khrushchev]. Ed. by V.N. Nikulina. Is. 25. North-West in the Agrarian History of Russia: interuniversity thematic collection of scientific works. Ed. by V.N. Nikulin. Vol. 25. Kaliningrad: Izdatel'stvo BFU im. I. Kanta, 2019. Pp. 228–337. (In Russ.)

Ul'yanov, 1959 — *Ul'yanov L.N.* V bor'be za osvoenie tseliny. Rabota partiinykh organizatsii po osvoeniyu tselinnykh i zaleznykh zemel' Zapadnoi Sibiri [In the struggle for the development of virgin lands. Work of party organizations on the development of virgin and fallow lands in Western Siberia]. Moscow: Sotsekhgiz, 1959. 186 p. (In Russ.)

Shevchenko, 1960 — *Shevchenko A.S.* Na tselinnykh zemlyakh Sibiri i Kazakhstana [On the virgin lands of Siberia and Kazakhstan]. Moscow: Sel'khozgiz, 1960. 48 p. (In Russ.)

Shestakov, 2006 — *Shestakov V.A.* Sotsial'no-ehkonomicheskaya politika sovetskogo gosudarstva v 50-e – seredine 60-kh godov [Socio-economic policies of the Soviet state in the 1950s and mid et al., 1960s]. Moscow: Nauka, 2006. 296 p. (In Russ.)

Zelenin, 2001 — *Zelenin I.E.* Agrarnaya politika N.S. Khrushcheva i sel'skoe khozyaistvo [Khrushchev's agrarian policy and agriculture]. Moscow: IRI RAN, 2001. 305 p. (In Russ.)

Zelenin, 1996 — *Zelenin I.E.* Pervaya sovetskaya programma massovogo osvoiniya tselinnykh zemel' (Konets 20-kh – 30-e gg.) [The first Soviet program for the mass development of virgin lands (late 1920s–1930s)]. Otechestvennaya istoriya. 1996. No. 2. Pp. 55–69. (In Russ.)

Zelenin, 1998 — *Zelenin I.E.* Tselinnaya ehpoeya: razrabotka, prinyatie i osushchestvlenie pervoi khrushchevskoi "sverkhprogramma" (sentyabr' 1953 – nachalo 60-kh gg.) [The virgin epic: the development, adoption, and implementation of Khrushchev's first "super-program" (September 1953 – early 1960s)]. Voprosy istorii. 1998. No. 1. Pp. 114–123. (In Russ.)

Литература

Абдирайымова и др., 2022 — *Абдирайымова А.С., Жаркынбаева Р.С., Сарсенбаев А.Б.* Социально-экономические и политические аспекты освоения целинных и залежных земель в Казахстане // *Oriental Studies*, 2022. Т. 15. № 2. С. 214–227.

Абылхожин, 1997 — *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алма-Ата: Университет «Туран», 1997. 360 с.

Алейников, 2005 — *Алейников М.В.* Сельское хозяйство Алтайского края в период освоения целинных и залежных земель (конец 1953–1964 гг.). Бийск: РИО БПГУ, 2005. 153 с.

Алпыспаева, Саяхимова, 2017 — *Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н.* Экологические проблемы в годы освоения целинных и залежных земель в Казахстане // Сборники конференций НИЦ Социосфера, 2017. № 11. С. 92–102.

Андреенков, 2005 — *Андреенков С.Н.* Качественные показатели зернового производства РСФСР в конце 1950-х – начале 1960-х гг. // Гуманитарные науки в Сибири. 2005. № 2. С. 95–97.

Андреенков, 2022 — *Андреенков С.Н.* «Целинный проект» 1954 г. в Сибири и Казахстане: динамика производства зерна // *Крестьяноведение*, 2022. Т. 7. № 3. С. 89–105.

Андреенков, 2015 — *Андреенков С.Н.* Натиск на целину (Программа освоения целинных и залежных земель) // С.Н. Андреенков // Проекты преобразования аграрного строя Сибири в XX в.: выбор путей и методов модернизации // Ильиных В.А., Андреенков С.Н., Рынков В.М. и др. Новосибирск: Сибпринт, 2015. С. 200–229.

Белянин, Ильиных, 2015 — *Белянин Д.Н., Ильиных В.А.* Аграрное открытие Сибири (Столыпинская программа колонизации и освоения) // Проекты преобразования аграрного строя Сибири в XX в.: выбор путей и методов модернизации // Ильиных В.А., Андреенков С.Н., Рынков В.М. и др. Новосибирск: Сибпринт, 2015. С. 98–120.

Богденко, 1984 — *Богденко М.Л.* Коммунистическая партия – организатор и вдохновитель массового освоения целинных и залежных земель // Вопросы истории КПСС, 1984. № 3. С. 113–124.

Богденко, 1974 — *Богденко М.П.* Проблемы массового освоения целинных и залежных земель в советской литературе // История СССР, 1974. № 4. С. 78–95.

Год работы новых совхозов, 1955 — Год работы новых совхозов: сб. статей. М.: Сельхозгиз, 1955. 208 с.

Гущин, 1979 — *Гущин Н.Я.* Проблемы историографии массового освоения целинных земель Сибири // Известия СО АН СССР, 1979. № 11. Вып. 3. С. 80–87.

Данилов, 1972 — *Данилов В.П.* Проблемы истории советской деревни в 1946–1970 гг. (Очерк историографии) // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы. 1946–1970 гг.: сб. статей // Ред. И.М. Волков. М.: Наука, 1972. С. 15–32.

Зеленин, 2001 — *Зеленин И.Е.* Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство. М.: ИРИ РАН, 2001. 305 с.

- Зеленин, 1996 — *Зеленин И.Е.* Первая советская программа массового освоения целинных земель (Конец 20-х – 30-е гг.) // Отечественная история, 1996. № 2. С. 55–69.
- Зеленин, 1998 — *Зеленин И.Е.* Целинная эпопея: разработка, принятие и осуществление первой хрущевской «сверхпрограммы» (сентябрь 1953 – начало 60-х гг.) // Вопросы истории, 1998. № 1. С. 114–123.
- Игнатовский, 1966 — *Игнатовский В.П.* Социально-экономические изменения в советской деревне. М.: Наука, 1966. 391 с.
- Игнатович, 2009 — *Игнатович А.И.* Уроки целины: опыт борьбы с ветровой эрозией и засухой в Кулундинской степи: монография. Барнаул, 2009. 465 с.
- Ильиных, Кавцевич, 2012 — *Ильиных В.А., Кавцевич О.К.* Сельское хозяйство Сибири в XX веке: проблемы развития и кризисы: [кол. моногр.]. Новосибирск: Сибпринт, 2012. 408 с.
- Казанцев, 2006 — *Казанцев В.И.* Кому была выгодна целина? (размышления современника с калькулятором в руках) // Деревня моя ...: историко-публицистический сборник. Барнаул: Издательство АГАУ, 2006. С. 70–90.
- Косых, 1959 — *Косых А.П.* Совхозы Иркутской области. Иркутск: Книжное издательство, 1959. 148 с.
- Кузнецов, 2005 — *Кузнецов В.В.* Роль печати и в организации освоения целинных и залежных земель на Алтае // Отв. ред. С.С. Букин. Барнаул: Издательство АлтГТУ, 2005. 167 с.
- Куликов, 1978 — *Куликов В.И.* Исторический опыт освоения целинных земель. М.: Мысль, 1978. 253 с.
- Левина, 1979 — *Левина С.Р.* Великий подвиг партии и народа — массовое освоение целинных и залежных земель: сб. документов и материалов // Сост. С.Р. Левина и др. М.: Наука, 1979. 439 с.
- Матвеев, Усатых, 1974 — *Матвеев П.Я., Усатых В.С.* Адрес подвига — целина: документы и материалы [1954–1974 гг.]. // Сост.: П.Я. Матвеев, В.С. Усатых. Барнаул: Алтайское книжное издательство, 1974. 248 с.
- Михайлов, 1973 — *Михайлов Ф.К.* Совхозное строительство в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1973. 294 с.
- Наухацкий, 2018 — *Наухацкий В.В.* Целинная кампания Н.С. Хрущева: размышления о дискуссионных вопросах историографии. Ростов-на-Дону: Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 2018. 144 с.
- Орловский, 1955 — *Орловский Н.В.* Освоение целинных и залежных земель в Алтайском крае. М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. 104 с.
- Орынбаева, 2019 — *Орынбаева Г.У.* К истории освоения целинных и залежных земель в Казахстане: проблемы и подходы [электронный ресурс] // Allbest. URL: https://revolution.allbest.ru/history/01169778_0.html?ysclid=ijp7ixlzaq92576128 (дата обращения: 05.07.2023).
- Пахомова, 2006 — *Пахомова Е.В.* О механизме привлечения рабочей силы в районы освоения целинных и залежных земель // Аграрное развитие и продовольственная безопасность России в XVIII–XX вв.: сб. статей. Оренбург: Издательство ОГПУ, 2006. С. 301–308.
- Русинов, 1988 — *Русинов И.В.* Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х гг.: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС, 1988. № 9. С. 35–49.
- Рычков, 1988 — *Рычков А.В.* Опытническое движение в Западной Сибири в годы массового освоения целинных земель // Социальная активность трудящихся советской сибирской деревни: сб. научных трудов // Отв. ред. Н.Я. Гушин. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988. С. 145–152.
- Савосько, Шамшатов, 1974 — *Савосько В.К., Шамшатов И.Ш.* Колхозное строительство в Казахстане (1946–1970 гг.). Алма-Ата: Наука, 1974. 276 с.
- Сактаганова, 2017 — *Сактаганова З.Г.* Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг. Караганда: Издательство КарГУ, 2017. 365 с.
- Темникова, 2021 — *Темникова Е.Е.* Освоение целинных и залежных земель: некоторые итоги изучения // Исторический курьер, 2021. № 4(18). С. 88–97. URL: <http://istkurier.ru/data/2021/ISTKURIER-2021-4-08.pdf>.
- Томилдин, 2019 — *Томилилин В.Н.* Попытки решения продовольственной проблемы в СССР в период

политического лидерства Н.С. Хрущева // Северо-Запад в аграрной истории России: межвузовский тематический сборник научных трудов // Под ред. В.Н. Никулина. Вып. 25. Калининград: Издательство БФУ им. И. Канта, 2019. С. 228–337.

Ульянов, 1959 — *Ульянов Л.Н.* В борьбе за освоение целины. Работа партийных организаций по освоению целинных и залежных земель Западной Сибири. М.: Соцэргиз, 1959. 186 с.

Шевченко, 1960 — *Шевченко А.С.* На целинных землях Сибири и Казахстана. М.: Сельхозгиз, 1960. 48 с.

Шестаков, 2006 — *Шестаков В.А.* Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов. М.: Наука, 2006. 296 с.

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 453–463, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_453-463

FORCED DEPORTATION OF PEOPLES AS A TOOL OF THE NATIONAL POLITICS OF THE USSR: POLES OF KAZAKHSTAN

*Dmitriy Panto*¹, *Manara Kalybekova*^{2*}

¹Department, Museum of the Second World War
 (1, Pl. W. Bartoszewskiego, 80-862 Gdansk, Republic of Poland)
 PhD (History), Professor, Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-5467-9990>. E-mail: d.panto@muzeum1939.pl

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences (History), Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: K.manara69@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Panto D., Kalybekova M., 2023

Abstract. *Introduction.* Violent social experiments, violation of the rights of citizens, excesses in national politics, refusal to take into account the peculiarities of life, customs, and the complex economic way of life of the indigenous people caused the emergence of various kinds of social and interethnic conflicts. This led to mass political repression of the population on a social and ethnic basis - the deportation to Kazakhstan of 1 million 207 thousand representatives of different peoples and nationalities. The presence of legislative acts that caused acute dissatisfaction on the part of the deported peoples, the social structure, and the deterioration in the supply of food products to the population, etc. became the reasons for the growth of social tension, which subsequently developed into ethnic conflicts. The imposed ban on the study of this problem, the inaccessibility of archival materials about these events led to the fact that there is no fundamental research in Kazakhstani historiography, which is relevant for a multinational state. *Goals and objectives* of the study – the article attempts to understand the concept of Stalinist stereotypes, primarily by identifying the causes, main trends, scale, and consequences of repressive measures taken by the state in relation to various categories of the population of Kazakhstan, in particular the Poles. *Results.* After the revolution, the Soviet government adopted exile as one of the ways to fight counter-revolution and "class enemies". From 1920 to 1956, about 130 deportation operations were carried out, during which about 12 million people forcibly left their homes and lands. Soviet deportations stood out in their essence in several repressive measures. All deportations were of an administrative nature, they were directed at a whole group of people. *Conclusions.* The first mass deportation of Poles to the territory of Kazakhstan was the so-called "Kulak exile" of 1930–1931. This link is an integral part of the process of collectivization and dispossession. The criterion for deportation was the class factor. All rich peasants, the so-called kulaks, were exiled and dispossessed after receiving accusations of hindering the collectivization of agriculture.

Keywords: Socio-ethnic conflicts, repression, deportation, special settlers, special settlements, special commandant's office

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Soviet Kazakhstan: historical lessons of social and ethnic conflicts (1920–1991)" (registration number: AP 09259347).

For citation: Panto D., Kalybekova M. Forced deportation of peoples as a tool of the national politics of the USSR: poles of Kazakhstan // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 453–463. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_453-463

ХАЛЫҚТАРДЫ КҮШПЕН ДЕПОРТАЦИЯЛАУ КСРО ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПОЛЯКТАРЫ

Дмитрий Панто¹, Манара Калыбекова^{2*}

¹Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми-зерттеу бөлімінің бас маманы (1-үй, В. Бартошевский алаңы, 80-862 Гданьск қ., Польша Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-5467-9990>. E-mail: d.panto@muzeum1939.pl

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: K.manara69@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Панто Д., Калыбекова М., 2023

Аңдатпа. *Kipisne.* Зорлық-зомбылықты әлеуметтік эксперименттер, азаматтардың құқтарының бұзылуы, ұлт саясатындағы асыра сілтеушілік, жергілікті халықтың шаруашылық жүргізуінің күрделі өзіндік әдет-ғұрпын, тұрмыс ерекшеліктерін ескермеу, әртүрлі әлеуметтік және этносаралық қақтығыстардың тууына себеп болды. Күрделі ахуал халыққа қарсы әлеуметтік және этникалық белгілер бойынша жаппай репрессия жүргізуге жол ашып, Қазақстанға әр түрлі халықтар мен ұлттардың 1 миллион 207 мың өкілдерінің күштеп көшірілуіне алып келді. Кейбір заңнамалық актілердің депортацияланған халықтардың қатты наразылығын тудыруы, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайдың, тұрғындарды азық-түлікпен және басқа товарлармен қамтамасыз етудің нашарлауы және т.б. факторлар кейіннен этникалық қақтығыстарға айналған әлеуметтік шиеленістің өршуіне себеп болды. Аталмыш проблеманы зерттеуге салынған тыйым, бұл оқиғалар туралы архив материалдарының жабық болуы осынау көпұлтты мемлекет үшін аса сөзекті тақырып турасында қазақстандық тарихнамада іргелі зерттеулер мүлде жүргізілмеуіне алып келді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Мақалада, ең алдымен, Қазақстан халқының әртүрлі санаттарына, атап айтқанда поляктарға қатысты мемлекет жүргізіп жатқан репрессиялық шаралардың себептерін, негізгі тенденцияларын, ауқымын, салдарын түсінуге негізделген Сталиндік стереотиптер ұғымы үшін әрекет жасалады. *Нәтижелер.* Революциядан кейін Кеңес өкіметі контрреволюциямен және «таптық жаулармен» күресудің бір әдісі ретінде жер аударуды қабылдады. 1920 жылдан 1956 жылға дейін 130-ға жуық депортация операциялары жүргізілді, оның барысында 12 миллионға жуық адам үйлері мен жерлерін мәжбүрлеп қалдырды. Кеңестік депортациялар бірқатар репрессиялық шараларда өз мәні бойынша ерекшеленді. Барлық депортациялар әкімшілік сипатта болды, бүкіл адамдар тобына немесе бүкіл халыққа бағытталды. *Қорытынды.* Поляктардың Қазақстан аумағына алғашқы жаппай жер аударылуы 1930–1931 жылдардағы «Кулак жер аударылуы» деп аталды. Бұл сілтеме ұжымдастыру және иеліктен шығару процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Депортация критерийі таптық фактор болды. Барлық бай шаруаларды, кулактар деп аталатындарды ауыл шаруашылығын ұжымдастыруға кедергі келтірді деп айыптап, жер аударып, иеліктен айырды.

Түйін сөздер: Элеуметтік этникалық қақтығыстар, репрессия, жер аудару, арнайы қоныстанушылар, арнайы қоныстар, арнайы комендатура

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Кеңестік Қазақстан: элеуметтік және этникалық қақтығыстар тарихының тағылымы (1920–1991 жж.)» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру шеңберінде дайындалған (ЖТН: АР 09259347).

Дәйексөз үшін: Панто Д., Калыбекова М. Халықтарды күшпен депортациялау КСРО ұлттық саясатының құралы ретінде: Қазақстанның поляктары // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 453–463 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_453-463

НАСИЛЬСТВЕННАЯ ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ КАК ИНСТРУМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ СССР: ПОЛЯКИ КАЗАХСТАНА

Дмитрий Панто¹, Калыбекова Манара^{2*}

¹Главный специалист научно-исследовательского отдела Музея Второй мировой войны Гданьска (1, пл. В. Бартошевского, 80-862 Гданьск, Республика Польша)
кандидат исторических наук, профессор, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-5467-9990>. E-mail: d.panto@muzeum1939.pl

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: K.manara69@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Панто Д., Калыбекова М., 2023

Аннотация. *Введение.* Насильственные социальные эксперименты, нарушение прав граждан, перегибы в национальной политике, отказ от учета особенностей быта, обычаев, сложного хозяйственного уклада жизни коренных жителей послужили причиной возникновения разного рода социальных и межэтнических конфликтов, что привело к массовым политическим репрессиям населения по социальному и этническому признаку. В Казахстан было депортировано 1 млн 207 тыс. представителей разных народов и национальностей. Наличие законодательных актов, вызвавших острое недовольство со стороны депортированных народов, социально-бытовое устройство, ухудшение снабжения населения продовольственными товарами и др. стали причинами роста социальной напряженности, которые в последующем перерастали в этнические конфликты. Запрет на изучение данной проблемы, недоступность архивных материалов об этих событиях привели к тому, что в казахстанской историографии отсутствуют фундаментальные исследования, что актуально для многонационального государства. *Цель и задачи* исследования – в статье делается попытка анализа причин, основных тенденций, масштабов, последствий проводимых государством репрессивных мер по отношению к различным категориям населения Казахстана, в частности полякам. *Результаты.* После революции Советская власть взяла на вооружение ссылку, как один из способов борьбы с контрреволюцией и «классовыми врагами». С 1920 года по 1956 год было проведено около 130 депортационных операций, во время которых принудительно покинули свои дома и земли около 12 миллионов человек. Советские депортации являлись в своей сущности одним из видов репрессий. Все депортации имели административный характер, были направлены на целую группу лиц, либо целый народ. *Выводы.* Первой массовой депортацией поляков на территорию Казахстана была так называемая «Кулацкая ссылка» 1930–1931 годов. Данная ссылка является неотъемлемой частью процесса коллективизации и раскулачивания. Критерием депортации был классовый фактор. Всех зажиточных крестьян, так называемых кулаков, ссылали и раскулачивали, обвиняя их в препятствии коллективизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: Социальноэтнические конфликты, репрессии, депортация, спецпоселенцы, спецпоселки, спецкомендатура

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Советский Казахстан: исторические уроки социальных и этнических конфликтов (1920–1991)» (ИРН: АР 09259347).

Для цитирования: Панто Д., Калыбекова М. Насильственная депортация народов как инструмент национальной политики СССР: поляки Казахстана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 453–463. (На рус.). DOI: 110.51943/2710-3994_2023_10_3_453-463

Введение

История депортации поляков в Казахстан имеет свою богатую историю. Ее начало можно отнести еще к имперскому периоду (Сапаргаалиев, Дьяков, 1971: 252). После революции Советская власть взяла на вооружение ссылку, как один из способов борьбы с контрреволюцией и «классовыми врагами». Начиная с периода гражданской войны, депортация определенных групп становится все более массовым явлением. Начиная с 1920 года по 1956 год было проведено около 130 депортационных операций, во время которых принудительно оставило свои дома и земли около 12 миллионов человек (Сталинские депортации 1928–1953, 2005: 11–13). Советские депортации выделялись в своей сущности в ряде репрессивных мер, существовавших в СССР в 20–50 годах XX века. Во-первых, все депортации имели административный характер, что, в сущности, делало их внесудебным репрессивным оружием; во-вторых, все депортации были контингентными, критерии лиц, подвергающихся ссылкам, были назначены сверху, и были направлены не на одного человека, а на целую группу лиц либо целый народ; в-третьих, все депортации были тщательно запланированы и подготовлены центральными органами Советской власти (в Москве). За редким исключением, до 1935 года, о депортациях отдельных групп принимали решения республиканские либо городские власти (УССР, Ленинград); в-четвертых, большинство депортаций имело «профилактический» характер, целью данных «профилактических» выселений было отослать как можно дальше человека либо группу людей (народ), который потенциально (предположительно) мог совершить негативное действие в отношении Советской власти (Деннихаус, 2011: 539).

Казахстан был избран местом депортаций не случайно, этому способствовало несколько причин: политическая, географическая, демографическая, экономическая. Многие депортированные остались жить в Казахстане навсегда. Сегодня по переписи 2021 года в Казахстане проживают 35 319 поляков (Краткие итоги, 2022: 11).

Материалы и методы

В ходе написания статьи были использованы методы объективного анализа состояния социально-экономического положения Казахстана в годы войны. Материалы изложены последовательно с учетом хронологии, проводился сопоставительный анализ отдельных периодов жизни репрессированных поляков и польских граждан в республике и проводимая политика советской власти по отношению к ним. Историческая объективность проблемы достигалась привлечением широкого круга архивных документов и материалов. Чтобы раскрыть поставленную проблему исследования были использованы конкретно-исторический, проблемно-хронологический, статистический и описательный методы исследования.

Обсуждение

Казахстанская историография достаточно полно представлена научными публикациями, исследовавшими депортации польских граждан в Казахстан. Стоит в первую очередь отметить труды Алдажуманова К., Жаманкулова С., Машимбаева С., Исовой Л., Михайловой Л. и др. Выпущены ряд сборников документов «Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.)», подготовленный Архивом Президента РК, а также большой интерес представляет совместная работа Ассамблеи народа Казахстана, Министерства культуры и спорта РК, Архива Президента РК и Центрального государственного архива сборники документов в 3-х томах: «Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг.», «Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.», «Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.», где

публикуются документы и воспоминания о насильственном переселении в Казахстан в 1939–1945 гг. поляков, немцев, финнов, греков, итальянцев, калмыков, карачаевцев, чеченцев, ингушей, балкарцев, крымских татар, турок, курдов, армян. В издании представлены как документы, узаконившие кампании по депортации различных групп населения, так и директивы, отчеты, справки, письма и др. Публикуемые сведения свидетельствуют о том, что Победа в Великой Отечественной войне досталась ценой усилий всего народа огромной страны, в том числе и тех, кого власть незаслуженно лишила части гражданских прав, не оценила их воинские заслуги, искусственно поставила в худшие условия труда и жизни. Документы отражают неопределимый по значимости опыт людей разных национальностей в умении достигать взаимопонимания ценой самоограничения. Что касается польской историографии, то неопределимый вклад внесли труды Цесельского С., Гловацкого А., Кучинского А., Рогозинского Е. и др., также изданные воспоминания и дневники депортированных польских граждан. Также нужно отметить труд Гучиновой Э.М. У каждого своя Сибирь. Годы войны и депортации в монологах Л.Т. Дорджиева и Е.С. Басановой, где автор дает понятие о закономерности в конструировании нарративов о депортации, и выявляет и уточняет смыслов повседневных практик, подробностей бытия, которые были жизненно важными для поколения в период Великой Отечественной войны и депортации народа в Сибирь (1943–1956 гг.) (Гучинова, 2020: 976–1011). В последние годы начался процесс издания сборников архивных документов и материалов из казахстанских, польских, британских и американских архивов, тематика которых приближает судьбы сосланных в СССР поляков. Источниковедческой базой исследования являются документы фондов архива Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры РК; Карлага; АЛЖИРа, выявленные из Архива информационно-аналитического центра Департамента внутренних дел (ИАЦ ДВД) г. Алматы.

Результаты

Первой массовой депортацией поляков на территорию Казахстана была так называемая «Кулацкая ссылка» 1930–1931 годов. Данная ссылка является неотъемлемой частью процесса коллективизации и раскулачивания (Полян, 2002: 62). В самом начале необходимо подчеркнуть, что в потоке «Кулацкой ссылки» растворились ссылки поляков, связанные с зачисткой западных границ СССР 1929–1930 годах. Среди огромного количества поляков (около 780 тысяч) (Сталинские депортации 1928–1953, 2005: 35), населявших БССР и УССР, Советская власть видела среди поляков: антисоветские элементы, перебежчиков, контрабандистов и кулаков. После тщательной подготовки и выделения категорий поляков, подлежащих депортации к маю 1930 года, в Западную Сибирь и на Дальний Восток было депортировано 18 473 человека (Сталинские депортации 1928–1953, 2005: 36). Однако, нам трудно сказать, сколько именно человек из данной приграничной депортации было отправлено в Казахстан. Одно остаётся фактом, что «корейская», «финская» и «польская» операции 1929–1930 годов являются началом и прототипом этнических депортаций в СССР (Сталинские депортации 1928–1953, 2005: 37). Возвращаясь к «Кулацкой ссылке», стоит отметить, что сама по себе ссылка не была этнической. Критерием депортации был классовый фактор. Всех зажиточных крестьян, так называемых кулаков, высылали и раскулачивали, обвиняя их в препятствии коллективизации сельского хозяйства. Исследователи данного вопроса считают, что во время «Кулацкой ссылки» в Сибирь и Казахстан из Украины было депортировано около 10 тысяч поляков (Kołodziej, 1991: 90). К сожалению, сейчас тяжело сказать, сколько поляков было депортировано в Казахстан в течение данной ссылки. Согласно современным исследованиям, в 1930–1931 годах всего было выселено 381 026 кулацких семей, что дает нам в общей сумме 1 803 392 человека, а за весь период «кулацких ссылок» выслано более 2 миллионов человек (Ивницкий, 1994: 192–194). Подводя итог «Кулацкой ссылке» в Казахстан, в период с 1930 по 1933 года в страну было сослано около 317 тысяч человек. Стоит отметить, что в то же самое время в самом Казахстане так же происходило раскулачивание, во время которого из страны было депортировано 5 500 семейств (Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг., 2012: 32), что вносит дополнительный хаос в подсчеты жертв кулацкой депортации.

Первой депортацией поляков в Казахстан, которая отвечает всем особенностям этнических депортаций, была депортация 1936 года. В январе 1936 года НКВД СССР начало разрабатывать план о переселении «неблагонадёжных элементов» с западных границ Украины в Казахскую АССР. Обвиняя

населявших приграничную зону поляков и немцев в профашистской ориентации, антикоммунистической деятельности, ведении целенаправленной компании против СССР, постановлением Политбюро от 9 апреля 1936 года было решено переселить 15 тысяч семей из Киевской и Винницкой областей в Казахстан. Окончательное решение принял СНК СССР 28 апреля 1936 года, принимая постановление №776 – 120 сс: «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» (Бугай, 1995: 9). После тщательной подготовки депортации (создание необходимой документации, так как такого рода депортация была проведена впервые и во многих аспектах стала образцовой; составление списков семей, подлежащих депортации; назначение станций, с которых депортация будит производиться; подготовка эшелонов).

Данная депортация поляков отличалась от остальных депортаций следующими особенностями: ссыльным полякам и немцам давалось 7-8 дней на сборы своего имущества, которое они могли забрать с собой; вся компания по переселению была пропитана агрессивной пропагандой и обманом (людям говорили, что они поедут в Казахстан, где весь год тепло, однако большинство семей было расселено в Северном Казахстане, где большая часть года это зима); обещали так же освобождение от налогов, право передвижения, займы, скот и землю, однако большинство этих обещаний были обманом – депортированные поляки и немцы в Казахстане были подчинены комендатуре до 17 января 1956 года.

Вся депортация была проведена в два этапа: первый в мае-июне (между 20 мая и 5 июня) 1936 года – было переселено 5 567 семей (27 023 человека), второй этап наступил в сентябре-октябре 1936 года – было депортировано 9 433 семей (42 954 человека), всего – 15 000 семей (69 977 человека) (Реабілітовані історію, 2015: 14).

По национальному составу общее количество семей выглядело следующим образом: 11 494 польских (75,7 %) и 3506 немецких (23,4 %). На территории Казахской АССР польских и немецких ссыльных предполагалось расселить на территории Карагандинской области в отделение трех крупных мясных совхозов: Летовочного, Красноармейского и Тарангульского. Однако этим планам не суждено было сбыться – земельных фондов не хватило, часть ссыльных необходимо было перевезти в Южный Казахстан на территорию Алма-Атинской и Талды-Курганской области. Таким образом, в Северном Казахстане осталось 64 319 человек, а остальные 4 964 человека были расселены в Южном Казахстане. Стоит обратить внимание, что, если суммировать 64 319 и 4 964 человека выходит 69 283 человека, однако, как мы помним, из Украины было выслано 69 977 человек, а 694 человека предположительно могли быть расселены в РСФСР.

После нападения Советского Союза на Польшу 17 сентября 1939 года, начался процесс советизации и инкорпорации восточных воеводств Польского государства в состав СССР. Во время процесса советизации, из оккупированных территорий было принято решение о депортации всех групп лиц, которые могли бы противодействовать установлению Советской власти. Эти депортации были направлены не против определенной группы народа, хотя большинство составляли этнические поляки, но в первую очередь против «классовых врагов». В источниках мы встречаем достаточно большие расхождения в числе депортированных польских граждан. В польской мемуаристке и других польских источниках (рапорты, донесения) часто встречается число 1,2 миллиона депортированных, однако в рассекреченных документах НКВД мы встречаем число 320 тысяч. В данный момент времени мы можем с уверенностью сказать, что количество депортированных в СССР польских граждан, во время всех четырех операций, было не менее чем 320 тысяч.

В 1940 году было проведено три операции – 10 февраля, 13 апреля и 29 июня соответственно. В мае-июне 1941 года была проведена последняя – четвертая депортация польских граждан. Решение о депортации было принято на самом высоком уровне уже в декабре 1939 года и подписано членами СНК и Политбюро ВКП(б). Все депортации происходили следующим образом: выселение осуществлялось в течении одного дня, вагоны с депортированными находились в пути около 4 недель, к местам расселения польские граждане добирались автомобилями, санями, пешком и гужевым транспортом. Условия, в которых происходила депортация, были удручающие – антисанитария, болезни, голод и жестокое отношение конвоиров к депортируемым способствовали многочисленным смертельным исходам во время транспортировки.

Первая депортация была проведена ранним утром 10 февраля 1940 года и запомнилась из-за

погодных условий и шока, который испытали польские граждане, как одна из самых жестоких. Выселению подверглись осадники (военные и гражданские) и лесники. Депортации подверглись около 140 тысяч человек из них около 4 % от общего количества депортируемых попали в Казахстан. Если проанализировать национальный состав депортированных в Казахскую ССР 10 февраля 1940 года, то поляки составляли около 80 %, украинцы и белорусы 13 % и 7 % соответственно. Польские граждане, прибывшие в Казахстан, были распределены на его территории следующим образом: Акмолинская область (Сталинский, Степнякский и Шортандинский районы) – 506 человек, Кустанайская область (Джетагарский район) – 884 человек, Павлодарская область (Баянаульский район) – 1108 человек, Семипалатинская область (Жарлинский район) – 1085, Восточно-Казахстанская область (Самарский район) – 325 человек (Głowacki, 1996: 293).

Вторая депортация состоялась 13 апреля 1940 года, возможно, это было связано со временем возвращения вагонов, в которых депортировали польских граждан 10 февраля, и депортации подверглись члены семей репрессированных польских офицеров, полицейских, жандармов, тюремщиков, государственных служащих, помещиков, фабрикантов и участников контрреволюционных повстанческих организаций (Гурьянов, 1997: 240), а также проститутки. Около 800 проституток было выслано в Казахскую и Узбекскую ССР (за исключением пограничных районов) 9 апреля 1940 года. В отличие от первой волны депортации, в данной большая часть высланных была направлена в Казахстан. Согласно документам, в Казахскую ССР прибыло более 61 тысячи польских граждан (Ciesielski, 1993: 77). Депортированных расселили в: Акмолинской области – 6 308, Актюбинской – 6 816 ч., Кустанайской – 8 103 ч., Павлодарской – 11 440 ч., Петропавловской – 20 046 ч., Семипалатинской – 7 638 ч. Стоит отметить, что между осадниками и лесниками, депортированными в феврале, и контингентом, депортированным во время данной депортации, существовала существенная разница – первые были направлены в отведённые для них места работы, а вторые должны были сами искать себе место труда. Общая ситуация новопривывших репрессированных была гораздо хуже (жилищные условия, пропитание и так далее.), чем у их предшественников, прибывших в Казахскую ССР в феврале 1940 года.

Последняя депортация польских граждан в Казахстан была проведена в мае-июне 1941 года. Стоит отметить, что депортации 1941 года охватили не только оккупированную территорию Польши, но и Бессарабию, Северную Буковину и Прибалтику. Нападение Германии на СССР 22 июня 1941 года остановило эту волну депортаций. Часть эшелонов не успела доехать в места назначения и высаживала депортированных на половине пути. В мае-июне 1941 года из так называемой Западной Беларуси было вывезено 22 353 польских граждан, из так называемой Западной Украины – 12 371 польских граждан и из Литвы – 12 682 польских граждан. Часть эшелонов с депортированными отправлялась в Казахскую ССР, в т.ч. 3 эшелона в Южно-Казахстанскую область (Земсков, 2005: 85). В данной депортации в Казахстан было выслано не менее 15 413 человек, однако сложно выделить из общей массы количество польских граждан потому, что сейчас трудно установить сколько человек, высланных из Литвы перед 1 сентября 1939 года, имело польское гражданство. Эта категория депортированных была в особом статусе ввиду его «социальной опасности», которую якобы несли высланные. По этому поводу для данного контингента был введен особый статус «ссыльнопоселенцев». В данном статусе они находились вплоть до конца 1952 года.

Подводя итог депортации граждан оккупированной Польши в период 1940–1941 гг. в Казахскую ССР, было депортировано более 80 тысяч человек (Ciesielski, 1996: 45). Часть ученых, анализируя данные депортации, приходят к выводу, что их можно назвать частичной этнической чисткой (Земсков, 2005: 89). Стоит отметить, что данные депортации были в некоторых аспектах основополагающими в системе депортаций СССР, так, например, большинство польских граждан было выселено на спецпоселение, и именно к ним был впервые применен термин «спецпоселенцы» (который поглотит в себя «спецпереселенцев» и «трудпоселенцев») (Земсков, 2005: 85). Данный спецпоселенческий режим был сродни «Кулацкой ссылке», только условия надзора и контроля над поляками были гораздо строже. Они проходили процедуру регистрации и перерегистрации и постоянно должны были отмечаться в местных комендатурах НКВД. Государство использовало поляков спецпоселенцев в годы войны как дешевую бесплатную рабочую силу, поэтому в первую очередь мобилизовали на самые тяжелые объекты строительства, промышленности. В связи с нехваткой рабочей силы начали привлекать и женщин с 16 до 45 лет (Архив Карлага Д. 20. Л. 97–100).

На начало 1942 года на предприятиях Наркомцветмета работало спецпоселенцев 1053 человека без указания национальности (из них мужчин – 648, женщин – 395, подростков от 4 до 16 лет – 10 человек) (Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК Д. 13).

Таблица 1. Список спецпереселенцев, использованных на работах на предприятиях Народного комиссариата цветной металлургии на начало 1942 г.

[Table 1. List of special settlers used for work at the enterprises of the People's Commissariat of Non-Ferrous Metallurgy at the beginning of 1942]

№	Предприятия Народного комиссариата цветной металлургии	Количество человек	Количество подростков
1	Майский рудник «Боко и Акжал»	219	7
2	Рудник Семиз-Бугу	41	
3	Тургистрой	51	
4	Трестказзолото	487	
5	Иртышское заводуправление	183	
6	Белоусовское рудоуправление	18	
7	Комбинат «Алтайполиметалл»	30	
8	Березовский шахтострой	16	

(Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК Ф. 16. Оп. 1. Д. 13. Л. 77).

[Archive of the Committee for Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan F. 16. In. 1. C. 13. L. 76].

А № 2 – в поселке Спасозаводск, на базе Спасозаводского лаготделения для военнопленных заключенных работали спецпереселенцы из числа ослабленных и непригодных к физической работе. Лагерь № 99 МВД СССР для военнопленных и интернированных был организован в июле 1941 года на базе Спасского отделения Карагандинского лагеря МВД и располагался в 45 км от г. Караганды на территории бывшего Спасского медеплавильного завода. За время существования лагеря поступило 66160 человек, из них 1208 поляков. Документальный фонд Управления лагеря военнопленных № 99 МВД СССР представлен приказами по Управлению лагеря; отчетами эшелонов; книгами учета потерь по военнопленным и др. Учет военнопленных велся по картотеке. По этой картотеке выявлены списки военнопленных по национальностям, умерших и захороненных на территории лагеря поляков – 155 человек.

Документально установлено, что заключенные, отбывавшие наказание на территории Карагандинской области, были осуждены по следующим статьям: шпионаж, диверсия, измена Родине, бандитизм, контрреволюционные преступления и уголовные преступления. Также была категория политических заключенных, осужденных по статье 58 за антисоветскую агитацию и контрреволюционную деятельность, осужденные внесудебными органами – тройками и особым совещанием, а также по статье «ЧСИР» - член семьи изменника Родины. В основном по статье «ЧСИР» были осуждены жены и родственницы так называемых «врагов народа», где немало отбывали сроки женщины полячки. Эта категория людей отбывала срок наказания в специальном Акмолинском лаготделении «АЛЖИР» – Акмолинский лагерь жён изменников Родины 17-й женский лагерь специального отделения Карагандинского исправительно-трудового лагеря. АЛЖИР — один из самых крупных советских женских лагерей, один из 3 островов «Архипелага ГУЛАГ», а также в Долинском лаготделении Карлага. Вот, к примеру, Архивное дело по обвинению Федосеевой М.А., находится на хранении в Специальном государственном архиве Информационно-аналитического центра (ИАЦ) Департамента Внутренних Дел г. Алматы (Архив АЛЖИРа, Комплекс материалов, касающиеся Федосеевой М.А.)

Федосеева Марианна Антоновна 1893 г.р., по национальности полька, уроженка Люблинской губернии, Любартовского уезда, район Чешерники мест. Неграмотная. До ареста проживала в Алма-Атинской области, г. Алма-Ата. Арестована 19 ноября 1937 года по статьям: 58-7, 58-8, 58-9, 58-10, 58-11

УК РСФСР к лишению свободы в ИТЛ сроком на 10 лет. Реабилитирована от 16 января 1989 года. Она была арестована органами городского НКВД по неизвестным причинам и осуждена на 8 лет, которая отбывала в лагерях г. Акмолинск, то есть АЛЖИРЕ. Также было выявлено имена еще 13 полячек и их детей-поляков из общего количества 1507 детей, родившихся годы политических репрессий у женщин, находившихся в Карагандинском исправительно-трудовом лагере ГУЛАГ НКВД-МВД СССР (Караганда, п/я 246).

Заключение

Депортация вызвала такие последствия, которые до сих пор не преодолены и вряд ли будут преодолены. Депортированные народы выпали из процесса нормального цивилизованного развития, было прервано развитие их культуры, созидательной истории. Люди были вырваны из нормальных условий жизни, поставлены на грань выживания. Депортация обрекла людей на низкий жизненный уровень, снизила, и в частности, вообще прекратила получение образования на уровне элементарной грамотности. Нарушились традиционные связи людей, их социальное развитие. Сотни тысяч людей лишились приобретенного трудом, образованием социального статуса, опустившись до уровня чернорабочих. Дети и взрослые жили и росли с чувством ущербности своего народа.

Таким образом, хотя к настоящему времени историками извлечено из архивов огромное количество документов о репрессиях того времени, тем не менее еще остаются «белые пятна». Поэтому проблема изучения истории депортации народов и сегодня продолжает оставаться актуальной, к сожалению, проблема зачастую используется в политическом пространстве в качестве прикладного инструмента разными политическими силами, что является еще одним доказательством необходимости более глубокого исследования истории массовых этнических репрессий и масштабов преступлений тоталитарного режима в СССР. Опыт выявления и предотвращения очагов социального и межэтнического напряжения весьма актуальны для многонационального Казахстана.

Sources

Archive of ALZHIR — Materials of the fund of the Akmola camp of wives of traitors to the Motherland: A set of materials relating to Fedoseyeva M.A., a prisoner of "ALZHIR"
 Archive of Karlag — Archive of the Karaganda camp
 Archive of the Committee on Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan

Источники

Архив АЛЖИРа — Материалы фонда Акмолинского лагеря жен изменников Родины: Комплекс материалов, касающиеся Федосеевой М.А., узницы «АЛЖИР»
 Архив Карлага — Архив Карагандинского лагеря
 Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК

References

Býgai, 1995 — *Býgai N.F.* L. Берия – I. Staliný: “Soglasno Vashemý ýkazanný...”. [L. Beria – I. Stalin: “According to your instructions...”]. Moscow: AIRO-XX, 1995. 319 p. (In Russ.)
 Ciesielski, 1993 — *Ciesielski S.* Liczebność zesłanców polskich w Kazachstanie 1940–1946, w; [Number of Polish emigrants in Kazakhstan 1940–1946]. *Dzieje Najnowsze*, 1993. 314 p. (In Pol.)
 Ciesielski, 1996 — *Ciesielski S.* Polacy w Kazachstanie w latach 1940–1946. [Poles in Kazakhstan in the 1940–1946]. Wrocław: W Kolorach Tęczy, 1996. 570 p. (In Pol.)
 Guchinova, 2020 — *Guchinova E.M.* U kazhdogo svoya Sibir’. Gody voyny i deportatsii v monologakh L.T. Dordzhiyeva i Ye.S. Basanovoy [Everyone Has One’s Own Siberia’: Years of War and Deportation in Monologues of Lidzhi T. Dordzhiev and Elizaveta S. Basanova]. *Oriental Studies*. 2020. No. 13(4). Pp. 976–1011. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2020-50-4-976-1011> (In Russ.)
 Gýrianov, 1997 — *Gýrianov A.E.* Polskie spetspereselentsy v SSSR v 1940–1941 gg., v: Repressii protiv poliakov i polskich grajdan. gl. red. A.B. Roginskii [Polish special settlers in the USSR in 1940–1941. in: Repres-

sion against Poles and Polish peoples]. Moscow: Zvenya-Memorial, 1997. 247 p. (In Russ.)

Głowacki, 1996 — *Głowacki A.* Deportacje obywateli polskich do Kazachstanu i ich osiedlenie w latach 1940–1941, w: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność. [Deportations of Polish citizens to Kazakhstan and their settlement in 1940–1941: Poles in Kazakhstan. History and the present day]. Wrocław, 1996. 349 p. (In Pol.)

Dennihay's, 2011 — *Dennihay's V.* V temi «Bolshogo brata». Zapadnye natsionalnye menshinstva v SSSR 1917–1938 gg. [In the shadow of «Big Brother». Western national minorities in the USSR 1917–1938.]. Moscow: ROSSPEN, 2011. 744 p. (In Russ.)

Ivniitskiy, 1994 — *Ivniitskiy N.A.* Kollektivizatsiya i raskulachivanie (nachalo 30-h godov) [Collectivization and decomposition (early 1930s)]. In N. A. Ivniitskiy. Moscow: Interpraks, 1994. 267 p. (In Russ.)

Kołodziej, 1991 — *Kołodziej E.* Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939, Warszawa 1991. 90 p.; G. Hryciuk. Patria in exilio? Masowe deportacje radzieckie do Kazachstanu w latach 30–50 XX wieku, w: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność. Wrocław, 1996. Pp. 211–239; H. Stroński, Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r. Przyczyny, przebieg, skutki, w: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność. Wrocław, 1996. Pp. 239–247. (In Pol.)

Polian, 2002 — *Polian P.M.* Ne po svoei vole. Istoriya i geografiya prinúditel'nykh migratsii v SSSR // Poslesloviye A. Vishnevskogo [Not of his own free will. History and geography of forced migration in the USSR]. Moscow: OGI–Memorial, 2001. 326 p. (In Russ.)

Реабілітовані історією, 2015 — *Реабілітовані історією* [History of rehabilitation]. Житомир: Полісся. Рік, 2015. 706 p. (In Ukr.)

Sapargaliev, Diakov, 1971 — *Sapargaliev G.S., Diakov V.A.* Obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost' ssyl'nykh polyakov v dorevolyutsionnom Kazakhstane. AN KazSSR. [Social and political activities of exiled Poles in pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1971. 252 p. (In Russ.)

Stalinskie deportatsii, 2005 — *Stalinskie deportatsii. 1928–1953* [The Stalinist deportations, 1928–1953]. Gen. ed. A.N. Iakovlev. Comp. N.L. Pobol, P.M. Polian. Moscow: MFD: Materik, 2005. 904 p. (In Russ.)

Statisticheskii sbornik ..., 2022 — *Statisticheskii sbornik «Kratkie itogi» («Itogi natsionalnoi perepisi naseleniia 2021 goda v RK» Agentstva po strategicheskomy planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan* [Results of the national census of 2021 in Kazakhstan]. Nur-Sultan: Bureau of National Statistics Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2022. 63 p. (In Russ.)

Zemskov, 2005 — *Zemskov V. N.* Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930–1960]. In V.N. Zemskov. Institute of Russian History. Moscow: Nauka, 2005. 306 p. (In Russ.)

Литература

Бугай, 1995 — *Бугай Н.Ф.* Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». М.: АИРО-XX, 1995. 319 с.

Гурьянов, 1997 — *Гурьянов А.Э.* Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг., в: Репрессии против поляков и польских граждан. гл. ред. А. Б. Рогинский. М.: Звенья-Мемориал, 1997. 247 с.

Гучинова, 2020 — *Гучинова Э.М.* У каждого своя Сибирь. Годы войны и депортации в монологах Л.Т. Дорджиева и Е.С. Басановой // *Oriental Studies*. 2020. № 13(4). С. 976–1011. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2020-50-4-976-1011>

Деннихаус, 2011 — *Деннихаус В.* В тени «Большого брата». Западные национальные меньшинства в СССР 1917–1938 гг. М.: РОССПЭН, 2011. 744 с.

Земсков, 2005 — *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 // В. Н. Земсков. Институт российской истории. М.: Наука, 2005. 306 с.

Ивницкий, 1994 — *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов) // Н.А. Ивницкий. М.: Интерпракс, 1994. 267 с.

Полян, 2002 — *Полян П.М.* Не по своей воле. История и география принудительных миграций в миграций в СССР // Послесловие А. Вишневого. М.: ОГИ–Мемориал, 2001. 326 с.

Реабілітовані історією, 2015 — *Реабілітовані історією*. Житомир: Полісся. Рік, 2015. 706 с.

Сапаргалиев, Дьяков, 1971 — *Сапаргалиев Г.С., Дьяков В.А.* Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане. АН КазССР. Алма-Ата: Наука, 1971. 252 с.

Сталинские депортации. 1928–1953, 2005 — Сталинские депортации. 1928–1953 // Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. М.: МФД: Материк, 2005. 904 с.

Статистический сборник, 2022 — Статистический сборник «Краткие итоги» («Итоги национальной переписи населения 2021 года в РК» Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Нур-Султан: Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2022. 63 с.

Głowacki, 1996 — Głowacki A. Deportacje obywateli polskich do Kazachstanu i ich osiedlenie w latach 1940–1941, w: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność. Wrocław, 1996. 349 p.

Ciesielski, 1993 — Ciesielski S. Liczebność zesłanców polskich w Kazachstanie 1940–1946, w; Dzieje Najnowsze, 1993. 314 p.

Ciesielski, 1996 — Ciesielski S. Polacy w Kazachstanie w latach 1940–1946. Wrocław, 1996. 570 p.

Kołodziej, 1991 — Kołodziej E. Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939, Warszawa 1991, s. 90; G. Hryciuk, Patria in exsilio? Masowe deportacje radzieckie do Kazachstanu w latach 30–50 XX wieku, w: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność. Wrocław 1996. Pp. 211–239; H. Stroński, Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r. Przyczyny, przebieg, skutki, w: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność. Wrocław, 1996. Pp. 239–247.

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 10. Is. 3, pp. 464–478, 2023
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_464-478

THE ROLE OF EDIGE BI IN THE HISTORY OF THE ULUG ULUS (THE GOLDEN HORDE)

Makhsat A. Alpysbes^{1*}, Farhad T. Aleushinov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

*Correspondent author

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0000-0001-8221-9564>. E-mail: faraispvl@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Alpysbes M.A., Aleushinov F.T., 2023

Abstract. *Introduction.* This article addresses the role of Edige bi in the history of Ulus Jochi. The goal is to study the life and activities of Edige bi in the Golden Horde and establish its role in the history of Ulug Ulus. *Goals and objectives.* The tasks are to consider the evolution of the development of the Golden Horde; establish the history of the origin of the Edige bi clan; follow the development and formation of the socio-political views of Edige bi; to evaluate the role of Edige bi in the history of Ulug Ulus. *Results.* It has been established that in Kazakhstan there has always been a struggle for power between the descendants of the Genghisids and clan leaders, such as Edige bi. In Russian sources, he is considered the most influential emir, perceived in the form of an enemy and a cruel villain, and in the eastern chronicles — an intelligent commander, a pious associate and conqueror of lands, but also as an extremely power-hungry and rather insidious person. For the population of the Nogai Horde, he presented himself as a national hero, who founded the Nogai Horde. *Conclusion.* The role in the history of Kazakhstan Edige bi is that he was a very ambitious and intelligent politician. At the same time, it is represented by an unprincipled and extremely cruel person. The role of Edige Bi was characterized by a great political influence on the ruling khans, in expanding the importance of maternity ministers and in strengthening the position of the emirs along with the khans. His main achievement should be considered the creation of the Mangyt Yurt, later the Nogai Horde, which later had attempts, albeit unsuccessful, to preserve Ulus Jochi. The designated qualities and actions realized allowed Yedige bi to leave its mark on the history of Ulug Ulus and the state as a whole.

Keywords: Historical personality, Edige bi, Golden Horde, tumen basy, Horde, commander.

For citation: Alpysbes M.A., Aleushinov F.T. The role of Edige bi in the history of the Ulug Ulus (the Golden Horde) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 464–478. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_464-478

ЕДИГЕ БИДІҢ ҰЛЫҚ ҰЛЫС (АЛТЫН ОРДА) ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ

Алпысбес Махсат Алпысбесұлы^{1*}, Алеушинов Фархад Талгатович²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторанты
 <https://orcid.org/0000-0001-8221-9564>. E-mail: faraispvl@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Жошы Ұлысының тарихындағы Едіге бидің рөлі туралы мәселе қарастырылды. Мақаланың негізгі *мақсаты* – Едіге бидің Алтын Ордадағы өмірі мен қызметін зерттеп, оның Ұлық Ұлыстың (Алтын Орданың) тарихындағы орнын анықтау, *міндеттері* ретінде – Ұлық Ұлыстың (Алтын Орданың) тарихи дамуы тұрғысынан Едіге бидің түркілік рулық шығу тегінің тарихын белгілеу, Едіге бидің дамуын және әлеуметтік-саяси көзқарастарының қалыптасуын зерттеу, Ұлық Ұлыстың тарихындағы Едіге бидің рөлін бағалау. *Нәтижелер.* Қазақстанда әрдайым Шыңғыс қағанның ұрпақтары мен Едіге би сияқты рулық көшбасшылар арасында билік үшін күрес болғаны анықталды. Орыс дереккөздерінде оны ерекше ықпалды әмір деп санайды, ол жау мен қатыгез зұлым адам бейнесінде, ал шығыс жазбаларында ол ақылды әрі айлалы қолбасшы, рухани көсем, иманды және кеменгер ел біріктіруші ретінде баяндалады. Сонымен бірге, билікке ерекше құмар және залымдығымен танылған адам ретінде де аталады. Ноғай Ордасының халқы үшін ол Ноғай Ордасының негізін қалаған ұлттық батыр ретінде танылады. *Қорытынды.* Едіге бидің қазақ тарихындағы рөлі оның өте өршіл әрі ақылды саясаткер болуында. Бұл ретте қағидаттарға қарамайтын және өте қатыгез адам, талапшыл тұлға болған. Едіге бидің орны билеуші хандарға деген ықпалымен, рулық басқарушылардың маңызын кеңейтуде және хандармен қатар әмірлердің билігін нығайту жолындағы үлкен саяси ықпалымен сипатталды. Оның басты жетістігі ретінде Маңғыт жұртының, кейін Ноғай Ордасы деп аталған елдің негізін құруы деп есептеледі. Сәтсіздеу болса да Жошы Ұлысын сақтап қалуға талпыныс жасаған. Белгіленген қасиеттер мен іске асырылған іс-қимылдар Едіге биге Ұлық Ұлыстың және жалпы адамзат тарихында өз ізін қалдыруға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Тарихи тұлға, Едіге би, Алтын Орда, түмен басы, ордалық, қолбасшы.

Дәйексөз үшін: Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т. Едіге бидің Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) тарихындағы орны // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 464–478 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_464-478

РОЛЬ ЕДИГЕ БИ В ИСТОРИИ УЛУГ УЛУСА (ЗОЛОТОЙ ОРДЫ)

Алпысбес Махсат Алпысбесұлы^{1*}, Алеушинов Фархад Талгатович²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

*Корреспондирующий автор

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
докторант PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-8221-9564>. E-mail: faraispvl@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т., 2023

Аннотация. *Введение.* В настоящей статье рассмотрен вопрос о роли Едиге би в истории Улуг Улуса (Золотой Орды). Основная *цель статьи* – изучить жизнь и деятельность Едиге би и установить его роль в истории Улуг Улуса (Золотой Орды). *Цели и задачи* статьи – рассмотреть эволюцию развития Улуг Улуса (Золотой Орды), определить происхождение рода Едиге би, проследить развитие и формирование социально-политических взглядов Едиге би, оценить его роль в истории Улуг Улуса (Золотой Орды). *Результаты.* Установлено, что в Казахстане существовала борьба за власть между потомками чингизидов и родовыми лидерами, такими как Едиге би. В русских источниках его считают наиболее влиятельным эмиром, изображая в образе врага и жестокого злодея, а в восточных памятниках — умным полководцем, благочестивым сподвижником и завоевателем, наряду с эти чрезвычайно властолюбивым и достаточно коварным человеком. Для населения Ногайской Орды он представлялся в качестве национального героя, основавшего Ногайскую Орду. *Заключение.* Едиге би обладал большим политическим влиянием на правящих ханов, при нем расширилось значение родоправителей в укреплении позиций эмиров наряду с ханами. Его главным достижением следует считать, что создание Мангытского юрта, названного впоследствии Ногайской Ордой, которая в дальнейшем имела, не всегда успешные, но все же попытки, служившие делу сохранения Улуг Улуса (Золотой Орды). Едиге би в казахской истории представлен весьма амбициозным, расчетливым и умным политиком. При этом его о представляют властным и чрезвычайно жестоким человеком. Обозначенные качества и реализованные действия позволили Едиге би оставить свой след в истории Улуг Улуса и государства в целом.

Ключевые слова: Историческая личность, Едиге би, Золотая Орда, Улуг Улус, темник, ордынец, полководец.

Для цитирования: Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т. Роль Едиге би в истории Улуг Улуса (Золотой Орды) Казахстане // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 464–478. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_464-478

Введение

Период жизни и деятельности Едиге би в истории Улуг Улуса как исторической личности, к сожалению, раскрыт в истории недостаточно полно, что связано с ограниченным количеством исторических источников, а также с существовавшим политическим и идеологическим запретом изучения данной темы, исследователи роли Едиге би в истории преследовались (например, К.И. Сатпаев, А.Х. Маргулан, и др.). В то время как деятельность Едиге би, известного как темника и опытного военачальника, оставила в истории казахского народа особенный след (Ноғайбаева, Кәрібаев, 2020: 114). Но его роль в истории Улуг Улуса, родине бия, где он проводил, пусть и не продолжительно, свою собственную политику, не так известна. Вопросы роли отдельных политических личностей в истории Улуг Улуса (Золотой Орды) волновала и разогревает интерес многих исследователей истории Казахстана, так как до настоящего времени не получены всесторонние и исчерпывающие ответы на вопросы касающиеся процесса распада Улуса Джучи, или Золотой Орды. Актуальность темы исследования заключается как в теоретической, так и практической значимости, так как позволяет отразить образ отдельных исторических личностей Золотой Орды, таких как Едиге би, которые вышли из среды рядовых, имели в истории народа и Золотой Орды большое значение. Объект исследования – деятельность и фигуру Едиге бия как исторической личности. Предмет исследования – жизнь и свершения Едиге бия. Цель исследования – изучить историческую фигуру Едиге би и установить его роль в истории Улуг Улуса (Золотой Орды).

Материалы и методы исследования

В ходе исследования использованы следующие подходы и методы исследования: научная интерпретация исторических событий, анализ и сравнение данных письменных исторических источников, биографический метод, описательно-повествовательный метод, сравнительно-исторический метод. В ходе изучения проблемы произведен обзор, сравнение и сопоставление исторических данных, анализ исторических источников, описание биографии личности, последовательное повествование событий, применения сравнительно-исторических методов исследования. Гипотеза – общественные условия, в которой протекает деятельность исторической личности, заставляют ее решать имеющиеся проблемы.

Все обозначенные методы позволяют в ходе исследования создать наиболее цельное описание и изложение оценки роли и деятельности рассматриваемой исторической личности, раскрывающей особенности исторических процессов в развитии страны и отдельного региона. Использование биографического научного метода позволяет исследователю проследить, с одной стороны, истоки и эволюцию жизни и деятельности Едиге бия, а с другой стороны, представляется предметом научного исследования.

Научная методология направлена на изучение поставленных задач:

- рассмотреть эволюцию развития Золотой Орды в период 1370–1420 гг.;
- установить историю генеалогического происхождения рода Едиге бия;
- проследить развитие и формирование социально-политических взглядов Едиге бия;
- оценить роль Едиге бия в истории Улуг Улуса (Золотой Орды).

В рамках обозначенных задач определены основные этапы исследования, что позволило установить насколько действительна предложенная гипотеза:

- 1) Дана краткая характеристика истории «Золотой Орды».
- 2) Рассмотрена история создания и развития Улуг Улуса.
- 3) Установлены место и роль Едиге бия в истории Улуг Улуса.

Материалами исследования стали архивные данные, научные монографии, справочники, энциклопедии, учебные пособия и научные статьи (Аяган, 2020: 161). Классический труд востоковеда В.В. Бартольда «Отец Едигея» представил первый обобщенный научный труд, в котором были собраны и проанализированы источниковые данные арабских, персидских и тюркских авторов. Время рождения Едиге исследователь смело относит к 1340-м годам (Бартольд, 1963: 801). Кроме трудов востоковедов Бартольда и Мелиоранского имеется много других важных исследований. Так особенности исторической личности раскрыты в работах отдельных ученых (Леонтьевой, Шорина, Кобрина, 2003: 154; Бурковского, 2015: 112), а исторические ретроспективы Золотой Орды описаны в работе Нил Максина (Максиня, 2009).

Подробно раскрывается история Золотой Орды и ее наиболее важные исторические личности в учебных пособиях по Истории Казахстана (Кузембайулы, Абиля, 2006: 126). Также описывается история Золотой Орды в русских исторических источниках (Новгородская первая летопись, 1997), в Казанской истории, в Сборнике Имперского исторического общества. Согласно отдельным выводам работ Л.Н. Гумилева (Гумилев, 1993) рассмотрена биография, определена роль и место Едиге бия в истории. Раскрывается довольно подробно период Золотой Орды в разрезе отдельных Улусов, расположенных на территории казахской степи, в казахстанской историографии (Сабитов, 2015: 842–851), в отдельных из них отражается ее прямая связь с Казахстаном (Атамбаев, 2014; Сабитов, 2016: 587–589).

Вместе с тем изучается вопрос происхождения Едиге бия с точки зрения современных методов популяционной генетики и ее связи со сведениями арабо-персидской историографии (Сабитов, Тулеубаева, 2023: 459–460), а также сравнительные историко-генетические междисциплинарные исследования, которые позволяют проследить многоаспектные исторические процессы миграции тюрко-монгольских этнических популяций в пределах Евразийского континента (Iksan, Alpysbes, 2021: 84), например, происхождение и распространение гаплогруппы С2, к которому относятся генеалогические потомки Едиге бия, упоминаемый в шежере и эпических сказаниях, и многие другие.

Использованы в ходе исследования также материалы «Тюркологического сборника», в котором имеются исследования об истории тюркских народов (Тюркологический сборник, 2015). Рассмотрены к тому же материалы о связи Едиге бия с Ак-Ордой и Кок-Ордой, излагаемые в свете ногайского устного эпоса на основе исторического самосознания и исторической памяти этноса, а также использованы

материалы республиканской научно-практической конференции, приуроченные к 750-летию образования Золотой Орды (2020), и многие другие публикации.

Имеющиеся материалы позволили изучить исследуемую проблему, использовать ранее имеющиеся выводы, раскрыть и установить в них роль Едиге би в истории Золотой Орды.

Обсуждение

Проблема роли отдельных политических личностей в истории Улуг Улуса волновала и волнует многих исследователей истории.

На первом этапе исследования, прежде чем оценивать роль исторической личности, такой как Едиге би, дана краткая характеристика истории «Золотой Орды». Золотая Орда (Леонтьева и др., 2003: 154), которая была основана Бату-ханом (личность которого отдельные источники называют еще и хан – Батый). Бату-хан (1205–1252/1253 годы) был сыном Джучи и внуком Чингиз кагана (Джучи его первый сын). Улус Джучи до падения империи Чингиз кагана был ее частью.

Следует также отметить, что Чингиз каган (1155 или 1162–1227), известен в истории с конца XII – до начала XIII веков, как великий полководец Тэмуджин, ставший «ханом великим», так как он завоевал колоссальные территории, расположенные на востоке от Японского моря до Каспия – на западе. Его завоевания продолжили сыновья Великого кагана, и стала Империя Моголов (как это изложено в основном тексте Рашид ад-дина «Джамигат ат-таварих») в тот исторический период, да и в истории всего человечества в целом, самым большим государством, расположенном на одном континенте (Золотая Орда (Улус Джучи) в XIII–XIV вв). Так как империя Чингиз кагана известная под названием Йеке Могул Улус, объединила в своем составе территории Китая, Южной Сибири, Тибета, Центральной Азии, Ближнего Востока и даже часть восточной Европы.

На втором этапе рассмотрена история создания и развития Улуг Улуса. Чингиз каган (Бурковский, 2015: 112), незадолго до своей смерти, поделил эту Великую Могольскую империю на четыре части или Улу с Джучи, Улус Чагатай, Улус Угедея, и Улус Толюя, которые еще на протяжении сорока лет считались составной частью единого государства. При этом важно сослаться на материалы об истории русских княжеств, что сам Чингиз каган завещал своим детям покорить весь мир. Но после смерти великого хана становятся Улусы переданные сыновьям отдельными «странами». Джучи хану, старшему сыну Чингиз кагана, достались самые обширные территории, которые находились на пространствах северо-запада империи. Улуг Улус территориально всецело объединял западную часть Великой Степи и часть Восточной Европы. Позже Улуг Улус получил название Улуг Джучи. Следует выделить, что информация о названии улуса «Золотая Орда» впервые отмечается в русских летописях (исторических материалах), датируемых второй половиной XVI века, когда данное государство уже прекратило свое существование (Максиня, 2009).

В ранних источниках, как отмечают современные казахстанские авторы (Кузембайулы, Абиля, 2006: 126) называли русские территорию, захваченную тюрко-моголами просто Ордой (от названия парадного ханского шатра), в то время как монголы называли свою страну Улусом: Улус Джучи или Улуг Улус (что обозначалось как «Великая Страна» или «Великое владение»/«Великий Удел»). В исторических источниках восточных авторов данное государство имело название Ак Орды или «Белой Орды». Кроме того, существует и другие дискуссии о значении «Ак Орды» как ставки (Кушкумбаев, 2015: 41). В современной историографии считается, что произошло разделение Чингиз каганом Могольской империи между сыновьями в 1224 году. В результате такого раздела и образовался Улус Джучи.

Улус значительно расширился после Западного военного похода, организованного в 1236–1242 годах Батыем (иные названия Батыр или Бату) и был перемещен центр Улуса на территорию Нижнего Поволжья. Согласно исторических источников Улус Джучи является где-то с 1242 года всему миру значительным и значимым государством, с центром в городе Сарай-Бату (или Селитренном городище). Ханом Бату была построен Сарай-Бату, который стал столица страны, что всегда является важным для отдельного государства, которым стала Золотая Орда.

Название «Золотая Орда» является сравнительно поздним историческим термином, так как он пришел в среду исследователей и в научную литературу из русских исторических летописей XVI-го века. Следует обозначить, что на долгое время новое государство, созданное моголами, татарами (не халха

монголами, а тюркской этнической общностью) на территории русских земель, с центром в регионе Нижнего Поволжья, вообще не обладало специальным названием. В русских летописях в обозначенный исторический период говорили обычно: прибыть «к Батыю», поехать «в татары», приехать «из татар». И только к XIV веку постепенно вытесняются обозначенные выражения такими названиями как «Орда» (Новгородская, 1237).

Впервые отмечается, только в 1565 году, его употребление в произведение «Казанская история», до этого времени применяли слово «орда», во всех русских исторических источниках, без использования такого прилагательного, как «золотая». В научный оборот входит и закрепляется данное название «Золотая Орда» для обозначения в общем Улуса Джучи или относительно обозначения в контексте его западной части, имеющей столицу в городище Сарай (Казанская история). В определенном смысле является логически совершенно уместным, ибо золото как атрибут власти был характерен кочевническому обществу издревле, например, геродотовские истории о Скифии свидетельствуют о роли золота в политической семантике и атрибутике власти степных владетелей.

Название «Золотой Орды» считается в истории также неточностью перевода, которое могло произойти в начале XVI века, так как в эпоху «Возрождения», большая часть книг и иных печатных материалов, которые были изданы на латыни, подлежали переводу, так как только лишь в конце XV века возникает книгопечатание. При переводе и перепечатке книг возникало много ошибок и искажений в тексте. Вероятно, и название «Золотая Орда» могло появиться вследствие не вполне качественного перевода и перепечатки рукописных книг. Это можно проследить обычно на примере такой фразы: «Нет покоя от Орд на Руси». Слово «Орд» в данном случае стоит в родительном падеже множественного числа (слово «Орда» первого склонения женского рода, имеет окончание «а»). В латинском языке по правилам записывается слово «Орд» в форме «ORTARUM», в котором окончание ARUM соответствует латинскому слову «AURUM» - в переводе «золото» и по этому правилу вероятно переводится как Золотая Орда. Таким образом мог появиться в историографии миф о империи монголов, как о «Золотой Орде» (Максиня, 2009). В истории всемирной историографии существует множество подобных примеров искажений или ошибок перевода. Одним из наибольших ошибок приходится на перевод греко-латинских толмачей, которые переводили библейские материалы.

Название «Золотая Орда» используется и в казахской истории (Атамбаев, 2014; Сабитов, 2015: 842–851), ссылаясь на то, что по мнению ряда исследователей, связано название государства со ставкой хана, которая была очень богато украшена золотом, как и надлежало юрте Великого степного правителя.

Золотой Ордой вначале правил хан Джучи, но период его правления не был долгим. Затем в источниках отмечается, что получил Белую Орду или Улус Джучи его сын Бату, по правилу, установленному Чингиз каганом, когда власть наследуется по лестничной системе или родовой системе права от правителя к его старшему племяннику. Его называли в русских землях ханом Батыем. Хан Батый правил с 1220-х до второй половины 1245-х годов. С 1257 по 1266 годы во главе Золотой Орды стоял хан Берке (брат Бату), первым принявшим ислам. С 1269 по 1289 годы во главе Золотой Орды стоял Менгу-Тимур.

В данный период Орда стала официально самостоятельным государством. После его смерти Орда разделилась на две части Волжскую и Дунайскую. Хан Токтамыш (1270 – 1312–1913), сын Менгу-Тимура, стал с 1291 года ханом Золотой Орды. Нужно отметить, что хан Тохта смог в ходе своего правления восстановить целостность Орды. Хан – Узбек (1283–1341), сын десятого сына хана Менгу-Тимура. Стал в 1313 году ханом Золотой Орды.

В первой половине XIV века, в период правления Менгу-Тимура Золотая Орда достигает, своего могущественного пика. Узбек-хан построил Сарай аль-Джадид новую столицу Орды. Хан Джанибек (сын Узбек хана) был ханом Орды с 1342 по 1357 годы. В период его правления Золотая Орда имела максимальные размеры: Булгарский улус; Западная Сибирь; Белая Орда (Хорезм, Казахстан), Синяя Орда (Крымский улус, Дон, Кубань), Кавказский Улус (впервые вошел Азербайджан) и некоторые территории Русских княжеств). В 1359 году был убит последний потомок Бату-хана Бердибек (внук Узбек-хана).

Весь период в Золотой Орде отмечалась борьба за власть между потомками Чингизхана. Великая смута (борьба за власть) в Орде закончилась только в 1380 году, когда в Орду прибыл Тохтамыш,

наследник Чингисхана из другой части Монгольской Империи Чагатайского Улуса. Однако Тохтамыш не смог вернуть Золотой Орде могущество предков Тохтамышу так и не удалось. Распад Золотой Орды отмечается в период с 1382 года (поход на Москву и война с Темурбеком. Темирбек это Амир Тимур, или Тамерлан) (Вовк, 2019: 48). Именно в данный период и появляется в истории Золотой Орды имя Едигея. Рождение Едигея происходило само по себе уже в условиях смутного времени в Золотой Орде, когда представители одной ветви династий чингизидов находились в оппозиции по отношению к другой, кроме того эти факты были связаны также с фигурами различных религиозных духовных лиц как в самой Орде, так и русских княжествах, деятельность которых была неоднозначной (Гринберг, 2021: 49).

На третьем этапе показывается место Едигея в Золотой Орде. Едигея би по своему социальному происхождению является якобы чингизидом. Его род происходит из Белой (Ак) Орды. Но Белая Орда не имеет значения генеалогической таксономии, и все же в некоторых преданиях создается такая искусственная конструкция. Едигея би родился в знатной могольской семье в 1352 году. Отцом Едигея был Балташак кусбеги (сокольничий), который служил хану Белой Орды Урус-хану. Урус-хан является основателем династии ханов, которые создали Казахское ханство. Едигея би считается темником Золотой Орды, он образовал Мангытский юрт и создал династию, которая возглавила Ногайскую Орду. Отдельные потомки Едигея в дальнейшем приняли православие, поселились в Москве и стали в истории известными русскими князьями Урусовыми и Юсуповыми (Григорьев, 1983: 9–54). В шежере фамилии урусовых хранится историческая память об историческом и этногенетическом их происхождении из среды тюркской кочевой аристократии (Урусов, 1993: 22).

По малоизвестной причине, как отмечают некоторые исследователи в изданиях (Қазақстан ұлттық, 1994: с 120; Сабитов, 2016: 587–589), Едигея би не служил Урус-хану и так как был вынужден бежать из Ак Орды. Направился он к Темурбеку, и поступил к нему на службу. Едигея би являлся уже в 1391 году во время военного похода хана Темурбека против хана Тохтамыша одним из его главных военных эмиров. В данном качестве Едигея би показал себя умелым наместником и хорошим военачальником. Примерно к 1396 году Едигея би был независимым правителем достаточно большой территории, которая расположена между Уралом и Волгой, которая называлась, в некоторый исторический период, Ногайской Ордой.

Теперь обратим внимание более детально на вопрос о роли Едигея би в истории Улуса Джучи. Важно обозначить, что после разгрома хана Тохтамыша Едигея би попросил Темурбека отпустить его на родину с целью сбора людей для вступления в армию Темурбека. Прибыв на родину Едигея би стал проводить на территории Улуса Джучи свою самостоятельную политику, которая в последствии и определила его роль.

В данном плане нельзя не согласиться с историками (Қазақстан ұлттық, 1994: 120), что Едигея би был улугбеєм (улугбей – у тюркских народов – это вождь пограничного народа для инородного племени мангытов (позже узбекского тюркского племени). На данном посту он способствовал всячески занятию престола Улуса Джучи ханом Тимур-Кутлугом. Данные о происхождении Кутлук-Тимур весьма противоречивы. Предполагается, что Кутлук-Тимур является сыном эмира Джарука (Сабитов, 2016: 587–589), отец которого занимал в аристократической иерархии видное место, дало ему возможность жениться на дочери хана Золотой Орды Менгу-Тимур-хана или женился на тетке будущего Узбек-хана.

Нужно отметить, что Кутлук-Тимур, разбив при помощи Едигея хана Тохтамыша, который бежал после поражения в Литву, встал единолично на престол Золотой Орды. Затем Витовт великий литовский князь подготовил масштабный военный поход на Орду для того чтобы восстановить власть Тохтамыша на престоле Улуса Джучи и подчинить, таким образом, его своему личному влиянию. Литовский князь в 1399 году выступил со своими войсками на реке Ворскле, и Тимур-Кутлук запросил у него тогда мира, испугавшись что противник был более многочисленным. Подписанию мира помешал именно Едигея би, который подоспел со своими войсками и тем самым прервал переговоры хана и князя. Именно он убедил Тимур-Кутлуга дальше вести борьбу с литовцами и ханом Тохтамышем. Едигея би лично возглавил войска Улуса Джучи, и смог нанести поражение литовскому войску и войскам хана Тохтамыша.

После победы Едигея решил сместить с ханского престола Тохтамыша и продолжал бороться с ним длительное время. Борьба продолжалась с переменным успехом и только в шестнадцатом сражении окончательно были разгромлены войска противника и убит сам хан Тохтамыш. К тому времени Едигея би

уже имел огромное политическое влияние на других ордынских ханов и аристократов, а в особенности, среди тюркских родоплеменных лидеров.

Результаты

Важным условием следует воспринимать то, что Едиге би в 1400 году смог организовать политический переворот, что позволило устранить Тимур-Кутлуг хана и поставить на ханский престол Шадибека, который приходился младшим братом Тимура. Такой выбор, по нашему мнению, был обусловлен тем, что Шадибек любил заниматься охотой с ловчими птицами и всевозможными состязаниями, политике и управлению государством предавался крайне редко. Все это позволило Едиге бию стать в принципе полным властителем дел в Улуса Джучи на незначительный период времени, но вскоре Шадибек пожелал освободиться от давления и самоуправства со стороны Едиге бия, и в связи с этим между ханом и бием развернулось противостояние, хан противостоял своему темнику, но не смог стать победителем в нем.

Нужно подчеркнуть, что победил в данной борьбе конечно же Едиге би, а Шадибеку пришлось скрываться в Дербенте, где он и закончил свою жизнь. Новым ханом Золотой Орды становится Болат. При этом можно сослаться на мнение Р.Ю. Почекаева и А.Г. Григорьева, что хан Болат (Пулад/Болат, сын хана Шадибека) был также поставлен на ханский престол именно лично Едиге бием. В конечном счете, Болат стал правителем государства, которое было ослаблено и постоянно распадалось. Он стремился к его восстановлению и усилению влияния и престижа Орды на международной арене. В этом ему активно содействовал темник Едиге би. Они требовали от князей территорий, приезжать в ставку Орды для получения одобрения на великое княжение и для разрешения междоусобных споров, а также требовали исправной уплаты дани Орде.

Следует обратить также внимание на события 1407 года, когда при участии Едиге бия был разрешен разлад по вопросу о великом княжении в Твери между князьями Тверскими Иваном Михайловичем и Юрием Всеволодовичем в пользу первого. Затем в 1408 году Орда снова воевала с Литвой. В этом же году князь Иван Владимирович Пронский вернувшись на родину из Улуса с ярлыком на княжество от хана Болата и с послом, напал вместе с войсками Орды (под командованием Едиге бия) на князя Переяславль-Рязанского. Затем был изгнан с престола князь Рязанского Фёдора Ольговича и таким образом сел на престол обоих князей (пронском и рязанском).

Источники сообщают, что Едиге би совершал много военных походов на княжества, так крупный поход на Русь был осуществлен в 1409 году, в ходе которого Едиге би дошел до стен Москвы и был готов к осаде городища. Но Болат хан его отозвал от Москвы исходя из того, что в Орде появился новый претендент на престол. В 1410 году Болат хан скончался, а Едиге би продолжил свои действия на территории Руси. Об этом пишет в своем исследовании и современные казахстанские историки (Сабитов, 2016: 587–589)

Необходимо выделить всестороннюю роль Едиге бия в Орде, относительно его власти над ханами. К тому же были связаны с его именем некоторые вопросы, характеризующие рост международного авторитета Орды и его политического влияния. При этом нужно отметить, что Орда является уже не таким сильным государством, а является распадавшимся государством. Обусловлено это тем, что смерть Темурбека в 1405 году привела к тому, что в Орде начинаются смуты в Мавераннахре (в Средней Азии) за власть. Темник Едиге би смог воспользоваться таким состоянием Орды и фактически захватил на несколько лет власть в свои руки. При его помощи, например, в 1406 году, Хорезм, изгнал наместника Мусаку, который был назначен Тимуром и поставил своих правителей, которыми было легко управлять. Так был назначен, при содействии Едиге би правителем Хорезма вначале эмир Золотой Орды Инк, которого затем Едиге би заменил Кальджой, еще более управляемым правителем.

Известно, что Едиге би также умел особенно влиять и на русских князей. Например, он сумел рассорить московского князя Василия I (Дмитриевича) с литовским князем Витовтом, в результате чего, московский князь пошел войной на Литву. В то же время Едиге би двинулся с войском на Москву (в 1408 году), а Василию I сообщил, что пойдет вместе с ним на Литовское княжество, с целью «наказать литовского князя Витовта «за все зло содеянное Москве». Князья пошли на Литву, но Едиге би, в свою очередь, направился в поход на Москву, через Рязань и Коломну. Затем он объяснил московскому князю

причину своих измененных планов тем, что московское княжество строптивное относительно уплаты дани и поэтому он принял совершенно правильное решение напасть на московский «улус». Как выше отмечалось, Едиге би почти дошел почти до Москвы, и только по решению хана остановил войско у в села Коломенского. Все это говорит о том, что Едиге би был хорошим стратегом и опытным тактиком.

Вместе с тем, обозначим и роль Едиге бия в войсках Улуса Джучи, как видного и умелого военачальника. В составе ордынского войска было четыре султана, которые выполняли роль военачальников и несколько эмиров Золотой Орды. Но именно Едиге би выполнял общее руководство всеми войсками.

Руководил он тогда и непосредственно русскими княжествами. Однако не всегда требования Орды выполнялись русскими князьями. Так во время похода на Москву Едиге би послал тверскому князю Ивану Михайловичу в Тверь требование «быть с артиллерией на Москву», но тверской князь ему в этом деле не подчинился, и Едиге бию пришлось после трехнедельной осады и получения выкупа отойти от Москвы. Однако, Едиге би все же вторгся в Московское княжество, что позволило ему также разорить такие города как Дмитров, Серпухов, Верею, Клин, Городец, Коломну и Нижний Новгород, хотя Москву ордынцы полностью так и не взяли. Обусловлено это тем, что в самой Орде было много смуты и войскам Едиге би пришлось возвращаться. На обратном пути он к тому же разорил Рязань, сжег Троицкий монастырь и так далее.

Роль Едиге бия была заметно снизилась после смерти Пулад хана, когда ханом Орды стал сын Темир-Кутлуга – Тимур хан, хотя он и был ставленником темника Едиге бия. К тому же в 1411 году, в ходе борьбы между Едиге бием и Тимур ханом, в Орду вторгся сын Тохтамышша Джелал ад-Дин и вместе со своими братьями и опустошили многие ордынские улусы. Едиге би отступил в Хорезм, так как не имел достаточно военных сил, для того чтобы победить Тимур хана. В Хорезм Едиге би прибыл с небольшим числом войск, и полгода был вынужден защищаться от войск Тимур хана. Однако Тимур хан был убит в 1412 году военачальником Газаном, который перешел на сторону сына Тохтамышша Джелал ад-Дина. В таких сложных условиях Джелал ад-Дина захватил власть в Орде и решил окончательно рассчитаться с Едиге бием. Им было послано большое войско для борьбы с Едигеем, войско которого было намного меньше. Однако Едиге би своим исключительным военным мастерством и хитростью разбил наголову войско военачальника Джелал ад-Дина Каджулай батыра.

Едиге би использовал эффективную военную тактику, основанную на разделении войска на две части, что позволило одним отрядом сражаться с войсками противника, а другим ударить из засады. Такой маневр позволил ордынцам не только победить, но и усилить свои войсками многочисленными пленными из войска Каджулай батыра.

Также войска Едиге бия победили в сражение с войском Шахруха (который являлся сыном Тимурбека), правителя Хорасана. Но второе вторжение оказалось менее удачным для Едиге бия, что заставило его уйти из Хорезма. Его неудачи завесили и от того, что темник настроил против себя мирное население страны, так как установил в регионе режим насилия и страха.

Вернувшись в Орду, Едиге би еще восемь лет играл в ней некую политическую роль, хотя и находился в недружеских отношениях с сыновьями Тохтамышша ханами Кебек и Керимберди, которые были в неприязни между собой и вели борьбу за власть. Едиге би делает еще один шаг к политической власти и приглашает на престол Чокре-оглана (чингизида), стал при нем бектербеком (чиновником высокого ранга, управляющий одним внутренним улусом). Вместе с ним начинает борьбу с Кебеком, и помогает занять трон в столице Улуса Джучи в Сарае. В 1416 году Едиге би идет с войском на запад, разорил все правобережье Днепра и Киев. Закончилась жизнь Едиге бия в 1419 году, когда он был убит в районе Сарайчика одним из сыновей Тохтамыш хана.

Важным является и то, что сохранился до наших дней народный эпос о тайнах истории Орды, посвящённых Едиге бию. В народном эпосе Едиге би (татарское и нагайское сказание о нашествии Едиге бия, у казахов же – Едиге батыр, или Ер-Едиге) назывался героем подобным Чингиз кагану. Его роль усилена тем, он занимался вопросами Золотой Орды в сложное время, когда власть и сила чингизидов Улуса Джучи – Золотой Орды практически распалась (Тюркологический сборник, 2006: 301–322.).

Можно сослаться и на другие устные предания, в которых восточные авторы описали характер и внешность Едиге бия. В народном эпосе подробно описывается образ Едиге бия с разных позиций,

которые были как исторической реальностью, так и имели элементы вымысла. Так утверждается, что сопровождают Едиге бия пророчества и знамения, и чудесные события, что связано с традицией сакрализации личности. Тохтамыш хан изводит всю семью Балтычак кусбеги (сокольничего), за преданность прежнему хану, хотя был отец Едиге бия в реальности всего лишь бием племени мангыт. И только сам Едиге би остался жив, благодаря неким чудесным образом. Мудрец призванный Тохтамыш ханом сообщает ему, что мальчик растёт мудрым, что ему предначертано возвыситься над ханами. Поэтому Тохтамыш хан ищет Едиге бия и хочет его известить (хотя Едиге би, в сущности не был настолько значительно младше по возрасту самого хана Тохтамыша, как было отмечено в некоторых сказаниях).

Имеется казахская версия эпоса «Едиге батыр» (1841–1842), записанная в свое время Чоканом Валихановым и его отцом Чингизом Валихановым. Она с филологической точки зрения, является надежным историческим источником, так как написана по словам акына из рода кипчаков Жамангула и двух других казахских акынов (Парунин, 2015: 51–61).

Обращали особое внимание на успехи Едиге бия, как умелого военного полководца и некоторые отдельные исследователи, такие как, например, Ю.В. Селезнёв, эксперт истории Улуса Джучи. Он также указывает на такие исторические сведения в истории Орды, как сокрушительный разгром войска князя Литвы Витовта, о военном захвате Хорезма, о походе на Москву, об уничтожении хана Тохтамыша, разорении Киева и так далее. При этом отмечают в них особые способности Едиге бия: собрать многочисленные войска, что свидетельствует о том, что он был крупным лидером многочисленных родов и племен; умение руководить ими и многие другие (Селезнев, 2009: 16).

Важным показателем роли Едиге би является и удержание им власти в Улусе Джучи, что происходило чаще всего при слабых ханах. Также наиболее показательными являются его организаторские способности, которые особенно отмечены в период побега к Темурбеку, правителю Самарканда. Так как именно на службе у Темурбека Едиге би поднялся благодаря способностям организатора, до высшей должности по командованию в армии эмира Темурбека.

При этом можно сослаться и данные ногайских эпосов, в которых портрет Едиге бия обрисовывают, как хитрого и умного полководца, который обхитрил даже самого Темурбека, так как он консолидировал в 1391 году для него войска, ушел затем в степи Приволжья, где образовал свою собственный Юрт, под названием Мангытский, ставшая в последствии ногайской Ордой. Образование Мангытского юрта, как отмечает и исследователь Сикалиев, относится по времени действительно к концу XIV века и поэтому многие современные историки связывают ее создание также с Едиге бием, которого в истории считают выходцем из яйцких (восточноногайских) племен (Сикалиев, 1994: 30). Подобные сведения отмечают нами и в Сборнике 1884 года Императорского Русского исторического общества, где пишется, что Едиге би по статусу был выше других Ордынских биев, а также, что он мог руководить единолично всем царством (ханством) Орды, так как ставил во власть нужных царей (ханов) (Сборник, 1984: 53–108). Также следует обратить внимание и на его описание образа Едиге бия в работе «Этносфера» Л. Н. Гумилева, где раскрывается история Едиге би, как воина или мангыта (род монгольского происхождения, участвующий в военных завоеваниях Чингиз-хана) (Гумилев, 1993: 67).

Также следует обратить и на мнения среднеазиатских и арабских авторов, которые показывают противоречивый портрет и роль Едиге бия в истории Улуса Джучи. Нужно отметить, что его восхваляют до второй половины XIV века (1390-х годов). В арабских источниках Едиге би предстает героем, который наделен невероятной силой, прозорливым умом и множеством иных качеств и добродетелей. Макризи (в XV в.) о Едигее: «он тот, который запретил, татарам продавать детей своих, вследствие чего уменьшился привоз их в Сирию и Египет» (Бартольд, 1963: 804).

Можно составить его портрет, ссылаясь на Ибн Арабшаха, арабского историка, который описывает его следующим образом: «...очень смугл, среднего роста, плотного телосложения, устаревший на вид, с приятной улыбкой, ... отважен, щедр, высокого ума, с меткой сообразительности и проницательности, любитель достойных и ученых людей, сходилась чаще всего с благочестивыми людьми и с факирами, при беседе шутил, используя весьма ласковые выражения и шутки; религиозен: вставал по ночам на молитву, постился, придерживался шариата, использовал сунну, Священный Коран, и слова и назидания мудрецов, своими посредниками по отношению к Всевышнему Аллаху» (Герой Ногайской Орды).

Нужно отметить, что документы Ибн Арабшаха - это единственное описание внешнего портрета Едиге бия, известного историкам.

Следует выделить и мифическую версию о происхождении этого военачальника, она изложена в одноименном эпосе «Едиге би». Согласно ей отцом Едиге является святой из Мекки по имени Баба түкті пашты Азиз, а матерью девушка-пери. Пери это сказочный народ из арабской мифологии. Вероятно в связи с пребыванием Едиге при дворе Темир бека, он был также вовлечен в дело распространения Ислама (Алпысбес, 2020: 33). Эта религиозность видимо и привела к созданию подобной, мусульманской, легенды о происхождении. По нашему мнению очевидно, что подобные легенды имеют и цель легитимизации власти Едиге и его потомков.

Важно обозначить, что отношение к Едиге бию у историков меняется в тех периодах, когда он идет на усложнение отношений со знаменитым Темурбеком. И здесь выходят на первый план те качества, которые отрицательно характеризуют его в русских исторических материалах, как лживый; двуличный и криводушный. По всей видимости, Тохтамыш хан, который после трехдневной осады, захватил и сжег Москву 26 августа 1382 года, был действительно намного хуже Темурбека, который предстал врагом Тохтамыша. Едиге би в отношениях с Темурбеком и Тохтамышем, принимал, то сторону одного, но затем легко переходил на сторону другого лидера, и проводил, таким образом, свою политику. К тому же, Едиге би запретил своим подданным присоединяться к Темурбеку на службу, и стал хозяином Мангытского юрта или Ногайской Орды. Следует отметить, что он был коварен, не только по отношению к Темурбеку, но и к Тохтамышу.

При этом нужно отметить, что в арабских источниках отмечается особое мнение об Едиге бие высказанное самим Тохтамышем: «...Едиге — это человек...», т.е. как это следует воспринимать, в значении всего-того, как «человека», не полководца, не эмира, не мудреца, не постника, и не благочестивца. То есть Тохтамыш видел в Едиге би «человека» имеющего все лучшие человеческие качества, как отдельной исторической личности. Возможно, у Тохтамыш хана отношение к Едиге бию было как к человеку, который не имеет знатного происхождения, который бы временами лишен своего имени, рода и племени. Такие данные позволяют считать Едиге бия человеком из тюркской среды, из народа, подвластного Орде, который добился больших успехов и имел особое место в обществе и сыграл большую роль в истории своего народа. Как пишет профессор Аяган Б.Г., «кончина Едиге не прекратила междоусобицы, напротив, они еще более усилились: все царевичи, султаны, эмиры жили, как пишут современники, «в волнении и все были вооружены», население края совершенно устало от бесконечных сражений, а экономика была в разрушенном состоянии, но ханы и эмиры были заняты войной и кровавой ненавистью друг к другу» (Аяган, 2020: 161).

Резюмируя историю жизни личности Едиге, следует отметить особо важные ассоциации, которые вызывает имя Едиге бия в истории Орды в целом. Так исследователь Ю.В. Селезнёв отмечает, что вызывает имя Едиге бия чёткую ассоциацию относительно того, что считается последним ордынцем, который всю жизнь боролся за единение Орды и устанавливал в степной истории новые традиции. По его мнению, Едиге би оказался в тени других героев Орды, так как его имя осталось только в устных сказаниях народного эпоса кочевников о борьбе за власть за, которую он вел с Тохтамышем. Степняки не вели подробные письменные записи, но имя Едиге было в истории передано как говорится «из уст в уста», что подтверждает его роль и место в жизни народа. Так как было сохранено для потомков его имя как человека – политика и военачальника, прославленного при жизни.

Таким образом выявлено, что образное обозначение «Золотая Орда» является не официальным историческим термином, оно появилось сравнительно позже, вошло в научный оборот и историческую литературу из русских исторических летописей XVI века. Роль Едиге бия заключается, в первую очередь, в том, что он имел авторитет и политическое влияние на правящих ханов и многое сделал для расширения и укрепления государства Улуг Улус в тот сложный исторический период, который характеризуется в истории, как период распада, хотя постепенно власть Едиге бия ослабла, но оставила большой след в истории, ибо имеется описание его заметной роли в истории Орды в российских, арабских и среднеазиатских источниках. Например, в русских летописях содержится фрагмент текста ярлыка Едиге (Конявская, 2006: 96). При этом следует отметить, что в тексте Тверской летописи мусульман обозначают как «измаильтян».

В казахских генеалогиях, согласно историческим эпохам, было три отдельных периода: ногайско-казахский, узбекско-казахский и калмыцко-казахский. Тот факт, что все они были разделены между четырьмя сыновьями Великого Улуса, который был разрушен Чингисханом, сам по себе показывает раздробленность и разделение основного народа, включая Улус Джучи. В свою очередь, процесс дезинтеграции начался с потери ногайлинских казахов, затем потери узбеков-казахов, а затем и казахо-калмыков. Практически все они входили в Союз Алты Алаш. Хотя государство Чингисхана известно в исторической литературе как Великий улус, оно было также государством Алаш, потому что прозвище Чингисхана, согласно казахской генеалогии, было Алаша-хан.

Заключение

Исходя из русских источников его следует считать влиятельным бием Улуг Улуса, которого звали Едиге, Идику, Эдигей. В княжествах же его считали непоколебимым врагом и жестоким злодеем, или «бич Божий», который подавлял их. В восточных летописях известен он в истории как Идику или Идитей. Его считают с одной стороны пронизательным человеком, умным полководцем, благочестивым сподвижником и даже узурпатором, с другой стороны – это амбициозным, властолюбивым и коварным правителем.

Параллельно с этим, для тюркских народов — ногаев, татар, казахов, каракалпаков, части башкир, и других, Едиге би — это национальный герой. В эпосах кочевых народов, входящих в Ногайскую Орду, Едиге би предстает героем и по-настоящему мудрым человеком, с уважительной репутацией, который стоял всегда за народ, за честь и за справедливость. Для тюркских народов Едиге би не имеет недостатков, как и Чингис каган для тюркских народов.

Тюркские этносы, которые выделились из состава Улуса Джучи в генеалогической фигуре Едиге бия видели ту национальную принадлежность, с которой они идентифицировали себя как этнос: то есть он был мангыт для мангытов, или кунграт – для кунгратов, узбек – для узбеков, и для казахов Едиге би являлся казахом, и так далее. И это совершенно справедливо, потому что, потомки и отпрыски Едиге бия, в действительности, есть среди всех этих тюркских народов.

Нужно отметить, что современные татары Поволжья воспринимают Едиге бия своим национальным героем. Между тем, если обратиться к родословным русских князей, то потомки Едиге бия есть и среди современного русского народа. Реальный Едиге би был действительно темником, возглавлявшим десятитысячные войска. Его следует считать амбициозным, умным и дальновидным политиком, при этом сильным и жестоким человеком, что свойственно было для того исторического времени. Он был связан в политических отношениях с ханами, участвовал в многочисленных военных походах, помогал во многом ханам, что позволило ему достичь значительного высокого властного положения.

Его главным достижением следует считать и создание мангытского Юрта, впоследствии Ногайской Орды, которая в дальнейшем имела попытки, пусть и безуспешные, по сохранению Улуса Джучи. Таким образом нами подтверждена выдвинутая гипотеза, что общественные условия, в которых протекала деятельность Едиге би, заставляли его решать имеющиеся проблемы Золотой Орды, исходя из его особых возможностей и способностей, которые позволяют воспринимать его важной и неординарной исторической личностью, занявшая свое достойное место в истории Улуг Улуса.

References

Alpysbes, 2020 — *Alpysbes M.A.* Turik-qazaq shezhirelerindegi Edige bi turaly tarikhi derektemeler [Historical data on Edigu bi in Turko-Kazakh chronicles]. Proceedings of the Republican Scientific and practical conference «Er Edigening Altyn Orda tarikhyndagy ornı». Almaty: Al-Farabi KazNU, 2020. Pp. 28–34. (In Kaz.)

Atambaev, 2014 — *Atambaev A.Sh.* Kazakhstan — priamoi naslednik Zolotoi Ordy [Kazakhstan is the direct successor of the Golden Horde]. <http://www.zakon.kz/4665988-prezident-kyrgyzskojj-respubliki> (access date: 01.02. 2023). (In Russ.)

Aiagan, 2020 — *Aiagan B.G.* Istoriia Ulug Ulusa – Zolotoi Ordy [History of Ulug Ulusa – Golden Horde]. Almaty: Litera-M, 2020. 224 p. (In Russ.)

Bartol'd, 1963 — Bartol'd V. V. Otec Edigeya [Edigei's father]. Writings. Vol. 2. Part 1. Moscow: Vostochnaya literatura, 1963. Pp. 797–804. (In Russ.)

Burkovskii, 2015 — *Burkovskii A.M.* Riurikovichi. Sobirateli Zemli Russkoi. Velichaishie dinastii. 1000-letniaia biografiia [Rurikovich. Collectors of the Russian Land. The greatest of dynasties. 1000-year biographies]. Moscow: LitRes, 2015. 295 p. (In Russ.)

Vovk, 2019 — *Vovk I.V.* Politicheskaiia istoriia postmongolskikh gosudarstv XIII–XVIII vv. Dzhuchidskii i Chagataiskii Ulusy [Political history of the post-Mongolian states of the XIII–XVIII centuries. Juchid and Chagatai Ulus]. Moscow: Flinta, 2019. 128 p. (In Russ.)

Grigoryev, 1983 — *Grigoryev A.P.* Zolotoordynskie khany 60–70-kh godov XIV veka [Khans of the Golden Horde in the 60s–70s of the 19th century]. Istoriografiia i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki. Leningrad: Leningrad, 1983. Pp. 9–54. (In Russ.)

Grinberg M., 2021 — *Grinberg M.* K voprosu o tom, kak "Zheleznnye psy" batuidov razlomali "Zolotuyu yurtu" svoih "hozyaev" [On the question of how the "Iron Dogs" of the Batoids broke the "Golden Yurt" of their "masters"]. Zolotoordynskoe obozrenie, 2021. No. 1. Pp. 43–75. (In Russ.)

Gumilyov, 1993 — *Gumilyov L.N.* Etnosfera: istoriia liudei i istoriia prirody [Ethnosphere: History of people and History of nature]. Moscow: Progress, 1993. 543 p. (In Russ.)

Iksan et al., 2021 — *Iksan O.A., Kisselev I.A., Garshin A.A., Skvortsova L.A., Zhaniyazov Zh.A., Alpysbes M.A., Chiang Charleston W.K., Musralina L.Z., Zhunussova G.S., Khussainova E.M.* Analysis of the Kazakh Tribe Baiuly Based on the Distribution of the Y-Chromosome Haplogroups. International Journal of Biology and Chemistry, 2021. No. 13(2). Pp. 80–87. (In Eng.)

Kazanskaya istoriia — *Kazanskaya istoriia* [History of Kazan] // Pod red. T. Volkovoi i I. Loba-kovoi. URL: <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/kazanskaya-istoriya/kazanskaya-istoriya-komment.htm?ysclid=lcyndck48mp248495909> (access date: 18.01.2023). (In Russ.)

Konyavskaya, 2006 — *Konyavskaya E.L.* Povest' o edigeevom nashestvii v tverskom letopisanii [The story of the Edigean invasion in the Tver chronicle]. Drevnyaya Rus'. Voprosy medievistiki, 2006. No. 4(26). Pp. 90–101. (In Russ.)

Kuzembaiuly, Abil, 2006 — *Kuzembaiuly A., Abil E.A.* Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Kostanai: Kostanaiskii regionalnyi institut istoricheskikh issledovani, 2006. 350 p. (In Russ.)

Kushkumbaev, 2015 — *Kushkumbaev A.K.* «Ak Orda» v tyurkskom epicheskom zhyre «Er-Edige» (k voprosu o politicheskom centre Dzhuchieva Ulusa) [“Ak Orda” in the Turkic epic zhyr “Er-Edige” (on the issue of the political center of Dzhuchiev Ulus)]. Zolotaya Orda: istoriya i kulturnoe nasledie: collection of scientific materials. Astana: BG-Print, 2015. Pp. 37–42. (In Russ.)

Leonteva, Shorin et al., 2003 — *Leonteva G.A., Shorin P.A., Kobrin V.B.* Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny [Auxiliary historical discipline]. Moscow: VLADOS, 2003. 368 p. (In Russ.)

Nil Maksinia, 2009 — *Nil Maksinia* Termin Zolotaia Orda — oshibka tolmachia 16 stoletia [The term Golden Horde is a mistake of an interpreter of the 16th century]. (available at: <https://proza.ru/2009/10/19/863?ysclid=lcykbbw6ss989954240>). (access date: 11.01.2023). (In Russ.)

Novgorodskaia pervaiia letopis, 1997 — *Novgorodskaia pervaiia letopis* [Novgorod First Chronicle]. Saint Petersburg, 1997. URL: https://xn--h1ajim.xn--p1ai/index.php/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C (access date: 15.01.2023). (In Russ.)

Nogaibaeva, Karibaev, 2020 — *Nogaibayeva M.S., Karibaev B.B.* Istochnikovedcheskij analiz proizvedenij ustnoj literatury po etnicheskoi istorii Zolotoj Ordy [Analyze of ethnic history folklore of the Golden Horde] // KazNU Bulletin. Historical series, 2020. No. 3. Pp. 113–118. (In Russ.)

Parunin, 2015 — *Parunin A. V.* Svedeniia ob Ak-Orde i Kok-Orde v svete ustnoi istoricheskoi traditcii [Information about Ak-Orda and Kok-Orda in the light of oral historical tradition]. Zolotaia Orda: istoriia i kulturnoe nasledie: Collection of scientific materials. Ex. editor A.K. Kushkumbaev. Astana: IP «BG-print», 2015. Pp. 51–61. (In Russ.)

Qazaqstan ulttyq, 1994 — *Qazaqstan ulttyq entciklopediia* [Kazakhstan National Encyclopedia]. Vol. 2. Almaty: Qazaq entciklopediasy, 1994. 324 p. (In Kaz.)

Romashko, 2023 — *Romashko M.* Geroi Nogaiskoi Ordy [Hero of The Nogay Horde]. <https://zagadki-istorii.ru/zlodei-105.html?ysclid=lczul48f7v650080437> (access date: 11.01.2023). (In Russ.)

Sabitov, 2015 — *Sabitov Zh.M.* Zolotaia Orda — «padcheritca» kazakhstanskoi istoriografii [The Golden

Horde is the “stepdaughter” of Historiography of Kazakhstan]. *Molodoi uchenyi*, 2015. No. 24(104). Pp. 842–851. (In Russ.)

Sabitov, 2016 — *Sabitov Zh.M.* Proiskhozhdenie Kutluk-Timura, emira khana Uzbeka [Origin of Kutluk-Timur, Emir Khan of Uzbek]. *Molodoi uchenyi*, 2016. No. 1(105). Pp. 587-589. (In Russ.)

Sabitov, Tuleubaeva, 2023 — *Sabitov Zh.M., Tuleubaeva S.A.* Analiz dostovernosti «kurejshitskoj genealogii» Idegeya [Analysis of the reliability of Idegei’s “Kureish genealogy”]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2023. No. 11(2). Pp. 453–462. (In Russ.)

Sbornik, 1984 — *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva* [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. http://krotov.info/lib_sec/18_s/bo/rnik_rio.htm (access date: 11.01.2023). (In Russ.)

Seleznev, 2009 — *Seleznev Iu.V.* Elita Zolotoi Ordy [Elite of the Golden Horde]. Kazan: Izdatelstvo Fen AN RT, 2009. 232 p. (In Russ.)

Sikaliev, 1994 — *Sikaliev A.I.* Nogaiskii geroicheskii epos [Heroic epic of Nogai]. Cherkessk: KChIGI, 1994. 326 p. (In Russ.)

Tiurkologicheskii sbornik, 2006 — *Tiurkologicheskii sbornik: Tiurkskie narody Rossii i Velikoi stepi* [Turkological collection: Turkic peoples of Russia and the Great Steppe]. Moscow: Vostochnaia literatura, 2006. Pp. 301–322. (In Russ.)

Urusov, 1993 — *Urusov K.S.-B.* K istorii roda Urusovyh. Famil'naja hronika [To the history of the Urusov family. Family chronicle]. Moscow: Nauka, 1993. 55 p. (In Russ.)

Zolotaia Orda, 2020 — *Zolotaia Orda (Ulus Dzhuchi) v XIII–XIV vekah* [Golden Horde (Ulus Juchi) in XIII–XIV centuries]. URL: <https://zolord.ru/history/3198> (access date: 21.01.2023). (In Russ.)

Литература

Алпысбес, 2020 — *Алпысбес М.А.* Түрік-қазақ шежірелеріндегі Едіге би туралы тарихи деректемелер // «Ер Едігенің Алтын Орда тарихындағы орны» атты Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толуына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020. 28–34 бб.

Атамбаев, 2014 — *Атамбаев А.Ш.* Казахстан — прямой наследник Золотой Орды [Электронный ресурс] URL: <http://www.zakon.kz/4665988-prezident-kyrgyzskojj-respubliki> (дата обращения: 01.02.2023 г.)

Аяган, 2020 — *Аяган Б.Г.* История Улуг Улуса – Золотой Орды. Алматы: Литера-М, 2020. 224 с.

Бартольд, 1963 — *Бартольд В. В.* Отец Едигея // *Сочинения*. Т. 2. Ч. 1. М.: Восточная литература, 1963. С. 797-804.

Бурковский, 2015 — *Бурковский А.М.* Рюриковичи. Собиратели Земли Русской. Величайшие династии. 1000-летняя биография. М.: ЛитРес, 2015. 295 с.

Вовк, 2019 — *Вовк И.В.* Политическая история постмонгольских государств XIII–XVIII вв. Джучидский и Чагатайский Улусы. М.: Флинта, 2019. 128 с.

Григорьев, 1983 — *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в. // *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Л.: Ленинград, 1983. С. 9–54.

Гринберг, 2021 — *Гринберг М.* К вопросу о том, как «Железные псы» батуидов разломали «Золотую юрту» своих «хозяев» // *Золотоордынское обозрение*. 2021. № 1. С. 43–75.

Гумилев, 1993 — *Гумилев Л.Н.* Этносфера: история людей и история природы. М.: Прогресс, 1993. 543 с.

Золотая Орда, 2020 — *Золотая Орда (Улус Джучи) в XIII–XIV вв.* [Электронный ресурс] URL: <https://zolord.ru/history/3198> (дата обращения: 21.01.2023).

Казанская история // Под ред. *Т. Волковой и И. Лобаковой*. [Электронный ресурс] URL: <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/kazanskaya-istoriya/kazanskaya-istoriya-koment.htm?ysclid=lcynck48mp248495909> (дата обращения: 18.01.2023)

Конявская, 2006 — *Конявская Е.Л.* Повесть о едигеевом нашествии в тверском летописании // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2006. № 4(26). С. 90-101.

Кузембайулы, Абиль, 2006 — *Кузембайулы А., Абиль Е.А.* История Казахстана. Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. 350 с.

Кушкумбаев, 2015 — *Кушкумбаев А.К.* «Ак Орда» в тюркском эпическом жыре «Ер-Едіге»

(к вопросу о политическом центре Джучиева Улуса). В кн.: Золотая Орда: история и культурное наследие: сборник научных материалов. Астана: BG-Print, 2015. С. 37–42.

Қазақстан ұлттық, 1994 — Қазақстан ұлттық энциклопедия. Т. 2. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. 324 с.

Леонтьева и др., 2003 — *Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б.* Вспомогательные исторические дисциплины. М.: ВЛАДОС. 368 с.

Нил Максина, 2009 — *Нил Максина.* Термин Золотая Орда — ошибка толмача 16 столетия [Электронный ресурс]. URL: <https://proza.ru/2009/10/19/863?ysclid=lcykbwb6ss989954240> (дата обращения: 11.01.2023).

Новгородская первая летопись, 1997 — *Новгородская первая летопись* [Электронный ресурс]. СПб., 1997. URL: https://xn--h1ajim.xn--p1ai/index.php/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0BED0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C (дата обращения: 15.01.2023).

Ноғайбаева, Кәрібаев, 2020 — *Ноғайбаева М.С., Кәрібаев Б.Б.* Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты ауыз әдебиетінің деректерін талдау // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, 2020. № 3. 113–118 бб.

Парунин, 2015 — *Парунин А. В.* Сведения об Ак-Орде и Кок-Орде в свете устной исторической традиции // Золотая Орда: история и культурное наследие: сборник научных материалов // Отв. ред. А.К. Кушкумбаев. Астана: ИП «BG-print», 2015. С. 51–61.

Ромашко М. — *Ромашко М.* Герой Ногайской Орды [Электронный ресурс] URL: <https://zagadki-istorii.ru/zlodei-105.html?ysclid=lczul48f7v650080437> (дата обращения: 11.01.2023).

Сабитов, 2015 — *Сабитов Ж.М.* Золотая Орда — «падчерница» казахстанской историографии // Молодой ученый, 2015. № 24(104). С. 842–851.

Сабитов, 2016 — *Сабитов Ж.М.* Происхождение Кутлук-Тимура, эмира хана Узбека // Молодой ученый, 2016. № 1(105). С. 587–589.

Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А., 2023 — *Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А.* Анализ достоверности «курейшитской генеалогии» Идегея // Золотоордынское обозрение, 2023. № 11(2). С. 453–462.

Сборник, 1984 — Сборник Императорского Русского исторического общества [Электронный ресурс]. URL: http://krotov.info/lib_sec/18_s/bo/rmik_rio.htm (дата обращения: 11.01.2023).

Селезнев, 2009 — *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 232 с.

Сикалиев, 1994 — *Сикалиев А.И.* Ногайский героический эпос. Черкесск: КЧИГИ, 1994. 326 с.

Тюркологический сборник, 2006 — Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой степи. М.: Восточная литература, 2006. С. 301–322.

Урусов, 1993 — *Урусов К.С.-Б.* К истории рода Урусовых. Семейная хроника. М.: Наука, 1993. 55 с.

Iksan, Kisselev, Garshin, Skvortsova, Zhaniyazov, Alpysbes, Chiang, Musralina, Zhunussova, Khussainova, 2021 — *Iksan O.A., Kisselev I.A., Garshin A.A., Skvortsova L.A., Zhaniyazov Zh.A., Alpysbes M.A., Chiang Charleston W.K., Musralina L.Z., Zhunussova G.S., Khussainova E.M.* Analysis of the Kazakh Tribe Baiuly Based on the Distribution of the Y-Chromosome Haplogroups // International Journal of Biology and Chemistry, 2021. № 13(2). С. 80–87.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 479–494, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_479-494

CONSEQUENCES OF THE GRAIN AND MEAT PROCUREMENT CAMPAIGN IN THE 1920S–1940S

Berlibaev Erdaulet^{1*}, Zhubanyshov Berik², Shamshidenova Fakiya³

¹Kazakh National Women's Teacher Training University
 (114, Gogol Str., 050002 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-6912-2928>. E-mail: turbekuly.e@mail.ru

*Corresponding author

²Kazakh National Women's Teacher Training University
 (114, Gogol Str., 050002 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

³Almaty Technological University
 (100, Tole bi Str., 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4323-7131>. E-mail: fakiya.sh.1960@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Berlibaev E., Zhubanyshov B., Shamshidenova F., 2023

Abstract. *Introduction.* The history of the policy of the Bolsheviks in the 20–40s of the twentieth century, based on coercive violence, is a hot topic that needs to be supplemented with new research. The introduction of new sources of this period into scientific circulation is of great importance in educating the younger generation by clarifying the authenticity of our national history. The Soviet totalitarian leadership in the 1920s–1940s planned to speed up the grain procurement and livestock campaign in a short time. Representatives of the administrative leadership widely used the methods of mass arrests, searches and violent coercion. Mass searches of population were carried out with the seizure of people's property and punishment by classifying them as wealthy kulak elements. Pressure on the masses, negligence and exaggeration, underestimation of the case, irresponsibility of officials of the authorized body caused great political damage, which in no case can be justified. As a result, criminal acts were committed in the implementation of the instructions of the Bolsheviks in the preparation of grain and meat, which destroyed the traditional way of life of the Kazakh people and led to a catastrophe unprecedented in history. *Goals and objectives.* To show the consequences of the grain and meat procurement campaign of the 1920s–1940s on the basis of archival data. It is clear that this campaign, followed by punitive measures carried out at the state level, led to grave consequences that completely destroyed the traditional economy of our people. *Results.* Thousands of innocent people became victims of the desire to destroy in a short period of time the values of the people, which have been preserved for centuries. The most tragic period is considered to be political persecution during this period, when the “Troika”, “Five”, Special Councils illegally

carried out activities that contradicted the principles of international law, recognized as universal principles of humanity in relation to the history of the Kazakh people. *Conclusion.* On the basis of new archival documents, the article proves the consequences of the grain and meat campaign in the 1920–1940s. We believe that this sad period in our people's history should at least attract the attention of the world community.

Keywords: District, campaign, confiscation, collectivization, genocide, conference, fist

For citation: Berlibaev E., Zhubanyshov B., Shamshidenova F. Consequences of the grain and meat procurement campaign in the 1920s–1940s // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 479–494 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_479-494

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АСТЫҚ, ЕТ ЖИНАУ НАУҚАНЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

Берлібаев Ердәулет^{1*}, Жұбанышов Берік², Шамшиденова Факия³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(114-үй, Гоголь көш., 050002 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-6912-2928>. E-mail: turbekuly.e@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(114-үй, Гоголь көш., 050002 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

³Алматы технологиялық университеті

(100-үй, Төле би көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4323-7131>. E-mail: fakiya.sh.1960@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Берлібаев Е.Т., Жұбанышов Б.Т., Шамшиденова Ф.М., 2023

Андатпа. *Kipicne.* XX ғасырдың 20–40 жж. большевиктердің күштеу әдісімен зорлық-зомбылыққа негізделген саясаты бүгінгі күнге дейін үнемі жаңа зерттеулерді қажет ететін өзекті тақырып. Бұл кезең туралы жаңа деректердің ғылыми айналымға енгізілуі ұлттық тарихымыздың шынайылығын айқындап жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы зор. Кеңестік тоталитарлық басшылық 20–40 жж. астық дайындау, мал дайындау науқанын аз уақытта жүзеге асыруды тездетіп өткізуді жоспарлады. Әкімшілік-әміршілік жүйеге негізделген басшылық өкілдері жаппай қамауға алу, тінту жүргізу, зорлық-зомбылықпен еріксіз күштеу әдістерін кеңінен қолданды. Тұрғындарды жаппай тінту мүліктерін тартып алу және оларды кулак бай элементтер қатарына жатқызып жазалау әдіс тәсілдерін жүргізіп отырды. Бұқараға қысым көрсету, немқұрайлылық пен асыра сілтеушілік істі жете бағаламау, өкілетті орган қызметкерлерінің жауапкершілік сезімінің болмауы барлық жағдайда ақтауға болмайтын үлкен саяси зиян келтірді. Осының салдарынан большевиктердің астық ет дайындау барысындағы бағытын іске асыруда қылмыстық әрекеттер жасалып, ол қазақ халқы тіршілігінің дәстүрлі жүйесін күйретіп тарихта бұрын соңды болмаған апатқа әкелді. *Мақсаты мен міндеттері.* XX ғасырдың 20–40 жж. астық, ет жинау науқанының зардаптарын архив деректері бойынша көрсету. Мемлекеттік деңгейде жүргізілген жазалау шараларына ұласқан бұл науқан халқымыздың дәстүрлі шаруашылығын түп-тамырымен күйреткен аса ауыр зардаптарға әкеп соққанын айқындау. *Нәтижелер.* Ғасырлар бойы сақталып келе жатқан халықтың заңдылықтарымен құндылықтарын қысқа уақытта жоюға ұмтылушылықтан мындаған адам жазықсыз құрбан болды. «Үштіктік», «Бестік», «Айырықша кеңестер» жазалау ісіне қатысты адамгершіліктің жалпы адамзаттық қағидаларымен танылған халықаралық құқық қағидаларына қайшы келетін шараларды

жүзеге асырды. Заңсыз өз бетінше жүргізген осы кезеңдегі саяси қуғын-сүргін қазақ халқының тарихында ең қасіретті, қайғылы кезең саналады. *Қорытынды.* Мақалада ХХ ғ. 20–40 жж. астық, ет дайындау науқанындағы асыра сілтеушілік зардаптары жаңа архивтік деректермен дәлелденді. Осы орайда, халқымыздың басынан өткен осы қайғылы кезеңге әлем жұртшылығының назарын аудару маңызды деп санаймыз.

Түйін сөздер: Округ, науқан, тәркілеу, ұжымдастыру, геноцид, конференция, кулак

Дәйексөз үшін: Берлібаев Е.Т., Шамшиденова Ф.М., Жұбаньшов Б.Т. ХХ ғасырдың 20–40 жылдарындағы астық, ет жинау науқанының зардаптары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 479–494 б.б. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_479-494

ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАГОТОВИТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ ЗЕРНА, МЯСА В 20–40-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА

Берлибаев Ердаулет^{1*}, Жубаньшов Берик², Шамшиденова Факия³

¹Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050002 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-6912-2928>. E-mail: turbekuly.e@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050002 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

³Алматинский технологический университет
(д. 100, ул. Толе би., 050012 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-4323-7131>. E-mail: fakiya.sh.1960@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Берлибаев Е.Т., Жубаньшов Б.Т., Шамшиденова Ф.М., 2023

Аннотация. *Введение.* История политики большевиков в 20–40-е годы ХХ века, основанная на принудительном насилии является актуальной темой, которая требует раскрыть новые источники и дополнить новыми исследованиями. Введение в научный оборот новых источников этого периода имеет большое значение в воспитании подрастающего поколения, показать историческую правду нашей отечественной истории. Советский тоталитарный режим в 20–40-х гг. запланировал в короткий срок ускорить проведение хлебозаготовительной и животноводческой кампании. Представители административного руководства широко применяли методы массовых арестов, обысков и насильственного принуждения. Проводились массовые обыски жителей и были изъяты их имущества, они были включены к числу кулацких элементов. Давление на массы, халатность к работе, недооценка дела, безответственность должностных лиц уполномоченных органов нанесли большой политический ущерб, который ни в коем случае не подлежит оправданию. В результате этого были совершены преступные деяния в реализации указаний большевиков при заготовке зерна и мяса, что разрушило традиционный строй жизни казахского народа и привело к невиданной в истории катастрофе. *Цель и задачи.* Показать последствия хлебо-мясной заготовительной кампании 20–40-х годов ХХ века на основе архивных данных. Эта кампания, за которой последовали карательные меры, проведенные на государственном уровне, привели к тяжелым последствиям, полностью разрушившим традиционное хозяйство нашего народа. *Результаты.* Тысячи ни в чем не повинных людей стали жертвами за короткий промежуток времени уничтожить ценности народа, которые сохранялись веками. Наиболее трагическим периодом было то,

когда «Тройка», «Пятерка», «Особенные советы» незаконно проводили мероприятия, противоречащие принципам международного права, общечеловеческим принципам гуманности в отношении истории казахского народа. *Заключение.* В статье на основе новых архивных документов доказаны последствия хлебо-мясной кампании в 20–40 гг. XX в. Мы считаем, что этот трагический период в истории нашего народа должен как минимум привлечь внимание мировой общественности.

Ключевые слова: Округ, кампания, конфискация, коллективизация, геноцид, конференция, кулак

Для цитирования: Берлибаев Е., Жубанышов Б., Шамшиденова Ф. Последствия заготовительной кампании зерна, мяса в 20–40-е годы XX века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» 2023. Т. 10. № 3. С. 479–494 (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_479-494

Кіріспе

Тарихымызда терең із қалдырған XX ғ. 20–40 жж. большевиктердің күштеу әдісімен зорлық-зомбылығына негізделген саясаты отандық тарихнамада күрделі мәселелердің қатарында. Көрсетілген тарихи кезеңдегі саясаттың кесірінен туындаған ауыр зардаптарға қатысты деректер объективті зерделеніп, ақиқаттылығына жету маңызды. Өз кезегінде бұл ұстаным кеңестік кезеңдегі тарихты зерттеумен байланысты басты бағыт болып табылады. Ұсынылып отырған кезең туралы жаңа деректердің ғылыми айналымға енгізілуі ұлттық тарихымыздың шынайылығын айқындап жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы зор. Сондықтан большевиктердің күштеу әдісімен зорлық-зомбылыққа негізделген саясатының зардаптары ақиқат пен шынайылыққа негізделген жаңа деректер негізінде тікелей зерттеуді қажет етеді. Кеңестік тоталитарлық басшылық 1920–1940 жж. астық дайындау, ет дайындау науқанын жүзеге асыруды тездетіп өткізуді жоспарлады. Бірақ оның нәтижесінің ауыр зардаптары біржақты сипатталды немесе халыққа жарияланбады.

Тоталитарлық әдіске негізделген билік қанша жасырып қымтағанымен еліміздің тәуелсіздік алуымен мұрағаттардағы құпия құжаттармен зерттеу жұмыстарын жүргізудің жаңа мүмкіндігі туып отыр. Ел тарихының қарастырып отырған кезеңіне байланысты жаңа деректермен мәліметтер халыққа жариялануда. Қазіргі кезеңде осы мәселелер тарихын қайта қарастырып, жаңа құнды деректерді сараптамадан өткізуді қажет етіп отыр. Большевиктердің қоғамдық саяси қызметін жан-жақты зерттеп жаңа құндылықтар бойынша тұжырымдармен қорытындылар жасау қажет. Осы мақсат бүгінгі жастарымыздың рухани жағынан оянуына, еліміздің іргесін нығыздап тәуелсіздігіміздің баянды болуына қызмет етеді. 1920–1940 жж. кеңестік әкімшілік әміршілдік басқару әдісіне сүйенген билік қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру дағдысын қысқа уақытта басқа бағытқа бұруға ұмтылыс жасады. Мұның өзі осы кезеңдегі қазақ тарихын қайғы мен қасіретке алып келді. Отан тарихындағы көмескі беттерді қайта қарастыру, бұрмаланған фактілердің ақиқатын айқындау, жаңа тұжырымдарды жасауды қажет етеді. Осы маңызды мәселелердің дұрыс шешілуі ақиқатқа негізделген мемлекетіміздің тарихының жазылуына септігін тигізеді. Сондықтан, халқымыздың басынан өткен осы қайғылы кезең әлем жұртшылығының назарын аударуы керек.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының даму барысымен тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі тарихи ұстаным басшылыққа алынып, әдістемелік және теориялық өркениеттік даму бағыттары қамтылды. Қарастырылған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 1380-қор құжаттары және Қазақстан Республикасы Президенті архивінің 141-қорынан алынған мәліметтер құрайды.

Жеке қор құжаттарын талдаудың өзіндік теориялық және методологиялық ұстанымдары бар. Осыған орай зерттеу жүргізудің негізі ретінде деректану мәселелерін дамытуды зерделейтін заманауи идеялар мен ғылыми тұжырымдамалар алынды. Зерттеудің методологиялық негізіне деректерді адамның, тұлғаның өзіндік шығарамашылық әлеуетін және ақпараттық қорын материалдық түрде іске асыратын, мәдени нысан ретінде зерттейтін феноменологиялық тұжырымдама алынды. Зерттеу барысында тарихилық, объективтілік таным принциптері, сонымен қатар жалпы ғылыми логикалық, классификациялық, контент-талдау, факторлы талдау, мәтіндік талдау және арнайы деректанулық жүйелеу және сыныптау, салыстыру, сынау, таңдаулы синхронды және диахронды, отандық және шет

елдік ғалымдардың деректанудың теориясы мен методологиясы бойынша жарияланған еңбектерінде негізделген өзге де әдістер қолданылды. Тарихи деректерді өткен кезең туралы мәліметтерді тасушы ретінде, ондағы объективтілік пен субъективтіліктің байланысы, тарихи фактінің шынайылығын анықтау, деректердің түрлері мен мазмұны, олармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері қоса пайдаланылды.

Зерттеу жұмысында жүйелілік, салыстырмалы тарихи талдау, проблемалық зерттеу, тарихи принцип толық қамтылды

Талқылау

Академик М.Қ. Қозыбаев тарихшылардың жарты ғасырдан астам идеология мен психологияның шырмауында болғанын атап өтеді (Қозыбаев, 1992: 5). Ал тарихшы ғалым К.Н. Нұрпейісов әлеуметтік тегі әркелкі қазақ интеллигенциясының саяси күресіне жан-жақты баға берген (Нұрпейісов, 1995: 3). Көрнекті ғалым Т. Омарбеков осы кезеңді «Аласапыран оқиғаларға, қасіреттер мен айшықты құбылыстарға толы кезең деп баға берген (Омарбеков, 2004: 3). А. Сейдімбек, Х. Әбжанов, Қ. Салғараұлы (Сейдімбек және т.б., 2012) осы кезеңге қатысты ғылыми тұжырымдар жасаған. XX ғасыр басындағы құпия кеңестер туралы М. Қазбек (Қазбек, 1999: 39), А.Ш. Махаеваның (Махаева, 1995) әкімшілдік жүйенің салдары туралы еңбегін атап өтуге болады. Ф.А. Қозбақова әкімшілдік жүйенің салдары туралы зерттеу жүргізген (Қозбақова: 2011), Бұл ғылыми жұмыстардың барлығында қазақ зиялыларының қилы тағдыры, өмірі мен қоғамдық-саяси қызметтері, атқарған істері талданған.

Ғалым Фридрих Август фон Хайек (Науес, 1994) 1930 жылдардағы социализмнің экономикалық негіздеріне талдау жасаған. Танымал тарихшы Ханна Арентт (Арендт: 1996) тоталитаризмнің басты ерекшелігі – заңсыздықтың шектен шыққан түрі деген идеясын ұсынған.

Британдық ғалым «Кеңестік тарих» мамандығы бойынша тарих ғылымдарының докторы Роберт Конквест (Conquest, 1990) КСРО-дағы тоталитарлық тәртіпті зерттеп, қуғын-сүргіннің ауқымы туралы пікірталастарға бастама жасайды. Қорыта келгенде, жоғарыда аталған зерттеулердің өзіндік ғылыми маңыздылығы бар. Алайда бұл біз қарастырып отырған кезеңді зерттеу толық шешілді дегенді білдірмейді. Дегенмен бұл еңбектер біз үшін маңызды және бұдан кейінгі зерттеулерге негіз болып, біз қарастырып отырған тақырыпқа қатысты маңызды оқиғаларды ашады. Біз зерттеу мақаламызда тақырыпқа қатысты мәселерді жаңа мұрағаттық тың деректермен қарастыру мақсат етілді.

Нәтижелер

2020 ж. 24 қарашада мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы жарлыққа қол қойды. Заң бәріне ортақ, оған биліктегі азаматтар да, қоғам белсенділері де бірдей бағынуға тиіс. 2022 жылдың 1-қыркүйегінде Президент Жолдауының негізгі көздеген нысанының бастысы саяси жаңғыру және адам құқығын қорғау болды: «Көптеген мемлекетте Конституциялық сот институты бар. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында мұндай орган Қазақстанда болған. Сарапшылар Ата заң ережелерінің мүлтіксіз сақталуын осы мекеме тиімді қамтамасыз етеді деп санайды». Осыған байланысты елімізде Конституциялық сот құруды ұсынды. Бұл бастамалар әділ әрі құқықтық мемлекет құру жолындағы маңызды қадам (Тоқаев, 2022).

Осы орайда 1920–1940 жж. астық, ет дайындау науқанындағы асыра сілтеушіліктен ғасырлар бойы сақталып келе жатқан адамзаттың заңдылықтар мен асыл құндылықтардың сақталмауынан мыңдаған адам жазықсыз жазалау мен қуғын-сүргіннің құрбанына айналды. Осы кезеңдегі саяси қуғын-сүргін қазақ халқының тарихында ең қасіретті кезең саналады. Патша құлаған соң бұрын бұратана саналған ұлттарды басып-жаншу тоқтады деп санаған дала жұрты XX ғ. алғашқы кезеңінде еркіндікке жеттік деп қуанды. Енді жаңа өмірге бейімделіп, кеткен кемшіліктердің орнын толтырып, ел болуға тырысып жатқан. Бірақ бұл қуаныш ұзаққа созылмады жағдай күрт өзгеріп басқаша сипат алып түсінбейтіні көп нағыз нәубет басталды да кетті. 1928 ж. 27 тамызды «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы», 1928 ж., 13 қыркүйекте «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу және жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы» және 1930 ж. 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөнінде шаралар туралы қаулылардың

кабылдануы қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі өмір тіршілігін бұзуға бағытталды. Бұл кейін қиянатқа орын беріп орны толмас нәубәтқа жол бастады.

Зерттеліп отырған мәселеге қатысты ҚР ОМА-да арнайы қорларда сақталған. Қор аты Қазақ АКСР Халық Комиссарлары жанынан құрылған «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру комитеті» деп аталады. Қазақ халқын отырықшыландыруға байланысты құжаттар № 1179 отырықшыландыру комитеті қорында топтастырылған. Бүкіл қор материалдары 6 тізімдемеге жіктелген. Бірінші тізімдемеде 112-іс, екінші тізімдемеде 17-іс, үшіншіде 69-іс, төртіншісінде 40-іс, бесте – 96-іс тіркелген. Республика Президенті мұрағатында 141 БК(б)П өлкелік комитеті қорында жинақталған. Осы сақталған жаңа деректер зерттеліп отырған кезеңнің тарихи мәнін жаңаша қарастыруға мүмкіндік берді.

БК(б)П-ның Қазақ өлкелік партия комитетінің (Казкрайком) бірінші хатшысы Ф. Голощекин 1926 ж. VI – Бүкіл қазақ партия конференциясында сөйлеген сөзінде: «Шабындық жерді қайта бөлу. Кіші қазан төңкерісі дегеніміз осы деп көсемсіген. (Голощекин, 1928: 74). Осыдан кейін қазақтар жері бұрын соңды болып көрмеген әлеуметтік тәжірибе жүргізетін аймаққа айналды. Бұл зұлматтың ауқымы орасан зор болғандықтан біз оны геноцит саясатының көрінісі деп бағалауымызға толық негіз бар.

Жазықсыз қырғынның қолдан жасалуы қылмыс. Ол туралы халықаралық шаралар бар. Өкініштісі бұл қайғы қасіреттің нағыз себептері біздің қоғамдық санамызға әлі толық жетпеген. Халықтың геноцитке ұшырауына себепкерлер толық анықталды деуге бола ма? Бұл зұлматтың басы большевиктік режим дүниеге келген кезеңнен басталды. Қазақ халқының дәстүрлі өміріне алғашқы соққы бай жартылай феодал шаруашылықтарын жою, «кулакты тап ретінде жою шаралары мемлекеттік деңгейде жүргізіліп, шаруаларға қарсы жазалау шараларына ұласқан науқан халқымыздың дәстүрлі шаруашылығын түп-тамырымен қиратқан зардаптарға әкеп соқты.

1927 ж. қарашада Қазақстанда VI-партия конференциясы байларды тәркілеу туралы мәселені талқылап, ірі байлардың малы мен құралының бір бөлігін тартып алу ауылды орташаландырып, ауылдағы еңбекші бұқарамен одақты күшейтеді деп есептелінді. 1927 ж. 27 тамызда кеңестік билік, «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулы қабылдады. Округтерге тәркілеуді жүзеге асыруға мыңнан астам уәкілдер жіберілді. Бұған қосымша жәрдем беру комиссияларында 4700 адам жұмыс істеген. Бірақ өкініштісі бұл уәкілдердің көбі істі асыра сілтеушілікке жол берген. Еңбекші халыққа менсінбей қарау, кемсіту сияқты жайсыздықтың орын алуын істің көбі жалған ақпарат берумен шектелгенін баяндайтын ақпараттардан байқаймыз. Бұл жөнінде қоғам қайраткері Ораз Жандосовтың ұжымдастыру барысы туралы пікірі дәлел бола алады: Кейбір тәркілеу компанияларының округтік комиссарлары Қосшы Одағының бірде-бір партиялық немесе ауылдық жиналыстарын өткізбей, бүкіл аудан бойынша тәркілеу шараларын жүргізе берген. Мұндай ресми шаралардың өткізілмеуі еңбекшілерге жоғарыдан әкімшілік үстемдік ету немесе оларды мазақ етумен бірдей болды. (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2065-іс. 7-п.). Тәркілеу науқаны барысында жаппай жүгенсіздік орынсыз озбырлық орын алды. Таяу мерзімде тәркілеу нәтижесінде аймақтың округтерінен 148 адам тұтқындалды. Олардың 69-ның ісі сотқа берілген. (ҚР ОМА. 75-қ. 21-т. 15-іс. 49-п.). Қазақстанның сол тұстағы 12 округы бойынша тәркілеуге әрі жер аударылуға тиіс 700-дей шаруашылық бар болатын.

1928 ж. Өлкелік партия комитетінің ұжымдастыру туралы мәжілісте: Голощекин: «... конфискацию мы должны провести через казахскую бедноту но без ГПУ не обойдется» дегенінен жазалаушы органдардың жұмысына ерекше мән берілгенін көреміз (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2261-іс. 49-п.).

1928 жылы тамызда Қазақ өлкелік партия комитетінің Бюросында тәркілеудің мөлшері қалай жүргізілетіні қаралып бекітілді. Шешімді шұғыл жүзеге асыру үшін арнайы мәжілісте ауылды кеңестендіруге кедергі келтірген жартылай феодалдық патриархалдық және рулық қатынастарды сақтап қалуға тырысушы ірі байлардың мүлкін тәркілеу және жер аудару қаралып қаулы қабылданды. Белгіленген қаулыны жүзеге асыру жүктелген органдарға төмендегілерді басшылыққа алуды ұсынылды:

1. Жер аударуға жатқызылатындар:

а) көшпелі аудандарда 400 бастан астам, жартылай көшпелі аудандарда 300-бастан астам, отырықшы аймақтарда 150-ден астам малы бар байлар. (Ірі қараға шаққанда) Бұлар айналасындағылармен қарым-қатынаста рулық артықшылықтарын пайдаланып экономиканың дамуына ауылды кеңестендіру ісіне кедергі келтіреді деп есептелді

б) Кейбір жағдайларға байланысты жергілікті билік әлеуметтік қауіпті деп танылған адамдардың ірі қара мал саны жоғарыда көрсетілген нормадан аз болса да жер аудару қарастырылды.

в) Бұрын өз позициясы бойынша артықшылықты топтарға жататын адамдар: Сұлтан, хан ұрпақтары, патша үкіметінен арнайы марапаттарына ие болған бұрынғы атағы, медальдары арнайы грамоталары т.б. артықшылықтары бар билеушілер. Бұл адамдар мүліктік жағдайына қарамастан шығарылуға жатады. Бұл адамдарды көшіру тек аудандық атқару комитеттерінің ұсынысы бойынша КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің арнайы қаулысы бойынша аудандық комиссиялардың қаулылары бойынша шығарылуға жатқызылды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2281-іс. 25-п.).

Осы науқан қорытындысы туралы деректерден 696 шаруашылық тәркіленген. Мұның 619-ы округтен тыс аймақтарға жер аударылған. Бұлардан ірі қараға шаққанда 145 мың мал алынып, 114 мың кедей қожалықтары арасында қайта бөліске түсті делінген. Байлардан 633 киіз үй, 475 үй 44 камба, 534 қора қопсы, 108 соқа, 113 тырма, 248 пішен шапқыш 1367 арба тартып алынды. Шаруашылықтарға «тең» бөлу формальды түрде болғаны деректерден белгілі болып отыр. Шаруалардың көбі бірен-саран алған малдарын сойып жеп немес сатудан басқа амалдары қалмады.

Бай ауқатты шаруашылықтардың жойылуы ғасырлар бойы келе жатқан дәстүрлі шаруашылықтың бұзылуына алып келді. Байлардың малын тәркілеу орташалардың әл-ауқатын арттыруға бағыттталып еді бірақ керісінше шаруашылық күйзеліске ұшырады.

Шаруаларға ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау науқаны, ауыр салық саясаты өте ауыр соққы болып тиді. Биліктің барлық тармағы партияның қолшоқпарына айналып, ақылға симайтын тапсырмалар берілген. Елдің әртүрлі өңірлерінде астық туралы жазбасында коммунистер көсемі Ленин Қазақстанға сілтеме жасай отырып: «Астық шаруалардан түгелімен сыпырып алынды. Түк қалған жоқ...» (Ленин, 1963: 13) дегенді айтады. Мұның өзі осымен күн көріп отырған халықтың болашағына балта шабумен бірдей болды. Мұны кейінгі науқандардан анық байқаймыз. Астық дайындау науқандарын жүргізу әдістері тікелей зорлық зомбылықпен жүргізілді. Астық жинау өкілдеріне берілген нұсқау тікелей озбырлықпен зорлыққа негізделді. Академик М.Қ. Қозыбаев тарихшылардың жарты ғасырдан астам идеология мен психологияның шырмауында болғанын атап өтеді. Кеңестік тоталитарлық коммунистік басшылық астық дайындау, мал дайындау, көктемгі егіске дайындық экономикалық саяси науқандарын сәтті өткізу үшін қаражатты жұмылдыру және жаппай қоғамдық насихат жұмыстарды кеңінен өрістетуді барлық БК(б)П-ны арнайы өкілетті уәкілдеріне берілген тапсырманың орындалуын міндеттеп отырды. БК(б)П аудандық комитеттерінің бұқаралық-қоғамдық жұмысты өрісету туралы бірнеше рет қабылдаған шешімдері мен нұсқауларына қарамастан, өкілетті органдар тарапынан бұқараны жұмылдырудың әдістерін әкімшілік күштеу әдістерімен жүзеге асырып отырды. Негізінен әкімшілікпен айналысатын уәкілдер жаппай қамауға алу, тінту жүргізу, колхоздарды жеткілікті негізсіз және ауданның арнайы шешімінсіз тарату әдістерін кеңінен қолданды. Кедейлер мен орташаларды да тұтқындаудың көптеген жағдайлары орын алды. Тұрғындарды жаппай тінтіп мүлкі тартып алынды. Іс жүргізуде орташа кейде кедей шаруаларды да кулак бай элементтер қатарына жатқызып жазықсыз жазалау әдіс тәсілдері қолданылды. Кедейлер мен орта тұрғындарға қатысты бұл жағымсыз қатынастар саяси сауатсыздық пен халық бұқарасының әлеуметтік жағдайын дұрыс бағаламаудан туындап жатты. Бұқараға осылайша қоғамдық жаппай қысым көрсету, істі көбінесе әкімшілік әдістермен жүзеге асыру немқұрайлылық пен асыра сілтеушілік істі жете бағаламау және өкілетті адамдардың ауылдық әкімдермен және ауылға жіберілген орган қызметкерлерінің жауапкершілік сезімінің болмауы барлық жағдайда ақтауға болмайтын үлкен саяси зиян келтірді. Өйткені олардың барлық іс әрекеті партияның саясатына қайшы келеді деп қарастырылды. Мұның өзі үлкен наразылықтарды туғызып аса зор зардаптарға әкелетін шаралардың туындауына басты себеп болды.

Кулактар мен байлармен ауқатты адамдарға қатысты жүргізілетін репрессиялық шаралар кедейлер мен орташаларда да қатар жүргізілуі билік басындағылар үшін зардабы ауыр наразылықтарды туындатуы мүмкін еді. Осы себептерге байланысты мәселені тез арада шешу қажет болды. Сондықтан құпия түрде кедейлер мен орта тұрғындарға қатысты жіберілген қателіктерді дереу түзету үшін арнайы нұсқаулықты басшылыққа алу тапсырылды. Бұл құжаттардың шекесінде құпия деген сөз жазылып мөр басылған. Мұрағат қойнауындағы деректердегі осы нұсқаулықтың мазмұны мынадай: «Құпия түрде шұғыл кедейлер мен орта тұрғындарға қатысты жіберілген қателіктерді дереу түзетіп, келесі нұсқауларды басшылыққа алу жүктелді.

1. Таяу күндері барлық ауылдарда колхозшылар мен кедейлердің, жалғыз басты орта тұрғындардың, әйелдер мен жастардың кең жиындары өткізілсін, онда астық жинау, мал дайындау жоспарларын толық орындау, қаражатты жұмылдыру және егіс компаниясына дайындықтың маңыздылығы кеңінен түсіндірілсін.

2. Ұжымшарлардың артықшылықтары мен үздіксіз ұжымдастыру негізінде жетістіктер туралы жеке адамдардың арасында түсіндіру жұмыстарын өрістетуге.

3. Барлық ұйымдарда социалистік экономикалық құрылысты тежеуге тырысатындармен аяусыз күрес жүргізу.

4. Кедейлер мен орташалар тұрғындарға репрессиялық шаралар қолдануды үзілді-кесілді тоқтату. Кедейлер мен орта тұрғындарды ерікті түрде тұтқындауға жол бермеу.

5. Кедейлермен орташалар арасында артық астық іздеу мақсатында жүргізілетін жаппай тінту шараларын шұғыл түрде тоқтату. Бұл шараны байларға ғана қолдану.

6. Жасырын астық сақтаушыларды кедей және орта тұрғындардың белсенділерімен жаппай жұмыс негізінде анықтауға қол жеткізіп анықталғандарды қатаң жазалау. Жасырын астықты сақтаудың барлық түріне осындай қоғамдық пікір қалыптастыру. Крайкомның тапсырмасы бойынша астық жинау жоспарын орындау (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4937-іс. 83-п.).

Мұның өзі тоталитарлық коммунистік әміршілдік әкімшілдік биліктің өз қателіктерін тездетіп түзетіп халықпен қайта байланыс жасауға ұмтылысының өзіндік құйтырқы әдістерінің бірі болды деп қорытынды жасауға болады. Осындай келеңсіз жағдайлардың орын алуын танымал тарихшы Ханна Арендт (Арендт, 996: 43) тоталитаризмнің басты ерекшелігі-заңсыздықтың шектен шыққан түрі деген идеясын ұсынған.

Колхоз қозғалысындағы асыра сілтеушілікті түзетудің басталуы Сталиннің 30 жылғы 2 мартта «Правда» газетінде және 17 наурызда қазақстанның өлкелік газеттерінде жарияланған «Головокружение от успехов» атты әйгілі мақаласынан кейін басталды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2281-іс. 25-п.). «Артық астығы бар және оны астық құю пункттеріне тасып апармаған барлық адамдар халық жаулары деп танылып, революциялық сотқа берілсін және кемінде 10 жыл түрмеге отырғызылып, бүкіл мүлкі тәркіленіп, қоғамнан біржолата қуылсын...» (Ленин) (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 385-п.). Осы шаралардың заңсыздық сипатын жасыру үшін өкімет орындары «товар бағасын қасақана арттырған, немесе оны жасырғаны, рынокқа шығармағаны үшін» қылмыстық жазаға тартатын РКФСР Қылмыстық кодексінің 107-бабының және «жалпы міндеттерді атқарудан бас тартқаны үшін» қылмыстық жауапкершілікті көздейтін РКФСР Қылмыстық кодексінің 61-бабының күшін қолданды. Сот органдары шектен шыққан қатігездікке барды олардың көбінің нақты біліміде болмаған осы себептерден жиі заң бұзушылық орын алып отырды. Алматыдағы партия мұрағатында бұған қатысты құжаттар өте көп кездеседі. Кейбір жекелеген аудандарда кеңестік биліктің жазалау органдарының саясатында еш шектеудің болмағанын көруге болады. Сот істерін қайта қарағанда бірнеше пұт астық жоспарын орындамағаны үшін сотталғандар саны өте көп кездеседі. Алматы округінде өлкелік органдардың бірнеше рет қатаң тыйым салуына қарамастан, сот үкімі бойынша Карелияға және КСРО-ның басқа жерлеріне 1000-ға жуық сотталушы отбасыларымен, жас балаларымен бірге жіберілді. (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 245-іс. 5–9-пп.). Толық мүлікті тәркілеуде шыны-аяқ пен қасыққа дейін тәркілеу жүргізілген. Астық өткізбегендердің бәрі кулак қатарына жатқызылды. Кейбір деректердегі документтерден шаруалардың кедейлердің орташалардың еш кінәсіздігін сот үкімдерінің шешімдерінен көптеп кездестіруге болады. Шығарылған сот шешімдерінің көбі қасаң дәлелсіз айыптауларға негізделген. Жекелеген аудандарда сот астық жинау жөніндегі өкілдерге өз үстемдігін жүргізіп отырған көбінесе өз білгенімен заңсыз талаптарын орындатып отырған шексіз билеушілерге айналған. Кейде жіберілген сот уәкілдерінің сот саласы бойынша мүлде білімі болмаған, еш дайындықсыз кездейсоқ адамдардың жіберілгеніндігі туралы деректерді кездестіруге болады. Аудандық сот бұл адамдардың кім екенінде білмеді, өйткені ол округте талап етілді, қолдар мен мөрлер қойылған жеке куәліктің таза бланкілеріне, сол жерде тиісті және фамилиялармен толтырылып және тағайындалған Судьялардың қолына тапсырылған. (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 245-іс. 5–9-пп.). Бұдан біз сол тұстағы сот шешімін шығарушылардың заңсыздыққа жол беруінің себептерін айқын көре аламыз. Осындай қарабайыр ойлайтын адамдар астық нормасын орындамағандарға шексіз күштеу шараларын пайдаланып, жазықсыз шаруаларды қорлаудың түрлі жолдарын ойлап тапты. Астық дайындау науқанының соңында,

астық жинау қарқыны төмендеген кезде, жергілікті жұмысшылар арасынан дайындау жолдары қарастырылды. Кейбір аудандарда қарабайыр ойлайтын адамдар шаруаларды қорлаудағы заңсыз әдіс тәсілдерін ойлап тапты. Адамдарды суық жерге отырғызылып, түні бойы темір шатырдың астында, қатты аязда қалдырды. Бұған Алматы архивінен көптеген фактілерді кездестірдік:

1. Алматы округінің Азат ауданында астық дайындау науқанын жүргізгенде кедейлерді жоспар орындамағаны үшін ұрып-соғып, суық суға шомылдырған (Азат ісі бойынша үкімді қараңыз).

2. Алматы округінің Калинин ауданында (Чемолған ауылы) кулактарға қарсы «Қара байкот» жариялаған. 22 шаруашылықтың терезелері бітеліп, тек түнде отын мен су алу үшін шығуға рұқсат етілді. Оларды аяусыз ұрып соққан егер ол айқайласа, аузына керосин құйып жағып жіберу бұйырылған. Құжаттардағы тіркелген істерден көргеніміздей оларға осы жаза қолданылған. Қара ту көтерген қолдарына шелекке толтырылған мұнайы бар бригада ұйымдастырып көшелерге жіберілген. Олар кулактар үйлеріне кірген жолай екі кедей шаруаны ұстап мұнаймен майлап, қабырғаларыны мұнай шашқан.

3. Алматы округі Елек ауданында 200-ге жуық кедейлермен орташаларды астық өткізбегені үшін тұтқынға алған. Ал іс жүзінде бұлардың бәрі мал бағумен айналысқан ешқашан астық екпеген. Тіпті шаруалардың мойнына арқан байлап дарға асамыз деп қорқытқан. Олардың үстіне суық су құйып бірнеше күн суық сарайларда ұстаған (ҚР ОМА. 1380-қ. 1-т. 245-іс. 5–9-пп.).

Орталық Атқару Комитетінің ұйымдастыру комитетінің хабарлама ақпарларынан шаруалардың өкімет саясатынан түңілген көңіл күйі аңғарылады. Көп адам қатысқан жиындарда шаруалар: «ауыл шаруашылығын дамытудың қажеті жоқ, бәрібір өкімет салықпен титықтатады», «кеңес өкіметі крепостнойлық құқық орнатты», «орташалар есебінен жалқау кедейлерге жеңілдіктер беріп орташаларды аздырып тоздыруда», «кеңестер ескі өкімет тұсындағыдан шаруаларды жаман күйзелтті», «мұндай өкіметке көмектеспеу керек» - деп т.б. ашық мәлімдеді.

Алматы округы Іле ауданы бойынша арнайы мемлекеттік өкілінің баяндамасында ұжымдастыру астық дайындау барысы туралы мынадай деректер келтірілген: «... Олардың 100 % шаруа қожалығын ұйымдастыру, 100 % барлық мүлікті қоғамдасдыру» - деген түсініктері болды, осының нәтижесінде «партия істің бұрмалануына жол берді». Колхозға кірмегендер яғни колхоздан тыс жерлерде шаруа қожалықтары бәрінен судан, жерден айырылады, жер аударылады, дауыс беру құқығынан айырылады. Барлық мүліктің қоғамдандырылуы насихатталды. (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 385-п.). Осындай қисынсыз жүргізілген ұжымдастыру саясаты халықты үрейлендіру, қорқыту, әкімшілік күштеу, шаралары арқылы іске асырылғанын анық көруге болады. Айталық январдың аяғында ауданның 18 % ұжымдастырылса 20 ақпанда бір ай өткенде Алматы округының осы аталған ауданында 91 % ұжымдастырылды деп есеп берілген. (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 385-п.). Жүн, сүт, қымыз, майға, салық салынған. Тіпті күнін әрең көріп жүрген шаруаларды газетке жазылуға міндеттеген. Кейбір шаруалар салық өткізе алмай базарларда қамшы, самовар т.б. мүліктерін сатуға мәжбүр болған. Колхозшы Карим Тастайбеков жүн өткізуге малы болмай көрпелеріндегі жүнді өткізген. № 15 ауылда экспорт үшін әр шаңыраққа иттің терісін өткізу тапсырылған. «Чуруш» ауылында Хмель деген әйел шаруалар жиналыста: былай дейді: Хмель Рыспекова жиналыста колхоз басқармасы итті өлтіріп, терісін өткізуді тапсырған. Айтуы бойынша салық жинаушылар итті ақыры өлтірген оның 8 күшіктері қалған. Хмель жиналыстағы арнайы өкілдерге мынадай сұрақ қойған. Колхоздастыру ісі дұрыс жүріп жатыр ма? партияның иттерді өлтіру жөніндегі нұсқаулары бар ма?» деп арнайы өкілдерге жиналыста сұрақтар қойған. (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 22-п.). Аудан әкімшілігі мұндай сұрқия келеңсіз асыра сілтеушілікті арнайы тіркеп есепке алмаған.

Алматы округы бойынша Орталық Комитеттің өкілінің баяндамасында кедейлермен орташалар әкімшілік қорқыту, үркіту, зорлық т.б. әкімшілік қысымның салдарынан 2800 қожалық жаппай колхоздан шығуға арыз берген. «№ 1, 2, 6, 7, 8, 9 ауылдар», «Кененбай» ауылында 53 шаңырақтың 47-сі «Жана Дауірден» 55 шаңырақтың 38-і колхоздан шығуға арыз берген. Ірі екі колхоздағы 8 ауылдан 333 шаңырақ колхоздан шыққан. (Алматы округы бойынша Инспектор Пустотиннің мәліметі бойынша осы жылы 3 сәуірге дейін бүкіл аудан бойынша 2.800 шаруашылық колхоздан шыққаны айтылған) (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 22-п.). Бұл деректерден жоғарыда айтылған 100 % дық санның жалған екендігі айқындалып тұр.

Дайындау науқанында аудандарға қолда бар малдың нақты санынан артық түсетін тапсырмалар түсе бастады. 1927 жылдың қарашасында мал мен құрал жабдықтың бір бөлігін тартып алып байларды

ауыздықтап орташаландырамыз, сөйтіп өндірісті дамытамыз деген ұран көтеріліп, жалпы тәркіленуге тиіс 700 қожалықтан 244,643 мал тартып алу жоспарланды. Іс жүзінде 135,710 бас мал тартып алынған, орташа есеппен әр шаруашылықтан 248 бас тартып алынған. Бұл тартып алынған мал пайызға шаққанда 56 % болды. Алматы округінен 67 қожалықтан 28,877 бас мал тартып алу көзделіп, 15,853 алынған, орташа есеппен әр шаруашылықтан пайызға шаққанда 55 % мал тартып алынған (НХК. 1928: 25–26-пп.). Күштеп ұжымдастыру мен тәркілеу қарсаңында малы 50 бастан асатын қожалықтардың үлесі бар қожалықтармен салыстырғанда 1 %-дан сәл ғана асты. Тәркілеу оң іс деп танылды. Жоспарды орындау үшін заң орындарына шағым айтушылар тәркілеу мен жер аударылудан аман қала алмаған 696 тәркіленгеннің 669-ы округтерден басқа жаққа жер аударылған. Түрмеде өлгендер, өлімші ауру болып аман қалғандар бұл санға енбеген. Көшпелі аудандарда жоғарыда айтқанымыздай 700 тәркіленуі тиіс болса 61 қожалық қана тәркіленген «Жартылай феодалға» жатқызылғандардың 19,3 % болуы осы айтқанымызды қуаттайды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 193-іс. 5-п.).

Өкімет тәркіленген байлардан 225972 бас мал жиналар деп күткен. Бірақ олай болмады кәмпеске кезінде 144474 бас мал ғана тәркіленді бұл белгіленген жоспардың 64 %, (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 193–196-іс. 4-п.). Бұл мәліметтерден байлардың көп болмағанын жоспарланған санның артық берілгенін байқауға болады.

БК(б)П Қазақ Өлкелік партия комитетінің хатшысы Голощекин тәркіленген өндіріс құралдары мен өнімдердің қалай пайдаланатыны туралы баяндамасында мынадай түсініктеме берген: «Тәркіленген өндіріс құралдары мен құралдарын пайдалану. Тәркіленген мүлік кедейлерге тәркілеуді жүргізу жөніндегі аудандық комиссия бекітетін жәрдемдесу кедей комитеттерінің қаулылары бойынша жеке пайдалануға беріледі. Бұл ретте тәркіленген мал, мүлік әрбір жеке байдан оның жақын туыстарының, және осы байға қандай да бір түрде тәуелді адамдардың қолына түспейтіндей қамтамасыз етілуі тиіс. Жергілікті жердегі партиялық ұйымдар кедей ұжымдар мен артельдерді ұжымдастыру бойынша күшейтілген жұмысты дамыту керек, Тәркіленген малды бөлу кезінде ұжымдастырылмаған кедейлерге қарағанда ұжымдастыруды қолдаған кедейлерге белгілі бір артықшылықтар беруі керек. Мұндай ұжымдар мен артельдер тәркілеу арқылы оларға берілетін өндіріс құралдары мен құралдарының айналасында ғана емес, сонымен қатар несие, машинамен жабдықтау және т.б. есебінен қосымша инвестициялар арқылы қамтамасыз етілуі керек. Азды-көпті мәдени типтегі шаруашылықтарды қамтамасыз ететін ұйымдасқан аумағы мен үй құрылыстары бар ең ірі шаруашылықтар осы шаруашылықтарда бұрын жұмыс істеген фермерлерді тарта отырып, совхоздарға айналуы керек. Совхоздар құру туралы мәселені әрбір жеке жағдайда тәркілеуді жүргізу жөніндегі аудандық комиссия шешуі тиіс». (Голощекин,) (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2323-іс. 64-п.). Бірақ кейін орын алғанындай бұл шаралардың бәрі көз бояушылық үшін насихатталған істер болды. Өйткені тәркіленген мүлік, мал ешқашан әділеттілікпен бөлінген жоқ. Мұның соңы кейін бүкіл Қазақстан бойынша жаппай ашаршылыққа орын алған ұлттық қасіретке ұласты. Өкімет ұсынған шартқа сәйкес ірі бай, жартылай феодал делінген барлығы 696 қожалықты тәркілеп өздерін жер аударды. Бұлардың 562-сі ірі байларға, 134-екінші топқа жатқызылды. Үкіметтің ресми дерегі бойынша тіркелгендердің элеуметтік құрамы мынадай болған болыс басқарушылар, хандар, датқалар, олардың тұқымдары 245-адам, билер-76, молдалар мен ишандар-8, ауылды кеңестендіруге қарсы болғандар 323 болған (ҚР ОМА. 75-қ. 21-т. 15-іс. 49-п.).

Мемлекеттік мүдде дегенді желеу етіп ауылда ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау кезінде заңсыздықтар көбейді. Жүн дайындау науқанын табысты өткізу мақсаты қойылды. Қаһарлы қыс кезінде қой қырқуға мәжбүрлеген, мұның өзі малдың жаппай қырылуына әкеп соқты: Округтің аудандарында жүн өткізу астық дайындаумен теңдей жүргізілді, Жүн өткізудің 1600 пұтқа шаққандағы бақылау көрсеткіші болды, "Сүттен өнімдерінен (сүт, қымыз, қышқыл сүт, қаймақ, май және т. б.), салық салынды. Колхозшыларды газетке жазылуға міндеттелді. (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5043-іс. 108–109-пп.).

Қисынға келмейтін міндетті астық дайындау салығы ежелгі мал шаруашылығының астық екпейтін аймақтарына да қолдалынды. Қарсылығы үшін жазадан үрейленген аудандар малын астыққа айырбастап өткізуге мәжбүр болды. Дайындау науқандары шаруаларға қарсы жазалау шаралары жүргізілді. Ашылған мұрағат деректері бойынша мыналарды анықтаудың сәті түсті. Осы тұста 56498 село тұрғыны әкімшілік қылмыстық жауапкершілікке тартылып оның 4121 сотталған.

Қазақ өлкелік партия комитеті бюросының 1930 ж. қаңтардағы мәжілісте Голощекин дайындау

барысында 1928 ж. 1 қарашадан 1929 ж. 1 желтоқсанға дейін сот тарапынан 125 адам ату жазасына кесілгенін, саяси басқарма тарапынан осы кезеңде 152 адам атылғанын хабарлаған. Астық дайындау барысында «кулактарды тәркілеу» жүзеге асырылды. Жергілікті әкімшілік сот, және партия кеңес органдары көп жағдайда көрсетілген науқандарды кулактармен байларды тап ретінде жою саясаты ретінде қабылдады. Науқан зорлық-зомбылықпен жүзеге асырылды. Саясаттан хабарлары шамалы жергілікті әкімдер жүн дайындауды, көктемгі егіс науқанын өткізу науқанын нақты мақсат үшін емес бай-кулактарды тап ретінде жою жазалау басты міндет санады.

Сталин кулактарға қарсы ымырасыз жаулық көзқарасын оларды «қанішерлерге, бүйілерге, қансорғыштарға» теңеу арқылы білдірді. Біз бұл қанішерлердің, бүйілердің, қансорғыштардың қанаушылық тенденцияларын тежеу саясатын жүргізіп оларға шыдап келдік. Шыдап келген себебіміз кулак шаруашылығының өндірісінің орнына қолданарлық ешнәрсе болмады. Енді олардың шаруашылығы орнына өзіміздің колхоз совхоздармен толтыру мүмкіндігіміз бар (Сталин, 1952: 244–245 бб.).

Орталық Комитет арнайы қаулымен колхоз құрылысындағы асыра сілтеушілікті сынға ала тұрсада, Сталин кулакқа қарсы күресуді күшейтуге шақырды, ал мұның өзі шаруаларды кулактарға айландыруда жаңа асыра сілтеушілікке алып келді.

Көсемнің тапсырмасын бұлжытпай орындайтын Голощекин бастаған басшылық 1929 ж. астық дайындау компанияларының жұмысын шұғыл қарап қосымша төмендегідей шешім шығарған:

1. Барлық артық астықтың алынатыныны туралы астық дайындау жоспарын ауылға дейін кулактардың ауқатты шаруашылықтарының ауласына дейін жеткізу.

2. Астық дайындау жоспарын ауылға және кулак шаруашылықтардың ауласына жеткізу, осы істелердің іске асырылуына барлық ауылдық кеңестердің қаулыларын ескере отырып құрылған комиссиялардың қолдауымен жұртшылықты толық тарту. Бұл жағдайда жоспардың орындалмауына жол бермеу.

3. Астық дайындау жоспары орталықтың жоспарды түпкілікті бекітуінен кейін ауылдың және кулактардың ауқатты шаруашылығының аудандарына жеткізілсін. Қазақстан бойынша қысқа мерзімде жоспардың орындаудың мүмкіндігіне қол жеткізу» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2281-іс. 49-п.). Осындай партиялық нұсқаулардың әсерінен асығыс шұғыл шараларды тездетіп жүзеге асырылудың қажеттігі жаңа асыра сілтеушіліктердің пайда болуына алып келіп отырды. Бұл құжаттарда да маңдайына құпия (совершенно секретно) деген белгісі қойылған.

Осыған ұқсас мәселе 1929 жылы. Шамалған селосында қаралған. Шаруалардың жалпы жиналысында 8. Ақпан 1930 жылға дейін 80 % ұжымдастыру қарастырылған. Бірақ жиналыс қайта өткізіліп аталған мерзімге дейін аудан 100 % ұжымдастырылады деп қаулы қабылданған. Қорытындысында осы ауданда 195 шаруашылық 75 % ұжымдастырылды делінгенмен колхоздан шығу туралы 40-қа жуық арыз шағым түскен. Оның 35 кедей, 15 орташа. Құжаттық деректер іс жүзінде шаруалардың көбі колхоздан шығу туралы арыздары даяр тұрғанын мәлімдейді. (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5043-іс. 96-п.). Мұны мына деректер растай түседі: «Қаскелең колхозының басқарма төрағасы Орофьев Калинин ауданы бойынша ГПУ-ге (Мемлекеттік Саяси Басқарма) 13 адамнан тұратын колхозшылардың тізімін жіберіп оларды тұтқындауды сұраған».

«Округтің уәкілі Анисимов Н-Россиск ауылында 10 колхозшыны колхоздан шығуға шешім қабылдағаны үшін тұтқындаған және оларды Қаскелеңдегі ГПУ-ге жіберген» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5043-іс. 97-п.).

Шамалған селолық кеңесінің қызметкерлері колхоздан шығатындарды кулактар тізіміне қосатынын айтып қорқытқан. Көптеген шалақ белсенділер жасанды интернационалдық колхоздар құрғанмен олардың өмірі ұзақ болмады. Аудандық уәкілдердер сапа емес сан қууға асыра сілтеулермен жалған ақпараттар беруге әуес болды.

1931 ж. 3 августте Алматы қалалық партия комитетінің Бюросында (Протокол № 52) Салық салу объектілерін есепке алу қорытындыларын талқылаған. Қабылданған қаулылардан жеке салық тағайындау үшін кулак-бай шаруашылықтарды анықтау ісі оңай болмаған. Бір жылда 152 шаруашылықтың 13 шаруашылығынан ғана салық алынған. 7 шаруашылық мүлде аудан шегінен шығып кеткен. 92 шаруашылық. Қуғын-сүргін мен саяси науқандар әсерінен жойылып кеткен. Есепке алынған

объектілерден 1931 жылы жеке реттелген салық салуға бірде-бір шаруашылық анықталмаған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5080-іс. 198-п.). Осы аталғандарға сәйкес 1931 ж. Алматы қалалық партия комитетінің Бюросы заң органдарына жазалау шараларын күшейту туралы тапсырмалар берді: «Астық жинау жұмыстарының орындалмауына кінәлі адамдарды және кулактарды байларды қолдап үгіт-насихат жүргізетін және колхоздарды ыдырататын барлық адамдарды жауапқа тарту үшін прокуратураға айрықша тапсырылсын. «Шығыс таңы» колхозынан анықталған кулак элементін дереу тазалау жүзеге асырылсын.» - деген жолдарды оқуға болады (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5080-іс. 199-п.).

Алматы округы бойынша арнайы уәкіл аймақтағы барлық селолардағы кулак шаруашылықтары 90 % -ға тазартылды олардан салық төлемегені үшін мүліктері тартып алынғаны туралы есеп берген. Сонымен қатар ол прокурордың орынбасары Азербайхан тәркілеуде арнайы есептің болмағанын кулак делінгендерден барлығын тартып алғандарын, тіпті алынған мүлік ішінде табақ, пышақ, ыдыс, ескі трыпкіге дейін тартып алып тізімге енгізгені баяндаған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5043-іс. 100-п.).

Индустрияландыру тұсында салық күшейтілді. 1927–1928 жж. ауқатты және кулак шаруашылықтары 4 % шамасында болып шаруалар қожалықтарына есептелген бүкіл ауыл шаруашылық салығының шаруалар қожалықтарына есептелген салықтың 33 % төлеуге мәжбүр болды. Ал мал өсіретін ірі шаруашылықтар 0.6 % болды. Олар мал өсіретін аудандар бойынша есептелген салықтың бүкіл сомасының 25 % төледі.

Көптеген шаруашылықтар салық салудың бұл формасын өкіметтің зорлық зомбылығымен жүргізілді. Мысалы екі сиыры, сүт тартатын құралы, немесе темір шатыры бар үйі болғандығынан, кеңес үкіметіне қарсы «сөздер» айтқаны үшін жазықсыз жазаланды. Егер 1927–1928 жж. 9,6 % ауқатты кулак шаруашылықтары ауыл шаруашылық салығының жалпы сомасының 57,3 %-ін өтесе, 1928–1929 жж. 76,2 %-ін өтеген.

Көшпенділерді отырықшылыққа көшіру саясаты аса ауыр болды. Бұл мал өсірушілерді егіншілерге айландыру арқылы әкімшілік әміршілдік жолмен жүзеге асырылды. Бұл аграрлық мәселені түпкілікті шеше алмады. Ұзаққа созылған істің нәтижесі қалыптасқан жұмыс істеп тұрған шаруашылық құрылымдарын бұзып бүлдірді. Отырықшыландыруға балама ұсыныс айтқан ғалымдар, қоғам қайраткерлері қуғын сүргінге ұшырады. Отырықшыландыру науқаны индустрияландыру науқанымен қатар келуі кездейсоқтық емес. Құжаттардың көрсетуіне қарағанда өкімет астық проблемасын шешу арқылы индустрия үшін қор жинауды мақсат тұтты. Бұл тұста қазақ халқын әлеуметтік прогреске бастау мақсаты болған жоқ. Үздіксіз зорлықпен күштеуден ес жимаған қазақ елі ұжымдастыру науқанына тап болды.

1928 ж. Қазақстанда барлық шаруашылықтың 2 %-ы ұйымдастырылса 1931 ж. 70-100 % ортақтастыруға ұшырады. Бұл тұста шаруалардың пікірін ескеру заңдылық принципі мүлде болмады.

Алматы округінде тексеріс жүргізген Юстициялық Халық комиссарлары кеңесінің материалдарында (НКЮ). Осыған қатысты мәліметтер бар. Олар округтегі малдың сойылуына қатысты аймаққа жіберген телеграммасында мынандай жолдар тұр. «Орташалармен мен кедейлерді соттаумен бірге олардан барлық соңғы жіптеріне дейін тәркілеуге құқық беру» 16 ақпан 1930 ж. «колхоз мүшелерін және басқа адамдарды малды сойғаны үшін немесе колхоз мүліктерін сатқаны үшін Қылмыстық кодекстің 79-1 бабы бойынша қылмыстық жауапкершілікке тарту». Оған Округ прокуроры Т. Темірбековтың Округсот төрағасы Бековтың және аудандық комитеттің хатшысы Морозовтың қолы қойылған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 5-п.). Жазалау органдары кімді қалай жазалау шарасын өздері шешіп отырған. Олай дейтініміз 27 қаңтарда Правда газетінде мынадай қаулы мазмұны жарияланған: Қаулыда: «ҚК-нің 79-1 бабы бойынша малды рұхсатсыз сойғаны үшін тек кулактармен байларды ғана соттауды, ал кедейлердің тек ерекше жағдайларда ғана сотқа тартылуы мүмкін екені атап өтілген. Малды союға себепті жағдайлар және бұл ретте олардың тікелей тапсырма бойынша немесе кулак мүддесі үшін әрекет еткені анықталған кезде» (подкулачники-үгітшілер) жаза тағайындау ұсынылды. Барлық басқа жағдайларда (яғни, кедейлер мен орта тұрғындар өз малдарын өлтіргенде немесе басқаларды осындай істеуге үгіттеген жағдайда айыпталады.) біз оларға тек ВЦИК, РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 16, 31 қаулыларында көрсетілген қоғамдық ықпал ету шараларын қолдануды ұсындық» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3290-іс. 13-п.). Село жиындарын өткізу кезінде «кім колхозға кіргісі келеді» және «кім қарсы» деген сұрақтар қатар қойылды. Қарсыларға басқаша тәрбиелеу шаралары

жүргізілді. Мәселен «өтірік ату жазасына кесу», шаруалардың үрейін алу, қорқыту, мұз ойыққа шомылдыру, сайлау құқынан айыру аудан ауқымынан қуып жіберумен қорқыту немесе алдын ала түрмеге қамау т.б. жайлы фактілер бар.

1930 жылы көктемде Сталиннің «Табыстан бас айналу» мақаласы жарияланғаннан кейін ұжымдастыру қарқыны күшейтілді. 1932 жылдың ақпанына қарай колхозшылар шаруашылықтарының 87 %, жеке шаруашылықтардың 51.8 % малдарынан түгел айырылды.

Мал фермаларға жиналды. Арасы 100–200 шақырым бірнеше жүз шаруашылықты бір алып колхозға қасақана біріктірілді. Мұндай жасанды құрылымдарда нақты еңбекті есепке алу, мал саны, табиғи жем шөп ресурстары ескерілмеді.

Қисынсыз шешімдерден кейін көп ұзамай қисапсыз мал жайылымның, азықтың болмауынан жаппай қырылды. Бұған дейінгі асыра сілтеумен бұрмалаушылық ауыл шаруашылығын құлдыратып тоздырып тынды. Мал шаруашылығы орны толмас шығынға ұшырады. 1928 ж. республикада ірі қара 6509 мың бас болса 1932 ж. бар жоғы 965 мың бас қалды. Қой 1928 ж. 18566-дан 1932 ж. 1386-сы ғана қалды. Ұжымдастырудың төтенше сипаты кулактармен байларды жою нәтижесі осылай аяқталды. Басында кулак шаруашылықтар саны жалпы көлемі 3-5 %-дан асырмау айтылған. Көптеген аудандарда кулак шаруашылықтар саны бұған жетпей қалды. Бірақ жоспар асыра орындалып жатты. Дәулетті және орта шаруаларда кулаққа айландырып шын мәнінде оларды жазаланатын шаруа қатарына қосты.

1930–1931 жылдыры «кулақтық жер аударуға» жіберілген қазақстандық шаруалар саны 6765 адамға жеткен. Осы деректерге қатысты Алматы облысы бойынша көшіп кеткен шаруашылықтардың есебін алған облыстық комиссияның Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Исаевқа құпия түрде мынадай мәліметтер берілген. Алматы облысы бойынша 16 аудан Қырғыз республикасына 8812 шаруашылық, Қытайға 14824 шаруашылық, ішкі облыстарға 197566 барлығы 842,44234 шаруашылық және 103258 жан көшіп кеткен (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 1–2-пп.).

Малды тәркілеу, астық дайындау, салық салу, ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау, отырықшыландыру т.б. күштеу науқандарының бәрінде шаруаларға қарсы қылмыстық кодекстің алуан түрлі баптары қолданылып жазалау науқаны жүргізілді. Жүздеген мың адам кулаққа жатқызылып жазаға тартылды. Олардың ең алды ату жазасына немесе 3-тен 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру мүлкін тәркілеуге ұшырады. Істі сотта қарау нышаны болмады. Заңдарды бұза отырып көпшілігін жедел құрылған үштік шешіп отырды. Кейін бұл істердің заңсыз жүргізілгені туралы арыз-шағымдар көп түскен ол көп уақыт жарияланбай құпия сақталып келді.

Қазақстандағы осы зұлмат жылдардағы зобалаң туралы жаңа деректер архивтік деректермен толықтырылуда. Жаңа деректер кеңестік кезеңдегі жарияланған халықтардың өзін-өзі билеу құғының жалған болғандығын қуаттап берді. Айталық сондай деректердің бірінде Қазақстан Орталық Атқару Комитіне және Халық Комиссарлар Кеңесіне жолданған мынандай мәліметтер берілген. Письмо – Телеграмм. КЦИК, СНК и Прокурору Республики (14.4.1928 г.) «Біз Алматы округінің Жилантузов Чукпаров аудандарының 5 ауылының кедей шаруаларының атынан ауданның жартылай феодалдарының ірі байларының мүлкін тәркілеу туралы үкіметтік Жарлығының мүлде қате қолданылып жатқанын мәлімдейміз. Біздің ауылда Сапарбай мен Әлімбаев мүлкілік ережелер бойынша әлеуметтік зиян элементер қатарына жатпайды 27 тамыздағы Жарлықтың бірінші немесе бесінші баптарына ешқандай қатысы жоқ. Тәжиев, Қарыбай, Оразалин, Атабек, Саудабаев, Асыр, Кішкенебаев, Дәркенбай т.б. бұл азаматтарының жартылай феодалдар емес екенін жақсы білеміз. Олар туралы біздің және көрші ауылдардың кедей шаруаларының пікірі сұралмады.» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4937-іс. 83-п.). Негізгі мақсат орталықтың қалауын дереу және мүлтіксіз жүргізетін мелекеттік аппарат құру міндеті қойылды. Голошекин қысқа мерзім ішінде өз айналасын қайта құрып мәселені өз пайдасына шешіп билік режимін нығайтып алуға мүмкіндік берді. Қазақ елі аштықтан, індеттерден 2 млн 200 мың адамынан, барлық қазақ халқының 49 %-нан айырылды. 1928–1932 жж. 90-ға жуық қазақ интеллигенциясы өкілдері нақты айғақтардың жоқтығына қарамастан қылмыстық жауапкершілікке тартылып көбі атылды немесе ұзақ мерзімге түрмелерге тоғытылды Оларға мемлекеттік өкіметтің барлық күшімен жазалау органдарын пайдаланды.

Қорытындылай келе, ауқатты шаруалардың бар мүлкін тәркілеу, оларды итжеккенге немесе басқа тиісті аймақтарға жер аудару, ғасырлар бойы келе жатқан дәстүрлі көшпелі шаруашылықтарды

ұжымдастыру, отырықшылықпен айланысатын жасанды аймақтар құру, еңбекшілерден өмір сүру көзі саналатын бар мүлкін тартып алуды қамтыған барлық іс әрекет зорлық-зомбылық науқандары заңнан тыс еріксіз іске асырылды. Аталған науқандардың бәрі адам құқтарына қайшы халықаралық шарттарға сәйкес келмейтін іс әрекеттер. Бұл шаралардың бәрі сол тұстағы тоталитарлық мемлекеттің халыққа қарсы бағытталған қылмысы болды. Шетелдік танымал тарихшы Ханна Арендт (Арендт, 1996: 43) тоталитаризмнің басты ерекшелігі – заңсыздықтың шектен шыққан түрі деген идеясын ұсынуы осы мәселерге байланысты айтылса керек.

Байлардың мүлкін тәркілеу жөніндегі, ауыл шаруашылығын, ұйымдастыруды жоспарлау туралы көшпелілікпен айналысып келген қазақ халқын отырықшылыққа көшіру туралы дәлелсіз заңдар олардың жүзеге асырудағы іске асырылған шаралар қазақ халқының өмір сүріп келген әлеуметтік экономикалық ерекшеліктерін табиғи тарихи түп даму ерекшелігін бұзуға бағытталған. Бұл жүргізілген қасіретті науқан қазақ халқының әртүрлі топтары арасында қолдан жасалған қарама-қайшылықтардың туындауына бағытталып халыққа қарсы жүргізілген саясат болды. Шаруалардың тіршілік етіп келген өндіріс құрал-жабдықтарын зорлық шаралары арқылы топтастырып ауыл шаруашылығының еңбекшілерге қажетсіз тиімсіз жүйесін жасауға бағытталған жұмыстар жүргізілген. Осындай келеңсіз шарларды жүзеге асырудан жазықсыз еңбекші халықты жаппай қуғын-сүргінге салу туралы заң жүйелері құрастырылған. Сонымен қатар бұл науқан халықтың келісіміне негізделмей соттан тыс заңсыз құрылған. «Үштік», «Бестік», «Айырықша кеңестер» арқылы іске асқан. Жазалаудың қай түрі болмасын іске қатысты адамгершіліктің жалпы адамзаттық қағидаларымен танылған халықаралық құқық қағидаларымен сәйкес келмейтін шаралар арнайы науқандарға ұластырылып заңсыз коммунистік партия жетекшілерінің өз бетінше өз қалауымен іске асырылған. Киндлердің айтуынша, Кеңес мемлекеті жартылай болсын көшпелі мемлекеттің өмір салтына енді (Kindler, 2018: 323).

Осы аталғандарды ескере отырып 1929–1932 жж. жүргізілген тәркілеу, ұжымдастыру, отырықшыландыруға байланысты қаулы қарарлардың негізі заңсыз әрі халыққа қарсы болғандықтан толығымен күші жойылып айыпталуы тиіс. Меншіктері тартып алынып мекендерін ауыстыруға мәжбүр болғандар, дайындау науқандары тұсындағы зорлық-зомбылық, әкімшілік әдістермен ұжымдастыруда ауыл шаруашылық өнімдерін мемлекеттік деңгейде арнайы ұйымдастырылған шаралармен тартып алуға ұшыраған адамдарды, халыққа қарсы жүргізілген аталған саясатқа наразылық білдіргені үшін ату, бас бостандығынан айыру, жер аударуға ұшыраған адамдарды халықаралық құқықтық қағидаларын негізге ала отырып саяси жаза құрбандары деп танылуы тиіс.

Алматының көшелерінде 1930 жылдары халық өлім халіндегілер немесе қынадай қырылып жатқандарға толы болды. Оларға көмектесудің орнына жандары шықпай жатып арбаға салып қаланың сыртына апарып төгіп жатты. Сол зұлмат күндерді Алматыда болып көзімен көргендер былай деп еске алады: «Бұл жылдар алдын ала дұрыс жоспарланбаған ұжымдастыру туралы компаниялардың қисынсыз әрекетінің салдарынан өте қиын болды, Қазақстанда қоғамдастырылған малдың қырылуынан жаппай мал сою салдарынан ашаршылық басталып ауылдардан қазақтар қалаларға ағылды. Олар аштықтан зардап шекті, бірінші кезекте қалардан табыс табуға үміттенді. Олар жұмыс таппады. Әлсіреген адамдар тікелей көшелерге құлады. Мәйіттер көліктерге лақтырылып, белгілі бір жерлерге жеткізілді. Осындайларды сол кезде өз көзімен көргендердің бірі Наташа есімді қыз. Оның айтуы бойынша ол оқыған бухгалтерлік есеп колледжіндегі клубта мәйіттер жиналған. Клубқа кіруге тыйым салынды. Бірақ жастар тыйым салсада кейде жасырын кіргендерінде кейбір «мәйіттердің» қалай қозғала бастағанына куә болған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4937-іс. 8-п.).

Иә, ашаршылық қолдан жасалды. Ал осы ашаршылық қияметі халық санасынан өшпеуі, өлшеусіз қасірет ұмытылмауы тиіс. Рас, алапат нәубет жайында айтылып та, жазылып та келеді. Талай шаралар да белгіленуде. Бірақ біздің ойымыз: халқымыздың басынан өткен осы қайғылы кезең әлде де болса әлем жұртшылығының назарын аудару керек. Ұлы қасіретін қолдан ұйымдастырғандарды мейлі ол кеңес өкіметі ме, коммунистік партия ма, аттарын атап, мойындарына халық қарғысының қарғыбаулы кара таңбасын ілуі қажет деп білеміз.

Қорытынды

XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ тарихы күрделі әлеуметтік саяси қоғамдық қайшылықтарға толы бұрын соңды болмаған өзгерістер басталды. 1920–1940 жж. астық дайындау, мал дайындау науқанын тездетіп өткізу жоспарланды. Осы кезеңде жаппай қамауға алу, тінту, мүліктерін тартып алу зорлық-зомбылықпен еріксіз күштеу жазалау әдістері қолданылды. Істі жүргізушілердің жауапкершілігі болмады қоғамдық дамуға немқұрайлықпен қарап, асыра сілтеушілікке жол берді. Осының салдарынан ақтауға болмайтын орасан зор саяси зиян келтірілді. Істі жүргізуде қылмыстық әрекеттер жасалып, қазақ халқының өмір сүруінің дәстүрлі жүйесін күйретті. Қоғамның даму заңдылықтары сақталмай тарихи құндылықтар жойылды. Мыңдаған адамдар жазықсыз жалған жаланың құрбаны болды жалпы адамзаттық қағидаттар ескерілмеді. Іс шаралар заңсыз мемлекеттік деңгейде арнайы орындауға міндетті өкілдердің күшімен іске асырылды. Науқанды жүргізудегі заңсыздыққа әдейі жол беру жаппай жазалауға ұластырылды. Осы кезеңдегі науқан қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығын түп-тамырымен қиратуға бағытталды. Ұлы қасірет қолдан ұйымдастырылды. Бүгінгі таңда қоғамымызда тарихи сананы жаңғырту бағытында жүйелі жұмыстар жүргізілуде. Мақалада халқымыздың тарихындағы осы тарихи кезеңнің көмескі тұстары осы күнге дейін құпия болып келген мұрағаттық тың деректермен салыстырып зерттелді.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің архиві

References

- Arendt, 1996 — *Arendt H. Istoki totalitarizma* [The Origins of totalitarianism] Transl. From Eng. Borisova I.V. et al. Afterwards Davydov Ju.N.; Ed. Kovaleva M.S., Nosov D.M. Moscow: Centr Kom, 1996. 672 p. (In Russ.)
- Conquest, 1990 — *Conquest R. The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. London, 1990. 416 p. (In Eng.)
- Conquest, 1994 — *Conquest R. Soñgy imperia*. In 'Qazaqtar şetel ädebiyetinde' [The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. In 'Kazakhs in Foreign Literature']. Almaty: Atamūra-Qazaqstan, 1994. 151 p. (In Kaz.)
- Goloshhekin, 1928, — *Goloshhekin F.I. Otchet Kraevogo komiteta VKP(b) VI Vsekazahskoj partkonferenci* [Report of the Regional Committee of the CPSU(b) of the VI All-Kazakh Party Conference]. Kyzyl-Orda: Kazgiz, 1928. 74 p. (In Russ.)
- Hayek 1944 — *Hayek F.A. The road to serfdom*. London and Chicago: University of Chicago Press, 1944. 264 p. (In Eng.)
- Kindler R., 2018 — *Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan*. Transl. by C. Klohr. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2018. 328 p. Doi: [10.2307/j.ctv3znxgm](https://doi.org/10.2307/j.ctv3znxgm). (In Eng.)
- Lenin, 1963 — *Lenin V.I. Polnoe sobranie sochineniy* [Complete Works]. Vol. 41. Moscow: Publishing House of Political Literature. 1963. Pp. 313–339. (In Russ.)
- Likvidacij, 1928 — *Likvidacij ostatkov feodalizma v Kazahstane* [Liquidation of the remnants of feudalism in Kazakhstan. NHK. 1928 № 9-10. Pp. 25–26. (In Russ.)
- Mahaeva, 1995 — *Mahaeva A.Ş. Qazaq komitetteri: qūrylyy men qyzmetiniñ tarihy (nauрыз 1917 j. – mausym 1918 j.)* [Kazakh committees: history of formation and activity (March 1917 – June 1918). Abstract of Candidate's thesis. Almaty, 1995. 29 p. (In Russ.)
- Nūrpeisov, 1995 — *Nūrpeisov K. Alaş hām Alaşorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. P. 256. (In Kaz.)
- Omarbekov, 2004 — *Omarbekov T., Omarbekov Ş.T. Qazaqstan tarihyña jäne tarihnamasynndağy ūlttyq*

közqaras [National approach to the history and historiography of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti, 2004. 388 p. (In Kaz.)

Seidimbek et al., 2012 — *Seidimbek A., Äbjanov H., Salğaraūly Q.* Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы [National idea: historical fate and future]. Astana: Foliant, 2012. 248 b. (In Kaz.)

Stalin, 1952 — *Stalin I.V.* Polnoe sobranie sochineniy [Complete Works]. Vol. 12. Moscow: Publishing House of Political literature. 1952. Pp. 244–245. (In Russ.)

Qazbek, 1999 — Qazbek M., Maimaqov Ğ. Qūpia кеңестер [Secret tips]. Almaty: Sanat, 1999. 336 p. (In Kaz.)

Qozybaev, 1992 — *Qozybaev M.Q.* Aqtañdaqtar aқиqaty. Oqu qūraly [The truth of excuses: a training manual]. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 272 p. (In Kaz.)

Qozybaqova, 2011 — *Qozybaqova F.A.* Qazaqstandaғы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің аграрлық саясаты және оның салдары (1920–1930 жж.) [Agrarian Policy of the Soviet administrative-command system in Kazakhstan and its consequences (1920-1930)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 185 p. (In Kaz.)

Toqaeв, 2022 — Qazaqstan Respublikasy Prezidenti Q.-Zh. Toqaeвтың «Zhaña qazaqstan: zhañaru men zhañғыru zholy» Qazaqstan halqyna Zholdauy 2022 zh. 1 qyrkūjek. [President of the Republic of Kazakhstan. Zh. Tokayev's address to the people of Kazakhstan «New Kazakhstan: the path of renewal and modernization». September 1, 2022]. <https://www.akorda.kz/kz/> (access date: 05.11.2022). (In Kaz.)

Әдебиеттер

Арендт, 1996 — *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма // Пер. с англ. Борисовой И.В. и др.; послесл. Давыдов Ю.Н.; под ред. Ковалевой М.С., Носова Д.М. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с.

Голощекин, 1928 — *Голощекин Ф.И.* Отчет Краевого комитета ВКП(б) VI Всеказахской партконференции. Кызыл-Орда: Казгиз, 1928. 74 с.

Қазбек, 1999 — Қазбек М., Маймақов Ғ. Құпия кеңестер. Алматы: Санат, 1999. 336 б.

Қозыбаев, 1992 — *Қозыбаев М.Қ.* Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Қозыбақова, 2011 — *Қозыбақова Ф.А.* Қазақстандағы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің аграрлық саясаты және оның салдары (1920–1930 жж.). Алматы: Қазақ университеті, 2011. 185 б.

Тоқаев, 2022 — Қазақстан Республикасы Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың «Жаңа қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Қазақстан халқына Жолдауы 2022 ж. 1 қыркүйек. <https://www.akorda.kz/kz/> (дата посещения: 05.11.2022).

Конквест, 1994 — *Конквест Р.* Соңғы империя // Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. 151 б.

Ленин, 1963 — *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Т. 41. М.: Издательство политической литературы, 1963. С. 313-339.

Ликвидация, 1928 — Ликвидация остатков феодализма в Казахстане НХК. 1928. № 9-10. С. 25–26.

Махаева, 1995 — *Махаева А.Ш.* Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1917 ж. – маусым 1918 ж.): т.ғ.к. ... дисс. авторефераты. Алматы, 1995. 29 б.

Нұрпейсов, 1995 — *Нұрпейсов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Омарбеков, 2004 — *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.Т.* Қазақстан тарихына және тарихнамасындағы ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 388 б.

Сейдімбек және т.б., 2012 — *Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ.* Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. Астана: Фолиант, 2012. 248 б.

Сталин, 1952 — *Сталин И.В.* Полное собрание сочинений. Т. 12. М.: Издательство политической литературы, 1952. 244-245 бб.

Conquest 1990 — *Conquest R.* The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. London, 1990. 416 p.

Найек, 1944 — *Найек F.A.* The road to serfdom. London and Chicago: University of Chicago Press, 1944. 264 p.

Kindler R., 2018 — *Kindler R.* Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan // Transl. С. Klohr. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2018. 328 p. Doi: [10.2307/j.ctv3znxgm](https://doi.org/10.2307/j.ctv3znxgm).

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 10. Is. 3, pp. 495–503, 2023
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_495-503

PAUL HENRI SPAAK IN THE INTERBELLUM: BETWEEN NATIONALISM AND INTERNATIONALISM

*Gide van Cappel*¹

¹Researcher at the political science department of the Free University Brussels & is affiliated to the School of Justice, Security, and Sustainability at Staffordshire University.

Master of Science

 <https://orcid.org/0000-0002-4463-5310>. E-mail: Gide.Van.Cappel@vub.be

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Gide van Cappel, 2023

Abstract. *Introduction.* The paper deals with issues related to the territory of the type of European politics P.-H. Spaak in the field of European integration. The activity of P.-H. Spaak, "Mr. Europe", a staunch supporter and one of the initiators of the creation of a United Europe in the period after World War II, is widely known. The fruits of its development today are reaped by all, without exception, the inhabitants of the countries joining the European Union. At the same time, the pre-war period of P.-H. Spaak's political career is still receiving relatively little research attention, although a more detailed study and coverage of the period of formation of P.-H. Spaak as a politician would undoubtedly provide a more complete picture of this historical figure and a more objective assessment of his political activities. *Goals and objectives.* To consider the activities of P.-H. Spaak in a relatively little-studied period of his international political activity - up to 1940, based on the texts of political acts, memoranda signed with his participation, as well as his public speeches. *Results.* According to the memoirs of P.-H. Spaak, another Belgian politician, H. de Man, had a great influence on the formation of his political views. It was after talking with him that P.-H. Spaak moved away from his far-left views and over time gained a reputation in Belgium as a "right-wing" socialist. In addition, the period of formation of P.-H. Spaak as a politician was characterized by contacts with I. Trotsky. *Conclusion.* In the period up to 1935 P.-H. Spaak can already be considered part of International History, although his influence on it was minimal. In the period starting from 1935, when he was appointed to the post of Minister of Foreign Affairs, P.-H. Spaak can be considered a prominent figure in world politics.

Keywords: P.-H. Spaak, International History, European integration, formation, politician

For citation: Gide Van Cappel Paul Henri Spaak in the interbellum: between nationalism and internationalism // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 495–503. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_495-503

ПОЛ АНРИ САПАК СОҒЫС АРАСЫНДАҒЫ КЕЗЕН: ҰЛТШЫЛЫҚ МЕН ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ АРАСЫНДА

Гиде ван Каппель¹

¹Брюссель Еркін университетінің саясаттану кафедрасының ғылыми қызметкері және Стаффордшир университетінің Әділет, қауіпсіздік және тұрақтылық мектебінің мүшесі.

Ғылым магистрі

 <https://orcid.org/0000-0002-4463-5310>. E-mail: Gide.Van.Cappel@vub.be

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Гиде ван Каппель, 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Жұмыста еуропалық көрнекті саясаткер П.-А. Спаактың еуроинтеграция саласындағы қызметіне байланысты мәселелер қарастырылады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Біріккен Еуропаны құрудың сенімді жақтаушысы және бастамашыларының бірі «Еуропа Мырза» П.-А. Спаактың қызметі кеңінен танымал. Оның күш-жігерінің жемісі бүгінде Еуропалық одаққа кіретін елдердің барлық тұрғындары игілігіне пайдаланылуда. Сонымен бірге, соғысқа дейінгі саяси мансап кезеңінде П.-А. Спаактың саясаткер ретіндегі П.-А. Спаактың қалыптасу кезеңін егжей-тегжейлі зерттеу және жариялау осы тарихи тұлғаның толық бейнесін алуға және оның саяси қызметін объективті бағалауға мүмкіндік беретіні сөзсіз. *Мақсаттары мен міндеттері.* П.-А. Спаактың қызметін оның халықаралық саяси қызметінің салыстырмалы түрде аз зерттелген кезеңінде – 1940 жылға дейін саяси актілердің мәтіндері, оның қатысуымен қол қойылған меморандумдар, сондай-ақ оның көпшілік алдында сөйлеген сөздері мысалында қарастыру. *Нәтижелер.* П.-А. Спаактың естеліктеріне сәйкес, оның саяси көзқарастарының қалыптасуына басқа бельгиялық саясаткер Х. де Ман үлкен әсер етті. Онымен сөйлескеннен кейін П.-А. Спаак өзінің солшыл көзқарастарынан алшақтап, уақыт өте келе Бельгияда «оң» Социалистік беделге ие болды. Сонымен қатар, П.-А. Спаактың саяси қайраткер ретінде қалыптасу кезеңі Троцкиймен байланыста сипатталды. *Қорытынды.* 1935 жылға дейінгі кезеңде П.-А. Спаакты халықаралық тарихтың бір бөлігі деп санауға болады, дегенмен оның әсері аз болды. 1935 жылдан бастап Сыртқы істер министрі болып тағайындалған кезеңде П.-А. Спаакты әлемдік саясаттағы көрнекті тұлға деп санауға болады.

Түйін сөздер: П.-А. Спаак, халықаралық тарих, еуроинтеграция, қалыптасу, саяси қайраткер

Дәйексөз үшін: Гиде ван Каппель. Пол анри Сапак соғыс арасындағы кезең: ұлтшылдық мен интернационализм арасында // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 495–503 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_495-503

ПОЛЬ АНРИ СПААК В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД: МЕЖДУ НАЦИОНАЛИЗМОМ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМОМ

Гиде ван Каппель¹

¹Научный сотрудник факультета политологии Свободного университета Брюсселя и член Школы права, безопасности и устойчивого развития Стаффордширского университета.

Магистр наук

 <https://orcid.org/0000-0002-4463-5310>. E-mail: Gide.Van.Cappel@vub.be

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Гиде ван Каппель, 2023

Аннотация. *Введение.* В работе рассматриваются вопросы, связанные с деятельностью видного европейского политика П.-А. Спаака в сфере евроинтеграции. Деятельность П.-А. Спаака, «мистера

Европа», убежденного сторонника и одного из инициаторов создания объединенной Европы в период после Второй мировой войны, широко известна. Плоды его усилий сегодня пожинают все без исключения жители стран, входящий в Европейский союз. В то же время, довоенному периоду политической карьеры П.-А. Спаака до сих пор уделяется относительно мало исследовательского внимания, хотя более подробное изучение и освещение периода формирования П.-А. Спаака как политика, несомненно, позволило бы получить более полную картину данной исторической личности и более объективно оценить его политическую деятельность. *Цели и задачи.* Рассмотреть деятельность П.-А. Спаака в сравнительно малоизученный период его международной политической деятельности – до 1940 г. на примере текстов политических актов, меморандумов, подписанных с его участием, а также его публичных выступлений. *Результаты.* Согласно воспоминаниям самого П.-А. Спаака, большое влияние на формирование его политических взглядов оказал другой бельгийский политик, Х. де Ман. Именно после общения с ним П.-А. Спаак отошел от своих крайне левых взглядов и со временем приобрел в Бельгии репутацию «правого» социалиста. Кроме того, период формирования П.-А. Спаака как политического деятеля был охарактеризован контактами с И. Троцким. *Заключение.* В период до 1935 г. П.-А. Спаака уже можно считать частью международной истории, хотя его влияние на нее было минимальным. В период же начиная с 1935 г., когда он был назначен на пост министра иностранных дел, П.-А. Спаака можно считать видной фигурой в мировой политике. **Ключевые слова:** П.-А. Спаак, международная история, евроинтеграция, формирование, политический деятель

Для цитирования: Гиде ван Каппель. Поль Анри Спаак в межвоенный период: между национализмом и интернационализмом // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 495–503. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_495-503

Introduction

In Belgium, Paul-Henri Spaak is often seen as one of the most influential politicians of the twentieth century (De Waele, 1999: 93–94; Coolsaet, 2008: 2–3; Van Alstein, 2011: 128). Not only is Spaak seen as an influential politician within Belgian and International literature, but he is also often referred to as one of the key players in the making of the European Economic Community (E.E.C.) and even the United Nations (Vos & Praet, 2020: 110–115; Laurent, 1970: 374–380). Spaak was in office for several decades, being both Prime Minister in 1937, 1946 and 1948 (Vermote, 2011: 240–241). However, Spaak also endures some historical critique due to the fact that his thinking sometimes paradoxes his acting (George, 1975: 254–258). A clear example of that can be found in a speech from the 20th of June in 1936 where he paradoxically stated the following: “I want only one thing, a foreign policy which is exclusively and integrally Belgian” (Spaak, 1969: 42). Spaak is thus not without controversy.

Materials and methods

Regarding the primary sources that are used in this paper, one should be aware that this paper seeks to be thorough. Yet, it lacks the capability to be exhaustive. A lot of primary sources of Spaak are available, but most of those sources consist of personal writings and political acts. While Memoranda have shown to be a valuable form of historical evidence (Spohr, 2020: 143), they are not the only form of historical evidence to consider. Besides official memoranda, Spaak his own memoirs *Combats inachevés* have shown to be very useful for this essay. However, also autobiographies are open for critique and should be treated carefully (Spohr, 2020: 138–147; Carlson, 2020: 198–202). This critique, which is found within the source’s subjectivity, is an interesting element for this essay. Towards the end of this paper, it will become clear that even existing historiography tends to accept Spaak’s writings as the truth.

Besides Spaak’s memoranda and autobiography, this essay has tried to give a brief overview of key speeches, newspapers, and letters. The reader should, however, be aware that most of the sources are written or spoken in French. The translation of these sources are added to prove authenticity.

Goals and objectives

This paper will examine the impact of Paul-Henri Spaak on the development of International History as a

discipline. Of course, in the case of Spaak the question of impact is rather simple, especially in the period after the Second World War, Spaak was one of the main actors in the formation of NATO, the UN and even the European Union. Therefore, this essay will not focus on this period. More interestingly, this paper will focus on his period prior to 1940, and examine whether Spaak did have impact on International History in that period. In order to examine the impact of Spaak's policies and achievements, his speeches, policy acts, and memoranda will be thoroughly examined on their validity, impact and usage.

Spaak, born in Schaerbeek-Brussels – in 1899, was a prominent member of the *Belgische Werklieden Partij*, the Socialist party in Belgium that was formed in the late nineteenth century (Deneckere et al., 2020: 121–123). Throughout this paper, a chronological overview of Spaak's most important realisations will be examined. The author has chosen certain key moments to elaborate on. However, those moments are not exhaustive, yet they are picturing the image of a man that changed his political view throughout the years and got himself in the middle of the geopolitical debate in the 1950s. Finally, Spaak's political acts and speeches will be explained and framed within its impact of International History.

Discussion

After the general elections in November 1932 Spaak first got elected in the Belgian Parliament. He would remain in office until 1957, and become prime-minister, minister of Foreign Affairs and above all very influential in world politics (Mchee, 1972: 455–457; Coolsaet, 2014: 313) during his decades in office. Interesting to note is that Spaak himself does claim that throughout those decades, and especially after his period in London during the Second World War, his opinions and beliefs changed (Weidenfelt & Nicholson, 1972: 512; Janssens, 2008: 260–264).

And this was noted in the works of many researchers devoted to the activities of P.-H. Spaak.

Between 1932 and 1935, Spaak had his first period as a member of the Parliament. Back then, Belgium had to deal with the economic crisis that was caused by the Wall Street crash in 1929 (Deneckere et al., 2020: 221–226). During this period, Spaak was quite controversial within his own party. He even established the very leftist newspaper called *L'action sociale* or The Social Action. Scholars note that Spaak often criticised the official BWP policies, and he clearly said the party was not Socialist enough, and even wanted to reform the Belgian Parliament drastically in order to find a way out of the economic crisis. Also, and this is eminent, Spaak was at this time strongly opposed for the so called *planism* (Hansen, 1981: 303–306; Peiren, 1992: 4; De Waele, 1999: 96). Spaak's *L'action Sociale* was in the middle of a storm within the BWP. Their close ties with the Belgian Communists, prominent communists like Leon Trotsky almost caused Spaak's dismissal from the BWP (Van Herrewegen, 2014: 19–22; Henkens, 1995). It is interesting to see that one of the key players of Supranational Europe was at one point inspired by the Russian Revolution and Communism. Moreover, his political memoirs start in 1936, which is often neglected within the literature and his memoirs. It is clear that Spaak does not really want to be reminded of his early ideas that were quite controversial. However, those ideas are relevant to take into account. This somehow opens the debate on Spaak's memoirs, which are often viewed as reliable within the literature (Laurent, 1970: 1411–1412; Gauthier et al., 1998). The absence of this period in his memoirs creates a certain distrust in the validity of what he wrote about himself. While his autobiography contributes to explaining historical changes (Carlson, 2020: 200–201), it can also be seen as a subjective perception on how the person writing it lived through those events (Carlson, 2020: 199–202). It could be argued that Spaak himself was not obliged to tell this. Schools of historiography, on the other hand, should be aware that autobiographies are prone to be subjective. The absence of this period in his memoirs did contribute towards the fact that this period is not prominent within International Literature. This, however, contradicts the fact that this critique is present within Belgian literature covering Spaak. Vermote, for example, argues that records of official BWP meetings help us picture the revolutionist ideas of a young Spaak, while his memoirs willingly neglect this period (Vermote, 2011: 215). There is, thus, a clear hiatus within international literature concerning Spaak's writings, which should be reconsidered once again. Within the next paragraph, this paper will delve deeper in Spaak's relationship with Henri De Man, who will drastically change his point of view.

Results

The political views of Spaak changed under the influence of BWP chairman Henri De Man (De Waele, 1999: 96). In his memoirs, Spaak explains that it was De Man who countered Spaak's extreme Left views:

*“Henri De Man, who returned to Belgium after a long stay in Germany, had largely contributed to show me what my positions of extreme left had of romantic and unrealistic. I had always been seduced, maybe even a little subjugated, by his personality”*¹ (Spaak, 1969: 26).

This friendship is an interesting starting point to speak about Spaak his views and believes, and how they changed over time. By the end of this period Spaak was internally viewed as a ‘rightwing’ socialist (Van Nieuwenhuysse, 2002: 209).

The image of Spaak was changed due to his support for Hendrik De Man's *Plan Du Travail* or *Plan of Labor* that he established in 1933. This plan was an economic guideline to help Belgium get out of ongoing economic crisis, which was inspired on some radical socialist ideas (Witte et al., 2016; Deneckere et al., 2020: 222). The plan was mainly focused on what would later be called *Keynesian's economics*, with a great socialist reflex (Deneckere et al., 2020: 222–223; Cuyvers, 2015: 88–91). The *Plan Du Travail* was not welcomed warmly by the BWP and caused heavy debates both internally and within Parliament (Witte et al., 2016; Milani, 2020: 126–130). Spaak, however, supported De Man with his ideas. This would later prove useful for Spaak, as he was appointed as minister of Transport in the Van Zeeland government in 1935, after being one of the key negotiators of this government (Henkens, 1995: 220). Within this period of change, Spaak became part of the BWP's board in 1934 (Henkens, 1995). At the beginning, his appearance in the board was not welcomed very warmly (BWP, 1934). This was quite logical, since he was pictured as one of the hardliners on the left side of his party (Van Herrewwege, 2014: 19–22; Witte, 2016). The contradictions in his thinking process during 1934 and 1935 are clearly visible when examining BWP board meetings. In a meeting on the 15th of March in 1935, Spaak made a strong argument to support the involvement in the Van Zeeland government:

*“If we talk about a new government, I think it is better to have a completely new government. By this I mean neither Theunis, nor Gut, nor Francqui, nor all those who have been the champions of deflationary policy. We have to think about our men and women, our troops and what we said yesterday. (...) If we reach the government, we will have to establish the balance sheet. We are not going to continue as we did in 1926, taking responsibility for a situation that we did not create”*² (Bureau BWP, 1935).

At this point, it is clear that Spaak's thinking and acting changed drastically. Spaak's change from international socialism towards a Socialism that focused more on the Nation-State, was probably one of his most radical changes (Lépine, 2014: 6). During the formation talks of the Van Zeeland government, Spaak was in the middle of the dispute. The socialist elite wanted him to become minister of Justice (Henken, 1995: 234.). The liberals, on the other hand, did not want Spaak as a minister, because he had

historical ties with communists like Trotsky (Henken, 1995: 234.). As a compromise, Spaak became minister of Transport (Henken, 1995: 236.).

After his first period as Minister of Transport, Spaak claimed the post of Minister of Foreign Affairs in the government Van Zeeland II (Coolsaet, 2014: 199–301). He was now at the middle of the Belgian political field and would soon impact the International playing fields. Spaak himself considered this period a bit scary and challenging:

“I have often been lucky in my political life. This was the case at the beginning of my career as foreign minister. My first speech in Belgium was very well received. I was not careful to avoid speaking in front of the chambers after my appointment. I wanted to postpone a confrontation which, in the difficult environment of the parliament, was not without danger. on the other hand, I accepted an invitation of the foreign press union. I have

¹Original quote in French: “Henri De Man rentré en Belgique après un long séjour en Allemagne, avait largement contribué à me montrer ce que mes positions D'extrême gauche avaient de romantique et d'irréaliste. J'avais toujours été séduit peut-être même un peu subjugué, pas sa personnalité.”

²Original quote in French: “Si on parle d'un nouveau gouvernement, je crois qu'il vaut mieux avoir un gouvernement tout a fait renouvelé. J'entendre par la, ni Theunis, Ni Gut, Ni Francqui, ni tous ceux qui on été les champions de la politique déflationniste. Il faut penser a nos homes a nos troupes et a ce que nous avond dit hier.

(...) Il faudra si nous arrivons au gouvernement établi le bilan. Nous n'allons pas continuer comme en 1926, prendre la responsabilité d'une situation que nous avons pas créée.”

here the manuscript of my speech. On this occasion, I was obliged to write down what I was going to say, which I hate and generally refuse to do. I defied my improvisations”³ (Spaak, 1969: 42).

As minister of Foreign Affairs – and Prime Minister for a few months – he was often criticised for his politics of neutrality and the way he did not prepare Belgium for the upcoming war with Germany in 1940 (Coolsaet, 2014: 329–333). Spaak wanted Belgium to remain independent and stated that Belgium should not intervene in conflicts between its neighboring countries (Devolder, 1992: 36–37). Although Belgium was not alone in this politics of appeasement (Ripsman, Levy, 2008: 150–153; McKercher, 2008: 391–396), it is striking to see that Spaak kept on believing in his neutrality. Coolsaet rightfully claims that “De Man and Spaak argued that war in the 1930s would amount to a choice between fascism or communism and thus fell victim to an isolationist utopia as a tactic to keep Belgium out of the war” (Coolsaet, 2014: 333). Within the context of International History, this critique is quite interesting to look at. While it is often claimed that those policies did not necessarily impact the outplay of the German Blitzkrieg (Fodor, 1940: 195–197), it shows two important things. First of all, the Belgian position within Europe during this period, was one of neutrality. This position is not something ‘new’ in the Interbellum. It shows, however, that Spaak already had an impact on International History. Those policies were not without critique both internally and externally, as some countries and their politicians wanted to form a strong alliance against the Germans before their intervention in 1940 (Coolsaet, 2014: 333–334). Secondly, Spaak made his entry into International Politics. It is interesting to think, without delving too deep into the what if history, whether Spaak his clear National focus would have changed if the Second World War did not have the playout that it had?

However, what we are sure of, is the fact that Spaak was very critical towards his own thinking at that time stating that:

“It is generally believed that I am the ministry responsible for the policy of independence, practiced by Belgium in international matters from 1936 to 1940. Many also claim that this policy was a fundamental change from the one pursued since the end of the First World War. The first of these two assumptions are correct; the second is not” (Spaak, 1969: 40).

Spaak, thus, clearly took his responsibility for his policies. After this period, his impact on International History became clear (Coolsaet, 2014: 388–392; De Vos, Rooms, 2006: 64–69; Vos, Praet, 2020: 110–115; Laurent, 1970: 374–380). When WWII started in May 1940, Spaak was Minister of Foreign Affairs and together with King Leopold III, he was responsible for the Belgian Military (Janssens, 1998: 460–465). However, only 18 days after the start of the Blitzkrieg, the Belgian king had to surrender himself to the Nazi regime (Deneckere et al., 2020: 238–239). For this reason, Spaak, and the whole Belgian government had to flee to London (De Witte et al., 2016).

Looking ahead: Spaak after 1940

Back in London, he got himself involved in the UN and NATO talks and became the UN’s chairman in 1946 and Secretary-General of NATO in 1957 (Coolsaet, 2014: 364–402; De Witte et al, 2016; Deneckere et al., 2020: 245–251; De Vos, Rooms, 2006: 68–81). Although Spaak was a clear rhetorical talent, some argued that he did not possess any talent to be chosen as a chairman of the UN (George, 1975: 254–258). This paper, however, argues that this was not merely a matter of luck, but that Spaak clearly played a major role in the establishment of these International Organisations. Especially his speeches, and academic writings at that time, show that Spaak was at the top of world politics in the 1950s. Two clear examples can be found below. One is written in a text on the threat of Communism for NATO in 1958. Spaak elaborates on the role of the UN Security council:

“Unfortunately, however, the constitution of the United Nations is vitiated by a serious flaw: the right of veto which was granted at the San Francisco conference to the five great Powers: the United States, the USSR, the United Kingdom, France and China. I said then, in San Francisco, that the right of veto was deplorable. I am

---

³Original quote in French: “J’ai souvent eu de la chance dans ma vie politique. Il en fut ainsi au début de ma carrière de ministre des affaires étrangères. mon premier discours eut, en Belgique, un tres grand rencaissement. Pas prudence, après ma nomination, j’avais évité de devoir parler tout de suite devant les chambres. Je voulais remettre a plus tard une confrontation qui, dans le milieu difficile du parlement, n’était pas sans danger. par contre, j’acceptai une invitation d l’union de la presse étrangère. J’ai sous les yeux le manuscrit de mon discours. Por cette occasion, je m’étais donc astreint, ce que je déteste et généralement refuse de fair, écrire ce que j’entendais dire. Je me défiais de mes improvisations.”

still convinced that international organisations will never be fully effective and capable of playing the part they should until all states, big and small, understand that above their individual interests there is an international law, made by the majority and to which all must submit” (Spaak, 1958: 244–245).

The second one relates to a speech that Spaak delivered on April 4th in 1949 when the NATO treaty was signed:

“Twice, in less than 25 years, the democracies of Western Europe, the United States of America and Canada have been confronted with terrible dangers. Twice, the civilisation they represent, their ways of living and thinking, have been endangered. Twice, it has taken military miracles to save them. Twice, too much blind faith has nearly lost them. It would be unforgivable to leave the repeated lessons of history inconclusive” (Spaak, 1949: 3.15–3.52).

This all clearly shows that Spaak’s role in International Politics, and International History was omnipresent in the period after 1940, and even more in the period after 1945. However, this essay deals with the questions whether his influence on International History was already present in the period prior to 1940. In the paragraph below, these questions will be answered.

Conclusion

This essay has made a thorough analysis of Spaak’s impact on International History between 1932 and 1940. While it is easy to argue that Spaak played an important part in International History from 1940 onwards, it was a little more complex to prove his role in the period prior to that. This essay, therefore, delved deeper into the 1930s and found that Spaak already played a significant role in International History during this period. He already became important when he was still a spokesman for *L’action sociale* at the start of his political career in 1932. Back then, he already had close contact with revolutionary thinkers in Russia such as Trotsky and was highly inspired by the Communist idea to overthrow capitalism. This shows that Spaak found himself in the playing field of International History. In the period between 1932 and 1935, however, Spaak’s impact was minimal as he was only in contact with some important figures of that time. He was, thus, part of the course of International History but did not influence it directly.

Yet, in 1935, when Spaak became Minister of Foreign Affairs in the Van Zeeland government, his impact changed drastically. Moreover, he had a large impact on the course of International History with his politics of independence that he imposed on Belgium. Those politics had a great effect on Belgium, but also influenced the diplomatic relations with its neighboring countries. He had, however, large criticism for his politics of independence, as Belgium was overrun by the Nazis in 1940 and he himself had fled to London to lead Belgium in exile. Yet, no proven evidence can be found to argue that Spaak was responsible for the outcome of the inevitable German attack on Belgium. Nevertheless, his position of independence has shown that Spaak already impacted the course of International History prior to 1940. Besides his impact, it is also interesting to consider that Spaak prior to 1940 was not really involved with any multilateral or even international cooperation. This all is interesting when speaking about Spaak’s legacy and influence on International History.

To conclude, this essay argues that within present historiography there is a lack of nuance about Spaak’s early life until 1940, and especially the period prior to 1936. While this fine distinction does not change the course of International History itself, and still affirms the significant role that Spaak played from 1944 onwards, the present International Literature forgets to put emphasis on some important events as well. Some of those are Spaak’s politics of independence of 1936 and his early exchanges with Russian Revolutionists such as Trotsky. As a final remark, this essay has proven that within the literature there is a certain hiatus concerning Spaak’s early years in office, so follow-up research on this matter is recommended.

Sources

(BWP), B. W. 118.Z.039.057: Vergadering van 1934-10-27 van het Bureau van de BWP | Réunion du 1934-10-27 du Bureau de la POB [Meeting of 1934-10-27 of the Bureau of the BWP]. (In Flem., In Fr.)

(BWP), B. W. 118.Z.039.063: Vergadering van 1934-11-23 van de Algemene Raad van de BWP | Réunion du 1934-11-23 du Conseil général de la POB [Meeting of 1934-11-23 of the General Council of the BWP]. (In Flem., In Fr.)

(BWP), B. W. 118.Z.040.017: Vergadering van 1935-03-15 van het Bureau van de BWP | Réunion du 1935-03-15 du Bureau de la POB [Meeting of 1935-03-15 of the Bureau of the BWP]. (In Flem., In Fr.)

References

- Carlson, 2020 — *Carlson D.* Autobiography. In M. Dobson & B. Ziemann (Red.), Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth century history (Second Edition). New York: Routledge, 2020. Pp. 1–292. (In Eng.)
- Coolsaet, 2008 — *Coolsaet R.* (2008). België in de Koude Oorlog [Belgium in the Cold War]. In Y. Vanden Berghe (Ed.), De Koude Oorlog: een nieuwe geschiedenis (1917–1991). Leuven: Acco, 2008. Pp. 441–460. (In Flem.)
- Coolsaet, 2014 — *Coolsaet R.* België en zijn buitenlandse politiek 1830–2015 (6e volledig herziene en aangevulde dr.) [Belgium and its foreign policy 1830–2015 (6th fully revised and supplemented dr.)]. Antwerpen: Van Halewyck, 2014. 818 p. (In Flem.)
- Cuyvers, 2015 — *Cuyvers L.* Was Henri de Man an Early Post-Keynesian Neo-Marxist? *The Review of Radical Political Economics*. 2015. No. 47(1). Pp. 90–105. <https://doi.org/10.1177/0486613413518731>. (In Eng.)
- Devolder, 1992 — *Devolder K.* De Duits-Belgische diplomatieke betrekkingen (1936–1940) [German-Belgian diplomatic relations (1936–1940)]. *Handelingen-Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*. 1992. No. 46. Pp. 29–47. (In Flem.)
- De Waele, 1999 — *De Waele M.* Politieke kameleon of ultieme overlever? Michel Dumoulin's biografie van Paul-Henri Spaak [Political chameleon or ultimate survivor? Michel Dumoulin's biography of Paul-Henri Spaak]. 1999. Brood & Rozen. No. 4(4). Pp. 93–101. (In Flem.)
- De Witte, 2016 — *De Witte E.* Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden (4e dr.) [Political history of Belgium: from 1830 to the present (4th ed.)]. Antwerpen: Manteau, 2016. 600 p. (In Flem.)
- Fodor, 1940 — *Fodor M.W.* The Blitzkrieg in the Low Countries. *Foreign Affairs*. 1940. No. 19(1). Pp. 193–206. <https://doi.org/10.2307/20029056> (In Eng.)
- Gauthier, et al., 1998 — *Gauthier B., Pinard M., Bernier R. et Lemieux V.* "Un combat inachevé" (Book Review) [Review of Pinard, Maurice, Robert Bernier et Vincent Lemieux. "Un combat inachevé" (The Continuing Battle) (Book Review)]. University of Toronto Press for the Canadian Political Science Association. *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique*. 1998. No. 31(3). 577 p. (In Fr.)
- George, 1975 — *George S.* Paul-Henri Spaak and a paradox in Belgian foreign policy. *British Journal of International Studies*. 1975. No. 1(3). Pp. 254–271. <https://doi.org/10.1017/S0260210500116808>. (In Eng.)
- Hansen, 1981 — *Hansen E.* Depression Decade Crisis: Social Democracy and Planisme in Belgium and the Netherlands, 1929-1939. *Journal of Contemporary History*. 1981. No. 16(2). Pp. 293–322. (In Eng.)
- Henkens, 1996 — *Henkens B.* De vorming van de eerste regering-van Zeeland (maart 1935). Een Studie van het proces van kabinetsformatie. *Revue belge d'histoire contemporaine*. [A Study of the process of cabinet formation]. *Revue belge d'histoire contemporaine*. Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis. 1996. No. 26(1-2). Pp. 209–261. (In Flem.)
- Janssens, 1998 — *Janssens G.* België in januari 1940. Door Duitsland bedreigd, door Groot-Brittannië en Frankrijk onder druk gezet. Bijdragen En Mededelingen Betreffende de Geschiedenis Der Nederlanden. No. 113(4). Pp. 457–483. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.4801>. (In Flem.)
- Janssens, 2008 — *Janssens G.* Paul-Henri Spaak en het begin van de Belgische onafhankelijkheidspolitiek (1936–1937) [Paul-Henri Spaak and the beginning of the Belgian independence policy (1936–1937)]. 2008. No. 174. Pp. 259–391. (In Flem.)
- Laurent, 1970 — *Laurent P.-H.* "Spaak", Combats Inachevés. Vol. I. De l'Indépendance à l'Alliance; Vol. II. De l'Espoir aux Déceptions (Book Review) [Review of "Spaak", Combats Inachevés. Vol. I. De l'Indépendance à l'Alliance; Vol. II. De l'Espoir Aux Déceptions (Book Review)]. *The American Historical Review*. 1970. No. 75(5). Pp. 1421–1422. (In Fr.)
- Laurent, 1970 — *Laurent P.-H.* Paul-Henri Spaak and the Diplomatic Origins of the Common Market, 1955–1956. *Political Science Quarterly*. 1970. No. 85(3). Pp. 373–396. <https://doi.org/10.2307/2147876>. (In Eng.)

- McGhee, 1972 — *McGhee G.C.* The Memoirs of Spaak [Review of the Continuing Battle: Memoirs of a European, 1936–1966, by P.-H. Spaak]. *The Virginia Quarterly Review*. 1972. No. 48(3). Pp. 455–462. <http://www.jstor.org/stable/26443502>. (In Eng.)
- McKercher, 2008 — *McKercher B.J.C.* National Security and Imperial Defence: British Grand Strategy and Appeasement, 1930–1939. *Diplomacy and Statecraft*. 2008. No. 19(3). Pp. 391–442. <https://doi.org/10.1080/09592290802344954>. (In Eng.)
- Peiren, 1992 — *Peiren L.* 1936 revisited? *AMSAB Tijdingen*. 1992. No 14. Pp. 2–5. (In Eng.)
- Ripsman, Levy, 2008 — *Ripsman N. M., Levy J. S.* Wishful Thinking or Buying Time? The Logic of British Appeasement in the 1930s. *International Security*. 2008. No. 33(2). Pp. 148–181. <https://doi.org/10.1162/isec.2008.33.2.148>. (In Eng.)
- Spaak, 1949 — *Spaak P.-H.* Speech delivered at NATO signing ceremony, 4th April 1949. <https://www.youtube.com/watch?v=gx6jwwg-Q7k> (access date: 11.01 2022). (In Fr.)
- Spaak, 1958 — *Spaak P.-H.* NATO and the Communist Challenge. *International Journal*. 1958. No. 13(4). Pp. 243–250. <https://doi.org/10.2307/40198333>. (In Eng.)
- Spaak, 1969 — *Spaak P.-H.* Combats inachevés. De l'Indépendance a l'Alliance. Paris: Fayard, 1969. Pp. 1–789. (In Fr.)
- Spaak, 1970 — *Spaak P.-H.* Combats Inachevés. Vol. I. De l'Indépendance a l'Alliance (Book Review). *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944–1995)*. 1970. No. 46(3). P. 577. (In Eng.)
- Spohr, 2020 — *Spohr K.* Memoranda. In M. Dobson & B. Ziemann (Red.). *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth century history (Second Edition)*. New York: Routledge, 2020. Pp. 1–292. (In Eng.)
- Trachtenberg, 2006 — *Trachtenberg M.* The craft of international history: a guide to method (Course Book). Princeton: Princeton University Press, 2006. 288 p. (In Eng.)
- Van Alstein, 2011 — *Van Alstein M.* From Enigma to Enemy: Paul-Henri Spaak, the Belgian Diplomatic Elite, and the Soviet Union, 1944–1945. *Journal of Cold War Studies*. 2011. No. 13(3). Pp. 126–148. <https://www.jstor.org/stable/26924004> (In Eng.)
- Van Herrewegen, 2014 — *Van Herrewegen D.* De verdeeldheid van radicaal-links in Vlaanderen tussen 1969 en 1972: De praktische- en strategische breuklijnen tussen de KPB, de RAL en AMADA tussen 1969 en 1972 [The division of the radical left in Flanders between 1969 and 1972: The practical and strategic fault lines between the KPB, the RAL and AMADA between 1969 and 1972]. Master's thesis offered within the programme Master's in History. K.U. Leuven. Faculteit Letteren. <http://www.thesis.net/radicaal-links/radicaal-links.htm> (access date: 07.03.2023). (In Flem.)
- Van Nieuwenhuysse, 2002 — *Van Nieuwenhuysse K.* Sap versus van Zeeland: politieke titanen kruisen de degenen in de jaren'30 [Sap versus van Zeeland: political titans clash in the 1930s.]. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 2002. No. 32(1). Pp. 195–251. (In Flem.)
- Vermandere, 2001 — *Vermandere M.* Door gelijke drang bewogen? De socialistische partij en haar jeugdbeweging, 1886–1944 [Moved by like urge? The Socialist Party and its Youth Movement, 1886–1944.]. *Bijdragen Tot de Eigentijdse Geschiedenis*. 2001. No. 8. Pp. 225–256. (In Flem.)
- Vermote, 2011 — *Vermote M.* Achter de schermen van de Belgische Werkliedenpartij. De verslagen van Bureau en Algemene Raad 1892–1940. Historiek en duiding als bron [Behind the scenes of the Belgian Workers' Party. The Reports of Bureau and General Council 1892–1940. History and interpretation as a source]. *Bulletin de La Commission Royale D'histoire*. 2011. No. 177(1). Pp. 183–260. (In Flem.)
- Vos et al., 2020 — *Vos H., Praet J., Vanderschueren E.* België in het groot? België en de Europese integratie [Belgium in large? Belgium and European integration]. In *Nulpunt 1945: de Lage Landen een mensenleven later*. Rekkem: Ons Erfdeel, 2020. Pp. 109–116. (In Flem.)

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 504–518, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_504-518

THE SYSTEM OF COLLECTING TAXES AND FEES IN THE ORENBURG REGION IN THE 19TH CENTURY

*Gulzhan K. Yermenbayeva*¹, *Zhaslan Ye. Nurbayev*², *Gulmira Zh. Sultangazy*³

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>. E-mail: gulshan23@bk.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
 (2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³M.S. Narikbayev KAZGUU University
 (8, Korgalzhyn Highway, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Yermenbayeva G.K., Nurbayev Zh.Ye., Sultangazy G.Zh., 2023

Abstract. *Introduction.* The 19th century for Kazakhstan turned out to be a period of strengthening integration processes with the general imperial state system. Modernization of the administrative and legal structure of the 19th century reformatted the management of the Kazakh region. The gradual inclusion of the Kazakh population in the political and legal field of the Russian Empire transformed the tax system, this process ended in the second half of the 19th century. *Goals and objectives.* To study the system of collecting taxes and fees in the Ural and Turgai regions in the 19th century, which in turn directly influenced the socio-economic situation of Kazakh society. One of the important tasks was to consider the issues of fiscal policy in relation to merchants, merchants and shopkeepers, which in turn helped to reveal the scale and dynamics of trade, merchant business in the Kazakh region. *Results.* The inclusion of the Kazakh population in the system of imperial fiscal policy was a variable mechanism for the implementation of integration economic processes of the state. The article, based on the analysis of regulations, reports of special commissions for the control of tax collections and other source documents, examines the evolution of the tax system of the Russian Empire in the Kazakh steppe, provides a description of the varieties of tax duties in the Ural and Turgai regions in the nineteenth century. Changes in the tax system show that Kazakhs have gradually begun to "join" the functioning state system. The study of the socio-economic nature of taxation made it possible to detect the dynamics of commodity turnover and trade operations, as well as the transformation of such a social stratum as merchants. *Conclusions.* During the period under review, it is possible to trace the transformation of the nomadic way of

economy, the economic occupations of the Kazakhs are changing and expanding under the influence of the fiscal policy. The study of the tax policy of tsarism is also important from the point of view that during this period its dominant monetary form influenced the overcoming of the isolation of the nomads' subsistence economy.

Keywords: Taxes, fiscal policy, trade, merchants, fair, market trade, shop trade, Ural region, Turgay region

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "The role of merchants in the transformation of the socio-cultural space of Kazakhstan in the second half of the 19th - early 20th centuries" (Registration number AP14871281).

For citation: Yermenbayeva G.K., Nurbayev Zh.Ye., Sultangazy G.Zh. The system of collecting taxes and fees in the Orenburg Region in the 19th century // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 504–518. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_504-518

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ОРЫНБОР ӨЛКЕСІНДЕГІ САЛЫҚТАР МЕН АЛЫМДАРДЫ ӨНДІРІП АЛУ ЖҮЙЕСІ

Ерменбаева Гүлжан Кәкімбекқызы¹, Нұрбаев Жаслан Есейұлы²,
Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>. E-mail: gulshan23@bk.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көшесі, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті
(8-үй, Қорғалжын тас жолы, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Ерменбаева Г.К., Нұрбаев Ж.Е., Сұлтанғазы Г.Ж., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасыр Қазақстан үшін жалпы империялық мемлекеттік жүйемен интеграциялық процестерді күшейту кезеңі болды. XIX ғасырдың әкімшілік-құқықтық құрылымын жаңғырту Қазақ өлкесін басқаруды қайта форматтады. Қазақ халқының Ресей империясының саяси-құқықтық өрісіне біртіндеп қосылуы XIX ғасырдың екінші жартысында аяқталған салық жүйесін де өзгертті. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – XIX ғасырда Орал және Торғай облыстарында салықтар мен алымдарды өндіріп алу жүйесін зерделеу, ол өз кезегінде қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайына тікелей әсер етті. Маңызды міндеттердің бірі саудагерлерге және дүкеншілерге қатысты фискалдық саясат мәселелерін қарау болды, бұл өз кезегінде қазақ өлкесіндегі сауда, көпес ісінің ауқымы мен динамикасын ашуға көмектесті. *Нәтижелер.* Қазақ халқының империялық фискалдық саясат жүйесіне қосылуы Мемлекеттің интеграциялық экономикалық процестерін жүзеге асырудың вариативтік тетігі болып табылады. Мақалада нормативтік актілерді, салық алымдарын бақылау жөніндегі арнайы комиссиялардың есептерін және басқа да дереккөздік құжаттарды талдау негізінде Қазақ даласындағы Ресей империясының салық жүйесінің эволюциясы қарастырылады, XIX ғасырдағы Орал және Торғай облыстарындағы салық салаларының түрлері сипатталған. Салық жүйесіндегі өзгерістер қазақтардың жұмыс істеп тұрған мемлекеттік жүйеге біртіндеп «қосыла» бастағанын көрсетеді. Салық салудың

элеуметтік-экономикалық сипатын зерттеу тауар айналымы мен сауда операцияларының динамикасын, сондай-ақ саудагерлер сияқты элеуметтік тобының өзгеруін анықтауға мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Қарастырылып отырған уақытта шаруашылықтың көшпелі тәсілінің өзгеруін байқауға болады, жүргізіліп жатқан фискалдық саясаттың әсерінен қазақтардың шаруашылығы өзгеріп, кеңейе түседі. Патшалық салық саясатын зерттеу осы кезеңде оның басым ақша нысаны көшпенділердің күнкөріс экономикасының оқшаулануын жеңуге әсер еткендігі тұрғысынан да маңызды.

Түйін сөздер: Салықтар, фискалдық саясат, сауда, көпестер, жәрмеңке, базар саудасы, дүкен саудасы, Орал облысы, Торғай облысы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің "XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның элеуметтік-мәдени кеңістігін трансформациялаудағы көпестердің рөлі" гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған (тіркеу нөмірі: АР 14871281).

Дәйексөз үшін: Ерменбаева Г.К., Нұрбаев Ж.Е., Сұлтанғазы Г.Ж. XIX ғасырдағы Орынбор өлкесіндегі салықтар мен алымдарды өндіріп алу жүйесі // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 504–518 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_504-518

СИСТЕМА ВЗЫСКАНИЙ НАЛОГОВ И СБОРОВ В ОРЕНБУРГСКОМ КРАЕ В XIX ВЕКЕ

Ерменбаева Гүлжан Какимбековна¹, Нурбаев Жаслан Есеевич², Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>. E-mail: gulshan23@bk.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева
(д. 8, шоссе Коргалжын, 010000 Астана, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Ерменбаева Г.К., Нурбаев Ж.Е., Сұлтанғазы Г.Ж., 2023

Аннотация. *Введение.* XIX век для Казахстана оказался периодом усиления интеграционных процессов с общеимперской государственной системой. Модернизация административно-правовой структуры XIX столетия переформатировала управление казахским краем. Постепенное включение казахского населения в политико-правовое поле Российской империи трансформировали и налоговую систему, данный процесс завершился во второй половине XIX века. *Цель и задачи исследования* – изучить систему взываний налогов и сборов в Уральской и Тургайской областях в XIX веке, которая в свою очередь непосредственно влияла на социально-экономическое положение казахского общества. Одной из важных задач стало рассмотрение вопросов фискальной политики в отношении торговцев, купцов и лавочников, которая в свою очередь, помогла раскрыть масштаб и динамику торговли, купеческого дела в Казахском крае. *Результаты.* Включение казахского населения в систему имперской фискальной политики, являлось вариативным механизмом осуществления интеграционных экономических процессов государства. В статье на основе анализа нормативных актов, отчетов специальных комиссий по контролю налоговых сборов и других источников документов, рассматривается эволюция налоговой системы

Российской империи в Казахской степи, предоставляется описание разновидностей налоговых повинностей в Уральской и Тургайской областях в XIX в. Изменения в налоговой системе показывает, что казахи начали постепенно «включаться» в функционирующий государственный строй. Изучение социально-экономического характера налогообложения позволило обнаружить динамику товарооборота и торговых операций, а также трансформацию такого социального слоя как купечество. *Выводы.* В рассматриваемое время можно проследить трансформацию кочевого способа хозяйства, изменение и расширение хозяйственных занятий казахов под влиянием проводившейся фискальной политики. Изучение налоговой политики царизма важно и с точки зрения того, что в данный период доминирующая ее денежная форма влияла на преодоление замкнутости натурального хозяйства кочевников.

Ключевые слова: Налоги, фискальная политика, торговля, купечество, ярмарка, базарная торговля, лавочная торговля, Уральская область, Тургайская область

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Роль купечества в трансформации социокультурного пространства Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв.» (регистрационный номер AP14871281).

Для цитирования: Ерменбаева Г.К., Нурбаев Ж.Е., Султангазы Г.Ж. Система взысканий налогов и сборов в Оренбургском крае в XIX веке // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 504–518. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_504-518

Introduction

The first half of the 19th century represents a decisive stage of the colonial offensive of tsarist Russia on Kazakhstan. The economic enslavement of the Kazakh people by tsarism was carried out in the forms of: the rejection of the best lands in the linear strip from the local population, the development of nonequivalent, unequal trade, with the provision of a number of advantages to Russian merchants, the establishment of a new system of taxes and fees, the cultivation of nomadic life in one part of society, promoting the development of some elements of agriculture and settlement in another. Tax policy was one of the regulators of economic relations and formed the core of the colonialism of the Russian Empire in the Kazakh steppe.

Taxes in specifically historical conditions were a materialized form of direct relations between the Russian administration and the Kazakh steppe and were adjusted by the taxonomy of the stadium and intra-organizational development of Kazakh society, and, in turn, had the opposite effect on its development.

Materials and methods

The study is based on a wide source material, including legislative acts on the administrative and command division of Kazakhstan ("The Complete Collection of Laws of the Russian Empire" (TCCL RE)), archival documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), the State Archive of the Orenburg region (SAOR). The materials of the population censuses were analyzed, which made it possible to clarify the number of the population, the territories of its nomadism. The reports of special commissions that reviewed the collection of taxes, rules for residents living beyond the Orenburg line, correspondence of sultans-rulers, remote and village chiefs with the Orenburg administration, reports of the Orenburg Border Commission on the management of Kazakhs and other documents were studied.

A large number of normative acts of various legal force reflecting the imperial legal policy towards Kazakhstan, including legislative acts on the introduction of the Russian tax system are analyzed in the works of the Kazakh historian G.E. Otepova (Otepova, 2012: 103–114).

The theoretical and methodological basis of scientific work was made up of well-known principles such as historicism, consistency, objectivity. Dialectical, comparative-historical, descriptive, statistical methods were used. The authors aspired to combine a functional approach with an evolutionary one, which made it possible to define the essential characteristics of subjects and objects of taxation, to trace the transformation of given categorical phenomena over time.

Discussions

Some topics of socio-economic and political development of Kazakhstan, including the tax burden in

Kazakhstan, were reflected in the works of pre-revolutionary authors. Military orientalist and historian M.A. Terentyev, proceeding from the fact that as a result of administrative reforms carried out in the 60-90s of the 19th century, the Kazakh lands were declared state property, considers the household tax as a result of state land ownership: "Of all the duties of Russian citizenship, they were clearly aware of only one – namely, the payment of the household tax, which they considered it as a rent payment for the right to use pastures on state land" (Terentyev, 1874: 8).

There were a limited number of printed publications on trade with Kazakhs of the Younger and Middle Zhuzes and on measures to influence the replenishment of the state treasury in the 19th century. The well-known generalized work of A. Levshin, where there is an information about trade and goods circulating between Russia and Kazakhstan (Levshin, 1996: 348), Nebolsin's article "On trade between Russia and Central Asia" in the notes of the Imperial Russian Geographical Society (Nebolsyn, 1855: 442), a special chapter on trade with Kazakhs of the Orenburg Department under the title "trade industry" in the work of L. Meyer's "Materials for the Geography and Statistics of Russia", published in 1865 (Meyer, 1865: 382), and A. Dobrosmyslov's solid historical work "Trade in the Turgai region", exhaust almost all the literature on this period (Dobrosmyslov, 1899: 136-144). However, by the end of the 19th - beginning of the 20th century, there are works that are characterized by the study of trade and fiscal policy and coverage of the whole of Kazakhstan and the Central Asian region.

A significant contribution to the study of the tax policy of the Russian government was made by the works of Soviet researchers in the field of economic history A.P. Pogrebinsky (Pogrebinsky, 1960: 291–300), A.I. Bukovetsky (Bukovetsky, 1962: 144). The most interesting are the works of N.E. Bekmakhanov (Bekmakhanov, 1980: 279), E.E. Tazhibayev (Tazhibayev, 1971: 60), N.E. Masanov (Masanov, 1984: 24), devoted to the history of the household tax of the middle of the 19th century. The authors made available to the scientific community new source data that allowed to comprehend some issues of the tax policy of the Russian government and the role of officials of the Kazakh society in the implementation of this policy.

Modern historiography has made a significant contribution to the study of the socio-economic and political development of the region, having developed and used new, scientifically profound methods and approaches to the problem under consideration. Researchers B.M. Abdrakhmanova (Abdrakhmanova, 1998), G.S. Sultangaliyeva (Sultangaliyeva, 2014), G.B. Izbasarova (Izbasarova (a), 2018) consider the issues of the tax system within the framework of the analysis of the policy of the Russian Empire in the Kazakh steppe in the XVIII–XIX centuries, the transformation of traditional Kazakh society under the influence of reforms of the first half of the 19th century.

The created model of taxation of the Kazakh society, according to researcher Yu.A. Lysenko, differed from other regions of the empire and was distinguished by a liberal character. Analyzing tax system of Kazakhs, the researcher concludes that the volume and size of taxation of Kazakhs, as well as other "foreigners" of the Russian Empire, were less than the Russian peasantry's, which put them in a more privileged position (Lysenko, 2013: 176–183). Considering the formation of the financial and tax authorities of the Turkestan Governor General from the moment of its creation in 1867 to the revolutionary events of 1917, Yu. Lysenko draws attention to the government course aimed at increasing the profitability of the region, which required improving the structure, functionality and efficiency of tax institutions of the Turkestan Governor General (Lysenko, 2020: 2678).

Researcher R.Y. Pochekeyev considers tax reform as a direction of frontier modernization of the "national outskirts" of the Russian Empire. One of the important features of the frontier, according to the American historian F.J. Turner, is its mobility, the gradual advance of the conditional border of the state into new territories (Turner, 2009). This concept, used to study regions in the history of which colonization played a significant role, allows us to study more deeply the history of peoples who found themselves at different times in the frontier zone. R.Yu. Pochekeyev believes that the evolution of the Russian tax system in Kazakhstan is not only a reform in the field of budget strategy in relation to nomadic peoples, but to a greater extent large scale transformations in the context of general modernization processes in the empire (Pochekeyev, 2013: 174–190).

Analyzing the administrative practices of Russia in relation to regional transformation in the Steppe in the period from the 18th to the middle of the 19th century, researcher D.V. Vasilyev believes that their main goal was the full integration of Kazakhstan with the entire empire. Highlighting three different administrative

models: Orenburg, Siberian and the Internal Horde model, the nature of Russian-Kazakh relations in the Zaural'skaya Horde defines more as trusting (Vasilyev, 2015: 65–82). He also believes that the Russian government, when deciding the issue of the administrative-territorial structure of the Central Asian possessions, prioritized the principle of political expediency: management of Kazakh regions (Vasilyev, 2018: 19).

According to Professor Andreas Kappeler, the Russian government not only did not create advantages for the Russian peasantry, but often allowed them to have a worse economic and legal situation compared to the "foreign" population (Kappeler, 2000: 344). The American scientist and economist Martin Spechler comes to similar conclusions that the regions on the periphery of the empire had relative advantages in terms of development compared to the central regions of Russia due to tax benefits (Spechler, 1989: 448–464).

Results

The first period of the stay of part of the Kazakh lands in the Russian Empire was characterized by the preservation of the traditional form of taxation. Kazakhs paid *yasak*, a common type of taxes among the nomads of the Eurasian continent. Despite the fact that the government aspired to create a State with administrative, social and legal homogeneity, the specific features of the regions pushed the center to take into account its national and regional characteristics.

Gradually, the traditional *yasak* was replaced by a fixed housing fee. Comparing *yasak* tax with household tax, Kazakh scientist Shokan Valikhanov preferred the first. He believed that the housing fee was wrong and burdensome for the Kazakhs of the Zaural'sk regions (Valikhanov, 1985: 104).

Kazakhs of the Orenburg department have been paying a household tax of 1 ruble 50 kopecks in silver per year since 1837. Emperor Nikolay I authorized the collection of the household tax on January 4, 1835, 2 years before its actual introduction. It was "most highly commanded": "... Nevertheless, the money that can be received under the mentioned collection from the Kyrgyz should be kept separately from all other amounts in the Border Commission and used with the Highest permission ..." (CSA RK. F. 4. I. 1. D. 3277. Pp. 162 t.). The unit of taxation was a very abstract quantity – a house, which meant any dwelling of Kazakhs, whether temporary or permanent, portable or non-portable, poor or rich. So, in 1837, a tax of 23,259.67 rubles was collected from 25 thousand houses. In 1844, these figures amounted to 59 thousand houses and 87,873.03 rubles of tax (CSA RK F. 4. I. 1. D. 2810. Pp. 45–47).

According to the "Approved opinion of the Committee of Asian Affairs regarding the transformation of the administration of the Orenburg Region" in 1824, the territory beyond the Urals, called the Zaural'sk Horde, was divided into three parts – Western, Eastern and Middle. Despite the prohibitions of unauthorized migrations, the Kazakhs constantly moved from one part to another, which made it difficult for the sultans-rulers to establish the exact number of houses, the number of inhabitants in the part entrusted to them and to determine the places of nomads.

The regulation "On the Management of the Orenburg Kirghiz" of 1844 systematized taxation in the region. The following types of income from Kazakhs were established: a) a poster fee of 15 kopecks in silver per month for tickets issued to Kazakhs who are employed by linear and internal residents, as well as those who are outside their permanent places of residence; b) collection of penalty money for overdue tickets of 30 kopecks in silver for each month; c) a housing fee of 1 ruble 50 kopecks in silver per year from each household.

The money collected for the tickets was sent to the maintenance of the Orenburg Neplyuev School. The penalty money was used for writing materials, and also entered into the newly established pension capital. "The household collection is under the exclusive jurisdiction of the Ministry of Foreign Affairs, according to the Asian department, and expenses from it are made only with the highest permission, according to the report of the Minister of Foreign Affairs" (Materials on the history of the political system of Kazakhstan, 1960: 227).

However, it should be noted that an inaccuracy was made in the "Regulation" of 1844, which was used by tax collectors. In particular, the "Regulation" says that the housing fee is 1 ruble 50 kopecks in silver per year from the house. The officials involved in collecting taxes understood this literally and took 1 ruble 50 kopecks from each house, although it was meant that this fee should be multiplied by the number of houses and the entire amount received should be spread out depending on the degree of welfare of the taxpayer.

Vice-director of the Asian Department, State Councilor N.I. Lyubimov, after familiarizing himself with the socio-economic state of the Kazakhs, shared the fact that from now on poor Kazakhs pay the household tax on

a par with the richest, which means 1 ruble 50 kopecks in silver per year from the house. Therefore, poor Kazakhs sometimes sell their last property in order to pay the tax required from them (Materials on the history of the political system of Kazakhstan, 1960, 229).

According to paragraph 84 of the Regulations "On the management of Orenburg Kirghiz", the collection of household taxes was entrusted to representatives of local authorities: "Household collection is made by Kyrgyz remote chiefs and village chiefs and delivered to the commission in the manner prescribed for this" (Materials on the history of the political system of Kazakhstan, 1960: 224).

The procedure for collecting the tax was defined as follows: "To prevent abuses during this collection, the Border Commission supplies remote and village chiefs with printed blank receipts in Russian and Tatar signed by one of the advisers with the seal of the commission attached, for issuing these to Kyrgyz who have deposited money, and cord books for the note of these receipts" (Materials on the history of political building of Kazakhstan, 1960: 229). The sultans-rulers were instructed by themselves and through "trusted and experienced Horde members to monitor the correctness of this collection" (CSA RK. F. 4. I. 1. D. 389. P. 38).

In the early years, as the household tax was introduced, their collection was accompanied by strict control so that there were no cases of hiding of houses: "... For the indication of each hidden house from the collection of it, 1 ruble 50 kopecks in silver and award money are issued for receiving by the discoverer secretly from the fellows and his local boss" (CSA RK. F. 4. I. 1. D. 437. P. 9). The reporting of officials was carried out strictly according to the number of issued and then returned receipts. If the amount of tax was not provided according to the number of receipts, the difference was calculated at the expense of the money collector. In case of embezzlement or concealment of the collected cash, the responsible persons were relieved from the position and brought to correctional punishment (CSA RK. F. 4. I. 1. D. 437. Pp. 51–52 t.).

The reports of the special commission note the facts of abuse of officials, endless illegal extortion in all parts of the Zaural'sk Horde. An official of special assignments under the chairman of the Orenburg Border Commission, F.M. Lazarevsky, who was sent in 1848 to check the correctness of tax collection, could not find out how much taxes were collected in each clan, since in a well-known department, for example, it was collected not by one or several authorized persons, but by everyone who had some power. According to F.M. Lazarevsky, the household collection was to be collected by the chiefs of the villages under the closest supervision of the distant chiefs on the line and the ancestors in the steppe. Therefore, F.M. Lazarevsky suggested that it was necessary to indicate in the receipts each house that paid the housing fee, and show exactly from "whose house the money contribution was made" (Izbasarova (a), 2018: 120).

In 1850, F.M. Lazarevsky, together with the sultan-ruler M. Baymukhamedov, were sent to the Western part of the Zaural'sk Horde to collect information about the number of houses. It turned out that 14 steppe clans were nomadic in this part, amounting to 22,548 houses, i.e. 10,886 more houses than shown by the sultan-ruler in 1849. The inspectors explained the identified shortage, firstly, by the incorrect tax collection system existing in some clans, according to which the layout in one or another department was at the full discretion of local chiefs; secondly, a significant part of the houses belonging to the sultans-rulers, their relatives and Tolenguts, biyas and tax collectors did not pay taxes at all. Thirdly, numerous collectors concealed significant amounts of money collected (Ermenbayeva, 2007: 8–15).

In the early 50s, the Border Commission "ordered that all Kyrgyz wintering in mud huts and dugouts be charged with the established household tax." On January 20, 1854, the order of V.A. Perovsky stopped the discussion between the Border Commission and the Kazakh aristocracy "... to collect the established household tax of 1 ruble 50 kopecks in silver from each dwelling, without entering into any proceedings - whether this is a house, a dugout, a mud hut, or something else, whether the owner of that dwelling, at the onset of another season, moves to another dwelling, whether he leaves any of the people or cattle in the old one, or simply the former dwelling remains empty, if only it was located within the steppe and belonged to some Horde" (CSA RK. F. 4. I. 1. D. 3657. Pp. 3–3 t.).

It was allowed to collect taxes both in monetary terms, but also with cattle or one ram from a house, with the condition that the tax collectors themselves would be engaged in the sale of livestock and would pay the tax with money. The foremen-collectors were not slow to take advantage of this permission, since such a cattle tax brought good benefits. If, as a tax, one ram was equivalent to 1 ruble 50 kopecks in silver, then in the linear territories the average price of one ram increased by 5 times. The difference from the sale was in favor of

the tax collectors. Therefore, foremen and border guards were engaged in collecting the household tax (Masanov, 1980: 18).

The data on the collection of the household tax in the middle of the 19th century show that with the increase in the tax, arrears also grew. So, if in 1853 the annual household tax amounted to 123,095 rubles, in 1862 this amount amounted to 232,092 rubles, arrears increased from 2,697 rubles in 1853 to 17,166 rubles in 1862 (Materials for Geography and Statistics of Russia, 1865: 267).

Table 1. Collection of the household tax

Year	1853	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862
Household tax (rubles)	123,095	118,379	159,891	170,689	189,782	196,963	212,217	221,543	232,092
Arrears (rubles)	2,697	8,912	30,179	8,082	16,279	4,214	31,482	24,321	17,166

Lieutenant Colonel of the General Staff L. Meyer, under whose leadership "Materials for geography and statistics of Russia collected by officers of the General Staff. The Kirghiz steppe of the Orenburg Department" was compiled, notes that "this tax is not very burdensome for the people; otherwise, with the imperfection of the method of collection, as we already know, it could not come in such an ever-increasing proportion" (Materials for Geography and Statistics of Russia, 1865: 268).

The appearance of the ticket fee at the beginning of the 19th century in Russia is associated with the need to control internal and external migration processes. On August 12, 1820, a levy was introduced from Kazakhs who were hired as workers to residents of the Orenburg border line. It was commensurate with the term of employment, if the employee arrives for one year, then pays 6 rubles, if for one month, then 50 kopecks. The collected amount was intended for the fund of the Asian Neptyuev School (Kazakh-Russian relations, 1964: 185).

At the same time, the Kazakhs were allowed to live either outside the border of the border line, or at the homes of those residents to whom they were hired as workers (SAOR. F. 6. I. 10. D. 3242. P. 3). Also, Kazakhs were forbidden to voluntarily move to the steppe and back to the line until the end of the terms of employment (SAOR. F. 6. I. 10. D. 6653. Pp. 22 t.–23).

The situation changed after the adoption of the "Regulations" of 1844, where it was noted that "The collection of money for tickets issued to Kyrgyz workers, or the so-called poster collection, is carried out on the line by the chiefs of the villages and delivered through the regimental boards of the Orenburg and remote management of the Ural army to the Border Commission by mail. The Border Commission transfers the collected money every four months, by affiliation, to the military department" (Materials on the history of the political system of Kazakhstan, 1960: 208). Tickets were issued on the letterheads of the Regional Board by the chiefs of the line points and were of 2 types: for absences, i.e. issued into the hands of a Kazakh, and a work ticket, issued to the owner who hired the Kazakh; this latter is issued at the same time a label. The fee for these tickets was 15 kopecks per month and was issued within a period of 1 month to a year. For the delay of the ticket, 3 kopecks were charged for each day, 30 kopecks for the month, counting for 1 month everything that was more than 3 days. For the maintenance of an employee without a ticket in the 1st month, 30 kopecks were charged from the owner, in the 2nd - 5 kopecks per day and for the following – 10 kopecks per day. The owner of the employee was responsible for the delay of the ticket, or, with a ticket for absence, the Kazakh himself, and if he is insolvent, then the authorities who issued the ticket. The poster collection fluctuated within different limits: in 1820, Kazakh workers were issued tickets for 11,761 rubles 50 kopecks, in 1837 – 13,130 rubles, in 1840 – 17,800 rubles, in 1842 – 15,117 rubles, in 1847 – 13,821 rubles. (Shakhmatov, 1957: 64).

Data on ticket collection and penalties for delay for 1853–1862 (Materials for Geography and Statistics of Russia, 1865: 267).

Table 2. Data on ticket collection and penalties for delay for 1853–1862

Years	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862
Ticket fee and penalties for delay (rubles)	45,446 rubles	43,099 rubles	40,316 rubles	39,248 rubles	47,221 rubles	47,298 rubles	49,951 rubles	45,213 rubles	48,014 rubles	47,520 rubles
	68 kopecks	45 ¼ kopecks	74 ¾ kopecks	99 ½ kopecks	93 ½ kopecks	42 kopecks	27 ¼ kopecks	47 ¼ kopecks	29 ½ kopecks	42 ½ kopecks

Every year there were more and more Kazakhs who were hired for various jobs behind the line. In some farms, especially on the Lower Ural line, which traded cattle, there were up to 100 or more of them. Guryev Cossacks hired Kazakhs to help in fishing in the Caspian Sea (Military Statistical Review, 1847: 158). On this occasion, Staff Captain Aitov, the trustee of the Kazakhs in Orenburg city, wrote to the Orenburg Border Commission on September 30, 1851: "Kyrgyz people of insufficient condition to support themselves are hired as workers. These Kyrgyz belong to all those clans and branches that migrate along the line. But it is impossible to calculate exactly how many of them stay in the workers every year, especially since the stay of workers is unstable and for the most part short-lived, so that one Kyrgyz sometimes stays in the workers of different masters several times a year. However, Kyrgyz people are hired more during grain cultivation, harvest and haymaking than at other times. Kyrgyz workers are employed by linear residents in all those economic occupations that are performed by linear residents, receiving a fee from one ruble to two silver per month" (Shakhmatov, 1957: 64).

The "Comparative statement on the money collected from the Kyrgyz for nomadism" for 1842 and 1843 contains information about the places of nomadism of the Kazakhs of the Orenburg department. So, according to the data of 1842, most of the Kazakhs were in the Ust-Uy, Orsk, Zverinogolovsk fortresses. According to this source, Kazakhs migrated in 143 places (CSA RK. F. 4. I. 1. D. 2085. Pp. 1–5).

After studying the state of the Kazakh steppe, the official of special assignments, F.M. Lazarevsky, in his report proposed to amend the "Regulation" of 1844 regarding the poster collection. He considered it convenient to separate the workers' tickets from the tickets "for absences from their homes", since the Kazakhs had to first take "a certificate from their Horde authorities that there are no obstacles to leaving the Horde and then go to the line chief to get a ticket" (Izbasarova, 2018: 119).

The imperfect system of taxation of the population of Kazakhstan was the reason that the Steppe Commission, created in the 60s of the 19th century to develop a project on the management of the Steppe and Turkestan territories, established a housing fee of 3 rubles per year from a house as the main tax from the Kazakh population (Pochekayev, 2013: 182). And the ticket fee was replaced by a passport fee (Oteпова, 2016: 103–114). The passport fee was charged for the production of this document and was the same throughout the empire 50 kopecks. This tax was paid in cases when it was necessary to leave a permanent place of residence and guaranteed unhindered movement across the territory of the empire and beyond.

In addition to the taxation system of the Kazakh population, the issues of fiscal policy in relation to merchants and shopkeepers are very interesting. After the accession of the Younger Zhuz to the empire, the Russian government took measures to trade with the Kazakh nomads. According to A. Levshin, the Kazakhs did not conduct any permanent trade with the Russians, and were known to them only by their raids (Levshin, 1996: 132).

Orenburg was chosen as the main place for trade. Trade here developed so rapidly and was so profitable that the Board of Foreign Affairs in the middle of the 18th century allowed not only European, but also Asian merchants to travel to Moscow for goods.

The government, taking care of the development of trade with the Kazakhs, at the same time tried to benefit from the introduction of customs duties.

One of the significant problems in trade up to the middle of the 19th century was the frequent looting of trade caravans from the Kazakh side. To solve this problem, it was proposed to build fortresses where caravans could have shelter and receive cover for further travel. Customs offices, customs outposts and guards were established on the border with the steppe. In addition, merchant caravans going from Orenburg to Central Asia and back were accompanied by an armed convoy.

Despite the frequent attacks and robberies on the part of the Kazakhs, especially in the border, linear territories, trade compensates for all losses and makes their neighborhood very profitable. The reasons for this, according to A. Levshin, are as follows: 1) the variety and plenty of manufactured products sold by Russia, and those that are mostly not exported abroad; 2) Russia's need for cheap raw materials obtained from Kazakhs; 3) measures taken by the government to spread trade; 4) benefits that extend to a large number of people; 5) vast spaces where bargaining with Kazakhs is carried out and enriches border residents (Levshin, 1996: 134).

Trade with the Kazakhs of the Younger Zhuz until the 70s of the 19th century was almost exclusively focused on the Orenburg line and was exclusively barter, since the Kazakhs at that time did not have banknotes. And the exchange unit of the Kazakhs was a one-year-old ram (Dobrosmyslov, 1985: 59–60).

The goods that were exported from the Kazakh steppes, with the exception of bread, were of the same type – these are livestock products, sheep, horses, cattle, camels, goats, their wool and skins, skins of wild animals, felt, sheepskin coats, saiga antlers, etc. The Kazakh population from Russia received a variety of things made of iron, cast iron and copper, for example, boilers, saddle accessories, thimbles, needles, scissors, knives, axes, scythes, locks, etc. In addition, various textile products, velvets, brocade and silk fabrics, braids, scarves, ribbons, knobs, chests, beads, mirrors, whitewash, rouge, flour, etc.

Trade with Kazakhs was beneficial both for Russian merchants and for the Russian government. The benefits of Russian trade with the Kazakhs will be especially clear if we take into account Levshin's perfectly fair remark that all the goods that were exchanged with the Kazakhs were Russian and most of them did not go anywhere except to the steppe. Of course, A. Levshin, out of patriotic feelings, keeps silent that this product was of the lowest quality and mostly worthless, but nevertheless he says: "And who would take from us all those goods that we are now releasing to them?"

The absence of trade markets in the Zaural'sk steppe made Kazakhs dependent on small traders living on the line. In order to eliminate this inconvenience, the Orenburg Governor-General N.A. Kryzhanovsky in 1867 for the first time raised the issue of opening a fair in such a way that merchants coming to the first nearest fair to the line could then, at the end of a certain period for this fair, move with their goods to another and thus move from one fair to another. The first fair in the Zaural'sk steppe was opened in 1867 on the Kazybek tract on the Uil River of the Ural region.

Since 1870, the dates of fairs in the Aktobe and Irgiz fortifications of the Turgay region have been approved. On February 15, 1871, a monetary fee was established from cattle sold at fairs at the Aktobe and Irgiz fortifications of the Turgai region. To cover the costs of managing fairs, for the establishment of police supervision and for the formation of the capital of urban settlements, 1 kopeck was charged from each sheep sold, 3 kopecks for cattle, 5 kopecks for horses and 10 kopecks for camels in silver (CCL RE, 1871: 49255).

In addition to fair trade, with the growth and development of cities, such types of trade as market and shop appeared. In addition, the delivery trade was widespread in Kazakh villages.

About the size of the internal permanent trade in the Turgay region, you can get some idea from the information about the number of documents selected annually by different persons for the right to trade.

The table compiled on the basis of information available in the Military Governor's appendices to the Most Comprehensive Reports from 1884 to 1894 provides the following data (Dobrosmyslov, 1899: 111–239):

Table 3. Taxable documents for 1884 and 1894

1884		1894	
Taxable documents	Number	Taxable documents	Number
Certificates of the 1st Guild	3	Certificates of the 2nd Guild of the 5th class per annum	99
Certificates of the 2nd Guild	37	Certificates of the 2nd Guild of the 5th class of semi-annual	3
Certificates for small bargaining	32	Certificates of small bargaining of the 5th class per annum	127
Certificates for the delivery bargaining	27	Certificates of small bargaining of the 5th class of semi-annual	25
		Certificates of delivery bargaining of the 5th class per annum	170
		Certificates of delivery bargaining of the 5th class of semi - annual	11
		Certificates of peddling per annum	26
		Certificates of peddling semi - annual	2
		Certificates for clerks of the 1st class per annum	49

		Certificates for clerks of the 1st class of semi- annual	8
		Certificates for clerks of the 2nd class per annum	115
		Certificates for clerks of the 2nd class per annum	16
		Tickets of the 1st Guild of the 5th class per annum	3
		Tickets of the 2nd Guild of the 5th class per annum	121
		Tickets of the 2nd Guild of the 5th class of semi-annual	14
		Tickets of small bargaining of the 5th class per annum	176
		Tickets of small bargaining of the 5th class of semi- annual	54
		Tobacco patents per annum	84
		Tobacco patents semi - annual	8
Total	99	Total	1111

Thus, from these data we can see that the number of documents and their assortment selected by merchants and traders has increased more than 10 times in 10 years.

Conclusion

Among the huge number of transformations of the 19th century in the socio-economic and political spheres, the importance and qualitative impact on the life and economy of Kazakhs should be highlighted tax reform. The new taxation system was introduced gradually, taking into account the degree of consolidation of the positions of the Russian Empire on the territory of Kazakhstan. If in the initial period of the accession of Kazakhstan, the yasak tax was only nominally established, by the middle of the 19th century, the types of various fees, duties and their number increased significantly. The natural form of the tax was gradually replaced by its monetary form.

In general, the dynamics of tax revenues shows their irregularity. The solvency of the Kazakh population decreased, which was accompanied by numerous chronic arrears, dissatisfaction of nomads with the imperfection of tax legislation. The new taxation system deepened social inequality and differentiation of Kazakh society.

The reforms of the second half of the 19th century finally completed and legislated the system of Russian taxation in Kazakhstan.

Analyzing the purpose of the Russian policy towards the Kazakhs, A. Kappeler concludes that the administrative and territorial administration of the region, fiscal policy and new land laws limited mobility, undermined the subsistence and pasture economy of the Kazakhs (Kappeler, 2000: 140).

Fiscal policy also covered the sphere of trade, the income from which increased from year to year and replenished the state treasury. Through the development of trade relations between the European part of Russia and the Kazakh steppe, the problems and prospects of the penetration of Russian capital into Kazakhstan are considered. Information is given about the documents, their number and varieties, through which merchants and traders were granted the right to trade in Kazakhstan.

Sources

- CCL RE — The complete collection of the laws of the Russian Empire, 1871
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries. Collection of documents and materials. – Alma-Ata: Nauka, 1964. – 573 p. (In Rus.)
 Materials on the history of the political system of Kazakhstan. Alma-Ata, Volum 1. 441 p. (In Rus.)
 SAOR — State Archive of the Orenburg region

Источники

- ГАОО — Государственный архив Оренбургской области
 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. 573 с.
 Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата, 1960. Т. 1. 441 с.
 ПСЗ РИ — Полное собрание законов Российской империи, 1871
 ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abdrahmanova, 1998 — *Abdrahmanova B.M.* (1998) *Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX v.* [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the XIX century]. Astana: Poligrafiya, 1998. 136 p. (In Russ.)
- Bekmahanova, 1980 — *Bekmahanova N.E.* *Formirovanie mnogonatsionalnogo naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii* [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan]. Moscow: Nauka, 1980. 279 p. (In Russ.)
- Bukovetskiy, 1962 — *Bukovetskiy A.I.* *Finansovo-nalogovaya politika tsarizma v kolonialnykh okrainakh Rossii* [Tsarism financial and tax policy in the colonial outskirts of Russia]. *Istoriya SSSR*. 1962. No. 1. Pp. 142–156. (In Russ.)
- Valihanov, 1985 — *Valihanov Ch.* *Sobranie sochineniy v pyati tomah* [Collected works in five volumes] Vol. 4. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetsoj enciklopedii, 1985. 468 p. (In Russ.)
- Vasil'ev, 2015 (a) — *Vasil'ev D.V.* *Rossiya i Kazahskaya step' v pervoi polovine XIX veka: administrativnoe modelirovanie prostranstva* [Russia and the Kazakh Steppe in the first half of the XIX century: administrative modeling of space]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2015. No. 4(6). Pp. 65–82. (In Russ.)
- Vasil'ev, 2018 (b) — *Vasil'ev D.V.* *Administrativno-territorial'noe delenie Aziatskoj Rossii: diskussiya 1860–1887 gg.* [Administrative-territorial division of Asian Russia: discussion in 1860–1887]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*. 2018. No. 51. Pp. 13–20. (In Russ.)
- Voenno-statisticheskoe obozrenie, 1847 — *Voenno-statisticheskoe obozrenie*. Vol. 14. Part 3. *Zemli Kirgiz-kaysakov Orenburgskogo vedomstva* [Lands of the Kirghiz-Kaisaks of the Orenburg Department]. Sankt-Peterburg: Tip. Dep. Gen. shtaba, 1847. 158 p. (In Russ.)
- Dobrosmyslov, 1985 — *Dobrosmyslov A.* *Skotovodstvo v Turgajskoj oblasti.* [Cattle breeding in the Turgay region]. Orenburg: Tipografiya N.N. Zharinova, 1985. Pp. 59–60. (In Russ.)
- Dobrosmyslov, 1899 — *Dobrosmyslov A.* *Torgovlya v Turgajskoj oblasti. Istoricheskie svedeniya* [Trade in the Turgay region. Historical information]. *Pamyatnaya knizhka Turgajskoj oblasti 1899 goda. Izdanie Turgajskogo Statisticheskogo Komiteta*. Orenburg: Tipografija P.N. Zharinova, 1899. Pp. 136–144. (In Russ.)
- Ermenbaeva, 2007 — *Ermenbaeva G.K.* *Kibitochnyy nalog kazahov Orenburgskogo vedomstva v pervoy polovine XIX veka* [Kibitka tax of the Kazakhs of the Orenburg department in the first half of the nineteenth century]. The «Baytursynov readings-2007» republican scientific and practical conference proceedings. Kostanay: A. Baytursynov Kostanay State University, 2007. Pp. 47–52. (In Russ.)
- Izbasarova (a), 2018 — *Izbasarova G.B.* *Kazahskaya step' Orenburgskogo vedomstva v regional'noj politike Rossijskoj imperii v XIX v.* [The Kazakh Steppe of the Orenburg Department in the regional policy of the Russian Empire in the XIX century]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*. 2018. No. 427. Pp. 118–124. (In Russ.)
- Izbasarova (b), 2018 — *Izbasarova G.B.* *Kazahskaya step' Orenburgskogo vedomstva v imperskih proektah i praktikah pervoy poloviny XIX veka* [The Kazakh Steppe of the Orenburg Department in imperial projects and practices of the first half of the XIX century]. Moscow: IP Lysenko A.D. PRESS-BOOK.RU, 2018. 484 p. (In Russ.)
- Kappeler, 2000 — *Kappeler A.* *Rossiya – mnogonatsionalnaya imperiya* [Russia is a multinational empire]. Moscow: Tradiciya - Progress-Tradiciya, 2000. 344 p. (In Russ.)
- Levshin, 1996 — *Levshin A.* *Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej.* [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.)
- Lysenko, 2013 (a) — *Lysenko Yu.A.* *K voprosu o nalogovoy politike Rossijskoj imperii v otnoshenii kazahskogo obschestva* [On the issue of the tax policy of the Russian Empire in relation to the Kazakh society]. *Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Istoricheskie nauki*. 2013. No. 2. 176–183 pp. (In Russ.)
- Lysenko, 2020 (b) — *Lysenko Yu.A.* *Evolyuciya struktury finansovo-nalogovykh organov Turkestanskogo general- gubernatorstva (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.)* [Evolution of the structure of the financial and tax authorities of the Turkestan Governor-General (second half of the 19th - early 20th centuries)]. *Bylye gody*. 2020. No. 4. Pp. 2671–2678. (In Russ.)

Masanov, 1984 — *Masanov N.E.* Problemyi sotsialno-ekonomicheskoy istorii Kazahstana na rubezhe XVIII-XIX vekov [Problems of the socio-economic history of Kazakhstan at the turn of the XVIII-XIX centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 p. (In Russ.)

Materialy` dlya geografii i statistiki Rossii 1865 — *Materialy` dlya geografii i statistiki Rossii*, sobranny`e oficzerami General`nogo shtaba. Kirgizskaya step` Orenburgskogo vedomstva. [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz Steppe of the Orenburg Department]. Sostavil General`nogo shtaba podpolkovnik L. Mejer. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie General'nogo shtaba, 1865. 382 p. (In Russ.)

Nebolsin, 1855 — *Nebolsin I.* Ocherki torgovli Rossii so Sredney Aziey [Sketches of Russian trade with Central Asia]. Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obschestva. Kn. X. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk, 1855. 442 p. (In Russ.)

Otepova, 2012 — *Otepova G.E.* Pravovyie osnovyi kolonizatsii Kazahstana [The legal basis of the colonization of Kazakhstan]. Pavlodar: PGPI, 2012. 229 p. (In Russ.)

Pogrebinskiy, 1960 — *Pogrebinskiy A.P.* Nalogovaya politika tsarizma v Sredney Azii v 1860–1880 gg. [The tax policy of tsarism in Central Asia in the years 1860–1880] Istoricheskie zapiski. 1960. No. 66. (In Russ.)

Pochekaev, 2013 — *Pochekaev R.Yu.* Evolyutsiya nalogooblozheniya v Kazahstane v XIX veke v kontekste frontirnoy modernizatsii [The evolution of taxation in Kazakhstan in the XIX century in the context of frontier modernization] Pravo. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki. 2013. No. 4. Pp. 174–190. (In Russ.)

Shahmatov, 1957 — *Shahmatov V.F.* K voprosu o rassloenii kazahskogo aula v pervoy polovine XIX veka [To the issue of stratification of the Kazakh aul in the first half of the XIX century]. Vestnik Akademii Nauk Kazahskoy SSR. 1957. No. 7. 64 p. (In Russ.)

Spechler, 1989 — *Spechler, M.* The Economic Advantages of Being Peripheral: Subordinate Nations in Multinational Empires. Eastern European Politics and Societies. 1989. Vol. 3. Pp. 448–464. (In Eng)

Sultangalieva, Dalaeva, Malikov, Tuleshova, 2018 — *Sultangalieva G.S., Dalaeva T.T., Malikov B., Tuleshova U.* Institut volostnyh v sisteme upravleniya Kazahskoj step'yu XIX – nachalo XX vv. [Volost Institute in the management system of the Kazakh steppe of the XIX – early XX centuries]. Monograph in documents. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 396 p. (In Russ.)

Tazhibayev, 1971 — *Tazhibayev E.* Vvedenie kibitchoy podati [Introduction of kubitka tax]. Historical sciences. Is. 1. Alma-Ata, 1971. 15 p. (In Russ.)

Terent`ev, 1874 — *Terent`ev M.A.* Statisticheskie ocherki Sredne-Aziatskoj Rossii [Statistical essays of Central Asian Russia]: Iz IV t. Zapisok Otdeleniya Statistiki Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk, 1874. p. 129. (In Russ.)

Terner, 2009 — *Terner Frederik Dzh.* Frontir v amerikanskoj istorii [The Frontier in American History]. Moscow: Ves' Mir, 2009. 304 p. (In Russ.)

Tolyibekov, 1971 — *Tolyibekov S.E.* Kochevoe obschestvo kazahov v XVII – nachale XX veka. (Politiko-ekonomicheskij analiz) [Nomadic Kazakh society in the XVII – early XX century. (Political and Economic Analysis)]. Alma-Ata: Nauka, 1971. 633 p. (In Russ.)

Литература

Абдрахманова, 1998 — *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX в. Астана: Полиграфия, 1998. 136 с.

Бекмаханова, 1980 — *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. М.: Наука, 1980. 279 с.

Буковецкий, 1962 — *Буковецкий А.И.* Финансово-налоговая политика царизма в колониальных окраинах России // *История СССР*. 1962. № 1. С. 142–156.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах Т.4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 468 с.

Васильев, 2015 (а) — *Васильев Д.В.* Россия и Казахская степь в первой половине XIX века: административное моделирование пространства // *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*, 2015. № 4(6). С. 65–82.

Васильев, 2018 (б) — *Васильев Д.В.* Административно-территориальное деление Азиатской России:

дискуссия 1860–1887 гг. // Вестник Томского государственного университета. История, 2018. №51. С. 13–20.

Военно-статистическое обозрение, 1847 — *Военно-статистическое обозрение*. Т. 14, ч. 3. Земли Киргиз-кайсаков Оренбургского ведомства. Сост. Ген. Штаба полковник Бларамберг. СПб.: Тип. Деп. Ген.штаба, 1847. 158 с.

Добросмыслов, 1985 — *Добросмыслов А.* Скотоводство в Тургайской области. Оренбург: Типография Н.Н. Жаринова, 1985. С. 59–60.

Добросмыслов, 1899 — *Добросмыслов А.* Торговля в Тургайской области. Исторические сведения // Памятная книжка Тургайской области 1899 года. Издание Тургайского Статистического Комитета. Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1899. С. 136–144.

Ерменбаева, 2007 — *Ерменбаева Г.К.* Кибиточный налог казахов Оренбургского ведомства в первой половине XIX века // Материалы республиканской научно-практической конференции «Байтурсыновские чтения-2007». Костанай: Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова, 2007. С. 47–52.

Избасарова, 2018 — *Избасарова Г.Б.* Казахская степь Оренбургского ведомства в региональной политике Российской империи в XIX в. // Вестник Томского государственного университета. История, 2018. № 427. С. 118–124.

Избасарова, 2018 — *Избасарова Г.Б.* Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. М.: ИП Лысенко А.Д. PRESS-BOOK.RU, 2018. 484 с.

Каппелер, 2000 — *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. М.: Традиция - Прогресс-Традиция, 2000. 344 с.

Левшин, 1832 — *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Лысенко, 2013 — *Лысенко Ю.А.* К вопросу о налоговой политике Российской империи в отношении казахского общества. // Известия Алтайского государственного университета. История. Исторические науки. 2013. № 2. С.176–183.

Лысенко, 2020 — *Лысенко Ю.А.* Эволюция структуры финансово-налоговых органов Туркестанского генерал-губернаторства (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Былые годы, 2020. № 4. С. 2671-2678.

Масанов, 1984 — *Масанов Н.Э.* Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.

Материалы для географии и статистики России, 1865 — *Материалы для географии и статистики России*, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Составил Генерального штаба подполковник Л. Мейер. СПб.: Главное управление Генерального штаба, 1865. 382 с.

Небольсин, 1855 — *Небольсин И.* Очерки торговли России со Средней Азией // Записки Императорского Русского Географического общества. Кн. X. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1855. 442 с.

Отепова, 2012 — *Отепова Г.Е.* Правовые основы колонизации Казахстана. Павлодар: ПГПИ, 2012. 229 с.

Погребинский, 1960 — *Погребинский А.П.* Налоговая политика царизма в Средней Азии в 1860-1880 гг. // Исторические записки, 1960. № 66.

Почакаев, 2013 — *Почакаев Р.Ю.* Эволюция налогообложения в Казахстане в XIX веке в контексте фронтальной модернизации // Право. Журнал Высшей школы экономики, 2013. № 4. С. 174–190.

Султангалиева Г.С., 2018 — *Султангалиева Г.С., Далаева Т.Т., Маликов Б., Тулешова У.* Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX – начало XX вв. Монография в документах. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 396 с.

Тажигаев, 1971 — *Тажигаев Е.* Введение кибиточной подати // Исторические науки. – Выпуск 1. Алма-Ата, 1971. С.15.

Терентьев, 1874 — *Терентьев М.А.* Статистические очерки Средне-Азиатской России: из IV т. Записок Отделения Статистики Императорского Русского Географического Общества. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1874. 129 с.

Толыбеков, 1971 — *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. (Политико-экономический анализ). Алма-Ата: Наука, 1971. 633 с.

Тернер, 2009. — *Тернер Фредерик Дж.* Фронтир в американской истории. Пер. с англ. М.: Весь Мир. 304 с.

Шахматов, 1957 — *Шахматов В.Ф.* К вопросу о расслоении казахского аула в первой половине XIX века // Вестник Академии Наук Казахской ССР. 1957. № 7. С. 64.

Spechler, 1989 — *Spechler, M.* The Economic Advantages of Being Peripheral: Subordinate Nations in Multinational Empires // Eastern European Politics and Societies. 1989. Vol. 3. Pp. 448–464.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 519–531, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_519-531

THE FAMINE OF 1921–1922 IN KAZAKHSTAN: EXPANDING THE RESEARCH PERSPECTIVE

Kapayeva Aizhan Tokanovna^{1*}, Asanova Saltanat Amirgalievna²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher

*Corresponding author

 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-7077-2298>. E-mail: saltasanova@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Kapayeva A.T., Asanova S.A., 2023

Abstract. *Introduction.* This article examines some aspects of the famine of 1921–1922. In Kazakhstan. In the course of studying this problem, the performers came to the conclusion that it was necessary to expand the chronological framework of the famine. Based on archival documents, the authors show that the authorities neglected the specific historical, socio-economic and national way of life of the indigenous people during the "modernization" of the region. *Goals and objectives.* The goal is to change the interpretation of the main events in the history of Kazakhstan in the Soviet period. As you know, the main content of the current stage of the study of the Soviet period consists in a certain expansion of the range of problems under consideration in all the inconsistency and complexity of the real historical paradigm of that time. *Results.* The total unity of the ideological concept of history, characteristic of the Soviet era, led to the fact that many aspects of history were hushed up or even banned, and some were interpreted from points of view that were completely opposite to reality. There are enough such phenomena and events in Soviet history, and the history of the famine of 1921–1922 certainly belongs to this series. Here, several aspects can be distinguished, which, of course, require a change in the research perspective in relation to certain aspects of this problem. These include a more precise determination of the chronological framework and extent of the spread of famine throughout the territory of the Kyrgyz Republic, and the determination of the specifics of the food policy pursued by the Soviet government. Of particular interest is the question of how the surplus appropriation and tax in kind affected the state of the nomadic economy of the Kazakh aul. *Conclusion.* The authors came to the conclusion that the famine in Kazakhstan did not end in 1922, it continued in 1924 in Akmolinsk, as evidenced by archival documents. The distribution area of famine is not limited to the western regions, as previously thought, it covered the Central, partly Eastern and Southern territories.

Keywords: Chronological framework, food requisition and tax in kind, famine, state policy, distribution area, starving provinces, confiscation, livestock farms, meat tax

For citation: Капаева А.Т., Асанова С.А. The famine of 1921–1922 in Kazakhstan: expanding the research perspective // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 519–531. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_519-531

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫН КЕҢЕЙТУ

Капаева Айжан Токановна^{1*}, Асанова Салтанат Амиргалиевна²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0002-7077-2298>. E-mail: saltasanova@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Капаева А.Т., Асанова С.А., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл мақалада Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың кейбір аспектілері қарастырылады. Осы мәселені зерттеу барысында орындаушылар аштықтың хронологиялық шеңберін кеңейту қажеттілігі туралы қорытындыға келді. Архивтік құжаттарға сүйене отырып, авторлар биліктің аймақты «модернизациялау» кезінде жергілікті халықтың нақты тарихи, әлеуметтік-экономикалық және ұлттық-тұрмыстық өмір салтының ерекшелігін елемегенін көрсетеді. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мақсаты – Кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихының негізгі оқиғаларын түсіндіруді өзгерту. Қазіргі таңда кеңестік кезеңді зерттеудің негізгі мазмұны сол кездегі нақты тарихи парадигманың барлық қарама-қайшылықтары мен күрделілігінде қарастырылатын мәселелер спектрінің белгілі бір кеңеюінен тұратындығы белгілі. Нәтижелері: Тарих ғылымында тоталитарлық идеологияның тұжырымдамасының жалпы бірлігі Кеңес дәуіріне тән тарихтың көптеген аспектілері айтылмады немесе тіпті тыйым салынған, ал кей тұстары мүлдем қарама-қайшы негізді түсіндірілді. Кеңес тарихындағы мұндай құбылыстар мен оқиғалар жеткілікті және бұл қатарға 1921–1922 жылдардағы ашаршылық тарихы жатады. Мұнда осы мәселенің жекелеген аспектілеріне қатысты зерттеу нысанын кеңейтуді қажет ететін бірнеше бағыттарды бөліп көрсетуге болады. Олардың қатарына Қырғыз Республикасының аумағы бойынша аштықтың таралуының хронологиялық шеңбері мен ауқымын неғұрлым дәл анықтау, Кеңес өкіметі жүргізіп отырған азық-түлік саясатының ерекшелігін айқындау жатады. Артық өнімді мемлекетке өткізу және азық-түлік салығының қазақ ауылының көшпелі шаруашылығының жай-күйіне қалай әсер еткені белгілі бір қызығушылық тудырады. Қорытынды: Архив құжаттарына сүйене отырып авторлар Қазақстандағы ашаршылық 1922 жылы аяқталмай, 1924 жылы Ақмолада да жалғасқан және аштықтың таралу аймағы тек Батыс аймақтармен ғана шектелмей, сонымен қатар Орталық, ішінара Шығыс және Оңтүстік аумақтарды да қамтыды деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Хронологиялық шеңбер, артық өнім және азық-түлік салығы, аштық, мемлекеттік саясат, таралу аймағы, аштыққа ұшыраған губерниялар, тәркілеу, мал шаруашылығы, ет салығы

Дәйексөз үшін: Капаева А.Т., Асанова С.А. Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық: зерттеу нысанын кеңейту // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 519–531 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_519-531

ГОЛОД 1921–1923 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: РАСШИРЕНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО РАКУРСА

Капаева Айжан Токановна^{1*}, Асанова Салтанат Амиргалиевна²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-7077-2298>. E-mail: saltasanova@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Капаева А.Т., Асанова С.А., 2023

Аннотация. *Введение.* Данная статья рассматривает некоторые аспекты голода 1921–1922 гг. в Казахстане. В ходе исследования данной проблемы исполнители пришли к выводу о необходимости расширения хронологических рамок голода. Опираясь на архивные документы, авторы показывают, что власть пренебрегла своеобразием конкретно-исторического, социально-экономического и национально-бытового уклада жизни коренного народа при «модернизации» края. *Цель и задачи исследования.* Цель – уточнение трактовки основных событий истории Казахстана советского периода начала XX в. Как известно, основное содержание современного этапа изучения советского периода, состоит в определенном расширении спектра рассматриваемых проблем во всей противоречивости и сложности реальной исторической парадигмы того времени. *Результаты.* Тотальное единство идеологической концепции истории характерное для советского времени привело к тому, что многие аспекты истории замалчивались или даже были запрещены, а некоторые интерпретировались совершенно с противоположной действительности точками зрения. Таких явлений и событий в советской истории достаточно, и к этому ряду, безусловно, относится и история голода 1921–1922 годов. Здесь можно выделить несколько аспектов, которые, конечно же, требуют изменения исследовательского ракурса в отношении отдельных положений данной проблемы. К их числу относятся более точное определение хронологических рамок и масштабов распространения голода по территории Киргизской республики, определение специфики проводимой советской властью продовольственной политики. Определенный интерес вызывает вопрос, как продрозверстка и продналог отразились на состоянии кочевого хозяйства казахского аула. *Заключение.* Авторы пришли к выводу, что голод в Казахстане не закончился в 1922 г., он продолжался и в 1924 г. в Акмолинске, о чем свидетельствуют архивные документы. Ареал распространения голода не ограничивается только западными областями, как считалось ранее, он охватил Центральные, Северные и частично Южные территории.

Ключевые слова: Хронологические рамки, продрозверстка и продналог, голод, государственная политика, ареал распространения, голодающие губернии, конфискация, скотоводческие хозяйства, мясной налог

Для цитирования: Капаева А.Т., Асанова С.А. Голод 1921–1923 годов в Казахстане: расширение исследовательского ракурса // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 519–531. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_519-531

Введение

Голод 1921–1922 гг. был известен широкой общественности, в том числе и международной. Зарубежные организации оказывали помощь в ликвидации голода. Однако объектом научного исследования он не был долгие годы. Начали исследовать причины и последствия голода лишь относительно недавно. Внимание ученых-историков Казахстана занимал голод 30-х годов, который унес жизни почти 2 млн. человек в Казахстане и о котором стало известно лишь в годы независимости. Историография данной проблемы имеет четко обозначенный своеобразный водораздел между историографией советского и постсоветского периодов. История голода в постсоветской отечественной историографии находится на стадии становления и развития. Изучение истории голода 20-х годов нельзя назвать самой популярной темой в советской историографии. Она освещалась в русле общего описания процессов социалистического строительства и причислялась к общей сумме трудностей, с которыми приходилось бороться молодой советской республике. Голод в большей степени рассматривался и причислялся к разряду стихийного бедствия. Для постсоветской историографии характерно признание, что голод – это следствие проводимой государственной политики. Социально-политические причины голода не освещались и не акцентировались.

Голод 20-х годов, так называемый первый казахстанский голод, стал предметом специального внимания казахстанских специалистов относительно недавно. Здесь прежде всего необходимо отметить работу Мусаева А.Б. «Голод в Казахстане 1921–1922 гг. и ликвидация его последствий», которую автор представил как учебное пособие; монография Смагуловой С. Ашаршылык қасреті (Мусаев, 2006. Смагулова, 2019). В статьях Козыбаевой М.М. (Козыбаева, 2021), Асановой С.А. (Асанова, 2022), Капаевой А.Т. (Капаева, 2021), Кудайбергеновой А.И. (Кудайбергенова и др., 2022), Гривенной Л.А. (Гривенная, 2022) исследованы разные аспекты голода 1921–1922 гг.

Большим вкладом является издание сборника документов «Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане» основной массив документов сборника представленных в нем основываются на материалах ЦГА РК (Голод в Казахстане ..., 2021). Целый ряд статей отечественных историков также затрагивают различные аспекты голода 20-х годов. Однако, в целом данная проблематика находится на стадии разработки увеличения масштабов исследовательского дискурса.

Материалы и методы исследования

Методологические подходы к изучению данной проблемы основываются на использовании традиционных для исторической науки методов системного анализа, историзма, диалектического единства и противоречивости исторических явлений и событий. Вместе с тем применялись и новые для современного гуманитарного знания способы методологического анализа, такие как междисциплинарный, состоящий в применении основных положений социальной антропологии и феноменологии, герменевтики.

Основными источниками стали документы архивов Акмолинской, Кустанайской, Актюбинской, Семипалатинской областей, которые помимо отчетной документации по выполнению распоряжений центра раскрывают сложность их реализации на местах. Особое внимание уделялось документам частного характера – телеграммам, письмам, докладным запискам, раскрывающим реальный механизм взаимоотношений новой власти и казахского народа в трагических условиях голода. Помимо казахстанских архивов, работа проводилась и в Российских архивах, в данной статье приводятся документы из Российского Государственного архива новейшей истории, касающиеся непосредственно голода 1921–1922 гг.

Результаты

Локализация голода первых лет советской власти территорией Западного Казахстана была характерна для советской историографии. Во всей обширной зарубежной и местной советской периодике голод 20-х годов именовался голодом в Поволжье. Большая часть Казахстана, как ареал широкого распространения голода не рассматривался, поскольку считалось, что в основном затронуты непосредственно граничившие с Поволжьем районы Западного Казахстана. Однако новое прочтение истории голода 1921–1922 годов в Казахстане связано и с тем обстоятельством, что последние изыскания

казахстанских историков, изучающих эти вопросы, указывают, что голодом был охвачен не только западный регион, но и центральный и северный. В ходе работы над проектом исследовательской группой были выявлены документы местных казахстанских архивов, которые свидетельствуют о более широком распространении голода по территории Казахстана.

В частности, отчеты представителей советской власти ясно свидетельствуют, что голод уже к осени 1921 года охватил практически большую часть территории Киргизской (Казахской) АССР. Об этом говорится в частности в докладе Киргизского Народного Комиссариата социального обеспечения «Помощь голодающим в КССР» за октябрь 1921, где отмечалось: «по имеющимся сведениям общее число голодающих по Республике выражается в сумме 1.569.000 человек, которые по губерниям распределяются следующим образом: 1. Оренбургская – 338.000 чел; 2. Уральской 415.000; 3. Букеевской – 190.000; 4. Актюбинской – 325.000; 5. Кустанайской 301.000» (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 358. Л. 64). Отдельный аспект данной проблемы это южные районы Казахстана, которые к этому времени входили в состав Туркеспублики. Здесь так же проживало многочисленное казахское население.

Обширность региона распространения голода по территории прослеживается по докладным запискам и телеграммам местных органов власти. Так, в телеграмме за подписью С. Мендешева от 3 октября 1921 года указывалось: «Пять губерний Кирреспублики поражены голодом. Нами все время принималось меры для удержания населения в хозяйствах, в целях предохранения края от опустения. Мы своих ресурсов не имеем. Хлеб из Сибрайонов КССР целиком отправляется Центру, и на пять губерний в течение августа получено шесть вагонов хлеба. Голодающие умирают, дети гибнут, снабжение рабочих такое, что желдорозники Актюбинска, угрожают забастовкой. Обращаемся к вам с просьбой обратить внимание, крайне категорическое положение киргиз, политическую важность помощи (РГАНИ. Ф. 1064. Оп. 1. Д. 88. Л. 41) Бороться с таким трагическим явлением республике приходилось, рассчитывая, только на свои силы и ресурсы. Поскольку надеяться на помощь государства не представлялось возможным в силу его слабости и общей катастрофической ситуации, которая сложилась к 1921 году по всей стране. О сложившейся ситуации Москву информировали сами советские работники. Так 5 ноября 1921 года во всероссийскую центральную комиссию по оказанию помощи голодающим при ВЦИК была отправлена Докладная записка в которой прямо указывалось, что: «Организация всякого рода помощи, как государственной, так и отдельных организаций исключительно затрудняется для Киргизской республики отдаленностью ее от общегосударственных центров и затруднительностью транспорта внутри самой Киргизии. Таким образом, в силу целого ряда условий, Киргизия была поставлена в необходимость изживать бедствие своими собственными средствами. Между тем именно для Киргизии это исключительно трудная задача. Там, где хозяйственная жизнь была развита, где население более крупно, оно хотя и с трудом, но находит выход из создавшегося положения. Чем не культурное население, чем более отсталая его экономическая жизнь, тем меньшей подвижностью и приспособленностью оно отличается и тем вернее оно обречено на вымирание» (РГАНИ. Ф. 1064. Оп. 1. Д. 88. Л. 55–56).

В создавшихся условиях началась самостоятельная работа по организации помощи голодающему населению. 15 июля 1921 года КирЦИК обнародовал постановление о создании Комитета помощи голодающему населению. Отдельной проблемой является факт получения, статуса голодающего региона. Этот вопрос носил как экономический, так и политический характер, поскольку признание того или иного региона голодающим означало снижение норм поставок по продрозверстке или даже освобождение от них. Очевидно, что такую катастрофу, как голод скрыть было невозможно, но корректировка масштаба бедствия, конечно, имела место. Местные органы советской власти предпринимали огромные усилия доказывая Москве наличие голода в тех или иных областях и уездах Киргизской республики. Признание отдельных областей и уездов голодающими, несколько облегчало положение сельского населения. Примером может служить переписка Кирревкома, который на протяжении нескольких месяцев вел интенсивную переписку с Совнаркомом о необходимости признания всех голодающих областей таковыми: «Катастрофа, постигшая Кирреспублику в текущем году наравне с другими областями Р.С.Ф.С.Р., подготовленная еще прошлогодним джутом /массовым падежом скота/, удваивается для Киргизии тем, что пять губерний КССР, а именно: Оренбургская, Актюбинская, Кустанайская, Уральская, Букеевская и Адаевский уезд были признаны Центром голодающими слишком

поздно и в то время, когда другими голодающими областями РСФСР при помощи Центра были приняты все меры для борьбы с голодом, в КССР для борьбы с ним ничего не предпринималось» (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 211. Л. 69). Однако на деле эта переписка приобретала характер бюрократических проволочек, что в некоторой степени объяснимо. Получение статуса голодающего региона, освобождало от обязательных продовольственных поставок и давало возможность рассчитывать на помощь как со стороны власти, так и на зарубежную.

Уже тогда в двадцатых годах казахстанские республиканские власти обращали внимание центра на особую уязвимость скотоводческих хозяйств в условиях голода. В частности, они указывали на необходимость принять во внимание, что земледельческое население при своевременной семенной помощи может довольно быстро восстановить свое хозяйство, а скотоводческому населению даже при самой действенной помощи нужны годы для возрождения своего хозяйства. Одним из возможных вариантов спасения населения от постигшего их бедствия было переселение в более благополучные районы: как например, крестьяне Поволжья переселяясь в другие области где они встречали привычные им формы хозяйствования, киргизам же переселяться было некуда в силу их исключительно скотоводческого ведения хозяйства и отсутствия путей сообщения. Казахское население оказалось в более тяжелом положении, в сравнении с другими регионами РСФСР, охваченных неурожаем. Из всего перечисленного видно, что центр не учитывал особенности КССР, связанные с историческими, социально-экономическими условиями развития края, а также не считался с национально-бытовым укладом жизни коренного населения. К тому же из документов следует, что продовольственная и финансовая помощь КССР урезывалась, помощь иностранных организаций откладывалась на неопределенное время. «В области реальной помощи: одна Самарская или Саратовская губерния получают всего больше, чем пять губерний и один уезд голодной Киргизии. Вагоны для продвижения грузов не получают, получение грузов запаздывает и ясно поэтому запаздывает и реальная помощь» (РГАНИ. Ф. 1064. Оп. 1. Д. 88. Л. 57–58).

Благодаря общим усилиям декретом ВЦИК летом 1921 года в число голодающих регионов были включены Уральская, Оренбургская, Актюбинская, Букеевская, Кустанайская губернии. Таким образом, из семи губерний Казахстана голодом были охвачены пять.

Политическая зависимость от Центра осложняла работу местных органов не только отсутствием помощи государства, но и помощи со стороны иностранных организаций, которые к этому времени уже начали свою активную благотворительную помощь по спасению голодающего населения советской республики. Кирреспублика не только не получала помощи, но и не могла по своему усмотрению использовать имеющиеся ресурсы для спасения голодающего населения республики. Хотя голод охватил большинство областей Киргизской (Казахской) АССР, существовали отдельные регионы, где ситуация с продуктовым обеспечением была относительно стабильной. К такому региону относилась, к примеру, Семипалатинская губерния. За счет поставок продуктов из таких районов всегда можно было решить хотя бы частично проблему в пострадавших регионах. Однако, согласно документам, все поставки мяса, молока, хлеба из Семипалатинской губернии были забронированы центром, то есть Москвой, и правительство Киргизской АССР не имело права распоряжаться ими по своему усмотрению. Так, в справке Комиссии Помгол направленной в Акмогубчека о работе комиссии специально отмечалось, что причиной неудовлетворительной работы является то обстоятельство, что «комиссия, учитывая такое бедствие возбудило ходатайство перед ЦК Помгол о разрешении расходовать пожертвования на местах – на что получен ответ, что расходовать продукты нельзя и все они подлежат отправке в г. Оренбург. Получено разрешение из Москвы, подтвержденное телеграммой из Оренбурга, что допускается расходовать на местах 10 % пожертвований. Этих средств безусловно далеко недостаточно, чтобы зачислить на довольствие голодающих, приехавших из пострадавших губерний, не говоря уже о коренном населении, число голодающих среди которых увеличивалось с каждым днем. По имеющимся в Губкомиссии сведениям в данное время число голодающих по губернии достигает 417500 человек» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 2. Л. 11).

В целом можно констатировать, о более широком ареале распространения голода 1921–1922 годов в Казахстане и не ограничиваться только западными районами. По сути, голод начала 20-х годов охватил почти весь Казахстан, где голодом были охвачены пять губерний из семи – Оренбургская, Актюбинская, Уральская, Кустанайская, Букеевская – и Адаевский уезд.

Однако реальную картину достаточно трудно составить даже сегодня, поскольку большинство документов советских органов признавали трудность получения достоверной информации. Главная причина отдаленность и бездорожье большинства районов Казахстана от политических и экономических центров. В условиях бездорожья и плохой работы любых средств связи получение достоверной информации не представлялось возможным. Положение голодающего населения осложнилось переселением на территорию Казахстана и беженцев, из соседних российских районов – Челябинской, Самарской губерний и других. Местным органам власти приходилось работать в сложнейшей обстановке, без надежды реальной помощи и улучшения положения населения в ближайшем будущем. Они фактически не имели в своем распоряжении ресурсов, чтобы влиять на успешность посевной кампании и гарантировать сохранение посевного материала в условиях тотального голода.

Советские исследователи, выполняя социальный заказ государства, не всегда могли создать объективную картину исторических событий. Политическое и идеологическое давление власти стало причиной представления достаточно идеализированной картины, лишенной противоречивых и негативных эпизодов реальной истории. Именно в советское время были утверждены современные хронологические рамки голода, а именно 1921–1922 годы. В современной казахстанской историографии также повсеместно утвердились даты 1921 год это начало и 1922, как конец голода. По нашему мнению, за один год сложно справиться с такой катастрофой. Голодало 35 миллионов человек на территории 30 губерний.

Скудный урожай 1920 года не позволил крестьянству выполнить все реквизиционные поставки по продразверстке. Однако, несмотря на этот очевидный факт, советской властью в 1920 году было реквизировано 10 миллионов пудов зерна, что составляло до 9/10 урожая. Советская власть изымала даже то зерно, которое было необходимо крестьянам для собственного пропитания и посевов (Зубов, 2017: 84).

Уже в январе – феврале 1921 года, то есть задолго до засухи 1921 года, стало ясно, что крестьяне проели семенное зерно.

«Голод прошлого года заставил значительное количество крестьян употребить семенную ссуду на продовольствие, так например по Оренбургскому и Каширинскому уездам согласно данных Губродкома на 29.944 дес. облагаемой площади с налогом в количестве 109.801. п. 13¹/₂ фун. семссуда съедена между тем как в контрольную цифру выданная семссуда вошла целиком. При чем необходимо также отметить совершенно произвольную надбавку Кирнаркомпрода в размере 10% на скрытые якобы семенные запасы крестьян. Однако в процессе практической работы установлена полная неосновательность подобного предположения, ибо фактически голодные крестьяне никаких запасов не имели» (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 362. Л. 2).

По этой же причине засев яровых проводился очень скупо. Страшная весенняя засуха привела к тому, что озимые полностью выгорели. Население уже тогда начало питаться суррогатами, «приезжающие из волостей уполномоченные заявляют, что положение в деревнях ужасное, за недостатком хлеба население вынуждено употреблять смесь 30 фунтов торфа на 10 фунтов муки, население большею частью питается мясом от чего многие лишились последнего скота» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 2. Л. 11).

Понимая, что крестьяне больше просто не в состоянии выполнить задания продразверстки и ощущая неизбежность надвигающегося голода в марте 1921 года Совнарком принял декрет о свободном обмене, покупке и продаже сельскохозяйственных продуктов в тех губерниях, которые завершили продразверстку. В апреле вместо произвольного изъятия излишков на 1921–1922 годы вводился устойчивый размер натурального налога, зависящий от площади пахотной земли. Однако размеры налога были такими, что ограбленная и уже умирающая от голода деревня не в состоянии была его платить. Урожай 1921 года составил половину урожая военного времени 1915–1916 годов. Сбор зерна сократился с 4,9 центнера на душу населения в 1915 году до 2,4 центнера в 1921 г. Декрет о свободном обмене продуктов в тех условиях опять оказался жестокой карательной мерой, голодная катастрофа уже наступила. Это было ясно и крестьянскому населению, и местной власти.

По сути, гуманитарная катастрофа в Казахстане начала двадцатых годов стала первой в ряду последующих гуманитарных катаклизмов, выпавших на долю казахского народа в ходе советской модернизации. Первые признаки надвигающейся катастрофы появились уже к весне 1920 года.

В документах местных архивов Кустанайской и Акмолинской областей указываются и факты сокращения посевных площадей, нехватки семенного зерна, злоупотреблений продотрядов.

Таким образом, на территории Кирреспублики голод начался уже в ходе гражданской войны. После окончания войны положение сельского населения еще больше ухудшилось. Продразверстка продолжала разорять аул и деревню. Однако в Москве признавать этот факт не торопились. Поэтому 1921 год, как год начала голода является датой не отражающей реальную картину. Голод начался раньше, в 1920 или даже 1919 году. Декрет СНК «О развёрстке зерновых хлебов и фуража, подлежащих отчуждению в распоряжение государства, между производящими губерниями» от 11 января 1919 г., дополненный в течение последующих двух лет ещё двумя десятками законов по другим видам изымаемых у крестьян продуктов и сырья, привёл положение с продовольственным обеспечением населения до крайнего обострения.

Однако, советская власть не торопилась признать это трагическое обстоятельство. Подобное поведение советского руководства объяснялось тем, что после окончания гражданской войны крестьяне, недовольные безжалостной продовольственной политикой, начали сопротивление советской власти. Крестьянскими восстаниями были охвачены центральные районы Советской России. Самым крупным из них стало известное Тамбовское восстание на подавление которого были задействованы силы регулярной Красной Армии. Аналогичные явления наблюдались и в Казахстане. В этих условиях голод использовался, как средство политического давления и умирения сельского населения аулов и деревень.

1922 год официально был объявлен годом отступления голода – считалось, что он был урожайным. Об этом торжественно заявляли большинство ответственных функционеров советского аппарата. К примеру, в беседе с журналистом Роста о продовольственных перспективах народный комиссар Продовольствия РСФСР товарищ Брюханов указывал: «Советская власть напрягла все силы в борьбе за спасение жизни голодающих и за восстановление разрушенных хозяйств. Эта последняя задача не кончена и не могла быть кончена выполнением в течение одного года, несмотря на то, что в голодные районы были брошены десятки миллионов пудов семенного зерна. Но хорошее начало было положено, а хорошее начало – половина дела. Ныне – для второй половины дела – на помощь советской власти приходит товарищ урожай (РГАНИ. Ф. 3. Оп. 51. Д. 8. Л. 2).

Данное интервью носило явно заказной характер, выражающий официальную точку зрения советского правительства, которое даже голод рассматривало, как происки враждебных сил, использующих гуманитарную катастрофу в своих политических интересах. В данном случае – свержения советской власти. Однако, даже здесь прослеживается мысль, что 1922 год объявлен годом окончания голода в стране не на основании практической целесообразности, а по политическим мотивам. Поскольку с таким масштабным явлением как голод, поразивший по признанию самого наркома большую часть территории Советской республики справиться в течении одного года было практически невозможно. В принятии этого решения четко прослеживается политическая подоплека. Во-первых, надо было доказать, что новая власть может сама разобраться со своими проблемами. Масштабы голода хотели уменьшить и показать мировой общественности, что с этим ужасным явлением советской действительности уже покончено. Несмотря на эти усилия, реальность сильно отличалась от заявлений официальной власти. С этого времени берет начало особенность советской пропаганды скрывать и замалчивать реальное положение вещей.

Косвенным доказательством, что 1922 год, как год окончания голода не соответствовал реальному положению являются документы Акмолинского областного архива. В Протоколах заседаний Акмолинского комитета Постпомгола есть документы, охватывающие работу комитета за 1924 г., т.е. несмотря на официальное объявление об окончании голода работа по его ликвидации на местах в частности в Казахстане продолжалась (ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 45. Л. 56).

Деятельность зарубежных благотворительных и общественных организаций была свернута, большинство из них ликвидированы. Однако в реальности борьбу с голодом необходимо было продолжать именно поэтому принимается решение и создание новых государственных структур по борьбе с голодом, которые теперь назывались Комитета по ликвидации последствий голода. Она начала свою деятельность 15 октября 1922 года, а при губернских и уездных исполкомах создавались местные комиссии по борьбе с последствиями голода. Протокол № 35 Заседания Малого Президиума ВЦИК от

26 сентября 1922 г. рассмотрел вопрос «О роспуске центральной Комиссии помощи голодающим при КирЦИКе и местных органах» (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 111. Л. 15). В принятом Положении о местных комиссиях по борьбе с последствиями голода отмечается: «В силу п.8 Положения о ЦКПоследГОЛ при КЦИКе, утвержденного постановлением от 16 ноября 1922 г. по губерниям КССР: Оренбургской, Уральской, Кустанайской, Актюбинской, Букеевской, Акмолинской и Семипалатинской утверждаются губернские Комиссии по борьбе с последствиями голода при Губисполкомах /Губкомпоследгол/ и самостоятельных Адаевском и Тургайском уездах уездные Компоследгол на правах губернских» (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 329. Л. 158). В официальной докладной «Помощь детям КССР за время с 15 октября 1922 г. по 1 июля 1923 года» отмечается, что «тяжелые последствия голодного года к осени 1922 года не были преодолены. Местный бюджет голодных губерний КССР к этому времени был еще слаб». В этом же архивном документе подчеркивается, что «положение детей настолько ухудшилось, что приходилось констатировать такие случаи, как например, Оренбургское уОНО не имело возможности обеспечить детей хлебом даже на один день. В других губерниях КССР дело с продовольствием обстояло еще хуже» (АП РК. Ф.139. Д. 359. Л. 45–50). Далее излагается просьба на 1923 год распространить деятельность заграничных организаций на Кирреспублику. С февраля 1923 г. «заграничные организации развернули свою деятельность в Оренбургской, Актюбинской, Уральской губерниях и с апреля месяца в Кустанайской и Букеевской губерниях (АП РК. Ф. 139. Д. 359. Л. 45–50).

Донесения 1923 г. в центр свидетельствуют о том, что хотя официально голод считался преодоленным, на деле «массового физического голодания в деревне нет, но имеется широкий слой крестьянства недоедающего, питающегося хлебом с примесью суррогатов, раскрывающего крышки на корм скоту». В сводках из Оренбургской губернии говорилось, что «ввиду недостатка семян крестьянство прибегает к продаже скота, пахотной земли и с/х инвентаря». Черта между обеспеченностью продуктами питания и их недостатком довольно условна. Советский голод был перманентным, то есть непрерывным, поэтому за цикличность можно воспринимать, скорее всею, незначительные паузы с неполной сытостью, что наблюдалось в короткие промежутки между голодными 1920-ми, 1930-ми, 1940-ми годами и балансированием на грани голода в ряду других лет XX (Поляков, 2003: 175).

В 1988 г историк В.П. Данилов в интервью сделал важное уточнение о продолжительности голодного бедствия: «В Поволжье, на Дону и Северном Кавказе, на Украине голодание деревни продолжалось и в 1923, и в 1924 годах» [Данилов, 1990: 90].

Ученый Герман А.А. на материалах немецкой автономии показал регионально-национальные особенности голодной трагедии, обобщив реальные данные он раздвинул рамки голода до конца 1924 года (Герман, 1992: 53).

Специфика продовольственной политики советской власти в Казахстане была обусловлена тем, что преимущественно скотоводческое направление хозяйства казахского аула повлекло изменение содержания продразверстки, а затем и продналога. В начале введения политики военного коммунизма – а это 20-е годы, поскольку в предыдущие годы на территории Казахстана полыхала гражданская война – вся территория Казахстана облагалась хлебной продразверсткой, однако для казахского населения это оказалось непосильной ношей, поскольку ресурсов в таком количестве, как того требовали нормы продразверстки, у них не было. Чтобы выполнить обязательные государственные поставки, казахи вынуждены были закупать хлеб в русских селах или соседних хлебосеющих регионах. Понимая это, советская власть выпускает специальный декрет, согласно которому обязательные поставки хлеба заменяются на такие же, только теперь распространяются на мясо. 23 марта 1920 года принят Декрет № 106 Совета Народных Комиссаров «Об обязательной поставке скота на мясо». Согласно декрету, обязательная поставка скота на мясо устанавливалась на всей территории республики в порядке разверстки между всеми хозяйствами, имеющими скот. Обязательная годовая поставка скота исчислялась из расчета 8% от общего количества в стаде крупного рогатого скота (в возрасте от 3 лет), по всему молодняку (от 1 до 3 лет) – 25 % наличного количества веса, 20 % свиней (в возрасте от 4 месяцев) (Собрание узаконений, 1944: 529). При этом размер обязательной поставки по отдельным губерниям устанавливал Народный комиссариат продовольствия, а в пределах губерний – его местные органы, и определялся он не счетом голов, а в пудах. Населению предоставлялось право замены одного вида скота другим. Как показывают архивные документы, такие нормы зачастую не соответствовали наличию скота у населения.

Помимо самой продразверстки, распространяющейся на широкий перечень изымаемых продуктов (хлеб, фураж, молочные продукты, овощи, домашняя птица, яйца, мясо, сырье, скот), обременительной и непосильной для крестьянства, особенное возмущение вызывали методы ее осуществления. При проведении продразверстки насильственные репрессивные меры санкционировались государством. Это давало широкие полномочия органам исполнительной власти на местах и порождало почву для их превышения. Такая постановка дел не только усугубляла состояние хозяйств и лишала крестьянство экономического стимула в развитии производства, но и вызывала недовольство в крестьянской среде. Разнообразные формы произвола со стороны советских, партийных и продовольственных работников, их злоупотребления и преступные действия достигли невиданных размеров.

По утверждению самих крестьян, партийно-советские функционеры по преступности действий и жестокости в деревне превзошли действия колчаковских карателей в предыдущий период. Примером может служить заявление Председателя Адаевского уездного революционного комитета № 395 в КирЦИК от 25 марта 1921 года «Член КирЦИКа и Адревкома т. Данилов по приезде в г. Форт-Александровский по неизвестной нам причине на население Адаевского уезда наложил на скот разверстку в количестве 20.000 баранов, крупного скота 40.000 и 12.000 пудов жира. Эту разверстку он наложил сам, без ведома нашего и не имея никаких сведений о количестве скота населения уезда. Эта разверстка на наше население является очень тяжелой, выполнить ее не в силах, она может расстроить скотоводческую жизнь нашего населения» (ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 45. Л. 56).

Таким образом, в реальности объемы поставок от губерний, уездов, волостей, сел и отдельных хозяйств устанавливались произвольно, поскольку существовала негласная установка ориентироваться по обстоятельствам. Поэтому на местах могли по своему усмотрению менять нормы поставок. Кроме того, увеличение объема обложения по продразверстке было связано и с тем обстоятельством, что он определяется не счетом голов скота, а в пудах. Цифры брались самовольно, без учета количества имеющегося скота.

Через год в связи с объявлением курса новой экономической политики этот декрет был отменен и принят Декрет СНК «О натуральном мясном налоге» от 14 июня 1921 года № 281 (Сборник узаконений, 1944: 529–532). Данным декретом был введен натуральный мясной налог, который являлся дифференцированным для регионов, а некоторые регионы – Московская, Петроградская, Иваново-Вознесенская, Тульская, Калужская, Брянская губернии – полностью освобождались от мясного налога. Что касается Киргизской АССР, то в декрете она была выделена в отдельный пункт и разрядки по всем видам скота были максимальными: крупный рогатый скот – 12 фунтов мяса; по овцам – 4 фунта мяса; даже по свиньям, которых казахи не выращивали, была установлена норма в 15 фунтов мяса, также наивысшая. Новым пунктом было то, что поставка по налогу теперь должна была производиться не в пудах, как в предыдущем декрете, а живым скотом, не ниже средней упитанности. Скота у местного населения не осталось к 1922 г. В докладе по обследованию Джитыгульской волости Адамовского района проведенного членом коллегии Красного каравана Мардаровским даны следующие цифры, наглядно показывающие убыль скота у населения.

Таблица 1. Данные по числу скота на весну 1920 и 1922 гг.
[Table 1. Data on the number of livestock for the spring of 1920 and 1922]

Название скота	Было к весне 1920 года	Осталось к весне 1922 г.
Рогатый скот	12.000	1.000
Лошади	20.000	2.500
Бараны	13.000	2.000
Верблюды	400	120

Источник: АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 111. Л. 15

Таким образом, мясной налог касался в основном казахских районов.

Принятые законы стали началом процесса сокращения численности скота на всей территории Казахстана, который затем обернулся демографической катастрофой в годы коллективизации. 15 июля 1921 года вышел Декрет СНК «Об ответственности за нарушение декретов о натуральных налогах и об

обмене», в котором отмечалось, что не сдача плательщиком сырьевого налога карается лишением свободы с конфискацией имущества. Свободная продажа скота и мяса, перегон скота без специального разрешения из губернии в губернию запрещались. За невыполнение требований, изложенных в декрете, граждане могли быть лишены товаров, причитающихся в порядке распределения, скот – реквизирован с понижением его стоимости относительно твердых цен; могли быть произведены арест граждан и передача их суду Революционного трибунала (Собрание узаконений, 1944: 355).

Уже в осенью 1921 года в докладной записке Представительства Кирреспублики в Москве от 5 ноября за подписью Народного комиссара Просвещения К.С.С.Р Кенжина и уполномоченного КИРЦИКА А. Авдеева указывалось, что «катастрофа неурожая постигшая Кирреспублику с численностью населения в пяти голодающих губерниях и в одном отдаленном уезде около 4-х миллионов человек, наравне с другими областями РСФСР удваивается для Киргизии тем, что зимой 1920 года ее постигла другая катастрофа массового падежа скота, доведившая в некоторых местностях убыль скота до 95 %».

Под ударами этих двух катастроф хозяйственная жизнь Киргизии расшатана до основания. К тому же восстановить до прежнего уровня скотоводческое хозяйство за один-два года невозможно. Для возрождения поголовья скота необходимо время, и это не один год.

В результате продовольственной политики советской власти, которая бездумно уничтожала главное богатство кочевника – скот, «мясная разверстка», «гужевая повинность» привели к реквизиции огромного количества лошадей, баранов, оставляя население окончательно разоренным.

Для казахского населения продовольственная политика советской власти в начале 20-х годов означала дальнейшее разорение скотоводческих хозяйств и массовое сокращение поголовья, которое в последующем в годы коллективизации приведет к этноциду именно казахского населения вследствие уничтожения кочевого скотоводства как способа хозяйствования и массовой сегрегации.

Заключение

Таким образом, вышеперечисленные архивные документы подтверждают выводы авторов о том, что хронологические рамки голода должны быть определены 1921–1923 гг. Даже и эти рамки не отражают реальную картину, поскольку в 1924 г. в Акмолинске вновь разразился голод, создаются комитеты помощи голодающим, проводятся региональные совещания по проведению экстренных мероприятий в помощь населению. Территориальные рамки охватывают не только западные регионы, но и северные и центральные районы.

Особенностью голода 20-х годов было то, что он единственный получивший широкую международную огласку и такую же широкую международную поддержку, что во многом объяснялось слабостью новой власти, истощенностью ресурсов государства, которое было не в силах справиться своими силами с наступившим бедствием. Большинство очевидцев единодушно признавали голод 20-х годов – крупнейшей гуманитарной катастрофой Новейшего времени в Европе.

Все возникшие на волне стремления оказать помощь голодающему населению Российской республики общественные организации и комитеты помощи голодающим начали закрываться, поскольку неспособность государства справиться с трагическими явлениями, конечно, является уроном для его международного престижа, и поэтому советское правительство всячески стремилось как бы показать, что с голодом справились в течение одного года, и уже к 1922 году, например, были ликвидированы все организации Помгол, более того – свернута зарубежная помощь.

Тот факт, что ликвидированные и закрытые зарубежные благотворительные и общественные организации были заменены советскими структурами, которые теперь назывались Комитетами ликвидации последствий голода (Послепомгол) показывает, что борьба с голодом продолжалась.

Причиной заставившей советскую власть так быстро свернуть их деятельность несколько. Во-первых, конечно, международный престиж, и желание продемонстрировать силу и прочность своего положения. Показать, что большевики сами в состоянии совладать с гуманитарной катастрофой разразившейся в стране. Другой причиной было опасение, что все эти организации помимо гуманитарных целей преследуют и политические. Хотя в реальности невозможно было так быстро справиться со столь масштабным явлением, как голод 20-х годов, самым масштабным в истории Европы начала XX века.

Источники

АП РК — Архив Президента РК
 РГАНИ — Российский Государственный Архив новейшей истории
 СКГА — Северо-Казахстанский Государственный архив
 ЦГА РК — Центральный Государственный Архив РК

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 RGANI — Russian State Archive of Recent History
 SKGA — North Kazakhstan State Archive
 CSA RK — Central State Archive of the RK

References

- Asanova, 2022 — *Asanova S.A.* «Desovetizatsiya natsional'noy istorii: na primere izucheniya istorii goloda 1921–1922 gg. v Kazakhstane [Desovetization of national history: by the example of studying the history of the famine of 1921–1922 in Kazakhstan]. Bulletin of the I. Arabaev KSU. 2022. No. 3. Pp. 345–351; DOI: <https://doi.org/10.33514/1694-7851-2022-3-345-351>. (In Russ.)
- German, 1992 — *German A.A.* Nemetskaya avtonomiya na Volge. 198–1941. Ch. 1. Avtonomnaya oblast' 1918–1924 [German autonomy on the Volga. 198–1941. Part 1. Autonomous region 1918–1924]. Saratov: Saratov University Publishing House, 1992. Pp. 53, 66. (In Russ.)
- Grivennaya, 2022 — *Grivennaya L.A.* Vosstaniya i golod 1921–1922 gg. v Kazakhstane: politicheskaya i sotsial'naya reaktsiya na antinarodnyuyu politiku bol'shevistskoy vlasti [Uprisings and famine 1921–1922 in Kazakhstan: political and social reaction to the anti-people policy of the Bolshevik government]. Otan tarikhy. No. 3. 2022. (In Russ.)
- Danilov, 1990 — *Danilov V.* Agrarnaya politika RKP(b) – VKP(b) v 20–30-kh godakh [Agrarian policy of the RCP(b) – the CPSU (b) in the 20–30s]. Ocherki istoriii KPSS: kontseptsiya, podkhody, kontury. Kommunist, 1990. No. 16. 90 p. (In Russ.)
- Golod v Kazakhstane ..., 2021 — *Golod v Kazakhstane 1921–1923*. Sbornik dokumentov i materialov [Famine in Kazakhstan 1921–1923. Collection of documents and materials]. Comp.: Shildebay S.K., Tolonova Z.M., Karatayeva G.M., Orazov R.Ye. Almaty: Almaty-Bolashak, 2021. (In Russ.)
- Kapayeva, 2021 — *Kapayeva A.T.* Prodovol'stvennaya politika sovetskoj vlasti v Kazakhstane v usloviyakh «voyennogo kommunizma» [The food policy of the Soviet government in Kazakhstan in the conditions of «war communism»] // Electronic scientific journal «edu.e-history.kz». No. 3(27). 2021. DOI: https://doi.org/10.51943/2710_3994_2021_3_1 (In Russ.)
- Kozybayeva, Murzakhodzhayev, 2023 — *Kozybayeva M.M., Murzakhodzhayev K.* Demograficheskiye posledstviya goloda 1921–1922 gg. v Kazakhstane [Demographic consequences of the famine of 1921–1922 in Kazakhstan]. Otan tarikhy. No. 2. 2023. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_2_361 (In Russ.)
- Kudaybergenova et al., 2022 — *Kudaybergenova A.I., Kozina V.V., Dzhumabekov D.A., Zhumanova A.Z., Kentbek S.K.* Golod v Tsentral'nom Kazakhstane v nachale XX veka i yego sotsial'no-demograficheskiye posledstviya [Famine in Central Kazakhstan at the beginning of the XX century and its socio-demographic consequences] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2022. No. 2(106). Pp. 221–232. DOI: <https://doi.org/10.31489/2022HPh2/221-232> (In Russ.)
- Musayev, 2006 — *Musayev A.B.* Golod v Kazakhstane 1921–1922 gg. i likvidatsiya yego posledstviy [Famine in Kazakhstan 1921–1922 and elimination of its consequences]. Aktobe: Print-A, 2006. 190 p. (In Russ.)
- Polyakov, 2003 — *Polyakov V.A.* K voprosu o khronologicheskikh ramkakh pervogo sovetskogo goloda: na materialakh Povolzh'ya. 2002 g. [On the question of the chronological framework of the first Soviet famine: on the materials of the Volga region] // Istoricheskoye i etnokul'turnoye razvitiye Nizhnego Povolzh'ya. 2002 g. Volgograd: "Litera" LLC, 2003. Pp. 172–178. (In Russ.)
- Smagulova, 2019 — *Smagulova S.* Asharshylyk kasireti [The tragedy of famine]. Almaty: Eltany, 2019. 240 p. (In Kaz.)

Sobraniye uzakoneniy, 1944 — *Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy pravitel'stva za 1921 g.* [Collection of laws and orders of the Government for 1921]. Moscow: Administration of the Council of People's Commissars of the USSR, 1944. Pp. 529–532. (In Russ.)

Zubov, 2016 — *Zubov A.B. Istoriya Rossii XX vek. Tom 1. Kak Rossiya shla k XX веку. Ot nachala tsarstvovaniya Nikolaya II do kontsa Grazhdanskoy voyny (1894–1922)* [The history of Russia of the twentieth century. Vol. 1. How Russia was moving towards the twentieth century. From the beginning of the reign of Nicholas II to the end of the Civil War (1894–1922)]. Moscow: Eksmo, 2016. 976 p. (In Russ.)

Литература

Асанова, 2022 — *Асанова С.А. Десоветизация национальной истории: на примере изучения истории голода 1921–1922 гг. в Казахстане* // Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2022. № 3. С. 345–351. DOI: <https://doi.org/10.33514/1694-7851-2022-3-345-351>.

Герман, 1992 — *Герман А.А. Немецкая автономия на Волге. 198–1941. Ч. 1. Автономная область 1918–1924.* Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1992. С. 53, 66.

Гривенная, 2022 — *Гривенная Л.А. Восстания и голод 1921–1922 гг. в Казахстане: политическая и социальная реакция на антинародную политику большевистской власти.* Отан тарихы. № 3. 2022.

Данилов, 1990 — *Данилов В. Аграрная политика РКП(б) – ВКП(б) в 20–30-х годах. Очерки истории КПСС: концепция, подходы, контуры* // Коммунист. 1990. № 16. С. 90.

Зубов, 2016 — *Зубов А.Б. История России XX век. Том 1. Как Россия шла к XX веку. От начала царствования Николая II до конца Гражданской войны (1894–1922).* М.: Эксмо, 2016. 976 с. Голод в Казахстане ..., 2021 — *Голод в Казахстане 1921–1923 Сб. документов и материалов /Сост.: Шилдебай С.К., Толенова З.М., Каратаева Г.М., Оразов Р.Е. Алматы: Алматы-Болашак, 2021. 652 с.*

Капаева, 2021 — *Капаева А.Т. Продовольственная политика советской власти в Казахстане в условиях «военного коммунизма».* Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2021. № 3(27). DOI: https://doi.org/10.51943/2710_3994_2021_3_1

Козыбаева, Мурзаходжаев, 2023 — *Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К. Демографические последствия голода 1921–1922 гг. в Казахстане* // Отан тарихы. № 2. 2023. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_2_361

Кудайбергенова и др., 2022 — *Кудайбергенова А.И., Козина В.В., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З., Кентбек С.К. Голод в Центральном Казахстане в начале XX века и его социально-демографические последствия* // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 2022. № 2(106). С. 221–232. DOI: <https://doi.org/10.31489/2022HPh2/221-232>

Мусаев, 2006 — *Мусаев А.Б. Голод в Казахстане 1921–1922 гг. и ликвидация его последствий.* Актобе: Принт-А, 2006. 190 с.

Поляков, 2003 — *Поляков В.А. К вопросу о хронологических рамках первого советского голода: на материалах Поволжья* // Историческое и этнокультурное развитие Нижнего Поволжья. 2002 г. Волгоград: ООО «Литера», 2003. С. 172–178.

Смагулова, 2019 — *Смагулова С. Ашаршылық қасіреті.* Алматы: Елтаным, 2019. 240 б. Собрание узаконений — *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г.* М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. С. 529–532.

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 10. Is. 3, pp. 532–542, 2023
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_532-542

INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FIGHT AGAINST FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE EARLY 1920S

*Makhabbat M. Kozybayeva*¹

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbai Batyr Ave., 010017 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, Branch Director, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Kozybayeva M.M., 2023

Abstract. *Introduction.* To date, a comprehensive study of the famine of 1921–1922 in Kazakhstan and its consequences, including the activities of international organizations in the fight against hunger and its consequences, remains one of the topical issues of national history. *Goals and objectives.* To study the activities of international humanitarian organizations in the fight against famine and its consequences in the territory of Kazakhstan. *Results.* The article examines the activities of providing assistance to the starving population of Kazakhstan of such international organizations as the American Relief Administration (ARA), the Quaker Friends Society (QFC), the Catholic Mission (Vatican Mission), Mezhrabpomgol, the Red Cross Society and others. The article shows the areas of their activities, the specifics and results of their work. International organizations have made a great contribution to the fight against famine in Kazakhstan, in a short period of time provided food and medical assistance, organized a network of food points and canteens for adults and children, and collaborated with orphanages and medical institutions. All humanitarian organizations worked on the basis of special agreements, which stipulated the conditions for granting them the right to free transportation of products by rail, the allocation of cars and horse-drawn vehicles, premises and warehouses, the protection of goods, equipment and maintenance of nutrition points, free use of telegraph and telephone communications. The activities of foreign humanitarian organizations helped the starving population of Kazakhstan return to normal when the famine in its most acute form passed, and the country faced a new task to eliminate its consequences.

Keywords: Famine, famine relief commission, international organizations, canteens, food aid, medical assistance, humanitarian mission

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Famine in Kazakhstan in 1921–1922 and its consequences (based on new archival and written sources)” (Registration number AP 09259227).

For citation: Kozybayeva M.M. International organizations in the fight against famine in Kazakhstan in the early 1920s // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 532–542. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_532-542

1920 ЖЫЛДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСКЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАР

Махаббат Мәлікқызы Қозыбаева¹

¹Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы (11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 050010 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторы, филиалының директоры, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Қозыбаева М.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бүгінгі күнге дейін Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылықты жан-жақты зерттеу және оның зардаптары, соның ішінде аштықпен және оның зардаптарымен күресудегі халықаралық ұйымдардың қызметі ұлттық тарихтың өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Қазақстан аумағында аштықпен және оның зардаптарымен күресудегі халықаралық гуманитарлық ұйымдардың қызметін зерттеу болып табылады. *Нәтижелер.* Мақалада Американың көмек көрсету басқармасы (АРА), Квакер достарының қоғамы (КДҚ), Католик Миссиясы (Ватикан Миссиясы), Межрабпомгол, Қызыл Крест Қоғамы және басқа ұйымдардың ашаршылықпен күресудегі қызметтері зерделенген. Мақалада олардың қызметінің бағыттары, жұмысының ерекшеліктері мен нәтижелері көрсетілген. Халықаралық ұйымдар Қазақстандағы аштықпен күресуге үлкен үлес қосты, аз уақыт ішінде азық-түлік пен медициналық көмек көрсетті, ересектер мен балаларға арналған тамақтандыру пункттері мен асханалар желісін ұйымдастырды, балалар үйлерімен және емдеу мекемелерімен бірлесе жұмыс істеді. Барлық гуманитарлық ұйымдар арнайы келісімдер негізінде жұмыс жасады. Оларға темір жол көлігімен өнімді тегін тасымалдау құқығын беру, автомобильдер мен ат көліктерін, үй-жайлар мен қоймаларды бөлу, тауарларды, жабдықтарды қорғау және техникалық қызмет көрсету, тамақтану пункттерін, телеграф және телефон байланысын тегін пайдалану шарттарын қарастырды. Шетелдік гуманитарлық ұйымдар аштықтан зардап шеккен Қазақстан халқының қалыпты жағдайға оралуына көмектесті.

Түйін сөздер: Ашаршылық, ашаршылыққа ұшырағандарға көмек беруші комиссия, халықаралық ұйымдар, асхана, азық-түлікпен көмектесу, медициналық көмек, гуманитарлық миссия

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 09259227).

Дәйексөз үшін: Қозыбаева М.М. 1920 жылдың басында Қазақстандағы аштыққа қарсы күрескен халықаралық ұйымдар // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 532–542 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_532-542

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В БОРЬБЕ С ГОЛОДОМ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.

Махаббат Маликовна Козыбаева¹

¹Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана (д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017 Астана, Республика Казахстан)

доктор PhD, директор филиала, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

Аннотация. *Введение.* На сегодня всестороннее изучение голода 1921–1922 гг. в Казахстане и его последствий, в том числе деятельности международных организаций в борьбе с голодом и его последствиями, остается одним из актуальных вопросов отечественной истории. *Цель и задачи исследования* – изучить деятельность международных гуманитарных организаций в борьбе с голодом и его последствиями на территории Казахстана. *Результаты.* В статье изучена деятельность по оказанию помощи голодающему населению Казахстана таких международных организаций, как Американская администрация помощи (АРА), Общество друзей квакеров (ОДК), Католическая миссия (миссия Ватикана), Межрабпомгол, Общество Красного Креста и других. В статье показаны районы их деятельности, специфика и результаты работы. Международные организации внесли большой вклад в дело борьбы с голодом в Казахстане, в короткий период времени осуществили продовольственную и медицинскую помощь, организовали сеть питательных пунктов и столовых для взрослых и детей, сотрудничали с детскими домами и медицинскими учреждениями. Все гуманитарные организации работали на основании специальных соглашений, где прописывались условия о предоставлении им права безвозмездной перевозки продуктов по железным дорогам, выделении авто и гужевого транспорта, помещений и складов, охраны грузов, оборудования и обслуживания питательных пунктов, бесплатного пользования телеграфной и телефонной связью. Деятельность иностранных гуманитарных организаций помогла голодающему населению Казахстана войти в нормальное русло, когда голод в своей наиболее острой форме миновал, и перед страной встала новая задача по ликвидации его последствий.

Ключевые слова: Голод, комиссия помощи голодающим, международные организации, столовые, продовольственная помощь, медицинская помощь, гуманитарная миссия

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)» (регистрационный номер: АР 09259227).

Для цитирования: Козыбаева М.М. Международные организации в борьбе с голодом в Казахстане в начале 1920-х гг. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 532–542. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_532-542

Introduction

To date, a comprehensive study of the famine of 1921–1922 in Kazakhstan and its consequences, including the activities of foreign organizations in the fight against famine and its consequences remains one of the topical issues of national history. It must be admitted that the absolute number of starving people and those who died from the famine of 1921–1922 has not yet been established, since not all cases of death were timely registered and taken into account by local and central statistical bodies, and some of the documents were completely removed from archival funds. In turn, the open statement of the Soviet government about the famine in the summer of 1921, its appeal to the international community and the governments of individual countries with requests for help in obtaining international loans and credits, made it possible (in a fairly short time, by joint efforts) to organize work to help the starving people. Foreign humanitarian organizations have made a great contribution to the fight against famine in Soviet Russia and, in particular, in Kazakhstan, provided food and medical assistance in a short period of time, organized a network of nutritious points and canteens for adults and children, collaborated with orphanages and medical institutions. Despite studying various aspects of the famine of 1921–1922, the activity of foreign humanitarian organizations in the fight against famine and its consequences in the territory of Kazakhstan remains a poorly studied research issue.

Materials and Methods

Methodological basis of the study was the principle of historicism, since the object of study was studied in its evolutionary development and underwent changes in the indicated period. In the course of the study,

when studying archival sources, such general scientific methods as analysis, synthesis, statistical method, as well as special historical methods (historical-typological, problem-chronological, historical-systematic methods) were used. All these areas were united by a single methodological program based on the goal research. Rare archival documents identified in domestic and foreign archives, such as the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), the State Archive of the Russian Federation (SA RF), the Russian State Archive of Contemporary History, acted as a source base (RSACH), the State Archive of the Kostanay region (SA KR) and others. The revealed archival materials are represented mainly by office documents (protocols, reports, information messages) and statistical data. The theoretical basis of scientific research was the work of foreign and domestic scholars who have made a great contribution to the study of various aspects of the socio-economic history of Kazakhstan.

Discussion

The issue of famine as a socio-economic and demographic catastrophe and the role of foreign humanitarian organizations in helping the starving was often raised in the academic literature, in particular, in the works of both foreign and Kazakh researchers who studied certain aspects of the famine of the early 1920s in Kazakhstan. The first works on the famine of the early 1920s in Soviet Russia and interaction with foreign states in the fight against famine were written by party workers and were of a propaganda and ideological nature (Radek, 1921). A special place in the study of the activities of foreign humanitarian organizations in the fight against famine in Kazakhstan is occupied by the collection "Golod 1921–1922" (Golod, 1922), published by the representative office of the Russian Red Cross Society in America. The collection provides a comprehensive description of the famine in the RSFSR and the main areas of assistance to the starving, focuses on the specifics of the work of foreign humanitarian missions in its individual provinces. The work of N.I. Mardarovsky "Famine in Kirghizstan and the fight against crop shortages" (Mardarovsky, 1922), in which the author analyzes the causes of the famine of 1921–1922, and also determines the special role of various charitable organizations in helping the starving. Soviet historians Polyakov Yu.A. (Polyakov, 1967, 1975) and E.M. Khenkin (Khenkin, 1988) in their writings identified the causes of famine in the backwardness of agriculture and the consequences of the civil war and drought, and noted the role of international organizations in the fight against hunger in Soviet Russia. The Kazakh scholars, such as M.K. Kozybayev (Kozybayev, 2006), T.O. Omarbekov (Omarbekov, 1997), Zh.B. Abylkhozhin (Abylkhozhin, 1991), M.K. Koygeldiev (Koygeldiev, 2004), S.O. Smagulova (Smagulova, 2019) raised various aspects of the famine in the transition period as the consequences of the direct impact of the Soviet government on the transformation of the traditional economy and socio-economic processes in the Kazakh steppe. Also, the works of researchers A.N. Alekseenko (Alekseenko, 1993), M.Kh. Assylbekov, A.B. Galiev (Assylbekov, Galiev, 1991), B.A. Mussaev (Mussaev, 2005) and others are devoted to the study of socio-demographic processes during the famine of the early 1920s. History of the activities of individual charitable organizations during the famine of 1921–1922 was covered by Russian researchers V. Schmidt (Schmidt, 2018), N.V. Usmanov (Usmanov, 2007; 2007a, 2015), G.G. Tsidenkov (Tsidenkov, 2018), T.P. Nazarova (Nazarova, 2010) and others. The works of foreign authors Edmondson Charles (Edmondson, 1977) and Bertrand M. Patenaude (Patenaude, 2002) highlight the Soviet policy to combat the famine of 1921 and the American relief expedition to Soviet Russia. In general, the general trends of domestic and foreign historiography show that the role of foreign organizations in the fight against famine in Kazakhstan in the early 1920s and the results of their work in the context of the consequences of this large-scale catastrophe still remain a little-studied research problem.

Results

In 1921–1922 the famine broke out on the territory of the RSFSR, taking on an unprecedented scale. The main causes of the famine were the civil war and the strict food policy of the Bolsheviks in conditions of drought and crop failure. Unprecedented famine, along with the affected regions of Kazakhstan, covered thirty-five provinces, Samara, Saratov provinces, the Volga region, Southern Ukraine, Crimea, Bashkiria, partly the Urals and Western Siberia suffered greatly. In August 1921, as part of the Kazakh ASSR, the following areas were officially included in the number of starving provinces: the Ural, Orenburg, Aktobe, Bukeyev provinces, the Kustanai province (excluding Kustanai district) and the special Adayevsky district (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 214).

Kazakhstan suffered more than other regions of the RSFSR covered by crop failure: under the blows of crop failure and mass loss of livestock, the economic life of the Kazakh Republic was shaken to the ground. While the agricultural population, with timely seed assistance, could still quite quickly restore the economy, the nomadic population living in cattle breeding, even with great support, needed years to revive the economy. In addition, the agricultural population of the region was easily removed from their places and moved to other agricultural regions - Ukraine and the central regions of Russia. This resettlement soon took on a mass character and was considered by the population as a chance for salvation from starvation. The nomadic population usually lived far from cities and railway stations and, due to isolation and economic life, rarely moved, which led to high mortality on the ground (SA RF, F. 1064. I. 1. C. 88. P. 55). In November 1921, the number of starving people in Kazakhstan amounted to 1,508 thousand people (or 1/3 of the population of the republic), and by March 1922 it reached more than 2,300 thousand people. (Alekseenko, 1993: 52).

Organizing the fight against hunger was a big test for the new government. In the summer of 1921, the Central Emergency Commission for Assistance to the Starving was created in Russia, which included all government bodies and institutions. In Kazakhstan, the republican commission to help the starving was headed by the chairman of the Central Executive Committee of Kazakhstan, Seytkali Mendeshiev. Also, special commissions were created to assist the starving at the provincial and district executive committees of the republic. In order to alleviate the situation of the starving provinces, the mandatory food tax was removed from them, material support was provided in the amount of 50 million rubles to assist the nomadic population, and public catering was organized for the starving through canteens and food points. In prosperous regions of the USSR, representative offices of the Kazakh ASSR were opened to organize assistance to the starving. However, the slow flow of food resources and the almost complete lack of food supplies within the starving provinces with a chronic lack of funds, the vastness of the territory with poor communication and lack of horse-drawn transport put the work of the commissions to help the starving in an extremely difficult and hopeless situation (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 6B).

The Soviet government did not have enough of its own resources to help all the starving, and it was not possible to obtain foreign loans, since the country was in an economic blockade established by the Entente countries. In this situation, at the request of Lenin, the famous writer A.M. Gorky and Patriarch of the Russian Orthodox Church Tikhon in the summer of 1921 wrote appeals to the world community calling for help for the starving. These appeals were published in major world publications, and also sent to the personal addresses of well-known foreign politicians, after which several dozen foreign humanitarian organizations immediately responded to the call, ready to send their humanitarian missions to the starving regions of Soviet Russia, including Kazakhstan (RSACH, F. 3. I. 51. C. 7. P. 11).

Directly on the territory of Kazakhstan, the following foreign aid organizations operated: American Relief Administration – ARA (American Relief Administration), the Anglo-American Society of Friends (Quakers), the Pope's Relief Catholic Mission, the Red Cross Society and others who assisted local authorities in organizing famine relief. All humanitarian missions worked on the basis of special agreements, which stipulated the conditions for granting them the right to free transportation of products by rail, the allocation of cars and horse-drawn vehicles, premises and warehouses, the protection of goods, equipment, maintenance of nutrition points, free use of telegraph and telephone communications. In October 1921, the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee ordered all the people's commissariats and provincial executive committees to accept the requirements of the listed foreign organizations for steadfast fulfillment within 48 hours from the date of receipt and subject to minimizing all existing formalities. Servicing all the needs of these organizations, monitoring the transportation of their goods, taking measures to search for lagging behind and missing cars was entrusted to the Commission for Assistance to the Starving at the People's Commissariat of Food (SA KR, F. P-670. I. 1. C. 10. P. 1).

One of the first organizations to help the starving, which launched its activities in Kazakhstan, was the American Relief Administration (ARA), headed at that time by US Secretary of Commerce G. Hoover. Prior to appearing in Soviet Russia, the ARA provided assistance to the famine-stricken in thirteen European countries affected by the First World War and the associated economic crisis. She had a streamlined and ramified apparatus, which gained considerable experience in previous work. The ARA began its mission in Russia after the signing of the Riga Agreement of August 20, 1921, according to which its activities provided for the provision of

humanitarian assistance to the starving population, subject to the complete independence of actions and the maintenance of its structures at the expense of local authorities (SA RF, F. 1058. I. 1. C. 947. Pp. 112–114). At first, the ARA agreed to help only children and the sick. At the same time, food in canteens was given out only to children under the age of 14, and it was forbidden to take it home. However, due to the fact that most of the starving children did not even have the opportunity to reach nutritional points, after numerous negotiations and the allocation of additional funding by the US Congress in 1922, the ARA began to provide assistance to the adult starving population.

In Kazakhstan, the ARA began its work in November 1921. Prior to that, on October 28, 1921, the Central Commission for Relief under the CEC was preliminary notified of the American Organization for Assistance to the Starving, preparing to leave Moscow for the Kazakh Republic, for which it was necessary to prepare premises, warehouses, and canteens with full equipment. Arriving organization ARA gradually launched its activities in the city of Orenburg, then extended its work to the entire Orenburg province and to Aktyubinsk, where a huge number of refugees from the steppes accumulated. In general, the activities of the Orenburg office of the ARA extended to the Orenburg province, to which the southern cantons of Bashkiria were also tied in terms of supply, and to the Aktobe region, and the remaining provinces of the KSSR were under the jurisdiction of other offices of the ARA: the Kustanai province was part of the scope of the Ufa office, Ural and Bukey provinces – Saratov (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 118. P. 97).

Thanks to the activities of the ARA in the Orenburg province from November to December 1921, the number of canteens and the number of eaters increased dramatically: if in November there were 186 canteens, where 24,480 people ate. children, then in May 1922, with the assistance of the ARA, it was possible to organize 1002 canteens with a coverage of 255,345 people. children. From the spring of 1922, the ARA began to feed the adult population: in May, the number of adults fed in the province amounted to 499,612 people (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. L.7). In the Aktobe region, from January to August 1922, the number of canteens of the ARA increased from 319 to 527 with an increase in the number of children served from 25,000 to 89,718 people. The number of adults eating from April to August 1922 increased from 138,000 to 156,781 (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 7).

In the summer of 1922, the ARA extended its work to the Ural province, where by June 15, 1922, 190 canteens were organized, serving 65,979 children and 180,313 adults. In June 1922, 45,000 starving rations were assigned to the Bukey province. In July 1922, there were 30 canteens in the Kustanai province, in which 35,040 children and 36,600 people were fed. adults (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 7–7B). In June-July 1922, 339,508 children and 860,041 adults, including 240,000 people who lived in the regions of the Bashkir Republic, received food in canteens and warehouses of the Orenburg branch of the ARA (Usmanov, 2007: 114). At the same time, the ARA demanded that basic food be preserved in all children's canteens and in all canteens of orphanages, where it organized its own additional food, and also supplied rations to the starving, whom the communal department of the city of Orenburg attracted to public works to combat the unsanitary state of the city.

On the whole, the ARA carried out work not only on catering, but also on the provision of humanitarian assistance. So, in the period from November 1921 to August 1922, she provided humanitarian assistance to Kazakhstan in the amount of 1809 wagons in the form of food, clothing, medicines, things used in everyday life and household (CSA RK, F. 320. I. 1 C. 33. P. 76). In addition, the organization took an active part in the construction of a water supply system in the city of Orenburg, offered to supply nets and food to fishermen for catching fish in the Urals and distribute it free of charge to the population. The ARA made other proposals, but they were due to certain costs, which the republic could not make due to the lack of the necessary financial and material resources.

However, the Soviet government accepted the work of the ARA with great distrust and fear, and local officials even tried to interfere with its work. The scientific literature often mentions the opposition between the interests of the ARA and the Soviet leadership, primarily due to ideological differences that caused official structures to worry about the public activities of ARA agents. According to official information, the activities of the ARA caused a lot of criticism from the local population. The reports of the commissions mentioned that the ARA spent significant financial resources from the local budget on the maintenance of the administrative apparatus. One of the problems was also considered the absence of the Central Directorate of the ARA for the

KSSR and the actual administrative division of the republic into its branches. Conflicts often arose in the places of work of its representatives, which affected the moral and psychological situation. Since September 1922, the number of the population supplied with food by the ARA in the Kazakh provinces began to steadily decline, and in May 1923 the ARA completed its work in the Kustanai province, and in the summer of that year curtailed its activities in Orenburg and other regions (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 8).

Another foreign aid organization that worked in difficult areas was the religious Society of Friends of the Quakers. This society has worked in Russia since 1916 and provided assistance to refugees transferred from the front of the First World War to the Samara region. His activities continued for some time after the revolution, but soon had to stop due to lack of supplies from England and America. Between February and September 1921, the English and American branches of the society united, after which it again began humanitarian work. In Kazakhstan, the work of Quakers was carried out mainly in the Kustanai province, where they arrived in June 1922 from the city of Buzuluk, Samara province. According to eyewitnesses, compared to the ARA, this famine relief organization did not require any maintenance or expenses from the local authorities, since it paid its own expenses. The Quakers in the famine-stricken areas took the entire starving population into their own dependencies, supplying them with food, linen and clothing, medicines, seeds, and even agricultural implements. They carried out work in the Uritsky, Denisovsky, Adamovsky, and then Semiozerny districts of the Kustanai province. In July 1922, the Quakers brought in 45,000 poods of food, which were spent on feeding the hungry in these areas. In June 1922, the Quakers allocated 70,546 rations to the Kustanai province (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 8B).

Local authorities reported that, compared to the ARA, the JEC worked quietly, unobtrusively, and with the most insignificant apparatus. The Quakers extended the distribution of food to the limits of the volost, leaving the further disposal of food to the volost famine relief committees. The Society of Quaker Friends came closer to the interests of the population. Representatives of the Quakers independently traveled around the areas of their activity and strictly observed their principle: "Without religion, without a party, without nationalities, hasten to help the starving." Based on the analysis of the work of charitable organizations, it was recommended to extend the stay of the UEC in the Kustanai province and in other nearby regions in order to provide the necessary food assistance to that part of the population that, for various reasons, was left without sowing (CSA RK, F. 1215. I.1. C. 20. P. 10).

Assistance to the starving Kazakh provinces was also provided by the Catholic Mission (Vatican Mission), which came to Orenburg at the end of January 1923. On the territory of Kazakhstan, since March 1922, this organization has expanded its activities to Orenburg, Aktyubinsk, Akbulak and Dzhurun Aktobe province. In addition, its task was to provide food for children and the unemployed in the city of Orenburg. As of March 5, 1923, the Catholic Mission had already organized the work of 275 canteens throughout Russia, where it provided food for 95,000 people, 6 distribution points for adults operated at its expense, and 250 shelters, orphanages and hospitals were provided with food and medicine. At the same time, the calorie content of hot meals provided by the Catholic Mission was higher than American rations and amounted to 800 calories for children under 14 years old and 1500 calories for children over 14 years old and adults (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 113. P. 97 rev.).

As of April 1, 1923, the Catholic Mission has already opened 704 canteens with service for 124,400 people, of which in Orenburg - for 20,580 people. In addition, humanitarian aid to the mission in the form of 3,905 poods of medicines and clothing was distributed in Orenburg and the districts. In the Orenburg province and other regions of the Kazakh steppe, thanks to the active work of the Catholic Mission, in May 1923 there were 207 canteens that provided food for 25,430 people, including 1,872 adults and 23,558 children. In Orenburg itself, 5 free canteens for 994 people were opened. from among the refugees, the unemployed, the disabled, the prisoners of the arrest house and students. For the period from March 13 to May 1, 1923, an additional 846 dry rations were issued by the mission according to the lists of those in special need. In the period from April 30 to May 6, 1923, the Catholic Mission held a "Week of Help for the Child", when in large cities of Russia its branches distributed 20 tons of baby food, 200 sets of clothes and 200 sets of linen and medicines in the amount of 25,000 US dollars. In connection with a good harvest and overcoming the famine at the all-Russian level, the branch of the Catholic Mission in Orenburg completed its work on June 20, 1923 (Tsidenkov, 2018: 237).

The Mezhrabkompomgol (International Working Committee to help the starving in Russia) under the

Comintern, which was created in 1921 on the initiative of Lenin, also helped the starving Kazakhstan. It received funds mainly from foreign workers and donations in favor of the starving Russia, and gave out rations primarily to the workers. According to the authorities, this organization has shown good commercial talent, selling clothes received from Moscow and buying food for orphanages in the Orenburg and Aktobe provinces with the proceeds. In total, 13 orphanages in both provinces were catering to the Orenburg subdivision of the Mezhrabkom, for which 1136 rations were issued (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 113. P. 97). On his initiative, at the expense of the Communist Party of Belgium, an orphanage was opened in Aktyubinsk, where more than 100 orphans found shelter. A kitchen-dining room was organized on the basis of the orphanage, where children were taught culinary arts and meals were prepared for a paid canteen, the proceeds of which went to the maintenance of the orphanage (SA RF, F. R-1064. I. 6. C. 56. P. 114). Also, the transfer of one tractor to the Stepnaya Commune agricultural artel should be attributed to its industrial assistance. Chiefs often conducted inspections of such orphanages and taught pupils various professions. In general, the Orenburg branch of Mezhrabpomgol in the period from April to July 1922 provided a monthly issuance of 4 to 5 thousand rations for adults, in the period from May to August 1922 - from 300 to 520 rations for children. In the period from June to August 1922, the organization provided 500 meals a month in children's canteens (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 8).

If the listed foreign aid organizations developed their activities mainly in cities, then servicing distant areas was under the jurisdiction of the medical and nutritional detachments of the Commissioner of the Russian Red Cross Society for the KSSR. The Red Cross worked closely with the CEC's Central Commission for Famine Relief, so food and medical care plans were developed jointly by both organizations. The Red Cross organized detachments in especially needy areas, but often found itself in a difficult situation due to the unsettled issue of the Center on the transfer of hungry cargo within the Kazakh Republic, since it did not have permission to free transportation of its cargo by rail, both in the form of a recipient and a sender. Therefore, he often had to resort to the practice of issuing powers of attorney to receive goods by rail. In turn, food was transported to remote villages and nomads by caravan route (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 113. P. 98).

The Red Cross provided food and medical assistance, mainly among the Kazakh population of the Orenburg, Aktobe, Kustanai and Bukey provinces. In the Ural province, a Ukrainian medical and nutritional detachment carried out its activities, dispensing up to 4,000 rations daily. Meals were mainly provided to pregnant women, children under 14 years of age and other starving people according to the lists provided by the pomgol and local village councils. In general, about 14 thousand people were provided with food through the Red Cross as of July 1922 (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 116. P. 8b).

By 1923, the total number of Red Cross detachments working in the KSSR increased to 8 with 66 medical and nutritional stations (SA RF, F. 1065. I. 2. C. 113. P. 99). Employees of the Red Cross provided medical and food assistance, cooperated with orphanages and medical institutions, canteens. Obviously, the Red Cross Society tried various measures to mitigate the consequences of the famine in the republic and, in particular, in the Orenburg province. However, the Red Cross existed solely on donations and had extremely meager funds, which significantly limited its activities.

Conclusion

Thanks to the joint efforts of the government and foreign humanitarian organizations, the acute famine in the Kazakh steppe was removed by the end of the summer of 1922, when only orphans and part of the population, completely devastated by hunger, remained in need of help. However, foreign famine relief organizations played a decisive role at the final stage of the fight against the consequences of famine, when activities were carried out in the state and locally, the essence of which was to eliminate the consequences of famine and improve the standard of living of the population in distressed regions.

In addition to the mentioned organizations, other foreign organizations came to the aid of the Kazakh population, such as the Nansen Committee, various religious and charitable organizations that organized medical and food units, placed patients in temporary mobile hospitals, collaborated with orphanages and medical institutions, nutrition centers. The Soviet leadership with great gratitude stated the desire of many foreign organizations to take part in organizing assistance to the starving, noted their contribution with letters of thanks. In general, foreign humanitarian organizations, together with the Soviet government, in a short period of time provided food and medical assistance of an unprecedented scale and saved thousands of people from death.

Activities of foreign humanitarian organizations helped the starving population of Kazakhstan return to normal when the famine in its most acute form was over, and the country faced a new task to eliminate its consequences.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 RSACH — Russian State Archive of Contemporary History
 SA KR — State archive of Kostanay region
 SA RF — State Archive of the Russian Federation

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан
 РГАНИ — Российский государственный архив новейшей истории
 ГАКО — Государственный архив Костанайской области
 ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации

References

- Abylhozhin, 1991 — *Abylhozhin Zh.B.* Tradicionnaia struktura Kazahstana: Socialno-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniia i transformacii, 1920–1930 gg. [The traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920–1930]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 240 p. (In Russ.)
- Alekseenko, 1993 — *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazahstana. 1920–1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920–1990]. Almaty: Gylym, 1993. 126 p. (In Russ.)
- Assylbekov, Galiev, 1991 — *Assylbekov M.H., Galiev A.B.* Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Gylym, 1991. 288 p. (In Russ.)
- Edmondson, 1977 — *Edmondson, Charles M.* The Politics of Hunger: The Soviet Response to Famine, 1921. *Europe-Asia Studies*. 1977. Vol. 29. No 4. Pp. 506–518. (In Eng.)
- Golod, 1922 — *Golod 1921–1922: sbornik Predstavitelstva Rossiiskogo obschestva Krasnogo kresta v Amerike* [Famine 1921–1922: a collection of the Representation of the Russian Red Cross Society in America.]. New York: Ed. Representation of the Russian Red Cross Society in America, 1922. 160 p. (In Russ.)
- Koygeldiev, 2004 — *Koygeldiev M.Q.* Ulttyq saiasi elita. Qyzmety men tagdyry (XVIII–XX gg.). Zertteuler. [National political elite. Service and fate (XVIII–XX centuries). Studies]. Almaty: Jalın baspası, 2004. 400 p. (In Kaz.)
- Kozybayev, 2006 — *Kozybayev M.K.* Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazahstana. Alma-Ata: Gylym, 2006. 272 p. (In Russ.)
- Mardarovskiy, 1922 — *Mardarovskiy N.I.* Golod v Kirgizii i borba s nedorodami [Famine in Kyrgyziya and the fight against crop failures]. Orenburg: Typolitographia, 1922. 29 p. (In Russ.)
- Mussaev, 2005 — *Mussaev B.A.* Golod v pervoi polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: Istoricheskii, socialno-politicheskii analiz [Famine in the first half of the 20s of the XX century in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis]: Abstract of the Candidate's thesis. Uralsk, 2005. 30 p. (In Russ.)
- Nazarova, 2010 — *Nazarova T.P.* Golod 1921–1922 godov v mennonitskikh koloniyakh Orenburgskoy i Samarskoy guberniy [Famine of 1921–1922 in the Mennonite colonies of the Orenburg and Samara provinces]. *Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Series 4. History, Regional Studies, International Relations*. 2010. No. 2(18). DOI: [10.15688/jvolsu4.2010.2.24](https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2010.2.24)
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 jyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.)
- Patenaude, 2002 — *Patenaude, Bertrand M.* The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford, CA: Stanford University Press, 2002. 817 p. (In Eng.)
- Polyakov, 1967 — *Polyakov Yu.A.* Perehod k NEPu i sovetskoe krestianstvo [The transition to the NEP and the Soviet peasantry]. Moscow: Nauka, 1967. 519 p. (In Russ.)
- Polyakov, 1975 — *Polyakov Yu.A.* 1921-i: pobeda nad golodom [1921: victory over famine]. Moscow: Politizdat, 1975. 112 p. (In Russ.)

Radek, 1921 — *Radek K.B.* Golod v Rossii i kapitalisticheskii mir [Famine in Russia and the capitalist world]. Moscow, 1921. 12 p. (In Russ.)

Smagulova, 2019 — *Smagulova S.* Asharshylyq qasirety [The scourge of famine]. Book 1. Almaty: Eltanym, 2019. 272 p. (In Kaz.)

Schmidt, 2018 — *Shmidt V.* Tragediia Kazakhstana 1921–1922 godov: golod i ego posledstviia [The tragedy of Kazakhstan in 1921–1922: famine and its consequences]. Vostochnyi arhiv. 2018. No. 1(37). Pp. 40–50. (In Russ.)

Tsidenkov, 2018 — *Tsidenkov G.G.* Katolicheskaia missiia v Orenburge v 1923 godu [Catholic mission in Orenburg in 1923]. 9th Bolshakov readings. Orenburgskii krai kak istoriko-kulturnyi fenomen. 2018. Pp. 236–238. (In Russ.)

Usmanov, 2015 — *Usmanov N.V.* Amerikanskaya organizatsiya pomoshchi na Urale (1921–1923 gg.) [American Relief Organization in the Urals (1921–1923)]. Monograph. Ufa: RITS BashGU, 2015. 300 p. (In Russ.)

Usmanov, 2007 — *Usmanov N.V.* Missiia polkovnika Bella: O deiatelnosti Ufimsko-Uralskogo otdeleniia Amerikanskoi administratsii pomosci (1921–1923 gg.). [Colonel Bell's Mission: On the Activities of the Ufa-Ural Branch of the American Relief Administration (1921–1923)]. Birsk: Birsk State Social-Pedagogical Academy, 2007. 144 p. (In Russ.)

Usmanov, 2007a — *Usmanov N.V.* Orenburgskoe otdelenie ARA (1921–1923 gg.) [Orenburg branch of the ARA (1921–1923)]. Voprosy istorii. 2007. No. 12. Pp. 111–116. (In Russ.)

Литература

Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920–1930 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.

Алексеенко, 1993 — *Алексеенко А.Н.* Население Казахстана. 1920–1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.

Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алматы: Ғылым, 1991. 288 с.

Голод, 1922 — Голод 1921–1922: сборник Представительства Российского общества Красного креста в Америке. Нью-Йорк: Изд. Представительства Российского общества Красного креста в Америке, 1922. 160 с.

Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М.Қ.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын баспасы, 2004. 400 б.

Козыбаев, 2006 — *Козыбаев М.К.* Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 2006. 272 с.

Мардаровский, 1922 — *Мардаровский Н.И.* Голод в Киргизии и борьба с недородами. Оренбург: Типолитография, 1922. 29 с.

Мусаев, 2005 — *Мусаев Б.А.* Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Уральск, 2005. 30 с.

Назарова, 2010 — *Назарова Т.П.* Голод 1921–1922 годов в меннонитских колониях Оренбургской и Самарской губерний // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История, Религиоведение, Международные отношения. 2010. № 2(18). С. 169–174. DOI: [10.15688/jvolsu4.2010.2.24](https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2010.2.24)

Омарбеков. 1997 — *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Поляков, 1967 — *Поляков Ю.А.* Переход к НЭПу и советское крестьянство. М.: Наука, 1967. 519 с.

Поляков, 1975 — *Поляков Ю.А.* 1921-й: победа над голодом. М., Политиздат, 1975. 112 с.

Радек, 1921 — *Радек К.Б.* Голод в России и капиталистический мир. М.: Б.и., 1921. 12 с.

Смағұлова, 2019 — *Смағұлова С.* Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: Елтаным, 2019. 272 б.

Шмидт, 2018 — *Шмидт В.* Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия // Восточный архив. 2018. № 1 (37). С. 40–50.

Усманов, 2015 — *Усманов Н.В.* Американская организация помощи на Урале (1921–1923 гг.): монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. 300 с.

Усманов, 2007 — *Усманов Н.В.* Миссия полковника Белла: О деятельности Уфимско-Уральского отделения Американской администрации помощи (1921–1923 гг.). Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2007. 144 с.

Усманов, 2007а — *Усманов Н.В.* Оренбургское отделение АРА (1921–1923 гг.) // Вопросы истории. 2007. № 12. С. 111–116.

Циденков, 2018 — *Циденков Г.Г.* Католическая миссия в Оренбурге в 1923 году // Девятыя Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен. 2018. С. 236–238.

Edmondson, 1977 — *Edmondson, Charles M.* The Politics of Hunger: The Soviet Response to Famine, 1921. // *Europe-Asia Studies*. 1977. Vol. 29. Is. 4. P. 506–518.

Patenaude, 2002 — *Patenaude, Bertrand M.* The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford, CA: Stanford University Press, 2002. 817 p.

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 10. Is. 3, pp. 543–555, 2023
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_543-555

ETHNIC PROCESSES IN THE GOLDEN HORDE

*Mendigul S. Nogaibaeva*¹

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Nogaibaeva M.S., 2023

Abstract. *Introduction.* The article examines the issues of the ethnic history of the Golden Horde on the basis of a comparative analysis of a complex of written and oral sources in close connection with the formation of clans and tribes that later formed the Kazakh people. *Goals and objectives* of the study are to show the ethnic, spiritual, cultural and political continuity of the Golden Horde with the Kazakh Khanate and determine its significance. *Results.* The participation of a number of large tribes of Kipchaks, Argyns, Naimans, Konyrats, Kereys, Zhalairst, and tribal associations of Alshyn, Uysun and Zhetyru, who formed the basis of the Kazakh people, in the ethnoprocesses of the 13-15 centuries, that is, in the era of the Golden Horde, was considered. The era of the Golden Horde was considered as a period of a separate ethnic process in the history of the formation and origin of the Turkic peoples. After analyzing that since the 60s of the 14th century, the word "Uzbek" was used in an ethnic sense, that is, as the name of the people of the Golden Horde, which formed several ethnopolitical communities during the collapse of the state, the significance of the Golden Horde period in the formation of the Kazakh people was determined. *Conclusion.* The ethnic processes that took place during the era of the Golden Horde stabilized in certain regions by the 15th century and created the basis for the formation of nations that exist to this day. Thus, the clans and tribes listed in written sources under the general name Kipchak became part of the uluses and states that arose on the site of the Golden Horde state. Therefore, the presence of many Kazakh clans and tribes in the modern Bashkirs, Nogais, Karakalpaks, Kirghiz, Uzbeks and others shows the common ethnic origin of these peoples. Nevertheless, the clans and tribes, which once constituted the main population of the unified Golden Horde, embarked on their own path of development on the basis of the later Turkic peoples, starting from the 17th-18th centuries.

Keywords: Golden Horde, ethnic processes, Kypchak, clans and tribes, Uzbeks, nomadic Uzbeks, Shibanids, Nogai, Turkic peoples

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Translation of new sources and study of the ethnopolitical history of the Golden Horde" (IRN: BR 10965240).

For citation: Nogaibaeva M.S. Ethnic processes in the Golden horde // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 12. No. 3. Pp. 543–555. (In Kaz.). DOI: 110.51943/2710-3994_2023_10_3_543-555

АЛТЫН ОРДАДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР*Ноғайбаева Меңдігүл Сағатқызы¹*

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
 (71-үй, әл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)
 тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Ноғайбаева М.С., 2023

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мақалада Алтын Орданың этникалық тарихының мәселелері кейінгі қазақ халқын құраған ру-тайпалардың қалыптасуымен тығыз байланыста жазба және ауызша деректер кешенін салыстырмалы түрде талдау негізінде қарастырылды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* Алтын Орданың Қазақ хандығымен этникалық, рухани-мәдени және саяси сабақтастығын көрсету және маңызын анықтау. *Нәтижелер.* Қазақ халқының негізі болып саналатын қыпшақ, арғын, найман, қоңырат, керей, жалайыр сияқты ірі тайпалар мен Алшын, Үйсін, Жетіру тайпалық бірлестіктеріндегі тайпалардың XIII–XV ғасырлардағы этнопроцесінде, яғни Алтын Орда дәуірінде орны сарапталды. Алтын Орда дәуірі түркі халықтарының қалыптасуы мен шығу-тегі тарихында жеке бір этникалық процесс кезеңі ретінде қарастырылды. XIV ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап, «өзбек» сөзі этникалық мән ретінде, яғни Алтын Орда халқының атауы ретінде қолданылып, мемлекеттің ыдырауы кезеңінде бірнеше этносаяси қауымдастықтарды құрағанын талдай отырып, қазақ халқының қалыптасуындағы Алтын Орда кезеңінің маңызын айқындалды. *Қорытынды.* Алтын Орда дәуірінде жүрген этникалық процестер XV ғасырда жекелеген аймақтарда тұрақтанады да, қазіргі күндерге дейін өмір сүріп отырған ұлттардың қалыптасуына негіз жасайды. Осылайша жазба деректерде жалпы қыпшақ атауымен берілген ру-тайпалар Алтын Орда мемлекетінің орнында пайда болған ұлыстар мен мемлекеттер құрамына кірді. Сондықтан, көптеген қазақ ру-тайпаларының қазіргі башқұрт, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек және т.б. құрамында кездесуі бұл халықтардың этникалық шығу тегінің ортақтығын көрсетеді. Дегенмен, бір кездері біртұтас Алтын Орданың негізгі халқын құраған ру-тайпалар кейінгі түркі халықтарының негізінде XVII–XVIII ғасырлардан бастап өзіндік даму жолына түсті.

Түйін сөздер: Алтын Орда, этникалық үдерістер, қыпшақ, ру-тайпалар, өзбектер, көшпелі өзбектер, шибанидтер, ноғайлар, түркі халықтары

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жаңа деректерді аудару және Алтын Орданың этносаяси тарихын зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10965240).

Дәйексөз үшін: Ноғайбаева М.С. Алтын ордадағы этникалық үдерістер // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. Рр. 543-555. бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_543-555

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ*Ноғайбаева Мендигуль Сағатовна¹*

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
 (д. 71. пр. аль-Фараби, 050060 Алматы, Республика Казахстан)
 кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Ноғайбаева М.С., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье на основе сравнительного анализа комплекса письменных и устных источников были рассмотрены вопросы этнической истории Золотой Орды в тесной связи с формированием родов и племен, которые впоследствии образовали казахский народ. *Цель и задачи исследования* – показать этническую, духовно-культурную и политическую преемственность Золотой Орды с Казахским ханством и определить ее значение. *Результаты.* Рассмотрено участие ряда крупных племен кыпчаков, аргынов, найманов, коныратов, кереев, жалаириров, и племенных объединений Алшын, Уйсун и Жетыру, составивших основу казахского народа, в этнопроцессах XIII–XV веков, то есть в эпоху Золотой Орды. Эпоха Золотой Орды рассматривалась как период отдельного этнического процесса в истории становления и происхождения тюркских народов. Проанализировав, что с 60-х годов XIV века слово «узбек» употреблялось в этническом значении, то есть как название народа Золотой Орды, образовавшего несколько этнополитических общин в период распада государства, было определено значение периода Золотой Орды в становлении казахского народа. *Вывод.* Этнические процессы, происходившие в эпоху Золотой Орды, стабилизируются в отдельных регионах к XV веку и создают основу для формирования наций, существующих и по сей день. Таким образом, роды и племена, приведенные в письменных источниках под общим названием кыпчак, вошли в состав улусов и государств, возникших на месте государства Золотая Орда. Поэтому наличие многих казахских родов и племен в составе современных башкир, ногайцев, каракалпаков, киргизов, узбеков и др. показывает общность этнического происхождения этих народов. Тем не менее, роды и племена, которые когда-то составляли основное население единой Золотой Орды, вступили на собственный путь развития на основе более поздних тюркских народов, начиная с XVII–XVIII веков.

Ключевые слова: Золотая Орда, этнические процессы, кыпчак, роды и племена, узбеки, кочевые узбеки, шибаниды, ногаи, тюркские народы

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод новых источников и исследование этнополитической истории Золотой орды» (регистрационный номер: AP 10965240).

Для цитирования: Ногайбаева М.С. Этнические процессы в Золотой орде // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. Рр. 543–555. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_543-555

Кіріспе

Жошы ұлысының этникалық құрамы күрделі болғаны белгілі. Алтын орда мемлекетінің құрылуы мен қалыптасуы барысында этникалық жағдай күрделі үдерістерден өтті. Уақыт өте келе жалпылама ортақ сипаттарға ие бола бастаған ортақ этникалық қауымдастықтың қалыптасуы орын ала бастады. Алтын Орда кезеңінде «кыпшақтар» деген жинақталған атаумен аталған этносаяси қауымдастықтың ру-тайпалық құрамы XIII ғасырға дейінгі кезеңмен салыстырғанда елеулі өзгеріске ұшырады. Бұл жергілікті ру-тайпалардың моңғол шапқыншылығы дәуіріне байланысты орын алған этносаяси өзгерістердің нәтижесінде құрамы өзгеріп, этникалық дамудың жаңа кезеңіне өткенін көрсетеді. Алтын Орда мемлекеті ыдыраған тұста Дешті Қыпшақтағы іргелі тайпалық бірлестік ретінде белгілі болған ру-тайпалар оның орнында пайда болған мемлекеттік бірлестіктердің негізгі халқын құрады.

Моңғол шапқыншылығы Дешті Қыпшақтағы ру-тайпалардың бір-бірімен араласуын туғызды. Ру-тайпалардың бұрынғы көші-қон маршруттары өзгеріп, олар жаңа саяси-әкімшілік құрылымға байланысты бөлшектеніп кетті. Моңғол дәуірі деп аталатын кезеңде кейінірек қазақ халқының негізін қалаған ру-тайпалардың сол замандарда орын алған саяси оқиғалар нәтижесінде бұрынғы Алтын Орда аумағы мен оған шектес аумақтардағы этносаяси процестердің ортасында жүргенін көреміз. Сондықтан бүгінгі қазақ халқын құрап отырған іргелі тайпалық бірлестіктердің іздерін Ноғай Ордасы, Қазан хандығы, Ақ Орда мемлекеті, Әмір Темір және оның ұрпақтары мемлекеті және т.б. мемлекеттік бірлестіктер тарихынан кездестіреміз. Мақалада Алтын Орда кезеңіндегі этникалық үдерістер негізінен бүгінгі қазақ халқын құраған ру-тайпалардың тарихымен тығыз байланысты қарастырылады. Мәселені, бұл тұрғыдан қарастыру Алтын Орданың Қазақ хандығымен этникалық, рухани-мәдени және саяси сабақтастығын көрсету және маңызын анықтау мақсатынан туындап отыр.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тарихнамалық және тарихи фактілердің өзара байланысын зерттеуге қолайлы жағдай жасайтын *хронологиялық баяндау және проблемалық-мерзімдемелік және жүйелілік* әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында тарихи білімнің жинақталған тәжірибесінен теориялық қорытындылауға өтуге мүмкіндік беретін логикалық талдау басшылыққа алынды. *Логикалық талдау* Алтын ордадағы этникалық үдерістердің ерекшеліктері мен нәтижелеріне қатысты методологиялық ұстанымдар мен тарихнамалық концепциялардың дамуы мен тұжырымдарын анықтауда қолданылды.

Мәселені зерттеуде жалпы Алтын Орда тарихына қатысты жазба деректердің үлкен кешені мен ауыз әдебиеті үлгілерінен тұратын ауызша деректерін маңызы зор. Жалпы Алтын Орда тарихының әртүрлі аспектілерін баяндайтын араб, парсы, армян, орыс және түркі тіліндегі деректердің көпшілігі ғылыми айналымға енген деректер. Аталған деректер тобын мақаламызда ауыз әдебиеті үлгілеріндегі мәліметтермен салыстырмалы түрде көрсету назарға алынды. Мысалы, ауыз әдебиетінде есімдері сақталған арғын Қарақожа би, алшын Алау батыр, алшын Аңғысын, қият Исатай, салджуит Алатай, қоңырат Бек би, үйсін Иса би және т.б. тарихи тұлғалар мен бүгінгі қазақ халқының құрамында кездесетін ру-тайпалар туралы мәліметтерді ауызша тарих айту дәстүрінің үлгісінде жазылған ортағасырлық «Шыңғыс-наме» (Өтеміс қажы, 2005), «Жылнамалар жинағы» (Қадырғали, 1997), «Дафтар-и Чингис-наме» (Мустакимов, 2009) «Түрік шежіресі» (Әбілғазы, 1992), «Едіге» жырының нұсқалары (Бабалар сөзі, 2009) негізінде талданды.

Талқылау

Алтын Орданың этникалық тарихының бірқатар мәселелері кеңесік кезеңдегі зерттеулерде көрініс берді. Солардың ішінде ең алдымен Г.А. Федоров-Давыдовтың еңбектерін атап өтуге тиіспіз. Зерттеуші XIII ғасырда этникалық үдерістердің басты ерекшелігі ретінде Алтын Орда мемлекетінің құрылуымен түркі тайпаларының бір-бірімен тығыз араласуын атап өтеді. Нәтижесінде XV Дешті Қыпшақ тайпаларының жаңа этникалық негізі қалыптасып бітті деген тұжырым жасады (Федоров-Давыдов, 1966: 248). Р.Г. Кузеев өз зерттеулерінде орта Еділ бойы мен Оңтүстік Орал аумағындағы этногенетикалық үдерістерді талдады (Кузеев, 1992). Сондай-ақ зерттеушінің башқұрттардың шығу тегі мен орналасуына арналған еңбегінің аталған зерттеу тақырыбы үшін тарихнамалық мәні зор (Кузеев, 1974). Қарастырылып отырған мәселеге қатысты тың тұжырымдар, атап айтқанда «92 баулы өзбек» тайпаларының құрамы мен оларды талдау бойынша Т.С. Сұлтановтың (Султанов, 1982) зерттеулері маңызды орын алады. Шибанидтер мен ноғай этносоғасы қауымдастықтары туралы В.В. Трепавлов (Трепавлов, 2002), А.А. Семеновтің еңбектерін атап өтуге болады (Семенов, 1954). Қазақ халқының қалыптасу үдерісінің Алтын Орда кезеңіндегі дамуы, өзіндік ерекшеліктері З. Қинаятұлының (Қинаятұлы, 2004) зерттеулері мен «Қазақ қазақ ру-тайпаларының тарихы» жобасы аясында жарық көрген еңбектерімізде біршама қарастырылған (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2005). Нәтижесінде мәселені одан әрі тереңірек қарастыру жалғасты (Ноғайбаева, 2020). Соңғы жылдары Алтын Ордадағы этникалық үдерістердің сипатын зерттеуде татарстандық ғалымдар жалпы татарлық идентификация туралы пікірді алға тартуда (Iskakov, 2017; Izmailov, 2022). Дегенмен, Алтын Ордадағы этникалық үдерістер арнайы зерттеулердің нысаны ретінде жан-жақты қарастырылды деуге әлі ерте.

Нәтижелер

XIII–XV ғасырларда Алтын Орданың қалыптасуына, күшеюі мен гүлденуіне, нығаюына өз үлестерін қосқан үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты түркі тілдес тайпалар империяның күйреуі мен ыдырауы барысында тағдыр тәлкегімен әр ұлыстар мен аймақтарда шашырай қалып қояды. Олар жаңадан құрыла бастаған этносоғасы құрылымдардың тарихына белсене араласып, сол жерлердегі этностардың құрамына енеді де, солардың маңызды бір бөлігіне айналады. Оның дәлелі ретінде қазіргі кездегі қазақ халқының негізі болып саналатын қыпшақ, арғын, найман, қоңырат, керей, жалайыр сияқты ірі тайпалар мен Алшын, Үйсін, Жетіру тайпалық бірлестіктеріндегі тайпаларды бауырлас өзбек, қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, халықтарының этникалық құрамында кездесуін айтуға болады. Әрине, жаңа ғана аталып өткен халықтардың этногенезі ежелгі замандардан бастау алатыны тарих ғылымында дәлелденген нәрсе.

Біз атап өткен және тағы басқа көптеген аталмай қалған ру-тайпалар қазақ халқы мен оған туысқан халықтардың XIII–XV ғасырлардағы этнопроцесінде, яғни Алтын Орда дәуірінде ерекше орын алады. Сол себепті де Алтын Орда дәуірін түркі халықтарының қалыптасуы мен шығу-тегі тарихында жеке бір этникалық процесс кезеңі деп қарастыруға болады.

Этникалық процестер нәтижесінде XV ғасырда пайда бола бастаған этнобірлестіктермен өзара араласып кетті. Саяси құрылымының, тіл мен мәдениеттің, діни және рухани өмірдің ортақ болуы түркі тілдес тайпаларды бір-біріне өте жақын етеді. Мүмкін Алтын Орда әлі де бірнеше ғасыр өмір сүргенде, оның құрамындағы ұлыстар мен тайпалар біртұтас этнос ретінде қалыптасар ма еді? Алтын Орданың ыдырауы және оның аумағында Қырым, Қазан, Сібір, Астрахан хандықтары мен Ноғай Ордасының құрылуы ру-тайпалар тарихында бір кезеңнің аяқталып, екінші жаңа бір кезеңнің басталғандығын көрсетеді. Міне, сол себепті де XV ғасыр – түркі тілдес тайпалар тарихында олардың бір-бірімен ажырау, бөліну ғасыры және жеке халық, дербес ұлт болып қалыптасуда бірігудің басталған ғасыры болды деп санаймыз.

Бүгінгі қазақ халқының негізін қалап отырған ру-тайпалар Алтын Орда дәуіріндегі этникалық процестерге қатынасын, оның жекелеген бөлімдері мен рулары қазақ халқына туыс, бауыр түркі халықтарының құрамына еніп кетеді. Біз бұны башқұрт халқының тарихынан анық көре аламыз. Башқұрт халқының шығу-тегін жан-жақты зерттеген көрнекті башқұрт тарихшысы Р.Г. Кузеевтің көрсетуінше XVIII ғасырда бүкіл башқұрттардың құрамында қазіргі қазақ ру-тайпаларының көптеген бөлімдері бар. Солардың ірі ретінде башқұрттардың төрттен бірін табын тайпасы құрап отырғанын атап өтуге болады (Кузеев, 1974: 248).

Жалпы этникалық процестердің барысына ру-тайпалар өміріне қатысты барлық факторлар әсер етеді. Солардың ішінде саяси құрылымдар мен саяси дамулардың атқаратын рөлі ерекше. Сондықтан да зерттеу барысында, XV ғасырдағы Дешті Қыпшақтағы этникалық үдерістерге әсер еткен көптеген факторларды бір-бірімен байланыстыра қарастырылды.

XIII ғасырдың бірінші жартысында Жошы Ұлысының негізінде құрылған Алтын Орда империясы сол ғасырдың екінші жартысында қалыптасу кезеңін басынан өткереді. Алтын Орданың гүлденуі мен дамуының шарықтау шегі XIV ғасырдың бірінші жартысында Өзбек, Жәнібек хандар тұсына сәйкес келеді. Дегенмен, осы кезеңде империяның ыдырауының ішкі себептерін туғызған факторларға да жол беріле бастайды. Бұл факторлар әр түрлі ағымдар мен тенденциялардан қалыптасты. Ал олардың өздері бірте-бірте Алтын Орданың қоғамдық өмірінде XIII ғасырдың екінші жартысында-ақ орын ала бастаған болатын.

XIII ғасырдың 60-шы жылдарына дейін, яғни Алтын Орда Монғол империясының құрамында тұрғанда, Монғол хандарының жаулап алған халықтарға қатысты ішкі саясатында жергілікті халықпен араласпау, олардың діні мен дәстүрлерін, шаруашылығын елемеу және бағынышты халықтарды талан-таражға салу сияқты бағыттар үстем болады. Дегенмен де Монғол билеушілері арасында бұған қарсы бағыттар да болды. Олар керісінше, бағынышты халықтармен жақындасу, олардың діні мен дәстүрін, шаруашылығын ескеру, мемлекеттің қазынасын талан-тараждар арқылы емес, тұрақты салық жүйесін енгізу арқылы қамтамасыз ету сияқты көзқарастар мен ұстанымдар еді. XIII ғасырдың 60-шы жылдарында Алтын Орда ыдыраған Монғол империясынан бөлектеніп, жеке өмір сүре бастағанда, Алтын Орда билеушілері арасында екінші бағыт үстемдікке жетеді.

Екінші бағыттың үстемдікке жетуі Алтын Орданың гүлденуіне жол ашып, жергілікті тайпалар өкілдері мемлекеттің әр түрлі деңгейі мен салаларындағы қызметтерге тартылады. Мемлекеттің жоғары деңгейіндегілер, монғол ақсүйектерінің өздері бірте-бірте түркілене немесе қыпшақтана бастайды. Бұл үдерісті ислам дінінің XIV ғасырдың бірінші ширегінде мемлекеттің ресми дініне айналып, рухани өмірдің факторы болғандығы да тереңдете түсті. Бұл көрсетілген тенденциялар тек Алтын Ордада ғана емес, сонымен бірге Құбылай ұрпақтары билеген Қытайда, Құлағу ұрпақтары билеген Иранда, Шағатай ұрпақтары билеген Мауереннахрда да байқалды. XIV ғасырдың ортасына таман Қытай мен Иранда билікке жергілікті этностарға арқа сүйеген жаңа әулеттер келді, ру-тайпа билеушілерінің яғни жергілікті түркі-моңғолдық элитаның қоғамдық-саяси өмірдегі рөлі арта түсті. Мәселен, Ж. Сабитов Өзбек және Жәнібек хандар тұсындағы Алтын Орда әмірлерінің иерархиясын талдай келе, Өзбек хан тұсында мемлекеттегі басты рөлді қият және қоңырат тайпалары иеленсе, Жәнібек тұсында басты әмірлер қыпшақ

және найман тайпаларының өкілдері болғанын тұжырымдаған. Сондай-ақ, автор қият, қоңырат, қырқ, қыпшақ, сыжуыт, салжуыт, үйсін, найман, сарай, қаңлы, барын, алшын, маңғыт, жалайыр мен тамалар ең ықпалды ру-тайпалық кландарды құрағанын атап өтеді (Сабитов, 2014). Осы кезде Мауереннахрда барлас тайпасының әмірі Ақсақ Темір жеке-дара билікті иеленсе, Алтын Ордада 1359 жылы Бердібек ханның өлтірілуімен Батый әулеті өмір сүруін тоқтатады, яғни Әбілғазы Баһадүр ханның сөзімен айтсақ, «Нар мойыны Бердібекте кесіледі» (Әбілғазы, 1992: 117). 1360–1980 жылдар Алтын Орда тарихында «дүрбелең жылдар» деген атаумен қалғаны белгілі. Міне, осы жылдары империя тағына Жошының Орда Ежен, Шайбан және Тұқай Темір атты ұлдарынан тараған ұрпақтар таласып, күрес жүргізеді. Осы күрестерде хан тағына үміткерлер негізінен алғанда жергілікті ру-тайпа әмірлеріне арқа сүйеді. Осылайша, XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап Алтын Орда тарихында ыдырау процесі белең ала бастайды. Бұл жерде империяның ыдырауындағы сыртқы факторлардың ролін жоққа шығарылмайды. Алтын Орданың Тоқтамыс хан тұсында Ақсақ Темір бастаған Мауереннахр әскерлерінің бірнеше жорықтары салдарынан ауыр күйге ұшырағаны белгілі. Ішкі себептердің біріне тақ үшін үздіксіз жүргізілген күрестер жатса, келесі бір маңызды себептердің біріне империяның жекелеген аймақтарында өмір сүрген тайпа әмірлерінің де осы саяси күрестерге белсене араласуы жатты. Алтын Ордадағы осы кезеңде болған оқиғаларды баяндайтын шығармалардың бірі – «Шыңғыс-намеде» қият тайпасының әмірлері Мамай мен Теңіз Бұғаның мысалын келтіруге болады. Өтеміс қажы Бердібек хан туралы айта келе «Оның заманында аласапыран көп болды. Қият Мамай оң қанатты алып алды да, тайпаларымен Қырымға кетті; [ал] сол қанатты Қият Жыр Құтлының баласы Теңіз Бұға Сыр өзенінің бойына алып кетті. [Бердібек] хан өзінің ішкі [адамдарымен] Сарайда қалды» деп жазды (Өтеміс қажы, 2005: 182). XIV ғасырдың 40–70 жылдары Алтын Ордада қият тайпасы әмірлерінің саяси ықпалының күшті болғанын көреміз. Ал одан кейінгі жылдары мемлекетте қоңырат және барин тайпасы әмірлерінің ықпалы үстем болса, Алтын Орда тарихында Едігеннің күшеюімен маңғыт тайпасының ролі айқын байқалады (Трепавлов, 2002: 65, 85).

Алтын Орданың ыдырауына байланысты XV ғасырда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында қалыптасқан этникалық жағдайдың өзіндік ерекшеліктері болы. Империяның тұсында «қыпшақтар» деген жалпы атаумен аталған Алтын Орда тайпалары саяси құрылымның жойылуына байланысты ортақ этнонимінің шеңберінен шығып, жаңадан пайда болған этносаяси құрылымдардың атауларымен атала бастайды.

XIV–XV ғасырдың алғашқы жартысында бұл этносаяси қауымдастықтар деректерде «өзбектер», «92 баулы өзбек тайпалары», «шибанидтер», «ноғайлар», «моғолдар» деген атпен белгілі болды. Ауыз әдебиеті үлгілерінде «ноғай», «қыпшақ» деген атаулармен қатар «Отыз екі баулы өзбек», «Тоқсан екі баулы қыпшақ» атты сөз тіркестері кездеседі (Потанин, 1917: 56, 64.).

XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап Еділ мен Ертіс өзендерінің аралығындағы Алтын Орданың сол қанаты Ақ Орда тұрғындарының атауы ретінде «өзбек» атауы қолданыла бастайды. XV ғасырдың 20-шы жылдарында бұрынырақта Алтын Орда иелігіне кіріп, бірақ оның әлсіреу кезеңінде одан біраз уақыт дербес мемлекет ретінде өмір сүрген Ақ Орда мемлекетінің далалық аумақтарында жаңа әулет саяси билікке келеді. Атап айтар болсақ Жошының үлкен ұлы Орда Ежен ұрпақтары билеген Ақ Орда мемлекетінде 1428 жылы ұзақ саяси күрестен кейін Жошының тағы бір баласы Шибаннан тарайтын Әбілхайыр билікті иеленеді. Бұл оқиға туралы ортағасырлық авторлар былай деп жазды: «Жәнібек хан (өмірінің) аяқталу мезгілінің ең шегі болған хижра бойынша 758 жылдың (1356–1357 жж.) басынан Шайбан ұрпақтары шығуының басы болған хижра бойынша 835 жылдың (1431–1432 жж.) ортасына дейін Дешті Қыпшақ мемлекетінің тағы ақылды падишах пен жігерлі билеушісіз қалды, сол себепті дін мен мемлекет істерінің құрылысында жүгенсіздік пайда болды, сол аумақтағы қоғамды (байланыстырушы) арқау үзілді, сөйтіп бірлік жойылды» (Материалы по истории казахских ханств, 1969: 346). Міне Алтын Орда мемлекетінің әлсіреуі мен ыдырауына байланысты орын алған осындай тұрақсыз заманда Жайықта және оның батысына қарайғы аумақты иеленген Ноғай Ордасы дербестеліп, нығая түссе, Жайықтың шығыс жағында Ырғыз, Елек, Торғай, Сарысу бойында, Тобыл мен Еділдің жоғарғы ағысында Шибан ұрпақтары, Сарысу, Жем аралығы мен Арал өңірінде Жұмадық хан, Тобыл мен Есілдің оң жақ саласы Атбасар аралығында Махмуд кожа хан және т.б. күшейеді (Ахмедов, 1965: 43–48; 51–52).

Жошы қайтыс болғаннан кейін атасы Шыңғысханның таңдауымен тақты иеленген Батый басқа аға-інілеріне үлес бөліп берген (Әбілғазы, 1992: 113). Зерттеуші З.Қинаятұлы осы мәліметке сүйене отырып Шибан әулеті еншіні атадан (Шыңғыс хан немесе Жошы) емес, ағасы Батый ханнан алғанын атап өтеді (Қинаятұлы, 2004: 217).

Әбілғазы Баһадүр ханның хабарлауынша осы кезде Шибанға Орда Ежен мен Батый иелігінің арасындағы жер тиген. Сондықтан ол жазда Ырғыз, Ор, Елек бойында, яғни Жайық пен Орал тауларынан шығысқа қарайғы аймақта көшіп-қонып жүрсе, қысты Сырдария жағалауы, Қарақұм, Шу мен Сарысу бойында өткізген (Әбілғазы, 1992: 120). Міне, осы аралықты мекендеген негізгі халық уақыт өте келе дерек беттерінде «шибанидтер» деп аталып, яғни Шибан ұлысының тұрғындары деген мағынада қолданылған.

«Шибанидтер» деп аталған этносаяси қауымдастықтың ру-тайпалық құрамы туралы деректер біршама мәліметтер береді. Олар Шибан ұлысының халқы ретінде белгілі. Ақ Орда билеушісі Орда Ежен інілері Удур, Тука-Тимур, Шингкур, Сингкуммен Жошы ұлысының сол қанатын немесе мемлекеттің шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігіндегі жерлерді иеленген (Тизенгаузен, 1941: 41–42). Сондай-ақ сол қанатқа Жошының бесінші ұлы Шибанның да ұлысы кірген (Федоров-Давыдов, 1973: 62).

Ортағасырлық «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахайр» шығармасының авторы Махмуд бен Эмир Вали немесе Махмуд бен Уәли де Бату ханның жеті жылдық жорығына қатысып, ерекше көзге түскен Шибанға ағасының төрт омақ елді сыйлық ретінде бергенін жазған (Материалы по истории казахских ханств, 1969: 347). Бұл төрт омақты құраған тайпалар туралы Әбілғазы баһадүр хан: «Інісі Шибан ханға он бес мың үйлік ел берді. Ағасының орнында отырған кіші ағасы ол сапарда алған олжа елдерден Кәселді Сайын ханға берді, тағы да байырғы елдерден құсшы, найман, қарлық, бүйрек деген төрт рулы елді берді, - деп жазған (Әбілғазы, 1992: 118). Г.А. Федоров-Давыдов әскери бірлікке, яғни белгілі көшпелі ұлысқа бекітілу өте қатал болды, әрі Ясса белгілі бір бөлімнен екіншісіне өз еркімен өтуге қатаң тиым салды деп атап көрсетеді Сондықтан осы кезеңдегі ұлыс дегеніміз – (түмендер мен мыңдықтар) тек бір ру-тайпаның ғана емес, олардың әртүрлі бөліктерінен құралған конгломерат түрінде болған (Федоров-Давыдов, 1973: 50).

Бірақ біраз уақыт өте келе, Ясса ережелері әлсіреп, саяси даму ағымына байланысты этникалық процестерге өз әсерін тигізген оқиғалар тізбегі орын алады. Бұл туралы зерттеуші А.А. Семенов Шибан ұлысының этникалық тұрғыдан тұрақты біртектілікті әрдайым сақтай бермегенін атап көрсетеді. Зерттеуші Алтын Ордадағы «дүрбелең», сондай-ақ XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап Ақ Ордада басталған саяси тұрақсыздық түркі-моңғол тайпаларының тайпа-тайпа болып, ауыл ауылдарымен өз көші-қон аймақтарын тастап Сарайдан оңтүстік-батыс немесе шығысқа, Ақ Ордадан солтүстік және солтүстік-шығысқа қарай қоныс аударуын туғызды, - деп жазады (Семенов, 1954: 8). Автордың бұл тұжырымын жалпы сол замандағы этникалық процестерге әсер еткен ортақ себеп деп қарастыруға болады.

Көптеген зерттеушілер шибанидтерді құраған ру-тайпаларды Масуд ибн Осман Кухистанидың мәліметтеріне сүйене отырып, 1428 жылы билікке келген шибанилық сұлтан Әбілқайырды хан тағына отырғызған және де оны кейінгі жылдары қолдаған: қият, маңғыт, қаанбайлы (байлы), чинбай, қоңырат, тангут, иджан, дурман, кушчи, утарчи, найман, украш-найман, тубай, таймас, джат, китай, барак, уйгур, карлук, кенегес, уйшун, курлаут, имчи (ички), туман, минг, буркут, нукуз, шадбаклы, шункарлы, ойрат, мажар және кипчактар деп көрсеткен (Семенов, 1954: 24; Ахмедов, 1965: 6). Бұл тайпалардың жалпы саны – 32. Бұлардың ішіндегі қият, маңғыт, қоңырат, дурман, найман, қытай, ұйғыр, кенегес, уйшун, ички, минг, нукуз, кипчак атаулары А. Вамбери еңбегінде берілген «32 баулы өзбек» тайпаларының атауларымен сәйкес келеді (Вамбери, 1865: 171).

Әбілхайыр өз қоластына Сібірден Сырдарияға дейінгі ұланғайыр аумақты біріктірді. Жаңа құрылған мемлекет «көшпелі өзбектер хандығы» немесе «Әбілхайыр хандығы» деп те аталды. Бұл мемлекеттің этникалық негізін Дешті Қыпшақтың байырғы түркі тілдес тайпалары мен XIII–XIV ғасырларда түріктенген немесе қыпшақтанған моңғол тайпалары құрады.

Көріп отырғанымыздай, Алтын Орда ыдыраған соң Шығыс Дешті Қыпшақтың негізгі халқы, яғни кейін қазақ халқының негізін қалаған ру-тайпалар тарихы саяси аренада «Көшпелі өзбектер» немесе «Әбілхайыр хандығы» деген атаумен белгілі болған мемлекет тарихымен тығыз байланыста болды.

XIV ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап, «өзбек» сөзі этникалық мән ретінде, яғни бір елдің халқының атауы ретінде қолданыла бастайды. 1418 жылы қайтыс болған араб тарихшысы ал-Калкашинди Тоқтамыс ханды өзбек елінің билеушісі деп атайды (Тизенгаузен, 1884: 414). Низам ад-Дин Шами «Зафар нама» атты кітабында Ақ Орда ханы Ұрыс ханды – өзбек ханы деп жазады және 1390 жылы Ақсақ Темірдің әмірлері Мауереннахр билеушісін Тоқтамыс ханға қарсы соғысуға үгіттей келе, Ақ Орданы «дийар-и узбек» - өзбектер елі деп атағандығын баяндайды (Тизенгаузен, 1941: 112).

Жоғарыда келтірілген дерек мәліметтері XIV ғасырдың 70–80-ші жылдарынан бастап Дешті Қыпшақ тайпаларының жиынтық атауы ретінде – өзбек терминінің қолданыла бастағандығын көрсетеді. Ақ Орданың XIV ғ. екінші жартысы мен XV ғ. бірінші ширегінде шығысы Ертістен, батысы Еділге дейінгі, оңтүстігі Сырдариядан, солтүстігі Тобылдың орта ағысы бойына дейінгі аумағындағы барлық тайпаларын ортақ атаумен – өзбектер деп, ал далалық аймақтардағы бөлігін – «көшпелі өзбектер» деп атау орын алды. Өзбек этносаяси қауымдастығының ерекшелігі мен олардың ішкі бөліністі туралы ортағасырлық автор ибн Рузбихан өзбектерге үш тайпа жатады, дей келе қазіргі таңда олардың бірі – шибанидтер, екіншілері әлемде күші мен ержүректілігімен танымал қазақтар, үшіншісі – маңғыттар деп жазған (Рузбихан, 1976: 62).

«Көшпелі өзбектер» құрамына Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өмір сүрген тоқсан екі тайпаның енгендігі жазба дерек мәліметтерінен белгілі. XVI–XIX ғасырлар аралығында жазылған бірнеше шығыстың жазба деректерінде 92 «көшпелі өзбек» тайпаларының атаулары олардың әр кезеңдердегі алған рөлі мен маңызына, қуаты мен жағдайына қарай орналасқан.

XIV ғасырдың 50–60-шы жылдарынан бастап Ақ Орда аумағын, яғни Шығыс Дешті Қыпшақты мекендеген тайпалар көбінесе «өзбектер» деген атаумен белгілі бола бастайды. Тарихи зерттеулерде XIV–XV ғасырлардағы «өзбек» атауы этноним ретінде емес, негізінен Шығыс Дешті Қыпшақтың жергілікті түркі және түркіленген моңғол тайпаларының жалпы, саяси жиынтық атауы ретінде қолданылғаны мойындалған. Сондықтан XIV–XV ғасырдың алғашқы жартысындағы Дешті Қыпшақ халқының негізін қалаған ру-тайпалар «92 баулы өзбек тайпалары» ретінде белгілі. 92 санын құраған ру-тайпалардың нақты тізімі ортағасырлық дерек «Маджму ат-таварих» (Ферғанада XVI ғасырда Мулла Сайф ад-Дин б. Дамулла Шах Аббас Ахсикенти бастап жазып, екінші бөлімін оның ұлы – Нұр (Наурыз) Мұхаммед аяқтаған) еңбегінде берілген. Бұл «92 баулы өзбек тайпаларының» тізімі туралы мәлімет беретін ең көне нұсқа. XIX ғасырдың екінші жартысында Қоқан хандығында жазылған «Тухфат ат-тауарих-и хани», XIX ғасырдың екінші жартысында белгісіз автор жазып қалдырған, Өзбекстан Республикасының ҒА Шығыс қолжазбалары жинағында сақталған тізім және XIX ғасырда А.Хорошкин жариялаған нұсқада сақталған. Міне, осы деректердің мәліметтерін жан-жақты талдап, ғылыми айналымға енгізген зерттеуші Т.И. Сұлтанов «92 өзбек тайпаларының» нақты тізімін беріп, оларды бірнеше белгілеріне сәйкес талдаған (Сұлтанов, 1982: 26–51). Бұл ру-тайпалардың ішінде жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ, қаңлы, маңғыт, табын, тама, рамадан, үйсін, телеу, кердері, шеркес, керей, оймауыт, қырк, керейіт, жалайырлар қазақ халқының ру-тайпалық құрамында кездеседі (Сұлтанов, 1982: 38).

Қазақ шежіресі бойынша Кіші жүз құрамындағы алты ата Әлім мен он екі ата Байұлы «Алшын» деген отақ атаумен кездеседі. Жетіру бірлестігіне кірген және Орта жүзді құраған тайпалар жеке-жеке аталады. Ұлы жүз құрамындағы қазақ шежіресі бойынша Бәйдібек бабадан тарайтын ру-тайпалар (қаңлы мен жалайырдан басқа) ортақ «Үйсін» деген атаумен берілген.

Ал, жалайыр тайпасы туралы Қадырғали Жалайыри: «Ұрыс ханның оңы (маймене) мен солы (майсара) мынадай... Майсара Алаш мыңы болды, ол үш сан еді. Қатаған қауымының өз араларында осы заманға дейін үлкендері белгілі. Ал Алаш мыңы арасында үлкені тарақ тамғалы жалайыр болады. Шыңғыс хан заманынан бері бір мәртебеден (ұлықтық) Тебре бекке тиді. Одан Шайх Софы бекке тиді, одан Итбаға бекке тиді. Одан Қараш бекке тиді. Алаш мыңының ағасы болып келген осылар еді. Олар Өзбекия арасында мәлім, мәшһүр», - деп жазды (Қадырғали, 1997: 126). Бұл дәстүр халқымыздың слат-санасында бүгінге дейін сақталып келеді. Бұл туралы Н.И. Гродеков: «Жалайыр қазіргі кезде Ұлы жүздің үлкені. Тойларда, табақ тартқанда бірінші болып табақ тарту үшін нәқша ағасы жалайыр бар ма деп сұрайды, үйлену тойларында жалайырлар бірінші болып ән бастайтындығы» туралы мәлімет қалдырған (Гродеков, 1889: 7). Бұл ру-тайпалардың алғашқы тоғызы – қазақ халқының негізгі ұйтқысы, өзегі болған тайпалар және тайпалық бірлестіктер.

Бұлардың ішінде үйсін, қаңлы тайпалары біздің жыл санауымызға дейінгі III ғасырдан бері сак тайпаларының тікелей мұрагері ретінде Қазақстан аумағындағы тарихи оқиғаларға қатысып, жазба деректерде белгілі. Алшын, Қыпшақ және Арғын тайпалары да түркі дәуірінен бері Қазақстанның негізгі тайпалары болып, осы аймақтағы этникалық процестерге өз ықпалын тигізген тайпалар. Ал жалайыр, қоңырат, найман, керейлердің қазақ жеріне ат басын тіреп, халықтық процеске енуі XIII ғасырдағы монғолдар жаулап алушылығына байланысты болғандығы баршаға мәлім. XIII–XV ғасырлардағы этникалық процестерде алдыңғы тайпалар мен бұл тайпалар етене араласып, біте қайнасып кетеді. Ортақ тіл, ортақ дін, ортақ мәдениет, ортақ шаруашылық түрі, ортақ территория және ортақ саяси құрылымдар бұл тайпаларды «қыпшақ», «ноғай» және көшпелі «өзбектер» деп жалпылама аталатын этникалық топтарға біріктіреді. Сөйтіп, XIII ғасыр басында Қазақстан аумағына келген тайпалар да қазақ халқының қалыптасуында негізгі рөл атқарады.

Қазақ халқының қалыптасуына үлестерін қосқан кестедегі келесі тайпалар саны сегіз. Олардың ішінде – меркіт пен қоралас тайпалары да XIII ғасыр басында Қазақстан аумағына шығыстан қоныс аударғандар.

Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының 1216 жылы Орталық Қазақстан жеріне көшіп келген меркіттерді қырғынға ұшыратқаны белгілі (Рашид ад-Дин, 1952: 177–1780). Өз заманында күшті тайпалардың бірі болып, Шыңғыс ханға қарсы тұрған меркіттер осы қырғыннан кейін, өзінің ықпалынан айрылады. Кейінгі ғасырларда меркіт тайпасы керейлер арасында кеңінен кездеседі (Арғынбаев, 2000: 357). Ал Қоралас тайпасының атауы XVI ғасырда және XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырдың басында жазылған «Маджму ат-тауарих» пен «Насаб наме-йи узбек» атты деректерде ғана айтылады. Ноғай ру-тайпалық бірлестігіндегі тайпалар қатарында Қоралас атауы кездеспейді. Соған қарағанда, қоралас тайпасы негізінен Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде мекендеген де, Ұлы жүздегі дулат тайпасының құрамына енген. Зерттеуде назарды ерекше аударып отырған тайпаларға тама, табын, керейт, кердері, рамадан және телеулер жатады.

Өзбек этносаяси қауымдастығын құраған тайпалардың ибн Рузбихан қазақтар деп атаған бөлігін зерттеуші Б. Кәрібаев «ордаежендік тайпалар» немесе «ордаежендіктер» деп атауды ұсынды. Оларға жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ керей, уақ тайпаларын жатқызады (Кәрібаев, 2014: 265).

Ал, келесі ноғай этносаяси қауымдастыған келер болсақ, ноғайлар немесе маңғыттар негізінен Ноғай ордасының жұртын құрады. Ноғай Ордасы негізінен Еділ мен Жайық арасындағы кең-байтақ аумақты алып жатты. Олар шығысында Жайықтың сол жағалауы бойында көшіп жүрді. Ноғайлардың көші-қон аумағы солтүстік-шығысында Батыс Сібір ойпатына дейін, солтүстік-батысында Қазанға, оңтүстік батысында Арал өңірі мен Каспий аймағының солтүстігіне дейін жететін, ал кейде олар Маңғыстау мен Хорезмге барып жүретін (Трепавлов, 2002: 457–483).

Ноғай Ордасының негізгі халқын ноғай этносаяси қауымдастығы құрады. А.Исин XVI ғасырдың алғашқы 30-шы жылдарынан бастап XVII ғасырдағы Ноғай Ордасының ру-тайпалық құрамын былайша береді: алшын, ас, байұлы, бүркіт, борлық, елайыр (жалайыр), чубалачы, дуван, йуз, қаңлы, керейт, кенегес, каурат (қоңырат), қыпшақ, қият, қырк, кашлық, маңғыт, мың, найман, нюкюс, тама, темирхозя, тогунчи, тойтебен, оймауыт (Исин, 2004: 21–22). А.Б. Кочекаев та орыс тіліндегі құжаттарда сақталған мәліметтерге сүйене отырып, XVI ғасырдағы Ноғай Ордасы халқының құрамына кірген он сегіз тайпаны атап көрсетеді. Бұл тайпаларды нақты көрсетсек: маңғыт, найман, қоңырат, китай, қыпшақ, қият, тангучин, колчин, алшын, гублас, канлык, керейт, байчур, тайджут, боргамсы, туркмен, аса, кенегес болып шығады (Кочекаев, 1988: 26).

В.В. Трепавлов ноғайлар мен Астрахан воеводаларының Ресей елшілігімен арадағы жазбаларындағы мәліметтерді талдай келе, Ноғай Ордасының негізгі халқын құраған алпыс алты ел мен жанама мәліметтер бойынша тағы төртеуін анықтаған (Трепавлов, 2002: 499–504). Мұндағы «ел» деп отырғанымыз (ортағасырлық деректерде «иль») бір тайпа кланының бірлестігі.

В.В.Трепавлов аталған негізгі 70 ру-тайпалардың бөлімдерімен қоса есептегенде XVI–XVII ғасырлардағы ноғайларды құраған 139 ру-тайпа тармақтарының атауларын келтірген (Трепавлов, 2002: 490). Ноғайлардың ішінде сақталған аңыз-әңгімелер мен дерек мәліметтері де мұны нақтылай түседі. Зерттеуші бұл жағдай XVI ғасырға тән деп көрсетеді. Ал, XVII ғасыр басында Үлкен Ноғай биінің

карамағындағы халықтың ру-тайпалық құрамы борлак, қыпшақ, хитай, қоңырат, минг, найман, түрікмен тайпаларынан құралған (Трепавлов, 2002: 490).

Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы халықтарының ру-тайпалық құрамына талдау жасай келе А. Исин: «XIV ғасырдың екінші жартысы XVI ғасырларда Дешті Қыпшақтың экономикалық және саяси өміріндегі Алтын Орданың құлауы мен таза дербес мемлекеттер мен этносаяси қауымдастықтардың құрылуына әкеліп соққан ірі өзгерістер негізінде ноғай, қазақ, қарақалпақ, башқұрт халықтарының қалыптасуы аяқталады. Бұлардың ру-тайпалық құрылымымен, сондай-ақ «көшпелі өзбектердің» құрылымында, Мәуереннахрдағы этникалық процестерде көптеген этнонимикалық параллелдер кездеседі, бұл олардың этникалық субстратының ортақтығын көрсетеді», - деп жазды (Исин, 2004: 20). Автор найман, үйсін, қаңлы тайпалары негізінен қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт халықтарының құрамында кездессе, алшындар, арғындар, жалайырлар, меркіттер, тамалар мен үйсіндердің негізгі тобы қазақ халқының құрамында екендігіне назар аударды (Исин, 2004: 21).

Қорытынды

Бірнеше ғасыр бойы шығысында Ертіс өзенінен батысында Дунай өзеніне дейінгі орасан зор аймақты саяси жағынан да, этникалық жағынан да біріктірген Алтын Орда сияқты алып империяның XV ғасырда ыдырай бастауы империя құрамында өмір сүрген халықтар мен ұлыстардың, рулар мен тайпалардың этносаяси тарихы үшін белесті кезең болып саналады. Мемлекеттің этникалық негізін құраған түркі тілдес халықтар жалпылама атаумен «қыпшақтар» деп аталынып келсе, XV ғасырдан бастап империя аумағында жаңа этносаяси бірлестіктердің пайда болуына байланысты қыпшақ этнонимі де бірнеше этнонимдерге бөлінеді. Алтын Орда дәуірінде жүрген этникалық процестер XV ғасырда жекелеген аймақтарда тұрақтанады да, қазіргі күндерге дейін өмір сүріп отырған ұлттардың қалыптасуына негіз жасайды. Осылайша жазба деректерде жалпы қыпшақ атауымен берілген ру-тайпалар Алтын Орда мемлекетінің орнында пайда болған ұлыстар мен мемлекеттер құрамына кірді. Сондықтан, көптеген қазақ ру-тайпаларының қазіргі башқұрт, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек және т.б. құрамында кездесуі бұл халықтардың этникалық шығу тегінің ортақтығын көрсетеді. Сондай-ақ, аталған қазақ ру-тайпаларының келесі бір тобы түбі бір туыс түркі халықтарының құрамына олардың халық болып қалыптасу процесі аяқталар тұста ғана қосылды. Бұған сол замандарда орын алған саяси оқиғалар әсер етті. Кейінгі ортағасырлар кезеңіндегі өзге түркі халықтарының құрамында кездесетін ру-тайпалар мен қазақ ру-тайпаларын шатастыруға да болмайды. Себебі бұл кезеңде башқұрт, өзбек, қарақалпақ және т.б. түркі халықтарының халық болып қалыптасу процесі аяқталды. Сондықтан осы халықтардың негізін құраған ру-тайпалар өздерін тұтас бір халықтың бөлшегі ретінде таныды. Мәселен, қазақтың құрамындағы табындар өздерін алдымен қазақпын деп санаса, башқұрттар құрамындағы табындар да алдымен өздерін башқұртпын деп санады. Осы айтылған жайтты нақты қазақ-башқұрт жағдайында алып қарасақ, башқұрттардың орыс патшалағына бағына бастауының нәтижесінде XVI ғасырдың соңына таман олар мен қазақтардың ара-қатынастарының алшақтай түсуіне ықпал етті. Осылайша бір кездері біртұтас Алтын Ораның негізгі халқын құраған ру-тайпалар кейінгі түркі халықтарының негізін қалап, XVII–XVIII ғасырлардан бастап олардың тарихы мен мәдениеті өзіндік жаңа даму жолына түсті.

Sources

МІКН — Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries. Extracts from Persian and Turkish compositions

МІКК — Materials on the history of Kyrgyz and Kyrgyzstan

Дереккөздер

МИКХ — Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений

МИКК — Материалы по истории киргизов и Киргизии

References

- Argynbaev, 2000 — *Argynbaev X., Mukanov M., Vostrov V.* Kazakh shejiresi xakynda [About the Kazakh genealogy]. Almaty: Atamura, 2000. 357 p. (In Kaz.)
- Akhmedov, 1965 — *Akhmedov B.A.* Gosudarstvo koshevyyh uzbekov [State of nomadic Uzbeks]. Moscow: Nauka, 1965. 196 p. (In Russ.)
- Abilgazy, 1991 — *Abilgazy Turik shejiresi* [Turkish Chronicle]. Almaty: Mother tongue, 1991. 208 p. (In Kaz)
- Babalar sozi, 2006 — *Babalar sozi* [Grandfather's speech. One hundred volumes]. Vol. 39. Almaty: Foliant, 2006. 448 p. (In Kaz).
- Grodekov, 1889 — *Grodekov N.I.* Kirgizi i karakirgizi Syr-Darinskoi oblasti [Kirghiz and Karakirghiz of the Syr-Darya region. Legal life]. Vol. 1. Tashkent: S.I. Lakhtin typo-litography, 1889. 298 p. (In Russ.)
- Fedorov-Davydov, 1966 — *Fedorov-Davydov G.A., Kochevnik Vostoshnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskix xanov* [Nomads of Eastern Europe under the rule of the khans of Zolotoordynskikh]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1966. 276 p. (In Russ.)
- Fedorov-Davydov, 1973 — *Fedorov-Davydov G.A.* Obshestvennyi stroi Zolotoi Ordy [Social Structure of the Golden Horde]. Moscow: MGU, 1973. Pp. 180. (In Russ.)
- Isin, 2004 — *Isin A.* Kazakhskoe khanstvo i Nogaiskaya Orda vo vtoroi polovine XV–XVI vv. [The Kazakh Khanate and the Nogai Horde in the second half of the 15–16th centuries]. Almaty, 2004. 160 p. (In Russ.)
- Iskhakov, 2017 — *Iskhakov D.M.* The Role of the Turkic-Tatar Constituent People in the Formation of the State-Forming «People» of the Jochid Ulus in the 13th–14th centuries. *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2017. Vol. 5. No. 2. Pp. 290–324. (In Eng.)
- Izmailov, 2022 — *Izmailov I.L.* Tatars of the Jochid Ulus: the formation and development of an ethnopolitical identity in the 13th–15th centuries. *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2022. Vol. 10. No. 4. Pp. 744–757. (In Eng.)
- Kochekaev, 1988 — *Kochekaev A.B.* Nogaisko-rysskie otnoshenie v XV–XVIII vv. [Nogai-Russian relations in the XV–XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1988. 272 p. (In Russ.)
- Kuzeev, 1974 — *Kuzeev R.G.* Proisxojdanie bashkirskogo naroda [The origin of the Bashkir people. Ethnic composition, history of settlement]. Moscow: Nauka, 1974. 576 p. (In Russ.)
- Kuzeev, 1992 — *Kuzeev R.G.* Narody Srednego Pavoljia i Ujnego Urala [People of Middle Pavolzhya and Southern Urals. Ethnogenetic view of history]. Moscow: Nauka, 1992. 347 p. (In Russ.)
- Kadyrgali Jalayir, 1997 — *Kadyrgali J.* Shejireler jinagy [Collection of genealogies]. Translated from Chagatai-Kazakh language and written by N. Mingulov, B. Komekov, S. Oteniazov. Almaty: Kazakhstan, 1997. 128 p. (In Kaz)
- Kazakh ry-taipalarynyn tarykhy, 2005 — *Kazakh ry-taipalarynyn tarykhy: Naiman* [History of Kazakh tribes: Naiman]. Book 1. Kazakh khandygynyn kuryly tarikhy [The history of the establishment of the Kazakh Khanate]. Almaty: Sardar, 2014. 520 p. (In Kaz)
- Kinayatuly, 2004 — *Kinayatuly Z.* Kazakh memleketi jane Joshy xan [Kazakh state and Joshi Khan]. Astana: Elorda, 2004. 344 p. (In Kaz)
- Materialy po istorii kazakhskikh khanstv, 1969 — *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov* [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries]. Comp.: S.K. Ibrahimov, N.N. Mingulov, V.P. Yudin. Alma-Ata: Nauka, 1969. 652 p. (In Russ.)
- Materialy po istorii Kyrgyzov, 2002 — *Materialy po istorii Kyrgyzov i Kyrgyzii* [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan (second edition)]. Ex. ed. V.A. Romodin. Bishkek: KTU Manas, 2002. 315 p. (In Russ.)
- Mustakimov, 2009 — *Mustakimov I.A.* Ob odnom spiske «Daftar-I Shingis-name» [About one list "Daftar-i Chingis-name"]. *Medieval Turko-Tatar state*. Is. 1. Kazan: Institut Istorii im. Mardjani, 2009. Pp. 122–131. (In Russ.)
- Nogaibaeva, 2020 — *Nogaibaeva M., Karibaev B.* Altyn Ordany etnikalyk tarixyna katysty auyz adebietinin derekterin talday [Analysis of oral literature data related to the ethnic history of the Golden Horde]. *Bulletin of KazNU. History series*. 2016. No. 3. Pp. 11–118. (In Kaz)

Otemis Haji, 2005 — *Otemis Haji*. Shyngys-name [Chinggisname]. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri. Vol. 1. Almaty: Dyke Press, 2005. (In Kaz)

Potanin, 1917 — *Potanin G.N.*, Kazakh-kyrgyzskie i altaiskkie predaniya, legendy i skazki [Kazakh-Kyrgyz and Altai stories, legends and fairy tales]. Zhivaya starina. Petrograd: Tipografia V.D. Smirnova, 1917. 312 p. (In Russ.)

Rashid ad-din, 1952 — *Rashid ad-din*. Sbornik letopisei [Collection of chronicles]. Vol. 1. Book 2. Transl. from Pers. O.I. Smirnova. Ed. A.A. Semenov. Moscow-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1952. 316 p. (In Russ.)

Ruzbihan, 1976 — *Fazlallah ibn Ruzbihan Isfakhani*. Mixman-name-ii Buxara [Mikhman-name-yi Bukhara. (Zapiski Bukhara guest)]. Translation, preface and notes by R.P. Jalilova. Ed. A.K. Arends. Moscow: Nauka, 1976. 196 p. (In Russ.)

Sabitov, 2014 — *Sabitov J.* Emiry Uzbek xana I Djanibek xana [Emirs of Uzbek Khan and Janibek Khan]. Golden Horde Review. No. 2(4). 2014. Pp. 120–134. (In Russ.)

Semenov, 1954 — *Semenov A.A.* K voprosy o proisxojdenii i sostave uzbekov Sheibani-xana [Questions about the origin and structure of the Uzbek Sheibani-khan]. Trudy AN Tadj. SSR. Vol. 12. Stalinabad, 1954. Pp. 3–37. (In Russ.)

Sultanov, 1982 — *Sultanov T.I.* Kochevie plemena Priaralya v XV–XVII vv. (Voprosy jetnicheskoy i social'noj istorii) [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the 15th – 17th centuries (Issues of ethnic and social history)]. Moscow: Glavnaia redaksiya vostoshnoi literatury, 1982. 160 p. (In Russ.)

Tiesenhausen, 1884 — *Tiesenhausen W.* Sbornik materialov, odnosyashexsya k istorii Zolotoi Ordy, izvleshenie iz arabskix istoshnikov [A collection of materials related to the history of the Golden Horde, extracts from Arabic sources]. Vol. 1. Saint-Petersburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1884. 564 p. (In Russ.)

Tiesenhausen, 1941 — *Tiesenhausen V.* Sbornik materialov, odnosyashexsya k istorii Zolotoi Ordy, izvleshenie iz persidskix soshinenii [A collection of materials related to the history of the Golden Horde. Extracts from Persian compositions]. Vol. 2. Moscow-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1941. 605 p. (In Russ.)

Trepavlov, 2002 — *Trepavlov V.V.* Istotyia Nogaiskoi Ordy [History of Nogai] Horde. Moscow: Glavnaia redaksiya vostoshnoi literatury, 2002. 752 p. (In Russ.)

Vambery, 1865 — *Vambery A.* Puteshestvie po Srednei Azii [Journey through Central Asia]. Saint Petersburg: tipografia Y.A. Bokrama, 1865. 221 p. (In Russ.)

Әдебиеттер

Арғынбаев, 2000 — *Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В.* Қазақ шежіресі хақында. Алматы: Атамұра, 2000. 357 б.

Ахмедов, 1965 — *Ахмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков. М.: Наука, 1965. 196 с.

Әбілғазы, 1991 — *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі, 1991. 208 б.

Бабалар сөзі, 2006 — *Бабалар сөзі.* Жүз томдық. Т. 39. Алматы: Фолиант, 2006. 448 б.

Вамбери, 1865 — *Вамбери А.,* Путешествие по Средней Азии. СПб.: типография Ю.А. Бокрама, 1865. 221 с.

Гродеков, 1889 — *Гродеков Н.И.,* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Ташкент: типо-литография С. И. Лахтина, 1889. Т. 1. 298 с.

Исин, 2004 — *Исин А.,* Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI вв. Алматы, 2004. 160 с.

Кочкаев, 1988 — *Кочкаев А.Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. Алма-Ата: Наука КазССР, 1988. 272 с.

Кузеев, 1992 — *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.: Наука, 1974. 576 с.

Кузеев, 1974 — *Кузеев Р.Г.* Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. Этногенетический взгляд на историю. М.: Наука, 1992. 347 с.

Қадырғали, 1997 — *Қадырғали Ж.* Шежірелер жинағы // Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. Алматы: Қазақстан, 1997. 128 б.

- Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2005 — *Қазақ ру-тайпаларының тарихы*: Найман. 1-кітап. Алматы: Алаш тарихи зерттеу орталығы, 2005. 443 б.
- Кәрібаев, 2014 — *Кәрібаев Б.* Қазақ хандығының құрылу тарихы. Алматы: Сардар, 2014. 520 б.
- Қинаятұлы, 2004 — *Қинаятұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Астана: Елорда, 2004. 344 б.
- Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков, 1969 — *Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков* (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) // Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин. Алма-Ата: Наука, 1969. 652 с.
- Материалы по истории киргизов, 2002 — *Материалы по истории киргизов и Киргизии*. (второе издание) // Отв. редактор В.А. Ромодин. Бишкек: КТУ Манас, 2002. 315 с.
- Мустакимов, 2009 — *Мустакимов И.А.*, Об одном списке «Дафтар-и Чингис-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 122–131.
- Ноғайбаева, 2020 — *Ноғайбаева М., Кәрібаев Б.* Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты ауыз әдебиетінің деректерін талдау // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2016. № 3. 11–118 бб.
- Өтеміс қажы, 2005 — *Өтеміс қажы.* Шыңғыснаме // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т. 1. Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- Потанин, 1917 — *Потанин Г.Н.* Казак-киргизская и алтайская предания, легенды и сказки // Живая старина. Петроград: Типография В.Д. Смирнова, 1917. 312 с.
- Рашид ад-дин, 1952 — *Рашид ад-дин.* Сборник летописей // Пер. с персидского О.И. Смирновой. Ред. А.А. Семенова. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1952. Т. 1. Кн. 2. 316 с.
- Рузбихан, 1976 — *Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани.* Михман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой. Ред. А.К. Арендс. М.: Наука, 1976. 196 с.
- Сабитов, 2014 — *Сабитов Ж.* Эмиры Узбек хана и Джанибек хана // Золотоордынское обозрение. № 2(4). 2014. С. 120–134
- Семенов, 1954 — *Семенов А.А.* К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // Труды АН Тадж.ССР. Т. 12. Сталинабад, 1954. С. 3–37.
- Султанов, 1982 — *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). М.: Главная редакция восточной литературы, 1982. 160 с.
- Тизенгаузен, 1884 — *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, извлечения из арабских источников. Т. 1. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1884. 564 с.
- Тизенгаузен, 1941 — *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Т. 2. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. 605 с.
- Трепавлов, 2002 — *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. М. Восточная литература, 2002. 752 с.
- Федоров-Давыдов, 1966 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М.: Издательство Московского университета, 1966. 276 с.
- Федоров-Давыдов, 1973 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М.: МГУ, 1973. С. 180.
- Iskhakov, 2017 — *Iskhakov D.M.* The Role of the Turkic-Tatar Constituent People in the Formation of the State-Forming «People» of the Jochid Ulus in the 13th–14th centuries // *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2017. Vol. 5. No. 2. Pp. 290–324.
- Izmailov, 2022 — *Izmailov I.L.* Tatars of the Jochid Ulus: the formation and development of an ethnopolitical identity in the 13th–15th centuries // *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2022. T. 10. No. 4. Pp. 744–757.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 556–569, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_556-569

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE CITY OF TURKESTAN (SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES)

A. Sandybayeva^{1*}, L. Dinasheva², M. Tastanbekov³

¹International University of Tourism and Hospitality
 (14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: sandybayeva67@mail.ru

*Corresponding author

²International University of Tourism and Hospitality
 (14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: dinash_Lyazzat@mail.ru

³Azret Sultan State Historical-Cultural Reserve-Museum
 (1B, Aiteke bi Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024>. E-mail: murat-t@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Sandybayeva A., Dinasheva L., Tastanbekov M., 2023

Abstract. *Introduction.* This article is aimed at studying the dynamics of socio-economic development of the city during the period of tsarist administrative power through the prism of traditionalism and modernization. Political changes in the region have had an impact on the development level of the city. Significant changes took place in the socio-economic appearance of the city in the second half of the XIX – early XX century. *Goals and objectives.* The study purpose is to provide a historical analysis of socio-economic changes in the development of the city within the period. The methodological basis of the study was the principle of historicism, objectivity, methods of statistical collection and comparative analysis. *Results.* As the results of scientific analysis of historical processes in the territory of the city of Turkestan at the late 19th – early 20th centuries show, the most controversial were the changes in public life. The policy of the colonial authorities with common imperial ideals, ignoring the cultural and spiritual features of public life. The city of Turkestan, like other cities of Kazakhstan, became one of the outskirts of the Russian Empire. All of them developed a single military-colonial system of government. The Russian Empire, without violating the centuries-old economic traditions of the region, tried to modernize management in accordance with European standards so that the region, with self-sufficiency, could generate income for the treasury.

Keywords: Turkestan, Russian Empire, socio-economic development, city administration, population

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan «Comprehensive study of the socio-economic and cultural history of the city of Turkestan in the XIX – early XX centuries» (Registration number: BR 101641179).

For citation: Sandybayeva A., Dinasheva L., Tastanbekov M. Socio-economic development of the city of Turkestan (second half of the XIX – early XX centuries) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 556–569. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_556-569

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Ақмарал Даирқызы Сандыбаева^{1*}, Лазат Сәрсенбекқызы Динашева², Мұрат Мейірбекұлы Тастанбеков³

¹Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(14Б-үй, Рабия Сұлтан Бегім көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: sandybayeva67@mail.ru

*Автор корреспондент

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(14Б-үй, Рабия Сұлтан Бегім көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: dinash_Lyazzat@mail.ru

³Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы
(1Б-үй, Әйтеке би көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024>. E-mail: murat-t@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Сандыбаева А., Динашева Л., Тастанбеков М., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада патша әкімшілік билігі кезеңіндегі Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық даму өзгерістер зерделенеді. Аймақтағы саяси өзгерістер қаланың даму деңгейіне әсер етті. Қаланың әлеуметтік-экономикалық көрінісінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында айтарлықтай өзгерістер болды. *Зерттеудің мақсаты* – осы кезеңде қала дамуындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге тарихи талдау жасау. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық принцип, объективтілік, статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері құрады. *Зерттеу нәтижелері.* Түркістан қаласы аумағындағы ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы тарихи процестерді ғылыми талдау нәтижелері көрсеткендей, қоғамдық-саяси өмір ең қайшылықты өзгерістерге ұшырады. Отаршыл биліктің бұл бағыттағы саясаты қоғамдық өмірдің мәдени-рухани ерекшеліктерін елемей, ұлттық мүддені жалпы империялық мұраттармен алмастырды. Түркістан қаласы Қазақстанның басқа қалалары сияқты Ресей империясының шеткі аймағына айналды. Олардың барлығында біртұтас әскери-отарлық басқару жүйесі орнады. Ресей империясы өлкенің ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық дәстүрін бұзбай, аймақ өзін-өзі қамтамасыз ете отырып, қазынаға кіріс түсіруі үшін басқару жүйесін модернизациялау барысында еуропалық стандартқа сай жаңғыртуға тырысты.

Түйін сөздер: Түркістан, Ресей империясы, әлеуметтік-экономикалық дамуы, қалалық басқару, халық
Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «ХІХ-шы және ХХІ-ші ғасырлардағы Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихын кешенді зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10164179).

Дәйексөз үшін: Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С., Тастанбеков М.М. Түркістан қаласының XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында әлеуметтік-экономикалық жағдайы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 556–569 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_556-569

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Сандыбаева Акмарал Даировна^{1*}, Динашева Лазат Сарсенбековна², Тастанбеков Мурат Меирбекович³

¹Международный университет туризма и гостеприимства
(д. 14Б, ул. Рабиги Султан Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: sandybayeva67@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Международный университет туризма и гостеприимства
(д. 14Б, ул. Рабиги Султан Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: dinash_Lyazzat@mail.ru

³Государственный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»
(д. 1Б, ул. Айтеке би, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024>. E-mail: murat-t@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Сандыбаева А., Динашева Л., Тастанбеков М., 2023

Аннотация. *Введение.* Данная статья направлена на изучение динамики социально-экономического развития города Туркестана в период царской административной власти через призму традиционализма и модернизаций. Политические изменения в регионе оказали влияние на уровень развития города. В социально-экономическом облике города во второй половине XIX – начале XX века произошли значимые перемены. *Цели и задачи* исследования – дать исторический анализ социально-экономических изменений в развитии города в рамках периода. Методологическую основу исследования составили принцип историзма, объективности, методы статистического сбора и сравнительного анализа. На основе источников сделан анализ организации институтов имперской власти, а также изменений, произошедших в социально-экономической жизни города, в котором присутствовали как имперские установки, так и специфические условия региона. *Результаты.* Как показывают результаты научного анализа исторических процессов на территории города Туркестан конца XIX – начала XX веков, наиболее противоречивыми были изменения в общественной жизни. Политика колониальной власти в этом направлении заменила национальные интересы общими имперскими идеалами, игнорируя культурные, духовные особенности общественной жизни. Город Туркестан, как и другие города Казахстана, стал одной из окраин Российской империи. Во всех них сложилась единая военно-колониальная система управления. Российская империя, не нарушая вековые хозяйственные традиции края, старалась модернизировать управление согласно европейским стандартам так, чтобы регион при самокупаемости мог приносить доход казне.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, социально-экономическое развитие, городское управление, население

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства культуры и спорта Республики Казахстан «Комплексное изучение социально-

экономической и культурной истории города Туркестан в XIX – начале XXI веков» (регистрационный номер: BR 10164179).

Для цитирования: Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С, Тастанбеков М.М. Социально-экономическое развитие города Туркестана во второй половине XIX – начале XX вв. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 556–569. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_556-569

Введение

Изучение социально-экономического развития города Туркестана во второй половине XIX – начале XX вв. позволит представить как менялась хозяйственная жизнь и социальный облик городов Казахстана, окраин Российской империи, под влиянием каких факторов происходили эти изменения, будет способствовать выявлению общих черт и своеобразия социально-экономического развития города. Исследование даст возможность детально проследить историю города, опыт функционирования системы городского управления, развития социальной сферы, торговых отношений.

Цель исследования – дать исторический анализ социально-экономических изменений и выявление основных направлений в развитии города Туркестана во второй половине XIX – начале XX вв.

Завоевание города Туркестана русскими войсками во второй половине XIX века, установление царской административной власти в городе, влияние и последствия этих событий на жизнь местного населения требуют специального исследования.

В данной работе, посвященное изучению социально-экономического развития города, проанализированы преобразования в городе Туркестан после завоевания края царской Россией. Со второй половины XIX века в политике царизма на окраинах доминировал принцип приобщения «туземцев» к русской цивилизации в условиях модернизации общественно-политической и социально-экономической жизни городов. При царском управлении местное население пренебрежительно называли «туземным», «туземцы», подчеркивая при этом превосходство метрополии над колониальными «нецивилизованными» народами. Важность исследований определяется местом города в отечественной и всемирной истории как политического, экономического, духовного и культурного центра. С обретением Туркестана статуса областного центра необходимо систематически повышать его авторитет на международной арене.

Материалы и методы исследования

Колониальный период отечественной истории требует новых теоретико-методологических подходов, привлечение новых источников и объективном взгляде на предмет изучения. Изучение региональной политики царизма предполагает изучение вопросов, отражающих особенности того или иного города. В данном случае рассмотрение социально-экономического развития города Туркестан в качестве периферии Российской империи важно для определения структуры и организации управления на определенной территории. Взятый за основу системный подход дает возможность рассматривать социально-экономическое развитие города Туркестан и политику Российской империи в крае как целостный феномен.

Принцип историзма требует рассмотрение и анализ аспектов социально-экономической жизни города в рамках исследуемого периода.

Авторы опираются на общенаучный принцип объективизма, который предполагает непредвзятый и всесторонний анализ исторических фактов и событий второй половины XIX – начала XX вв., касающихся города Туркестана. В рамках междисциплинарного направления исследований постколониальной теории был применен критический подход при анализе культурного наследия колониализма.

На современном этапе когда следует осмыслить и оценить основные исторически важные периоды Отечественной истории возникает необходимость внести ясность в страницы прошлого нашей истории. Поэтому мы в направлении постколониальных исследований далеки от однобокого анализа и тенденциозных подходов.

Обсуждение

Об истории города Туркестана во второй половине XIX – начале XX веков сохранилось очень много разных сведений русских путешественников, ученых, записки военных (Бекчурин, 1872; Кауфман, 1903; Верещагин, 1874; Абаза, 1902; Мачинский, 1896; Тризна, 1911).

Завоевание города Туркестана в 1864 году Российской империей, установление колониальной администрации в городе, последствия этих событий для развития города в целом и жителей требуют специального исследования. Большая часть источников колониального периода по изучению края были связаны с процессом превращения края в российскую колонию.

Значительная часть источников о Туркестане написана в досоветский период, в которых освещаются вопросы завоевания края, ход военных действий русских войск. Военные операции царизма в Туркестане нашли отражение в работах К. Абазы, А. Макшеева, А. Хорошхина и др. (Абаза, 1902; Макшеев, 1890, Хорошхин, 1876)

Целостная картина наступательного движения Российской империи в Туркестанский край описана К.Абаза. Описывая Туркестан автор отмечает, что «город весь глиняный, стены, цитадель, прочие мечети, дома - все глиняное. Стены крепости так толсты, что на них могут разъехаться несколько всадников» (Абаза, 1902: 78)

А. Макшеев сообщает: «Город Туркестан обнесен со всех сторон высокою стеною, имеющего в окружности более 3-х верст. В восточной части его находится цитадель в 350 сажень в окружности и среди нее возвышается знаменитая мечеть Азрета» (Макшеев, 1890: 221).

Подробно описывает вид города в 60-е г. XIX века известный русский путешественник, исследователь Туркестана Н.Северцев: «Местами виднелись небольшие разливы, густо, роскошно растут деревья в садах, окружающих Туркестан непрерывным поясом; только кое-где видна из-за деревьев глиняная стена и над всем этом цветущим пейзажем, который кажется еще свежее и роскошнее после однообразной окрестной степи, господствует огромный луковичный узорчатый купол мечети» (Северцев, 1860: 12).

С позиции цивилизаторской миссии России в отношении к населению Туркестанского края в целом описываются в работе А.Хорошхина. «Благо России для непросвещенных народов», так оценивается присутствие России в крае. «Без постороннего влияния, Средней Азии никогда бы не проснуться, и участь ее – оставить по себе лишь кучи глины... Благотворное влияние русской власти не замедлило обнаружиться». Описывая конкретно город Туркестан, автор отмечает красивый вид города еще при взятии города русскими войсками: «Город Туркестан, или по сартовски, Хазрет Султан взят в 1864 году. Туркестан, как и все почти среднеазиатские города окружен садами. Огромные стройные тополи красиво окаймляют дорогу между садами, в общем производят необыкновенно впечатление и воображение небывалого в здешних краях путника» (Хорошхин, 1876: 11).

Труды имперского периода содержат большой фактический материал, историко-экономические, статистико-этнографические сведения. Авторы освещают вопросы народного образования, медицины, административного управления, акцентируя внимание на функционировании власти Российской империи в крае.

В целом, как подчеркивали сами имперские чиновники прибывшие в край считали, что «занятие русскими Туркестанского края составляет безо всякого сомнения одно из важнейших событий настоящего времени. Благоприятные климатические условия, богатая производительность природы и довольно густое население этого края представляет несомненные надежды на полное вознаграждение в будущем за труды и потери, какие понесены при занятии края в сравнении с ожидаемым от края выгодами» (Материалы, 1869: 3). Очень интересны сведения В.Духовской, в воспоминаниях которой дается оценка сложившейся традиционной психологии местного населения и русского управления краем: «Туркестан - это одна из самых старых колыбелей человечества... трудность управления мусульманами увеличивается тем, что они от рождения тончайшие дипломаты» (Духовская, 1913: 3).

В изучении истории Туркестана особое значение имеют труды выдающегося историка-востоковеда В.Бартольда (Бартольд, 1927). В историческом обзоре культурной жизни дореволюционного Туркестана Бартольд отмечает, что город Туркестан до завоевания русскими был достаточно крупным городом Сырдарьинской области по численности населения «замечательно что по дореволюционному

административному делению именно тот город, которому по числу жителей принадлежало второе место в области, Туркестан (до 20 000 жителей), был признан безуездным городом или заштатным». Исследователь объясняет причину тем, что «русское население в нем было еще малочисленным» (Бартольд, 1927: 166). Туркестан несмотря на то, что здесь пребывали русские, оставался городом, в котором сильно сохранялись традиционные особенности культуры и быта жителей.

Основу исследования составили труды русских ученых и путешественников XIX века, ученых историков советского периода и современных исследователей постсоветского пространства, архивные материалы (РГИА – Российский государственный исторический архив, ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан).

Труды русских ученых и путешественников XIX века содержат важные сведения о городе, которые представляют большую практическую ценность. Общая особенность этой группы источников заключается в том, что в них присоединение Казахстана к Российской империи оценивается как событие, имеющее прогрессивное значение для развития края.

Социально-экономическое развитие и городское управление после завоевания русскими Туркестана можно отследить по многочисленным статистическим сборникам, ежегодникам и материалам и объективно представить динамику развития края в целом и отдельные отрасли внутренней жизни города.

Ученые историки советского периода рассматривали роль южного края в политике царизма, результаты проведения территориально-административных реформ, политической, экономической и культурной модернизации казахского народа. Однако при этом, принцип объективности не всегда возобладал в оценках событий этого периода. В ходе исследования историков были проанализированы значительный комплекс исторических источников по проблеме колонизации края, истории присоединения Казахстана к Российской империи, но они сводились лишь к освещению исторических фактов и действий на территории Казахстана, региональная история почти не рассматривалась (Шоинбаев, 1973; Бекназаров, 1969).

В годы независимости в отечественной истории были пересмотрены основные концептуальные вопросы проблемы «Казахстан в составе Российской империи» (Масанов и др., 2007). Следует отметить, что ведется значительная работа по выявлению архивных материалов, изучаются новые источники по проблеме социально-экономического развития края в имперский период.

Ценную информацию о задачах и ходе реализации колониальной политики Российской империи в отношении административно-территориальных единиц, по экономическому развитию, состоянию культуры, образования, медицинского обслуживания населения городов и областей Казахстана содержат фонды РГИА. Это Всеподаннейшие отчеты губернаторов, материалы ревизий края, сметы расходов и доходов по городам.

В фондах ЦГА РК отложены документы, по содержанию которых можно сделать анализ о целях и методах политики России в отношении традиционного казахского общества, о процессах трансформации социокультурного и экономического развития городов этнорегиона и в частности объекта исследования города Туркестан.

На основе этих источников сделан анализ организации институтов имперской власти, а также изменений, произошедших в социально-экономической жизни города, в котором присутствовали как имперские установки, так и специфические условия региона.

Результаты

С 1819 года до 1864 года город Туркестан входил в состав Кокандского ханства. 12 июня 1864 года после трехдневной осады город захватили русские. Занятие Туркестана стоило царской казне 234000 рублей (Добросмыслов, 1912: 119).

Во второй половине XIX века вся территория Казахстана вошла в состав Российской империи и земли казахской степи были объявлены собственностью России. С утверждением колониального господства город Туркестан, как и все города юга, был подчинен военной администрации царизма.

Все изменения в жизни городов зависят от их экономического развития. В результате административных реформ 1867–1868 гг. царизма территория Казахстана была разделена на три генерал-губернаторства, делившиеся на области, а области – на уезды. Территориальные переустройства,

экономические преобразования, политические реформы насильно ломали сложившиеся традиционные модели, трансформировали и приспособляли к новым условиям.

В это время территория города Туркестана и его окрестностей занимала 70 гектаров. Город был окружен крепостной стеной, на которой возвышались 12 башен, с четырех сторон были установлены ворота. В архиве Русского географического общества сохранился план города 1854 года, который предоставляет очень ценную информацию по изучению исторической топографии города Туркестана XIX века (Vimendiev et al., 2022). На карте зафиксированы укрепления города, ворота, базар, мечети, сады, каналы, мельницы, мосты, дороги, исторические объекты. Город Туркестан как наиболее значимый городской центр южного края вызывал большой интерес как у русских исследователей, так и у имперской власти.

15 июня 1864 года командующий Сырдарьинской линией полковник Н.Веревкин объявил приказ о местном гражданском управлении в Туркестане, которое по сути оставалось таким же, как и до покорения города. Город возглавлял Главный совет управления, в который входили: «ходжа шейх уль ислам» – председатель совета, 3 ходжей, 4 городских аксакалов и их 8 помощников, а также 4 казиев для гражданского судопроизводства. Главный совет занимался вопросами управления городом и обеспечением безопасности его жителей.

Город Туркестан как административная единица позже других городов Казахстана был включен в состав России. Система управления в целом опиралась на то, что военная и гражданская власть была неразделимой.

Городское управление и обустройство города Туркестана во второй половине XIX века было полностью подчинено военно-колониальной системе управления края Российской империи.

Город делился на «русскую» и «туземную» части. «Русская» часть города – новый город, «туземная» – старый город. В «русской» части города были созданы необходимые условия для населения – аптеки, амбулатории, больницы, парк, библиотеки, здания европейского типа, улицы с освещением и т.д. «Туземная» часть города оставалась на уровне прошлого века. Все доходы поступали от налогов населения старого города.

В «туземной» части города было введено городское самоуправление. Это городское самоуправление существовало до 1868 года (Добросмыслов, 1912: 122–123).

В 1865 году согласно закону об управлении в Туркестане была утверждена должность городничего. Хозяйственные вопросы были в ведении коменданта города. В свою очередь городом, поделенного на 4 квартала, управляли четыре аксакала. В цитадели города, куда входили мавзолей Ахмеда Ясави, русские казармы, квартиры офицеров, дом коменданта и склады, управлял комендант. Кроме них в городе были следующие должностные лица: базар-баши, раис, мираб. Базар-баши ведал базаром. Раисы были представителями местной знати и скорее всего выполняли функции соблюдения порядка и выполнения обязанностей жителями города (Курпалидис, 1992). Мирабы следили за водоснабжением города, которое поступало с двенадцати ручьев, орошающих город.

В 1868 году была произведена реорганизация управления городом. Хозяйственное управление, которое ведало сбором налогов, находилось теперь в ведении второго старшего помощника уездного начальника.

Главное значение города Туркестан было предопределено тем, что именно здесь находится мавзолей, где похоронен Ходжи Ахмет Ясави, воздвигнутый Амиром Тимуром в честь религиозного проповедника суфизма. Туркестан был духовной столицей мусульманского мира, политическим центром Казахского государства.

Состояние мавзолея составляло определенную проблему для царской администрации, которое требовало определенных расходов для его содержания и сохранения его раритетов. Поскольку мавзолей XIV – XV в.в. имел не только религиозное, но и научное историческое значение, в 1886 году на ремонт знаменитой мечети было выделено 28200 рублей (Литвинов, 1998: 87). Памятники старины неоднократно подвергались хищению, их воровали, перепродавали, нанося таким образом невосполнимую утрату сокровищнице архитектуры и месту паломничества мусульман. Сохранились сведения о том, что часть бронзовых подсвечников, фрагменты облицовки мавзолея Ясави были проданы туристам самим священнослужителем мавзолея (Литвинов, 1998: 102).

В городе было 20 мечетей, 2 медресе, 15 мастерских, 5 ювелирных мастерских, 6 швейных, 18 пекарен, 8 парикмахерских, 22 водяные мельницы, базар (Добросмыслов, 1912: 155–156)

Население города в 1864 году к моменту завоевания русскими насчитывало около 5 тысяч человек.

В 1889 году в городе Туркестан проживали взрослого населения: 3837 мужчин и 3451 женщин. По социальному составу военных в городе было – 335 человек, торговцев – 1698, ремесленников – 1380, чернорабочих – 1169, хлебопашцев – 1343 человека (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 84. Л. 32). Как видно из данных, в городе большее число представляли торговцы, что объясняется значением города как торгового центра. Военные представляли колониальную администрацию царской России, направленные в город для службы.

Одним из центров общественной и экономической жизни населения в крае были базары. Поэтому царская администрация не обошла вниманием вопросы регулирования базаров в городе. Как отмечает П. Пашино в своих путевых заметках, город Туркестан был «центром киргизской торговли в Туркестанском крае» (Пашино, 1868: 21). Выгодное расположение города Туркестана давало возможность развитию транзитной торговли. Основной товар был скот, кроме этого на прилавках городского базара торговали изделиями ремесленного мастерства. «В городе производится торговля скотом, сюда же свозят киргизы (казахи – авт.) свои кустарные изделия» (Лавров, 1914: 110).

В город с окрестностей везли товар, скот. Агенты богатых ташкентских купцов даже жили здесь, чтобы скупать товар, поступающий здесь из разных стран, для караванной торговли с первых рук. Туркестан имел большое значение в торговом отношении. Натуральные продукты скотоводческого хозяйства пользовались большим спросом. В городской структуре появились магазины, лавки, аптеки. Однако экономическое развитие имело однобокий характер, обслуживающее интересы метрополии.

К 1885 году в Туркестанском уезде было 6 базаров. По специальному разрешению генерал-губернатора К.Кауфмана в 1879 году каждая пятница недели был «базарный» день (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 530. Л. 10).

По переписи 1897 года в городе проживало 11253 человека, из них мужчин – 6037, женщин – 5216 (Добросмыслов, 1912: 127). Архивные документы показывают приблизительно такие же данные: «Заштатный город Туркестан – мужчин – 6110, женщин 5293, всего 11403 человека» (РГИА. Ф. 1290. Оп.11. Д. 2239. Л. 46). Согласно сведениям переписи 1897 года в городе было 1140 дворов, из них в самом городе 829 дворов, в кишлаках Карачик, Теке и Базар-арык соответственно 108, 100 и 103 двора (РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 2239. Л. 97).

17 марта 1872 года Туркестан стал уездным городом. 12 июня 1886 года город вошел в состав Чимкентского уезда как Туркестанский участок. Но надо отметить, что в статистических данных Туркестан всегда занимал отдельную позицию в Чимкентском уезде. В составе Туркестанского участка было 16 волостей (Актюбинская, Джилыбулакская, Карнакская, Каратавская, Каракульская, Иканская, Кур-Чуйская, Ногай-Куринская, Кук-Чепумская, Сары-Узьякская, Хантагская, Чагатаевская, Чиликская, Сузакская, Джанасуйская) и Туркестанское аксакальство (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 95. Л. 6–7). По национальному составу в Карнакской и Сузакской волостях преобладали узбеки, в остальных волостях преимущественно – казахи и др. (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 227. Л. 47).

В конце XIX века город Туркестан преимущественно состоял из местного населения, русская часть города как в качестве пригорода была застроена казенными зданиями, в которых проживало небольшое количество населения. Здесь находился административный центр и располагались имперские войска (Обзор, 1887: 72)

В г.Туркестане на 1889 год было 8 административных зданий, 20 инженерных ведомств, 2 церкви, 35 мечетей, 1 медресе, 1627 частных домов (РГИА. Ф. 1276. Оп. 48. Д. 2231. Л. 63–64). Оседлые поселения группируются близ г.Туркестана (Обзор, 1887: 101).

Еще в период образования Казахского ханства оседлое население называли «сарты». В официальной документации царской России повсеместно встречается понятие «сарт» как отдельная группа населения. Надо отметить, что основным занятием сартов была торговля. По статистическим данным 1885 года в городе Туркестане с селениями вокруг проживало общее число сартов 15 тысяч человек. Самое большое число сартов было сосредоточено в городах Туркестан, Чимкент и Ташкент. «Сартами узбеки

называли вообще жителей городов, принадлежащих одинаково к таджикской и узбекской рас» отмечает Н. Маев (Маев, 1872: 128).

Русский ученый, востоковед Н.Остроумов, трудившийся в начале XX века в Туркестанском крае, изучая сартов, приходит к выводу, что слово «сарт» в переводе с древнего санскритского языка означает «торговец».

Военный историк царской России К.Абаза пишет «сартами называют в Туркестане оседлых жителей городов и деревень, они также сродни персам. Некоторые смешивают таджиков с сартами, называя так все население Туркестана» (Абаза, 1902: 71). Российские ученые и военные чиновники учитывали «сартов» как отдельную группу населения Средней Азии. В советской историографии «сарты» уже не упоминаются как обособленный этнос.

Исследователь Ж.Артыкбаев утверждает, что «в новое время основное население южных городов и поселений составляли сарты, занимавшиеся активной торговлей в самых глубинных степных районах» (Артыкбаев, 2005: 232)

Город Туркестан во второй половине XIX – начале XX века переживает период активного роста и изменений. В это время налаживалось благоустройство города, выросла численность населения. К началу XX века в 1910 году в городе насчитывалось 15236 человек, почти ровно половину из них составляли мужчины – 7865 человек, и почти столько же, с небольшой разницей, женщин – 7371 человек (Добросмыслов, 1912: 127).

Сборы с недвижимого имущества составляли основные доходы города. Так к 1900 году сборы составили 3137 рублей (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 534. Л. 12). Местное население должно было выплачивать всевозможные налоги, поземельный сбор, земской сбор, на содержание туземной администрации, на содержание училищ, на расходы по оспопрививанию, натуральные налоги и повинности, на содержание дорог, мостов и т.п.

Ежегодно составлялась смета расходов и доходов по городу. В смете 1876 года указано, что расход составил на общую сумму 11800 рублей, из которых на отопление в течении отопительного сезона 5 месяцев, всего семь домов, было израсходовано 688 рублей, на освещение 120 рублей, на наем техники 600 рублей и т.д. (ЦГА РК. Ф. 119. Оп. 1. Д. 278. Л. 1–2).

В 1880–1881 гг. в Туркестане после суровой зимы и вследствие этого сильного падежа скота благосостояние населения было очень тяжелым и потому неуплата податей и сборов составила 95264 руб. – самая большая неуплаченная сумма по Сырдарьинской области. Положение кочевников, потерявших скот во время джута, было тяжелым. Цены на хлеб поднялись в десять раз. Так в г. Перовск пуд муки стоил уже 3 руб.50 коп, в г. Туркестане – до 2 руб. 50 коп. (Отчет, 1884: 45).

В административном плане южный Казахстан входил в Сырдарьинскую область. Туркестанский уезд был самым большим по площади в Сырдарьинской области, которая занимала 79,550 кв. верст (примерно 90 кв км). Личный состав уездного управления в 80-е годы XIX века был почти везде одинаковым в уездах области. В городе Туркестан начальник уезда имел старшего и младшего помощника из числа местного населения. Привлекая их на государственную службу, царская администрация рассчитывала через них приобрести влияние на народ и тем самым облегчить задачу управления на местах (Отчет, 1884: 41).

В 1883 году согласно сметам в городе Туркестан было 49 русских домов и 1488 домов туземного населения, сумма городского дохода в отчетный год составила 8726 рублей (Отчет, 1884: 36).

В 1901 году согласно смете доходов и расходов доходы поступали за счет сборов с недвижимости имущества (3157 руб.), торговли и промысла (600 руб.), пошлины (120 руб.), с городского имущества (12320 руб.), с городских сооружений (3019 руб.). общая сумма составляла 19196 руб. При этом расходы составляли 12770 руб. из суммы которой на содержание городского общественного управления выделяли 2530 руб., на содержание городской полиции – 4140 руб., на благоустройство города – 2800 рублей, на народное образование – 1540 руб., медицинскую часть – 1580 руб., содержание и устройство недвижимого имущества города – 120 руб, и другие прочие расходы – 60 руб. (РГИА. Ф. 1288. Оп. 6. Д. 1665. Л. 20). Как видим, в статье расходов на содержание военного управления для полиции выделяли самую большую сумму. В целом финансирование шло на содержание администрации и войск в крае. Расходы на благоустройство города также шли для русской части города.

Организация управления края была направлена на реализацию русификации края путем создания конфессиональных школ. Однако уровень знаний и внедрения русского языка через открытие русско-туземных школ оставался очень низким. Это являлось сдерживающим фактором стирания границ и различий в организации системы имперского управления краем в целом и в частности города.

В 1890 году по городу в целом было 1 городское двухклассное училище с интернатом, здесь обучались 33 учащихся. В городе при церкви было открыто женское училище, где получали образование 12 девочек (РГИА. Ф. 733. Оп. 171. Д. 1876. Л. 1 об.). Училище для обучения девочек было разрешено открыть временно при городском училище во вторую смену и при этом без выплаты трудового вознаграждения учителю. То есть в том случае, если это не предполагало дополнительных новых расходов.

Русско-туземная школа была открыта после завоевания города русскими войсками. Общее число школ в городе было 21, где обучались 220 учеников. Поскольку к этому времени в Туркестане проживало значительное число представителей еврейской национальности, то в 1890 году в городе было 6 хедеров (еврейские школы). В хедерах обучалось 80 учеников (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 84. Л. 55).

В 1893 году для сапожной мастерской мужского училища и женского городского училища представитель колониальной административной власти в Туркестане просит у Министерства Просвещения о безвозмездной передаче двух зданий, где размещались эти учебные заведения. В ответ ведомство разрешает передачу при условии, что это не вызовет никаких расходов. Таким образом, даже вводимые преобразования в образовании тоже ограничивались нововведениями без масштабных растрат и грандиозных реформ (РГИА. Ф. 733. Оп. 191. Д. 1396. Л. 1–3).

Одной из составляющих социально-экономического развития города является деятельность медицинских учреждений по оказанию услуг населению. Утверждение колониального господства и связанные с ним политико-социальные изменения в крае оказали влияние на уровень развития медицины. Однако статистические сведения об условиях амбулаторных пунктов, лазаретов свидетельствуют о низком уровне их содержания, бедственном положении медицинских учреждений, нехватке специалистов и лекарственных средств.

На медицинское обслуживание жителей города, которое было в ведении Туркестанского военного округа, согласно сметам 1906 г., на содержание городского врача приемного покоя (5–15 мест) в Туркестане выделяли 2200 рублей. Расходы на разъезд – 180 руб., переводчику – 120 руб., на канцелярские расходы – 70 руб., на наем прислуги – 180 руб., мелкие расходы – 60 руб. На содержание больных предполагалось расходов по 40 копеек в сутки на каждого (РГИА. Ф. 1149. Оп. 13. Д. 34. Л. 35). Выделение со стороны царской администрации таких сумм на здравоохранение населения явно было далеко недостаточным.

В период с 1872 года до 1887 года Туркестан был уездным городом. Именно в этот период появились первые лечебные заведения, куда могли обратиться местное население. До 1872 года жители города обращались к военным врачам воинских частей, которые находились в городе. Статистические сведения о медицинских учреждениях свидетельствуют о плохом уровне их содержания. На здравоохранение населения расходы изымались с земских сборов (РГИА. Ф. 1149. Оп. 11. Д. 9. Л. 35). В 1891 году для города Туркестан, как и городов Аулие-ата, Казалинск и Перовск Сырдарьинской области расходы составляли приблизительно одинаковые статьи, так для Туркестана расходы на медицину составляли 769 руб. 35 копеек. После упразднения уездного управления медицинский штат, лишь изменив название, из «уездного» был переименован в «городской», оставили в том же составе: врач, повивальная бабка и фельдшер (Отчет, 1884: 162.).

Почтовое отделение в городе было открыто в 1868 году. Отсюда шла доставка корреспонденции. В 1871 году отделение было преобразовано в почтовую контору со штатными служащими. После проведения телеграфной линии в 1878 году к городу Туркестан, почтовое отделение и телеграфную станцию объединили в почтово-телеграфную контору. В 1893 году при конторе была открыта сберегательная касса (Добросмыслов, 1912: 158).

Постройку путей сообщения и телеграфных линий колониальная администрация старалась провести при минимальных затратах, а также с помощью пожертвований местного населения «В 1875 г. начальники уездов Аулие-Атинского, Чимкентского, Туркестанского, Перовского и Казалинского

представили пожертвования при проведении телеграфных линий от 20 до 30 сумов с каждого двора и кибитки» (Отчет, 1884: 36).

Туркестанская городская контора почтового обслуживания населения на аренду и ремонт помещения расходовала 300 рублей, на содержание личного состава, канцелярские, хозяйственные и другие расходы – 2869 рублей, тогда как доход составлял на отчетный 1882 год всего 1616 рублей. То есть доходы никак не покрывали расходов.

В 1899 году Управление Туркестанского участкового пристава во главе с К.Калмановым приняло решение о безвозмездном отведении 60-ти десятин городской земли на постройку вокзала в 8 км близ г.Туркестан, вдоль проектируемой Оренбург-Ташкентской железной дороги (ЦГА РК. Ф. 145. Оп. 1. Д. 491. Л. 2). Однако чуть позже это решение было изменено в пользу того, что расстояние от вокзала станции Туркестан было приближено к городу. «Город Туркестан является старинным естественным пунктом обмена между кочевниками Закаратавского района и оседлым населением долины. На Туркестанский базар стекается осенью много грузов, составляющих предметы кочевого хозяйства: сало, масло, шерсть, кожа – в общей сложности выше одного миллиона пудов и увозится хлеба, мануфактуры и прочие, частью в степь Туркестанского участка и частью в Перовский, Казалинский уезды и Степное генерал-губернаторство. Вследствие этого приближение вокзала к городу Туркестану является безусловно важным и настойчиво необходимым» - подчеркивает в своих исследованиях по железнодорожному строительству В. Суворов. «Изменение общего направления Оренбургско-Ташкентской магистрали против изысканий 1899 года, в смысле приближения рельсового пути к г. Туркестану, вполне согласуется с видами военного ведомства на мотивацию станции Туркестан для устройства продовольственного пункта...» (Суворов, 1962: 151).

Железная дорога, как коммуникационная сеть, как буфер между городом и станцией определяет рост городов. После строительства станции Туркестан, в городе образовался поселок, который впоследствии местные жители стали называть Борисовкой, или Борисовским, по имени участкового пристава Бориса Тризны. В 1909 году было проведено шоссирование дороги от города до станции, на которое было израсходовано 9000 рублей (Добросмыслов, 1912: 131).

Социально-экономическое развитие Туркестана во второй половине XIX – начале XX вв. характеризуется строительством железной дороги через станцию города, сети дорог и коммуникаций, вхождением в систему экономической, культурной и духовной жизни Российской империи. Строительство железной дороги Оренбург-Ташкент в 1906 году оказало значительное влияние на экономическое развитие Сырдарьинской области в целом. Железнодорожная линия проходила по городам Перовск, Казалинск, Туркестан, Чимкент и облегчала транспортно-товарное сообщение жителям, населяющим указанные уезды (Dinasheva et al., 2023: 348).

На современном этапе, когда следует осмыслить и оценить основные исторически важные периоды Отечественной истории, возникает необходимость внести ясность в страницы прошлого нашей истории. Поэтому мы в направлении постколониальных исследований далеки от одностороннего анализа и тенденциозных подходов.

Конечной целью процесса утверждения и присутствия российского управления в Туркестане должно было стать слияние в целом края с империей.

Заключение

Таким образом, следует констатировать, что особенностью имперского управления Туркестаном, как и в целом края, является то, что социально-экономическая жизнь города зависела от российского управления, но при этом проведение дорогостоящих реформ было заменено на частичное стимулирование экономических рычагов. Россия ограничивала траты на образование, медицину и культуру для преобразования жизни населения.

Как показывают результаты научного анализа исторических процессов на территории города Туркестан конца XIX – начала XX веков, наиболее противоречивыми были изменения в общественной жизни. Политика колониальной власти в этом направлении заменила национальные интересы общими имперскими идеалами, игнорируя культурные, духовные особенности общественной жизни.

Город Туркестан, как и другие города Казахстана, стал одной из окраин Российской империи.

Во всех них сложилась единая военно-колониальная система управления. Российская империя, не нарушая вековые хозяйственные традиции края, старалась модернизировать управление согласно европейским стандартам так, чтобы регион при самокупаемости мог приносить доход казне.

Sources

RSHA – Russian State Historical Archive

CSARK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

РГИА – Российский Государственный исторический архив

ЦГА РК – Центральный Государственный архив Республики Казахстан

References

Abaza, 1902 — *Abaza K. Zavoevanie Turkestana* [Conquest of Turkestan]. Saint-Petersburg: Printing house of M. Stasyulevich, 1902. 316 p. (In Russ.)

Artykbaev, 2005 — *Artykbaev Zh. Kochevniky Evrazii (v kalejdoskope vekov i tysjacheletij)* [Nomads of Eurasia (in a kaleidoscope of centuries and millennia)]. Saint-Petersburg: Major, 2005. 320 p. (In Russ.)

Bartol'd, 1927 — *Bartol'd V. Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana* [The history of the cultural life of Turkestan]. Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1927. 258 p. (In Russ.)

Beknazarov, 1969 — *Beknazarov R. Jug Kazahstana v sostave Kokandskogo hanstva i ego prisoedinenie k Rosii (po russkim arhivnym i opublikovannym materialam)* [The South of Kazakhstan as part of the Kokand Khanate and its accession to Russia (according to Russian archival and published materials)]. Almaty: Abstract of the dissertation of the Candidate of Historical Sciences, 1969. 26 p. (In Russ.)

Dinasheva et al., 2023 — *Dinasheva L.S., Isabek B.K., Kozgambayeva G.B., Sandybayeva A.D. Changes. Development and Features of Agriculture in the Syrdarya Region of Turkestan (second half of the XIX – early XX centuries. Bylye Gody. 2023. No. 18(1). Pp. 344–352. (In Eng.)*

Bimendiev et al., 2022 — *Bimendiev A.Sh., Kozha M.B., Uskenbay K.Z. A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society. Bylye Gody, 2022. No. 17(1). Pp. 225–236. (In Eng.)*

Bekchurin, 2022 — *Bekchurin M. Turkestanskaja oblast': zametki stastkogo sovetnika* [Turkestan region: notes of the State Councilor]. Kazan: University typography, 1872. (In Russ.)

Dobrosmyslov, 1912 — *Dobrosmyslov A. Goroda Syrdar'inskoj oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Chimkent* [Cities of the Syrdarya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shymkent]. Tashkent: O.A. Portsev's private typo-lithography, 1912. 204 p. (In Russ.)

Duhovskaja, 1913 — *Duhovskaja V. Turkestanskije vospominanija* [Turkestan memories]. Saint-Petersburg: Partnership of R. Golike and A. Vilborg, 1913. 101 p. (In Russ.)

Horoshhin, 1876 — *Horoshhin A.P. Sbornik statej, kasajushhihsja do Turkestanskogo kraja* [Collection of articles related to the Turkestan region]. Saint-Petersburg: A. Transchel's typography and chromolithography, 1876. 532 p. (In Russ.)

Kaufman, 1903 — *Kaufman A. K voprosu o russkoj kolonizacii Turkestanskogo kraja* [On the question of Russian colonization of the Turkestan Region]. Saint-Petersburg: Printing house of V.F. Kirshbaum, 1903. 205 p. (In Russ.)

Kurpalidis, 1992 — *Kurpalidis G. Gosudarstvo Velikih Sel'dzhukidov: oficial'nye dokumenty ob administrativnom upravlenii i social'no-jekonomicheskijh otnoshenijah* [The State of the Great Seljukids: official documents on administrative management and socio-economic relations]. Moscow: Nauka, 1992. 143 p. (In Russ.)

Lavrov, 1914 — *Lavrov M. Turkestan. Gegrafija i istorija kraja* [Turkestan. Geography and history of the region]. Moscow: Publication of the Trading House Dumnov, Klochkov, Lukovnikov & Co., 1914. 198 p. (In Russ.)

Litvinov, 1998 — *Litvinov P. Gosudartsvo i islam v Russkom Turkestane (1865–1917) (po arhivnym materialam)* [The state and Islam in Russian Turkestan (1865–1917) (based on archival materials)]. Elec: TSPI Publishing house, 1998. 320 p. (In Russ.)

Maev, 1872 — *Maev N.* Russkij Turkestan [Russian Turkestan]. Sb.Izdaniy po povodu politicheskoy vystavki. Is. I. Moscow: University Printing House (Katkov & Co.) on Strastnoy Boulevard, 1872. 134 p. (In Russ.)

Masanov, Abylhozhin, Erofeeva, 2007 — *Masanov N., Abylhozhin Zh., Erofeeva I.* Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazahstana [Scientific knowledge and myth-making in modern historiography of Kazakhstan]. Almaty: Dyke-Press, 2007. 296 p. (In Russ.)

Materialy po voprosu o torgovyh putjah v Srednjuju Aziju, 1869 — *Materialy po voprosu o torgovyh putjah v Srednjuju Aziju.* Saint-Petersburg: Printing house of I.I. Glazunov, 1869. 74 p. (In Russ.)

Machinskij, 1896 — *Machinskij N.* Ot Orenburga do g.Turkestana sanitarnye nabljudeniya [From Orenburg to Turkestan sanitary observations]. Kazan: Typo-Lithography of the District Headquarters, 1896. 58 p. (In Russ.)

Obzor, 1887 — *Obzor Syrdar'inskoj oblasti. Syrdar'inskaja oblast'.* Opisanie sostavlennoe po oficial'nym istochnikam E. Smirnovym [Overview of the Syrdarya region. Syrdarya region'. Description compiled according to official sources by E. Smirnov]. Saint-Petersburg: Printing house of M. Stasyulevich, 1887. 356 p. (In Russ.)

Otchet, 1884 — *Otchet revizueshhego po Vsepoddanejšemu povelenuju.* Turkestanskij kraj. Tajnogo sovetnika Girsy [The report of the auditor according to the All-given command. Turkestan region. Privy Councillor Geers]. 1884. 467 p. (In Russ.)

Pashino, 1868 — *Pashino P.I.* Turkestanskij kraj v 1866 godu. Putevyje zametki [Turkestan region in 1866. Travel notes]. Saint-Petersburg: Printing house of Tiblen and Neklyudov, 1868. 176 p. (In Russ.)

Severcev, 1860 — *Severcev N.A.* Mesjac plena u kokandcev [A month of captivity at Kokand]. Saint-Petersburg: Published by Count Kushelev-Bezborodko, Ryumin & Co. typography, 1860. 98 p. (In Russ.)

Suvorov, 1962 — *Suvorov V.A.* Istoriko-ekonomicheskij ocherk razvitija Turkestana [V.A.Suvorov. Historical and economic sketch of the development of Turkestan]. Tashkent: State Publishing House of the UzSSR, 1962. 172 p. (In Russ.)

Trizna, 1911 — *Trizna B.* Neskol'ko dannyh k estestvenno-istoricheskikh i jekonomicheskikh harakteristik Turkestanskogo uchastka Chimkentskogo uezda Syr-Dar'inskoj oblasti [Several data on the natural-historical and economic characteristics of the Turkestan section of the Chimkent district of the Syr-Darya region]. Tashkent: Typography of Turkestan. Governor-General Office, 1911. 23 p. (In Russ.)

Shoinbaev, 1973 — *Shoinbaev T.* Progressivnoe znachenie prisoedinenie Kazahstana k Rossii [Progressive significance of Kazakhstan's accession to Russia]. Almaty: Publishing house Kazakhstan, 1973. 248 p. (In Russ.)

Vereshhagin, 1874 — *Vereshhagin V.* Ot Orenburga do Tashkenta, 1867–1868 gg. [From Orenburg to Tashkent, 1867–1868]. Vsemirnyj puteshestvennik, 1874. No. 5. Pp. 1–118. (In Russ.)

Литература

Абаза, 1902 — *Абаза К.* Завоевание Туркестана. СПб.: типография М. Стасюлевича, 1902. 316 с.

Артыкбаев, 2005 — *Артыкбаев Ж.О.* Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). СПб.: Мажор, 2005. 320 с.

Бартольд, 1927 — *Бартольд В.* История культурной жизни Туркестана. Л.: Академия наук СССР, 1927. 258 с.

Бекназаров, 1969 — *Бекназаров Р.* Юг Казахстана в составе Кокандского ханства и его присоединение к России (по русским архивным и опубликованным материалам). Автореферат дис.канд. ист. наук. Алматы, 1969. 26 с.

Бекчурин, 1872 — *Бекчурин М.* Туркестанская область: Заметки статского советника. Казань: Университетская типография, 1872. 70 с.

Верещагин, 1874 — *Верещагин В.* От Оренбурга до Ташкента. 1867–1868 гг. // Всемирный путешественник. 1874. № 5. С. 1–118.

Добросмыслов, 1912 — *Добросмыслов А.* Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Ташкент: эл. парт. типо-литография. О.А. Порцева, 1912. 204 с.

Духовская, 1913 — *Духовская В.* Туркестанские воспоминания. СПб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1913. 101 с.

- Кауфман, 1903 — *Кауфман А.* К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1903. 205 с.
- Курпалидис, 1992 — *Курпалидис Г.* Государство Великих Сельджукидов: официальные документы об административном управлении и социально-экономических отношениях. М.: Наука, 1992. 143 с.
- Лавров, 1914 — *Лавров М.* Туркестан. География и история края. М.: Издание Торгового Дома
- Думнов, Клочков, Луковников и К., 1914. 198 с.
- Литвинов, 1998 — *Литвинов П.* Государство и ислам в Русском Туркестане (1865–1917) (по архивным материалам). Елец: Издательство ЕГПИ, 1998. 320 с.
- Маев, 1872 — *Маев Н.* Русский Туркестан. Сборник изданий по поводу Политической выставки. Вып. 1: География и статистика. М.: В Университетской типографии (Катков и К) на Страстном бульваре, 1872. 133 с.
- Макшеев, 1890 — *Макшеев А.* Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб.: Военная типография, 1890. 377 с.
- Масанов и др., 2007 — *Масанов Н., Абылхожин Ж., Ерофеева И.* Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 296 с.
- Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию, 1869— *Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию.* СПб.: типография И.И. Глазунова, 1869. 74 с.
- Мачинский, 1896 — *Мачинский Н.П.* От г. Оренбурга до г. Туркестана санитарные наблюдения. Казань: Типо-Литография Окружного штаба, 1896. 58 с.
- Обзор ..., 1887 — *Обзор Сырдарьинской области. Сырдарьинская область.* Описание составленное по официальным источникам Е. Смирновым. СПб.: типография М. Стасюлевича, 1887. 356 с.
- Отчет ..., 1884 — *Отчет ревизуемого по Всеподданейшему повелению.* Туркестанский край. Тайного советника Гирса. Б.м., б.и. 1884. 467 с.
- Пашино, 1868 — *Пашино П.И.* Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб.: Типография Тиблена и Неклюдова, 1868. 176 с.
- Северцев, 1860 — *Северцев Н.А.* Месяц плена у кокандцев. СПб.: Издание графа Кушелева-Безбородко, Типография Рюмина и Комп., 1860. 98 с.
- Суворов, 1962 — *Суворов В.А.* Историко-экономический очерк развития Туркестана. Ташкент: Госиздат УзССР, 1962. 172 с.
- Тризна, 1911 — *Тризна Б.* Несколько данных к естественно-исторической и экономической характеристик Туркестанского участка Чимкентского уезда Сыр-Дарьинской области. Ташкент: Типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства, 1911. 23 с.
- Хорошхин, 1876 — *Хорошхин А.П.* Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб.: Типография и хромофотография А. Траншеля, 1876. 532 с.
- Шоинбаев, 1973 — *Шоинбаев Т.* Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. Алматы: Издательство Казахстан, 1973. 248 с.
- Vimendiev et al., 2022 — *Vimendiev A.Sh., Kozha M.B., Uskenbay K.Z.* A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society // *Bylye Gody*, 2022. № 17(1). Pp. 225–236.
- Dinasheva et al., 2023 — *Dinasheva L.S., Isabek B.K., Kozgambayeva G.B., Sandybayeva A.D.* Changes. Development and Features of Agriculture in the Syrdarya Region of Turkestan (second half of the XIX – early XX centuries // *Bylye Gody*. 2023. № 18(1). Pp. 344–352.

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 10. Is. 3, pp. 570–584, 2023
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_570-584

ARMED REFUGEES IN THE SOUTH-EASTERN REGION OF KAZAKHSTAN IN THE 1930S: CAUSE AND EFFECT

*Stamshalov Yerkin Imangasievich*¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Republic of Kazakhstan, Almaty)
 <https://orcid.org/0000-0003-4663-6349>. E-mail: kun2013@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov, 2023

© Stamshalov Y.I., 2023

Abstract. *Introduction.* Popular protest against Soviet policy in the south-east of Kazakhstan in the 30s of the XX century, various political and economic campaigns of a predatory nature, forced collectivization led to internal and external refugee peasants. In the proposed article, based on the materials of domestic and Russian archives, new research comprehensively analyzes the manifestations of armed refugee in the south-eastern region of Kazakhstan in the 30s of the XX century. *Goals and objectives.* The ruined peasants of the region were forced to flee, mainly to Kyrgyzstan and Western China. Peaceful nomadic peasants, who used to roam with a small number of cattle, turned into refugees. Peasants moved across the border in the co-movement of armed detachments created by them and specially arrived from China. *Results.* Among the refugees were the social support of the Soviet government – members of the CPSU (b), candidates for party members, Komsomol members. Seeing the reason for the failure of the policy of modernization of agriculture in the Soviet form in the "provocation of the bai-kulaks", the authorities confronted the refugees with hastily created voluntary, communist detachments, training them in military affairs and providing them with weapons. Komotryads and regular military units, pogarnichny detachments in the border areas of the Almaty and Semipalatinsk regions brutally dealt with and robbed poorly loaded refugees. *Conclusions.* Kazakh peasants, caught in a bilateral infringement by the Soviets and China, suffered a social catastrophe.

Keywords: Armed refugees, economic and political campaigns, border areas, Communist troops, grain-cattle procurement campaigns, special reports of the OGPU, border troops.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Soviet Kazakhstan: Historical lessons of social and ethnic conflicts (1920–1991)» (Registration number: AR 09259347).

For citation: Stamshalov Y.I. Armed refugees in the south-eastern region of Kazakhstan in the 1930s: cause and effect // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 12. No. 3. Pp. 570–584. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_35_3_570-584

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ӨңІРІНДЕГІ ҚАРУЛЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ: СЕБЕП-САЛДАРЫ

Стамшалов Еркін Иманғазыұлы¹

¹Ш.Ш. Уалиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-4663-6349>. E-mail: kun2013@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Стамшалов Е.И., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы кеңестік саясатқа, тонаушылық сипатындағы түрлі саяси-шаруашылық науқандарға, күштеп ұжымдастыруға қарсы халық наразылығы ішкі және сыртқы босқыншылыққа алып келді. Ұсынылып отырған мақалада отандық және ресейлік архивтер деректері, тың зерттеу еңбектер негізінде босқыншылық апаты, оның ішінде қарулы босқыншылық көріністері жан-жақты талданды. Мақаланың *мақсаты мен міндеттері* шаруаларды Қырғызстан мен Батыс Қытайға босқыншылығының тарихи себеп-салдарын анықтап, талдау. *Нәтижелер.* Бұрын да аз мөлшерде малын айдап шекара асып жататын бейбіт шаруалар көші тұтас ауылдарды ұйымдастырған қарулы босқыншылыққа ұласты. Шаруалар өздері құрған қарулы отрядтар, Қытайдан келген қарулы топтар күшімен шекарадан өтіп, көшіп жатты. Босқындар қатарында кеңес өкіметінің тірегі – партия мүшелері, мүшелікке кандидаттар, комсомолдар да болды. Ауыл шаруашылығын кеңестік үлгіде модернизациялау саясатының сәтсіздігін «бай-кулактардың арандатуынан» көрген жергілікті өкімет коммунистер мен комсомолдардан ерікті отрядтар, комотрядтар құрып, оларды әскери жаттықтырудан өткізіп, қару-жарақпен қамтамасыз етіп қарсы салды. Алматы, Семей облыстары шекаралық аудандарындағы комотрядтар мен тұрақты әскери бөлімдер, шекара әскерлері нашар қауранған босқындарды асқан қатыгездікпен қырып, тонады. *Қорытынды.* Екі жақты қыспаққа түскен қазақ шаруалары барар жер, басар тауы қалмай әлеуметтік апатқа ұшырады.

Түйін сөздер: Қарулы босқыншылық, шаруашылық-саяси науқандар, шекаралық аудандар, коммунистік отрядтар, астық-ет дайындау науқандары, ОГПУ арнайы ақпарлары, шекара отрядтары.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Кеңестік Қазақстан: әлеуметтік және этникалық қақтығыстар тарихының тағылымы (1920–1991 жж.)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 09259347).

Дәйексөз үшін: Стамшалов Е.И. XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі қарулы босқыншылық: себеп-салдары // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 570–584 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_35_3_570-584

ВООРУЖЕННОЕ БЕЖЕНСТВО В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Стамшалов Еркін Имангазиевич¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-4663-6349>. E-mail: kun2013@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Стамшалов Е.И., 2023

Аннотация. *Введение.* Народный протест против советской политики на юго-востоке Казахстана в 30-е годы XX века, различные политико-хозяйственные кампании грабительского характера, насильственная коллективизация привели к внутреннему и внешнему беженству крестьян. В предлагаемой статье на основе материалов отечественных и российских архивов, новых исследований всесторонне проанализированы проявления вооруженного беженства в юго-восточном регионе Казахстана в 30-е годы XX столетие. *Целью и задачей* данной статьи является анализ действия разоренных крестьяне региона, которые вынужденно бежали, в основном, в Кыргызстан и Западный Китай. *Результаты.* Мирные крестьяне-кочевники, которые раньше кочевали с небольшим количеством скота, превратились к вооруженным беженцам. Крестьяне перебирались через границу в сопровождении созданных ими и специально приехавших из Китая вооруженных отрядов. В числе беженцев были и социальная опора советской власти – члены ВКП (б), кандидаты в члены партий, комсомольцы. Видя причину провала политики модернизации сельского хозяйства в советской форме в «провокации баев-кулаков», власти противостояли беженцам спешно созданными добровольными, коммунистическими отрядами, обучив их военному делу и обеспечив вооружением. Комотряды и регулярные воинские части, пограничные отряды в приграничных районах Алматинской, Семипалатинской областей жестоко грабили и расстреляли плохо вооруженных беженцев. *Выводы.* Казахские крестьяне, попавшие в двухстороннее ущемление со стороны Советов и Китая, потерпели социальную катастрофу.

Ключевые слова: Вооруженные беженцы, хозяйственно-политические кампании, пограничные районы, коммунистические отряды, хлебо-ското заготовительных кампании, специальные сводки ОГПУ, пограничные отряды.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Советский Казахстан: исторические уроки социальных и этнических конфликтов (1920–1991)» (регистрационный номер: АР 09259347).

Для цитирования: Стамшалов Е.И. Вооруженное беженство в юго-восточном регионе Казахстана в 30-е годы XX века: причины и последствия // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 570–584. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_35_3_570-584

Кіріспе

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірі шаруаларының елі ішінде және шетелдерге босқыншылығы проблемасының ауқымы, қарастырылатын қырлары да көп. Кеңестік өкіметтің әртүрлі шаруашылық-саяси науқандарының әрқайсысы шаруалар босқыншылығын туғызып келді. 1928 жылғы байларды тәркілеп, жер аудару қарсаңында, тәркілеудің барысында және аяқталғаннан кейінгі кездегі шетелдерге босқан шаруалар көші туралы мәліметтер ОГПУ, партия ұйымдары ақпарларында көрсетілген. Жағдай ет-астық дайындау науқандары, күштеп ұжымдастыру, бай-кулактармен күрес барысында тіпті шиеленісті. Шекаралық аймақтарда әрекет еткен қарулы шаруалар топтарын ОГПУ құжаттары «жергілікті» және «шетелдік банда» деп жіктеп отырған. Бұл арада шетелдік көтерілісшілердің Қытайдың саяси мүддесін көздеген өкілдігі деп көрсетуге негіз жоқ. Шағын отрядтар шекара аудандарында жергілікті өкімет мекемелеріне, кооперативтерге шабуылдап, колхоз малдарын айдап әкеткен. 30- жылдар үшін қарулы шаруа топтарының басты мақсаты өңірдегі кеңес өкіметінің аграрлық саясатынан қашқандарды Қытайға қауіпсіз өткізу болған. Қазақстанның басқа өңірлеріндегідей, оңтүстік-шығысында да босқыншылық қарулы көтеріліс сипатында болды. ОГПУ, партиялық құжаттарда «бандалар», «банда тобыры» деген топтардың барлығы кеңестік саясатқа наразы босқындар мен көтерілісшілер болды.

Материалдар мен әдістер

Кеңестік Қазақстанның тарихына қатысты әлі ғылыми айналымға кеңінен енгізілмеген Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) 44-қ., Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА) 2-қ., 141-қ., 719-қ., Жетісу облысының мемлекеттік архиві (ЖОМА) 25п-қ., 28п-қ., Ресей Мемлекеттік қазіргі заман тарихы архиві (РМҚЗТА) 3-қ., 83-қор құжаттары, арнайы зерттеу еңбектер, түрлі естеліктер ғылыми мақаланың деректік базасын құрады. Кеңестік әлеуметтік-экономикалық саясатқа қарсы бас көтерудің көрінісі сипатындағы босқыншылықтың тарихын зерттеу нысанын анықтау үшін

ғылыми деректер мен түйінделген фактілер гуманитарлық ғылымдар саласында пайдаланылатын салыстыру, болжам жасау, сараптау әдістері арқылы тұжырым жасалды. Ғылыми зерттеуде түрлі топтардың бет-бейнесін тиянақты сипаттау үшін әлеуметтік тарих әдістемесінің құралдары пайдаланылды. Жалпы алғанда мақаланы зерттеу үшін методологиялық плюрализм жиынтығы пайдаланылды. Ұсынылған тақырыпты зерделеуде зерттелетін объектіні күрделі ұйымдастырылған жүйенің бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін тарихи-жүйелілік әдісі де қолданылды. Бұл жүйенің жұмыс істеуі мен дамуы жеке нақты оқиға, тарихи жағдай, жаһандық процесс сияқты негізгі құрамдас бөліктерді қамтиды. Біздің жағдайда жеке нақты оқиға ретінде Қазақстандық босқындар қарастырылса, тарихи жағдай санатында ХХ ғасырдың 20–30 жылдарындағы аймақтағы геосаяси жағдай, ел ішіндегі саяси-әлеуметтік ахуал, тоталитарлық мемлекеттердің босқындарға қатысты теріс саясаты, адам құқының аяқасты болуы жатқызылды.

Талқылау

Кеңестік өкіметтің 20-жылдардағы аграрлық саясатынан, Қазақстандағы жер қатынастары мәселелерінен зор мағлұмат беретін С.П. Швецовтың редакциясымен жарық көрген «Өзінің табиғи-тарихи және тұрмыстық шарттары жағдайындағы қазақ шаруашылығы» жер өңдеу комиссариаты анықтамалық мазмұндағы басылым ретінде 1926 жылы жарыққа шығарған жинақта 1921 жылғы аштық салдарынан болған босқыншылыққа тоқталған. С.П. Швецов: «Жанұясы мен малымен кеткендерді туған мекенінен жырақ кетіп, сырт жақта өмірін жалғастыратын эмигранттар санау дұрыс болмайды. Бұл, мүлде басқа тәртіп пен мағынадағы құбылыс. Бұрынғы Ресей империясын Қытай және Монғолиядан бөліп тұрған мемлекеттік шекара қазақтарды күшпен екі мемлекетке бөлгенімен, олардың бір халық ретіндегі сана-сезімін де, рулық тұрмысының байланыстарын да бұза алған жоқ.» -деп ол кезде әлі қарқын алмаған қазақ босқыншылығының табиғатын түсінуге құнды пікір білдірген (Казахское хозяйство, 1926: 66). Кеңестік кезеңде жарық көрген еңбектердің ішінде Ж. Жұмабековтің еңбегінде ғана Қазақстан тарих ғылымында алғашқы рет ауыл шаруашылығын күштеп жаңғырту саясатына халық қарсылығының бір формасы – шаруалардың Қазақстаннан тыс жерлерге үдере көшкен босқыншылығы айтылды. Ж. Жұмабековтің еңбегінде шаруалардың сыртқа босудың қатерлі деңгейге жеткені ашық айтылады. Архив құжаттарына сүйенген зерттеуші шаруалардың сыртқа көшуі Қазақстанның 71 ауданын, оның ішінде 50 көшпелі, 21 отырықшы-жер өңдеуші аудандарын қамтығанын көрсетеді (Жумабеков, 1973: 201). Осы еңбегінде зерттеуші Ж. Жұмабеков үдере көшіп, кері қайтарылған Алматы округі шаруаларын мысалға келтіреді. Коммунистік идеология тұрғысында қатаң шектердің өзінде шынайы тарихи жағдайды көрсеткен мұндай зерттеулердің кеңестік цензура сүзгісінен қалай өтіп кеткені таңданыс тудырмай қоймайды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі алғашқы комиссия құрамында еңбектенген Қ. Алдажұманов (Алдажұманов, 1998), Т. Омарбековтердің (Омарбеков, 1994; Омарбеков, 2018) зерттеулерінде Жетісу өңіріндегі халық көтерілістері баяндалады. Профессор Қ. Алдажұманов Алматы округы Балқаш, Шоқпар, Іле, Еңбекші қазақ, Бүйен-Ақсу, Сарқан, Жаркент сияқты шекара маңындағы аудандарынан Қытайға көшпек болған халықтың ауыр халін көрсеткен (Алдажұманов, 1999: 83–86). Кейінгі жылдарда Қазақстан тарихының аталмыш кезеңін зерттеген шетелдік зерттеушілерден қазақ шаруаларының күштеп отырықшыландыру (седентаризация), ұжымдастыру, аштық тақырыбын зерттеген француз тарихшысы Изабель Огайон болды (Огайон, 2009). Неміс тарихшысы Роберт Киндлердің еңбегінде аштық пен босқыншылық сияқты күрделі проблеманы түпнұсқа деректерге сүйене отырып, пайымдауымен ерекшеленеді (Киндлер, 2017). Р. Киндлердің зерттеуінде қытай-кеңес шекарасы бойындағы ОГПУ жазалаушы отрядтарының босқындарды қанға бөктірген қаталдығы нақты деректермен сипатталған (Киндлер, 2017: 204–218). Қазақ тілінде аударылып басылған американдық тарихшы Сара Камеронның зерттеуінде Жетісудің шекаралық аудандарындағы босқыншылық, аштық деректері берілген (Камерон, 2020). Италиян тарихшысы Никколо Пианчола мен қазақстандық тарихшы Әділхан Жарасовтың бірлескен мақаласы Қазақстандағы аштық қарсаңындағы халық көтерілістеріне тоқталып, профессор Т. Омарбековтің халық көтерілістері туралы 2018 жарық көрген зерттеуін басқа зерттеулермен сабақтастыра талдаған (Pianciola, Zharassov, 2020). Ресей тарихшысы Н.Н. Аблажей 1930-жылдардың басындағы халықтың Қазақстаннан тысқары жерлерге кету процесін бір мезгілде «босқыншылық және этникалық миграция деп те атауға болады» - деген пікір айтады. (Аблажей, 2017: 35).

Тағы бір ресейлік тарихшы Ф.Л. Синицин өз зерттеуінде: «Өкімет орындарының ойынша отырықшыландыру жүргізілген соң көші-қон тоқтауы керек болған. Сол себепті көшпелі шаруалардың қалыпты бағытымен көшуінің өзі өкімет тарапынан рұқсат етілмеген көш ретінде қаралды. Іс жүзінде мұндай көшушілерді мәжбүрлі мигранттар немесе босқындар деп атаған дұрыстау.» - деп көрсетеді (Синицин, 2019: 131). Кеңестік аграрлық саясаттың қазақ халқының дәстүрлі құрылымына әсерін талдаған профессор Ж. Әбілқожин бастаған авторлардың ұжымдық монографиясында халықтың үдере көшуін «өкіметтің саясатына үнсіз қарсылық» деп бағалауға болатынын атап көрсеткен (Абылхожин және т.б.: 245).

Кеңестік тарихнамада саяси себептермен «көшушілер», «көшпенділер» деген бейтарап атаулармен көмескіленген шаруалар категориясының босқыншылық көріністері екені соңғы кезде жарияланған еңбектерде жіктеліп көрсетілген. Тарихшы Р. Қ. Айдарбаева (Айдарбаева, 2023) Шығыс Қазақстан өңіріндегі 1930 – жылдардағы босқыншылық фактілерін талдаса, профессор А. И. Құдайбергенова бастаған авторлар тобының ұжымдық монографиясында Орталық Азия, Ресейге босқан Қазақстан шаруалары тағдыры жүйеленіп берілген (Құдайбергенова және т.б.: 2022). 2020 жылдан жүргізіле бастаған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия жариялаған құжаттар жинағы сериясында босқындарға қатысты материалдар жеке том түрінде жарық көрді. (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022). Бұл жинақта аштық пен кеңестік саясаттан жан сақтау үшін үдере көшуге мәжбүр болған тоталитарлық жүйе құрбандарына «мәжбүрлі босқындар» атауы берілген. Жалпы негіздегі азаматтық архивтерден бөлек ҰҚК, ПМ арнайы архивтерінің құпиясыздандырылған құжаттары топтастырылған аталған құжаттар жинағында Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріне қатысты да тың әрі құнды деректер топтастырылған. Ұсынылып отырған мақаланың деректік базасын отандық Қазақстан Республикасы Президенті архиві (КРПА), Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (КРОМА), Жетісу облыстық мемлекеттік архивтерінің (ЖОМА) және Ресей мемлекеттік қазіргі заман тарихы архивінің (РМҚЗТА) құжаттары құрады.

Зерттеу нәтижелері

1930 жылғы Қазақстаннан ауа көшушілер туралы арнайы ақпарда 1931 жылдың 17 ақпанына дейінгі аралықтағы мәліметтер бойынша 1930 жылдың көктемінен 1931 жылдың қаңтарына дейінгі аралықта толық емес мәліметтер бойынша ҚССР ішінде және сыртқа босқыншылықтың мөлшері 34577 шаруашылықты құраса, оның 1014-і бай, 1817 – орташа, 2167 – кедей, 54 – колхозшылар шаруашылықтары болған. Ақпар толтырушылардың өздері толық емес деп мойындаған мәліметтер бойынша Алматы және Семей округтерінен Қытайға 2638 қазақ шаруашылығы босқан. Шекара маңындағы Малайсары ауданынан 92 шаруашылық кеткені анық болған. Бұл мәлімет № 12, 13 ауылдарынан жаппай босып кеткен көшті есептемегенде шыққан. Қытайға Шелек ауданынан 62 шаруашылық, Күршім ауданынан 11 шаруашылық кеткен (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 1-п.).

1930 жылдың 24 қарашада ұсынылған ОГПУ-дің «Қазақстан халқының көшулері туралы» арнайы ақпарында босқындарға шетелден қарулы топтар түрінде көмек келетіні туралы баяндалған. Семей округінің Зайсан ауданына қарасты 1 ауылкеңестің Түстікбаев ауылы Қытайда арнайы келген 3 ұңғылы винтовкалармен қаруланған 12 Қытайдан келген қазақтардың қарулы тобының қолдауымен көшіп кеткен. Олардан 388 бас мал алынған. Қытайдан келген 40 адамдық қарулы топ Семей округіне қарасты № 3 застава маңында Топаев, Шоғанов, Мауқыбаев, Аманбаевтар жанұяларымен 510 бас малымен көшіп кеткен (ҚР ПА. 719-қ. 2-т. 121-іс. 180-п.). Алматы округіне қарайтын шекаралық Октябрь ауданынан Қытайға қашуды жоспарлаған Бексұлтан Әжібеков арғы беттегі бауыры Қытайдың болыс қызметін атқаратын Әжібеков қарулы отряд жіберетін болған. Осы ауданның Сарбел ауылының байы Срабил Рахатов Қытайға арнайы өтіп, Қытайда болыс қызметін атқарып тұрған Мұқа Әжібековпен 7 жанұяны көшіруге қарулы топ түрінде көмектесуіне келісіп қайтқан (ҚР ПА. 719-қ. 2-т. 121-іс. 181-п.). Жаппай босқыншылық әрекеттеріне кеңес органдары, шекара отрядтары ешбір қауқар қыла алмайтыны ОГПУ мәліметтерінде ашық мойындалған. Атап айтқанда, Алматы округіне қарайтын Тоқмақта Қытайға өту мақсатында 600 жанұя дүнген, қазақ және тараншылар ұйымдасқан. Шекарадан Қалжат заставасы арқылы өтуді жоспарлаған көш Іле аңғарын бойлай жылжиды. Қытай жағынан босқындарды қоршап өткізу үшін Дары Садықов бастаған 400 адамнан тұратын қарулы отряд келген. Босқындардың шекара

отрядымен қақтығысы екі жақ үшін де шығынды болған оқиғалар тіркелген. Бұрынғы Алматы округінің Талдықоран ауданын босқындарды қорғаушы 25 адамнан тұратын қарулы отряды бар көш тоқтатылған. Шекарашылармен болған атыс барысында 17 қарулы қорғаушылар қаза болып, 8-і Қытайға өтіп кеткен. 11 жанұя кері қайтарылған (ҚР ПА. 719-қ. 2-т. 121-іс. 182-п.). ОГПУ органдары шекара маңында тұратын, босқыншылыққа бейіл деген «байлардың» мал-мүлкін тәркілеп, өздерін жер аударуды жүргізіп отырды. ОГПУ мәліметтерінде 1930 жылдың 10 қарашасына қарай Малайсары, Бүйен-Ақсу, Еңбекшіқазақ, Бәрібаев, Сарқанд, Андреевка, Октябрь, Қарқара аудандарынан жалпы саны 1103 адам тұтқындалса, олардың 1031 – бай, 18 – молда, 61 – орташа, 3 – кедей болған. Жетісуға Сібірден келген кулактардан Сарқан ауданынан 28, Андреевкadan 16, Октябрь ауданынан 21 адам тұтқындалған. Еңбекшіқазақ, Сарқан, Алакөл, Октябрь аудандарынан 2853 жылқы, 847 ірі қара, 9759 қой мен ешкі, 411 түйе, 133 басқа ұсақ жанды мал тәркіленген (ҚР ПА. 719-қ. 2-т. 121-іс. 183-п.).

Бұрынғы Семей округінің Зайсан ауданында 1930 жылы Қытайға көшіп кеткен байлар Қытайдың шекара маңындағы аудандарында жағалай орналасып, өздеріне рулас үкірдай, княздардың қолдауымен бер жақтағы туыстарына қару беру, шекарадан өтуде көмек ұйымдастырды. Алғашқы кезде кеңестік дипломаттардың қысымымен босқындарды КСРО-ға қайтарып беруді жолға қойған Қытай өкімет орындары қашып келгендерді жасыру арқылы оларға көмектесіп отырғаны да айтылады. Сондай-ақ, ОГПУ мәліметтерінде бұрын қашып барып, шекара маңында орналасқан байлардың Алашорда қайраткерлерімен байланысы бар екені айтылады. Бұл байланыс бұрынғы Кольчак Алаш отрядының офицері, 1920 жылдан Қытайда таңғыт үкүрдайлығында тұрып жатқан Ниязбек Құрбанов арқылы орнатылған. Н. Құрбановтың жөн сілтеуімен Кеңестік шекара аумағында қазақ шаруаларын Қытайға қоныс аудару туралы үгіт жүргізілген. Тарбағатай ауданының 5-ауылкеңес аймағында Қытайға көшуді ұйымдастыруды мақсат еткен контрреволюциялық ұйым анықталды. 1930 жылдың жазында бұл топ шекарадан 3 верст қашықтыққа жиналып, Қытайдағы Алашорда офицері Құрбанов пен Осан Қошқарбаевпен байланыс орнатады. Шаруалар тарапынан көшіп кету жалпы сипат алып, босқыншылыққа кедейлер, орташалар қамтылған жағдайда қарулы көмек уәде етілді. Осы негізде байлар тарапынан 5 ауылкеңес бойынша мал-мүліктен бөлек, тіпті «балаларды да ортақтастырылатыны» туралы әңгіме жүргізілді. Жүргізілген үгіт-насихат нәтижелі болғаны соншалық, көшуді ұйымдастыруға партия мүшелері мен белсенділер де араласа бастаған. ОГПУ арнайы ақпары мәтінінде барлық орын алып отырған жағдай жаулардың құйтырқы әрекеті ретінде көрсетілгенімен, бұл орган шаруаларды күштеу арқылы жүргізіліп жатқан шаруашылық-саяси науқандар кесірінен төніп келе жатқан аштық қатерін де анық сезінді деуге негіз бар. Тиісті қарулы күш келген жағдайда көш дайын екендігін жазған хатты Құрбановқа БК(б)П мүшесі Шадырбаев жеткізген. 1930 жылдың 30 маусымында Қытай жақтан Құрбанов жіберген қарулы топ шекараны бұзып өтуге талпынып, шекарашылардың қарсылығына кезігіп, өте алмай, Қытайға кері қайтарылады. Қытайға қашып барып алған Ахметжанов Қытайдың Алтай округінің үкірдайы Қалымбек Емербаевтың қолдауымен Күршім және Марқакөл аудандарына көшуге үгіттеу және ұйымдастыру мақсатында арнайы қарулы топ жібереді. Кей жағдайда көшіп кетуді ұйымдастырумен коммунистер мен партияға мүше емес кеңес қызметкерлері де айналысқан. Зайсан ауатком төрағасының орынбасары Ықыласов байларды жақтап, көшіп кетуге үндеген. Босқындардың шекарадан аман өтуі үшін Шоқыбаев бастаған, қарулы топ келіп, солардың қолдауымен 58 шаруашылық Қытайға өтіп кеткен. Бұл топтың аңшы мылтықтары, жеткілікті оқ-дәрісі бар орыс және қытай винтовкалары болған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 3-п.).

1930 жылы шекара аудандарын тексерген Ә. Жангелдин комиссиясы өз қорытындыларында шекара аумағындағы босқыншылықтың себептерін талдаған. Зайсан ауданының № 3 ауылындағы Елтай атындағы колхоз толығымен Қытайға көшіп кеткен. Қыстау үйлерінің сыртына «Бесжылдық жоспарды бір күнде орындаймыз. Бізден үлгі алуға шақырамыз» - деп жазып кеткен (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 30-п.). Жангелдин комиссиясының қорытындыларында шекара отрядтарының жағдайы да тексерілгені айтылады. Бақты комендатурасының бір заставасында ұсталған қазақтарды саусақтарының арасына патрон тығып қойып сабау орын алған. Мақаншы бойынша әлдебір қазақты шекарашылар іздеп жүргені хабарланса, әлгі адам сол мезет Қытайға қашып кететін болған. Шекара отрядында қазақтардың болмауы, олардың қазақшілік, рулық мәселерді білмеуіне әкелген. Шекарашылардың қазақ тілін білмеуі, қазақ ауылдарымен байланыстың болмауы, жергілікті тұрғындарға сенімсіздікпен қарау орын

алған. Жангелдин комиссиясының шекара аудандарындағы жеке сипаттамаларында босқыншылық жағдайы да қамтылған. Үржар ауданы жалпы саны 5044 шаруашылық болған. Комиссия қорытындыларында мұндағы босқыншылық көлемінің жоғары болуы революциядан кейінгі алғашқы жылдарда өңірдің Алашорда, Анненков ықпалында болуымен түсіндіріледі. 1928 жылғы кәмпеске қарсаңында Қанағат Таненов, Жаманкөзов және басқалар Қытайға қайтадан көшіп кеткен. 1928–1930 жылдары Үржар ауданынан Қытайға 700-ге жуық шаруашылық көшіп кеткен. Босқындардың басым көпшілігі орташалар мен кедейлер. Ал 1930 жылдың қаңтар-желтоқсан аралығында Зайсан ауданынан 1238, Марқакөл ауданынан 61, Тарбағатай ауданынан 417, жалпы осы үш ауданды қоса есептегенде 1716 шаруашылық Қытайға көшіп кеткен. Ал шекарада ұсталып, кері қайтарылғандар жалпы саны 760 шаруашылық болса, оның 518-і Зайсан, 21-і Марқакөл, 221-і Тарбағатай ауданынан болған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 41-п.). Толықтырылған мәлімет бойынша 1930 жылдың 1 қаңтары мен 1 желтоқсаны аралығында Тарбағатай ауданынан көшіп кеткен 480 шаруашылық өздерімен бірге 1530 жылқы, 1820 сиыр, 522 түйе, 14433 қой мен ешкі алып кеткен. Комиссия босқыншылықтың аудандағы мал санының азаюының негізгі себебі екенін баса көрсеткен (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 47-п.).

Семей өңірі бойынша босқыншылықтың ауқымын, себеп-салдарын зерттеген Ә. Жангельдин комиссиясының қорытындыларында ауа көшуге кедейлер мен орташалардың қатысуының себебі талданды. «Кедей-орташа және батырақтардың ауа көшуінің басты және негізгі себебі олардың осы жылы Қазақстанның (Қазақстанның ғана емес) әр жерінде болған кулак-байлардың көтерілістеріне қатысуы, яғни кулак-байлардың ықпалы. Ауа көшіп кету – социалисті құрылысқа қарсы тап жаулардың қарсыласуының формаларының бірі. Дұшпандар қарсыласу ұйымдастырған кезде өз қатарларына таптық сана-сезімінің жеткіліксіздігі кесірінен таптық табиғаты тұрғысынан мұндай бас көтерулерге қатысуы тиіс емес болса да, теріс жолға түсу арқылы өз мүддесіне қарсы шығатын күштерді де қосып алуға тырысады.» - делінген қорытындыда (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 55-п.). «Бай элементтердің қолындағы көзірі шекара жолағындағы барлық аудандардағы партия саясатындағы асыра сілтеу мен бұрмалаулар болды. Кедей-орташаларға астық дайындау бойынша жоспардың жүктелуі сирек кездесетін құбылыс емес. Бұндай тапсырмалар комиссия баяндамасы, аудандық комитеттердің қарарларында көрсетілген, шекара отрядтарына және комендатура қызметкерлері де, ауданның қызметкерлері де айтқан. Астық бермегені үшін кедейлердің қамалуы сияқты жағдайлар аз болған емес. Бір уәкіл тапсырылған жоспар бойынша шаруаның екі пұт астығының бір пұдын тартып алған. Басқа бір уәкіл балаларды мектепке бермесе 25 сом айыппұл салынатынын мәлімдеген.» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 56-п.).

Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы шекаралық Қарқара ауданының аупартком хатшысы Өтелбаевтың 1930 жылдың 18 наурыздағы № 44/сс құпия хатында ұжымдастыруға байланысты байлардың шетке қашып жатқаны баяндалады. 1929 жылдың 20 желтоқсаны мен 1930 жылдың 1 наурызы аралығында Қытай жеріне 39 шаруашылық көшіп кеткен. Босқындар 22 бай, 15 орташа, 2 кедей шаруашылықтар ретінде сипатталған. Қашқындарды қуу кезінде 33 жылқы, 31 сиыр, 269 қой-ешкі тартып алынған. Қытайға қашатындарға қарсы 25 адамнан тұратын коммунистік отряд құрылған. Қарқара ауданына танымал Жақыпберді Сұлтанбеков комотрядпен қақтығыста басымдық көрсетіп, жанұясын қалдырып, Қытайға өтіп кеткен. 1930 жылдың 4 мамырында тау аңғарында Ж. Сұлтанбековтың туыстарымен комотряд арасында қарулы қақтығыс орын алған. Қақтығыс кезінде комотряд сапынан Нұрсапа Нұрғалиев қаза табады. Бұған қоса 2 атқа оқ тиеді. Осы сарындас Ұлтарқовтар жанұясының Қытайға қашып өтуі кезінде шекара отрядынан 1 сарбаз қаза табады. Ұлтарқовтармен бірге Қытайға өтіп кеткен 230 шаруашылық шекара отрядының Қытай шекара отрядымен келіссөздері нәтижесінде кері қайтарылып, бұрынғы мекендеріне жіберілген. Шаруашылықтарды Қытайға өткізіп әкетуді ұйымдастырған 8 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылған (ҚР ПА. 2-қ. 1-т. 383-іс. 91-п.). Осы Қарқара ауданы бойынша Өлкекомға 17 қараша 1930 жылы жолданған ақпаратта «партия мен үкіметтің ауқымды шараларын іске асыруға байланысты» Қарқара, Еңбекшіқазақ және Жаркент ауданында бай және олардың «ықпалына түскен» орташалардың Қытайға қашуы орын алғаны баяндалады. Жетіп жатқан мәліметтерге қарағанда, байлар бұдан бұрын да көшуді ұйымдастырып, жергілікті өкімет орындарымен қарулы қақтығысқа түскен. Бірнеше бай шаруашылығы қолға түсіп, 2 адам сотталған. Қашуға бейім шаруашылықтар әлі де бар екені хабарланды. Жекелеген шекаралық ауылдарда қашушылар тарапынан ауылкеңес төрағаларына

қарсы террорлық актілер ұйымдастырылған. Бұл жағдайлар аудандағы уәкілдердің қорқынышын оятқан. Қарқара ауданында 13 500 шаруашылық болса, аудандағы милиционерлер саны 6 ғана. Ауылдарда еріктілер отрядтары құрылғанымен, оларда қару-жарақтың жетіспеушілігі баяндалып, осы мақсатта ауданға 30 винтовка және 10 наган тиісті оқ-дәрілерімен жіберілуі сұралған (ҚР ПА. 2-қ. 1-т. 383-іс. 14-п.).

Бұрынғы Алматы округі Бүйен-Ақсу ауданынан 78 шаруашылық Қырғызстанға көшіп кеткені анықталған. Ал Еңбекшіқазақ және Қорай аудандарындағы жаппай көші бойынша мәлімет жинақталмаған.

Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірінен Қытайға, Қырғызстанға босқыншылықтың негізгі себебі шаруашылық-саяси науқандар екені арнайы ақпарда ашық көрсетілген. Астық дайындау, мал дайындау, жүн дайындау науқандары аясында салынған шектен тыс алым мөлшері, жазалау шаралары шаруашылықтардың көшіп кетуіне әсер еткен. Шаруашылық науқандарын жүргізудегі асыра сілтеудің шаруалардың босқыншылығының басты себебі болғаны да арнайы ақпарларда айтылған. Арнайы мәліметтерде Қытайға өтіп кеткен ірі байлардың Қазақстанда қалған өз туысқандарын көшіп келуге үгіттейтіні де баяндалады. Үгіттеушілер босқындарға өз тараптарынан жер иеліктерін, азық-түлік уәде еткен. «Сахараға Кеңес өкіметі әкелген апаттан мал шаруашылығын сақтап қалу» туралы айтатын ұлтшылдардың босқыншылықты ұйымдастырудағы ролі де көрсетіледі. Ұлтшыл күштер босқыншылықты ұйымдастыру арқылы Қытай билігімен байланыс орнату, алдыңғы көші-қон легімен кеткен ауқатты шаруалармен байланыс орнату мақсатын көздейді деген айыптау да бар. Арнайы ақпарда Қытай өкімет орындарының босқыншылықты барынша қолдап отырғаны көрсетіледі. Атап айтқанда, Қытай ұлтшыл-эмигранттарды қолдап, көшуді ұйымдастырушыларға адам күшімен, қарумен көмектесіп отырғаны, ақ эмиграция арқылы көшушілерге көмек беретіні, Қазақстанға бұл жерден көшіп кетуге үндейтін үгітшілерді жіберіп отырғаны айтылған. Тіпті Қытайды КССРО-дағы дипломатиялық миссиясының ақы алып, адамдардың Қытай азаматы екендігі туралы құжатты беру арқылы көшушілерді қолдап отырғаны көрсетілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 1-п.).

БК(б)П Жаркент аудандық партия активінің 28 қараша 1930 жылғы қалалық жабық жиналысында халықаралық жағдай талқыланды. Осы жиынның тек бюро мүшелері мен кандидаттар қатысқан жабық бөлімінде Шекара отряды мен аудандық ОГПУ уәкілі басшылары Николаев пен Мацневтің аудандағы жағдай мен саяси ахуал туралы хабарламасын тыңдалды. Шекара отрядының атқарып жатқан істерін қолдаған бюро мәжілісі хаттамасында: «Халықтың арасында «Шекара отряды бандыларды жою кезінде шектен тыс қаталдыққа барды, онда кінәсіз балалар мен әйелдер бар еді» деген сарындағы контрреволюциялық өсек таралмауы және орнықтауы үшін ауатком фракциясына бұл оқиғаға араласуды, бюро мүшесі Ерзин жолдасқа БК(б)П барлық ячейкаларына Шекара отрядының әрекеті жөнінде қоғамдық пікір қалыптастыру үшін араны хат жолдауды тапсырды.» - делінген (ЖОМА. 28п-қ. 1-т. 96-іс. 281-п.). Бұл, әрине, болып жатқан қанды қырғынды жасырып-жабу әрекеті болатын. Шекара маңында босқындарды қыру фактілері кейде жұмысшы-шаруа инспекциясында да қаралған. 1931 жылдың 15 ақпанында Қаратал ауданындағы босқындарды қыру дерегіне байланысты талқылауда Панченкиннің баяндамасы талқыланды. Хабарламада: «30 жылдың қазан айының алғашқы күндерінде Қаратал, Малайсары және Октябрь аудандарының 40 шаруашылық қытайға өтіп бара жатқан кезде шекара әскері тарапынан қырғынға ұшыраған. 9 шаруашылық қашып құтылып, олардың арасында Сейдахмет Мұхамедшиннің туыстары болғаны» баяндалады (ҚР ОМА. 44-қ. 12-т. 492-іс. 53-п.). Қаратал аудандық ГПУ мәліметтеріне сай, босқындар тарапынан ешқандай қарсылық болмаған. Өлтірілгендердің арасында кедейлер көп болған. Өлтірілген мүрделер мен тірі қалғандар тоналып, бірнеше қыздар мен әйелдер зорланған. Үш ай бойына қанды оқиға Қаратал және Талдықорған аудандық ОГПУ органдары тарапынан тергелмеген. Қаратал аудандық ОГПУ уәкілі Разумовский Текелі маңында болған босқындардың шекарадан өту оқиғасы кезінде 12 қазан күні Жанкиев Базар (ауылкеңес мүшесі, астық дайындау бойынша уәкіл), Медетов Қалдыбай (ауылкеңес мүшесі, астық дайындау бойынша уәкіл), Жұматай Демесінов, Күмболат Ысқақовтар кері оралған. Шекара отрядының саяси жетекшісі Уласюк басқарған босқындарды қырған отряд 14 адамнан құралған. Олардың 5-уі Талдықорғаннан келген коммунистік отрядтан. Өлтірілген босқындар саны 18, оның ішінде 3 – балалар, 4 – әйелдер. 3 мылтық, 1 қылышы болғанымен, босқындар ешқандай қарсылық көрсетпеген. Әйелдер мен қыздарды зорлау фактісі орын алған. Қылмысты тергеу барысында Панчехинмен әңгімесінде Талдықорған ОГПУ уәкілі Зацепа

«қолдарында қаруы бар шекара бұзған топты жою арқылы отряд өте дұрыс әрекет жасады» деп санайтынын ашық айтқан (ҚР ОМА. 44-қ. 12-т. 492-іс. 53–54(а)-пп.). БК(б)П Өлкеком секретариаты Қаратал қырғыны туралы мәселені 1931 жылдың 11 сәуірде қарап, өлкелік бақылау комиссиясына «жедел тергеп, партиялық линияны бұрмалаушыларды жауапқа тартуды» сұрады (ҚР ОМА. 44-қ. 12-т. 492-іс. 56-п.). Қазақстанның шығыс бөлігіндегі Қытаймен шекаралас Үржар, Зайсан, Мақаншы, Қатонқарағай, Тарбағатай, Күршім аудандарында босқындардың мөлшері 1930 жылға қарай күрт көбейіп, шекараға етене жатқан елді мекендер бос қалды. Зайсан ауданынан осы жылы Қытайға аудан халқының 3/1 бөлігі, 1238 отбасы босып кеткен (Айдарбаева, 2023: 38-б.).

Батыс Қытайға өткен босқындар алдымен Қытай тарап шекараны күзетуге жалдаған шеріктер мен қалмақ сұмындарынан алынған туы бар әскери топтарының талауына түсті. Шекара отрядтарының ұрып-соғуы, тонауынан кейін босқындар Іле округіне шашырай сіңіп кеткен. Қытай шекарасының күзетіндегі қалмақтардың босқындарға қиянатының шектен шығуын 1931 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Текесте қырғыз және қазақтардан олардан кек алу үшін ұйымдасқан 300 адамдық әскери топтың құрылуынан көруге болады. Бұл туралы КСРО-ның Іле округіндегі консулы Лазовскийдің құпия хатында көрсетілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 195-п.). Консул Қазақстаннан босып келгендердің Синцзянның іле аймағында қалай орналасқанын да нақтылаған. «Тек Іле аймағына көшіп келушілердің ғана саны 20 мыңнан кем емес. Олардың Сүйдін, Құлжа уездерінде қоныстанған бөлігі тараншылардан тұрады. Боратола мен Текексте ең алдымен қазақтар мен қырғыздар.» - деп жазады Лазовский. Консулдың мәліметтері бойынша жергілікті халықтың босқындарға қарым-қатынасы жайсыз болып, оларға дүнгендер мен қытайлар тарапынан қатты қысым көрсетілген. Бұрыннан осында мекен ететін қазақтар мен тараншылар өздерінің жұмыссыз қалуының себебін босқындардан көреді. «Көшіп келушілер мүлде құқы жоқ адам болғандықтан, ешкімнен пана көре алмайтындықтан, тонау мен қысымға ұшырайды. Бұлардың бәрі қытай билігінің көз алдында, тіпті қатысуымен орын алады.» - деп көрсеткен консул Лазовский (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 195-п.). Шекарадағы өмір үшін жанталас құқсыз босқындар үшін қайғылы аяқталатын оқиғалар жиі кездесті. Шекарада ұсталғандардың кейбір тобын Қытай тарап Кеңестік шекарашыларға қайта өткізіп берген жағдайлар орын алған. 1931 жылдың 17 мамырындағы ҚАССР бойынша ПП ОГПУ арнайы ақпарында 9 наурыз күні Сүмбе шекара бөлімі арқылы КСРО аумағынан қашқан 1200 адамды құрайтын 223 жанұя кері қайтарылғаны айтылған. Босқындармен бірге 5170 бас әртүрлі мал өткен. Кері қайтарылғандардан 22 әртүрлі қару тәркіленген. Кері қайтарылған босқындардың өздерін Қытай шекарашылары 20 ат, 8 сиыр, 79 қойларын тартып алу арқылы тонағаны туралы арыздары аяқсыз қалдырылған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3336-іс. 17-п.).

1930 жылдың 1 қазанынан 1931 жылдың 1 сәуірі аралығында Зайсан ауданынан 2500 шаруашылық, Тарбағатай ауданынан 500 шаруашылық босқан. Босқыншылыққа коммунистер мен комсомолдардың ілесуі орын алған. Зайсан ауданынан 24 коммунист және 28 комсомол мүшесі босқындармен бірге кеткен. Тарбағатай ауданында босқындар өздерімен бірге аудандық қаржы бөлімі меңгерушісі мен аупарткомның нұсқаушысын алып шыққанымен, жолда қалдырып кеткен. Бұл туралы Тарбағатай, Зайсан аудандарына келген Өлкеком нұсқаушысы 1931 жылдың 21 сәуіріндегі хатында көрсетілген. Терновая есімді Өлкеком нұсқаушысы өңірдегі босқыншылық мәселесінің ушығып кетуінің себептеріне тоқталған. Оның пікірінше: «Жаппай эмиграциялық көңіл-күй көпшілікпен жұмыстың дұрыс жолға қойылмауынан туған. Ал Зайсан бойынша бай, кулактарға жеткілікті қысым жасалмаған...мен келгенге дейін оларға егін себу бойынша қатаң тапсырмалар жеткізілмеген. 1931 жылдың 10 сәуіріне кулактар мен байлар мал дайындау бойынша қатаң тапсырмаларды небәрі 4 %-ға орындаған. Кедейлер мен жекеше орташалар, колхоздарға байланысты асыра сілтеулер көп орын алған, мал дайындау бойынша кейбір колхоздар мен ауылдар жоспарды 400 %-ға орындаған. Ал кулактар мен байлар бұл жоспарды небәрі 7 %-ға (Қаратал ауылкеңесі бойынша) орындаған. Мен бұл туралы Өлкекомға Голощекинге жеделхат жолдағам, не нәтиже болғанынан хабарым жоқ. Көшті тоқтату үшін мен оларға түсіп жатқан өнеркәсіп товарларымен тынышсыз ауылдарды жабдықтау туралы тапсырма бердім. Өйткені, Зайсан ауданы бойынша товарға қарыз 60 000 сом, Тарбағатай бойынша 40 000 сомды құрайды.» - деп көрсетеді. Орталықтан келген уәкіл Зайсан ауданы бойынша партия комитетінде қазақтардың мүлде жоқ екенін атап өткен. Өлкеком уәкілі бұл мәселені шешу үшін Көкпекті ауданы партия хатшысы Шарапиевпен келісіп, Зайсаннан европалықтарды Көкпектіге, Көкпектіден Зайсанға қазақ қызметкерлерді жіберу

туралы келісіп жатқанын хабарлаған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5377-іс. 7-п.). Терноваяның хабарламасында Тарбағатай ауданында ОГПУ мен аупартком арасында келіспеушілік бар екені айтылған. Уәкілдің айтуынша, аудандық ОГПУ қызметкерлері партия ұйымына бағынбайды, аудандағы жағдай туралы баяндамайды. Аудандық ОГПУ басшысының өздерін тым дөрекі ұстайтынына дәлел ретінде Тарбағатай аупартком хатшысына: «Құлтымбаев жолдас, сенің әрекетсіздігіңді қалай түсінуге болады? Әңгіме бар болғаны коммунисті қамау туралы ғой» - деген мәтінде хат жолдағанын келтірген. Бұған қоса Өлкеком нұсқаушысы Тарбағатайға өлкеден келетін ОГПУ қызметкерлері, Москвадан келген жауапты адамдар аупарткомға бас сұқпай, оларды мүлде елемейтінін көрсетіп, бұл туралы Өлкеком тарапынан тиісті түсініктеме жасалу керектігіне назар аударған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5377-іс. 8-п.). Терновая өзінің Зайсан ауданы бойынша арнайы баяндамасында «эмиграциялық безгекпен» зақымданған ауылдардағы жерге орналастыру және отырықшыландыру мәселесін екіпінде түрде шешу керектігін баса айтады (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5377-іс. 14-п.).

ОГПУ жедел ақпарларында шекара аумағындағы қозғалыстар «қарулы көш» деген айқындама берілді. «Көш», «көшпенділер» ұғымы босқыншылықтың түрлендірілген баламасы екені анық еді. ОГПУ ақпарында Қытайға босқан шаруалар көші «қарулы босқыншылық» ретінде тіркелді. Шаруалардың шекараны бұзып өтуге талпынысы тіпті қысқы суыққа қарамастан, белсенді бола түсті. ОГПУ-дің Шелек аудандық уәкілінің 1931 жылдың 30 қаңтарындағы мәліметінде Еңбекшіқазақ және Малайсары аудандарында ауыл шаруашылығындағы асыра сілтеудің нәтижесінде байлар мен мұсылман дін басыларының үгіт-насихаты арқылы Қалқан тауы, Мыңбұлақ қыраты маңында 140 қазақ шаруалардың шекараның ар жағынан келген 50 адамнан тұратын топтың қорғауымен Қытайға өту үшін топталып тұрғаны хабарланады. Көшті қоршап жүретін қарулы отрядтың 20 адамы бұрынғы атаман Михаил Дегилевтің тобы болса, қалғандарына Еңбекшіқазақ ауданының 13-ауылкеңесінің бұрынғы төрағасы Танысбай Тоқтамысов жетекшілік жасаған. 29 қаңтар күні қарулы көш жолына кездескен 2 аңшыны ұстап, олардан 2 кесіліп жасалған қару тартып алып, Бәрібаев ауданының 2 ауылының колхозын, Октябрь аудандық халық сотын тонаған. Қарулы босқындарға қарсы Шелек аудандық ОГПУ уәкілдігі 25 ерікті сарбаз, Жаркент 49-шы Шекара отрядының 19 әскер және 3 коммунары жұмылдырған. Біріккен қарулы бөлімді застава бастығы Аржановский басқарған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5049-іс. 6-п.).

Қыстың қысқа осы күні кешке қарай сағат 18.30-да Аржановский тосқауылы 150-200 метрге жақындап келген босқындарды тоқтатуға әрекеттенеді. Қарулы босқындар мен шекарашылардың арасында 1 сағатқа созылған атыс болады. Қару-жарағы жоғары деңгейдегі шекарашылар отрядына шыдас бермеген босқындар тарапынан ішінде Михаил Дегилев бар 31 адам оққа ұшып, 4-уі жараланды. 10 ат, 5 түйе де оққа ұшады. 25 түйе мен 140 жылқы қолға түседі. Ұрыс соңына қарай босқындардың бір бөлігі шекараға қарай беттеп кете алған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5049-іс. 7-п.). М. Дегилев тобын талқандау кезіндегі адам шығыны туралы жоғарыдағы мәлімет ПП ОГПУ шекара күзеті және әскер басқармасы бастығының 1931 жылдың 15 ақпандағы кезектен тыс жедел ақпарында толықтырылған. Босқындар тарапынан жоғарыдағы адам шығынынан бөлек, заставаға жеткізу жолында 4 ер адам, 1 – әйел ауыр жаралы болып, қайтыс болған. Басқарма бастығы Вершининнің мәліметінше, босқындардың жалпы адам шығыны 35 ер адам, 5 әйел болған (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022: 135).

1931 жылдың мәліметтеріне сай, 5 наурызда Алакөл ауданы Қызылтоғай ауылында Шалынбаев 6 адамымен 1 қазақ шаруашылығын ертіп Қытайға қашқан. Аудандық мекемелердің ұйымдастырумен, коммунистік отряд қашушылардың Алакөл көлінің маңайында қуып жетеді. Босқындарға қарсы 11 мәрте оқ атылады. Босқындарды тінту барысында жапондық үлгідегі 1 винтовка және 60 оқ табылады. Басқа қаруларды босқындар Алакөлдің мұзы астына тастап жіберген. Босқындарға Адам есімді Анненков әскерінде болған адам жетекшілік жасаған. Жаркент ауданынан аупартком хатшысы Мусиннің мәліметтері бойынша 1931 жылдың 1 қаңтар мен 1 сәуір аралығында құрамында 54 кулак бар 200 шаруашылық көшіп кеткен. Бұдан бөлек 150 шаруашылықтың көші тоқтатылды. 5 наурызда 22 кедей шаруашылықпен бірге 26 шаруашылық Ханакан ауылкеңесінің 3/2-сі көшіп кеткен. 1931 жылдың 1 қаңтары мен 1 сәуірі аралығында Жаркент ауданынан 226 шаруашылық босып кеткен. Жалғыз жарым шекара бұзушылардың есебі жоқ. Астық пен ет дайындау науқандары мен төніп келе жатқан аштық қаупінен босқыншылыққа ұшыраған шаруалар кей жағдайда өкімет уәкілдері, кеңес қызметкерлерін кепілдікке алып көшкен жағдайлар да орын алған. Тарбағатай ауданының № 4 ауылынан 50 шаруашылық

ұйымдасқан түрде Қытайға көшкен. Босқындар өздерімен бірге осы ауылға келген аудандық қаржы бөлімінің меңгерушісі Есекеевті, ауатком нұсқаушысы Дүйсенбаев және бригадир Тастеновты кепіл ретінде алып кеткен. Босқындардың соңынан арнайы отряд жөнелтілген. Аупартком хатшысының мәліметіне қарағанда Жаркент ауданынан 1931 жылдың алты айының ішінде 300 шаруашылық көшіп кеткен. Кейбір ауылдарда ауа көшушілер ауыл тұрғындарының 3/1 бөлігін құраған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4581-іс. 23-п.).

Жаркент ауданында босқыншылық партиялық құжаттарда жан-жақты талданды. Мұнда босқыншылықтың басты себебі «байлардың әрекеті» деп танылды. «Байлардың үлкен жұмыс істеп жатқанын босқыншылық Жаркент ауданынан Шелек ауданына дейін, тіпті Алматыға дейін жалғасып жатқанынан көруге болады. Қазір көпшілік азық-түлік жоқтығынан (мақта колхоздары) емес. Колхозшылар мен жекешелердің кету себебін сұраса, не үшін босып жатқанын білмейді. Олар: «Білмеймін. Әркім өзін ғана біледі, басқаның ішіне кіріп шыққан ешкім жоқ». Бұлардың бәрі бұл жұмыстар ұйымдасқан түрде, онда да, шетелден де, аудан ішінен де жүргізіліп жатқаны деген тоқтамға келтіреді. Шекараның ар жағында осыннан кеткендер тұратын біздің аудандағыдай аталатын кишлактар бар. Ол ауылдарда туыстар тұрады. Екіншіден шекара бұзушылармен күрес әлсіреген. Шекарада қолға түсіп қайтарылғандар ешқандай шығыны шықпағанын, оларды мұнда асырайтынын айтып күледі. Кетуге тырысып бағады, болмаса қала салады. Үшіншіден Қытай жерінде бұрын қашып кеткен байлар Қытай өкіметіне жағыну арқылы өздерінің экономикалық және саяси жағдайларын жақсартып алғандар арасында жарылқаушының кейпіне еніп, өздерінің жерлеріне келушілерді орналастырады. Олардың жеке пайдасын бірнеше еселеп қайтаруды көздейді. Олардың негізгі басшылары қатарында революция кезінде қашып кеткен, қазір 1000-ға жуық жылқысы бар, ауқатты, бұрынғы болыс Мұқа Жабаев бар. Ол туралы толық мәліметтер ОГПУ-да бар. Үдере көшудің тууына тауармен қамтудың сенімсіздігі де аз роль атқарып отырған жоқ. Жыл бойы дикандар өнеркәсіп товарларын алған жоқ, тіпті азын-аулақ алғандарымен үздік-үздік. Шәй да дұрыс жеткізілмеді. ... азын-аулақ жеткізілген тауарлар бронға қалдырылды. Товарларды беру үшін сүт, жүн дайындау талап етілді. Шәй алғысы келген тұрғындар тіпті көрпе-жастықтарды сөгіп, жүндерін тапсыруға дейін барды (Пенжімде)» - деп сипатталады (ЖОМА. 28п-қ. 1-т. 108-іс. 441-п.).

Жаркент ауданындағы ВОГПУ-дің ҚазАССР бойынша № 49 шекара отрядына 1930 жылдың 4 қарашасында Красноярск округтік әскери комиссариатынан 1908 жылы туған әскерге шақырылғандардан 75 сарбаз әкелінді. Осы тізімде 31-ші болып болашақ СОКП бас хатшысы Константин Черненко тұрды. (РМҚЗТА. 83-қ. 1-т. 336-іс. 1-п.) К.У. Черненконың әлеуметтік тегі «кедей шаруа» деп көрсетілген. Болашақ Бас хатшының жеке әскери карточкасындағы мәліметтерге сәйкес, 1931 жылдың 22 наурызынан Қорғас заставасында атты әскер ретінде тіркеліп, 1932 жылдың 1 сәуірінде Нарынқол заставасының атты әскер бөліміне бастық болған. Жеке әскери карточкада, сондай-ақ, 21 сәуір 1932 жылы әскер-революциялық кеңестің №151-32 жыл бұйрығы бойынша мерзімсіз демалысқа жіберілгені көрсетілген (РМҚЗТА. 83-қ. 1-т. 336-іс. 9-п.). К. Черненконың партиялық жеке карточкасында оның 1931 жылы 49-шы Әскери шекара отряды комсомол ұйымының жауапты хатшысы, ал 1933 жылдан Саржаздағы комендатура партия ячейкасы бюросы жауапты хатшысы қызметтерін атқарғаны көрсетілген (РМҚЗТА. 83-қ. 1-т. 336-іс. 12-п.). 1931 жылы 3 мамырдағы ВКП (б) Жаркент аудандық комитеті жанындағы қабылдау комитеті комиссия мүшелері Южанин, Нұрымов, Жантасовтардың қатысуымен партия мүшелігіне кандидаттарды қабылдаған. Шекара отрядының қызыләскері Черненко Константин 1911 жылы туған, ұлты орыс, әлеуметтік тегі шаруа, сауатты, 1926 жылдан ВЛКСМ мүшесі, БК(б)П мүшелігіне ...кандидат, Шекара отряды ячейкасы мүшелігіне 20.02.1931 жылы № 1 хаттамамен өткізілген. Ұсыныс беруші, унев (жазу өшіп кеткен – Е.С.) Александр, партиялық өтілі 1925 жылдан партиялық билет № 0430122, Горбаколев П. Комиссияның қорытындысы: мүшелікке өткізілсін (ЖОМА. 28п-қ. 1-т. 108-іс. 500-п.).

Қарулы босқыншылық шекара бойындағы қақтығыстар арқылы көп мөлшерде адам шығынын әкелгені анық. Елде әке-шешесінен айрылған панасыз балалар көбейді. Тек 1932 жылдың наурыз, сәуір, мамыр айларында ғана Алматы облысында 2200 бала тартылған 12 балалар үйлері ұйымдастырылып, бұл мақсатқа 60000 сом қаржы бөлінсе, Шығыс Қазақстан облысында 4860 бала қабылданған 37 балалар үйі ұйымдастырылған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 149-п.). Ұйымдастырылған балалар үйі босқындардың

балаларының аман қалуына кепіл емес еді. Балалар үйлерінде аштық өршіп тұрды. Мысалға ОГПУ-дің 1932 жылдың 5 шілдесіндегі мәліметінде Өлкеком хатшысы Голощекинге Шығыс Қазақстан облысы Белағаш ауданындағы нашар тамақтану мен күтімнің болмауынан Қызыл ауылда 1932 жылдың сәуір-мамыр айларында 660 адамның 259-ы өлгені хабарланды. Ал Стеклянка селосында 170 бала өлгені анықталды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 156-п.).

1932 жылдың ортасында Батыс Қытайдағы қазақ босқындарының кері қайтуға ұмтылысы сыртқы істер органдарының алаңдаушылығын туғызады. 1932 жылдың 5 тамызында Синьцзяндағы консулдарға жолданған құпия хатта «Қазақ АССР үкіметіне жеткен мәліметтерге сай, соңғы жылдары Батыс Қытайға көшіп барған кедей-орташа қазақ шаруалары сондағы аштық кесірінен» кері көшпек ниетте екені айтылған. Қытайдың Синьцзянындағы кеңестік консулдықтардың алдына: 1) Қазақ АССР-іне көшуге ынталылардың көлемін әрбір аудан бойынша анықтау; 2) реэмиграция ауқымы, қай ауданнан, қашан көшпектігі туралы кез келген мәліметті уақтылы хабарлап отыру; 3) НКВД-тің 2-Шығыс бөлімінің 1932 жылдың 5 мамырдағы № 15718 (с) нұсқауына сай Қытай өкіметінен босқындардың КСРО өкімет орындарына берілуіне ресми және шекараның ашық пункттері арқылы жүзеге асыруын талап ету тапсырылды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 171-п.). Кеңестік өкімет орындары онысыз да аштық жайлаған елге босқындардың лап қоюынан сақтанғаны байқалады. Құпия хатта «КАССР үкіметі көшіп кетуші шаруашылықтарды қабылдау мен орналастыру бойынша бірқатар шаралар дайындалып» жатқаны айтылғанымен, консулдықтар босқындар ағыны заңсыз жолдармен көбейіп кетуіне жол бермеуге міндеттенді.

Шекаралық аудан саналатын Талдықорған ауданындағы босқыншылық әрекеттер 1933 жылдың өзінде толастамаған. Аудандық ОГПУ бөлімінің аупарткомға 1933 жылдың 21 қаңтарындағы құпия хаттында өңірдегі саяси ахуал жасырылмай жазылған. ОГПУ өкілінің жазғанындай, 1928 жылдың өзінде ірі байларды тәркілеу кезінде қашқын байлар қарулы күзеттің көмегімен Қытайға өтіп кетті. 1930 жылдың күзінде негізінен қазақ ауылдарында босқыншылық ұйымдастырылды. «Көшті 1928–1930 жылдары Қытайға қашып кетіп, қайтадан келген байлар қарулы бандылардың қорғауымен ұйымдастырды. 1930 жылы қыркүйекте Шаған маңында 10, 7, 8, 15 ауылдарынан 150 шаруашылықтың көшуі, 1931 жылдың көктемінде Қытайдан келген отрядтардың көмегімен 6, 7, 8, 10, 13 және 15 ауылдардан жалпы саны 400 шаруашылықтың көші тоқтатылды.» - делінген (ЖОМА. 25п-қ. 1-т. 185-іс. 37-п.).

Шекаралық аудандардағы босқыншылық мәселесі өлкелік партия органдары тарапынан жеке талқылауды қажет етті. Осы себептен 1932 жылдың 24 қаңтарында шекаралық аудандар аупарткомдары мен шекара отрядтарының партия бөлімдері хатшыларының кеңесі шақырылды. Жиынға Ақсу (Нұрсейітов), Алакөл (Бердалин), Аягөз (Елбосынов), Жаркент (Исаев), Зайсан (Буценец), Күршім (Нұрсейітов), Тарбағатай (Айтмамбетов), Октябрь (Қаңтарбаев), Шелек (Азнаметов), Кеген (Жамбұршин), Қатонқарағай (Погорелов), Лепсі (Клементьев), Үржар (Демме) ауданы хатшылары, Өлкекомнан Құрамысов, Құлымбетов, Дисконтов және т.б қатысты (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5588-іс. 2-п.). Бас қосу хаттамасында «аудандардың партия ұйымдары жекелеген шетелге және шеткі аудандарға көшу оқиғаларының нақты себептерін зерттемейді және осыдан келіп көшудің алдын алу үшін уақтылы шаралар қабылдамайды. Сонымен қатар көшушілердің әлеуметтік бөлініс тұрғысынан нақты есебі жүргізілмейді» - деп көрсетілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5588-іс. 3-п.).

И. Сталин басқарған БК(б)П билігі Қазақстандағы ахуалды тексеру мақсатында сенімді адамдарды жіберіп отырған. Мысалға 1932 жылы жазында Қазақстанда болған Г. Аронштам қалыптасқан ауыр жағдайды біршама объективті көрсетіп, осы жылдың 28 тамызында И. Сталинге құпия хат жолдаған. Соңғы жылдарда ғана құпиясыздандырылған бұл хатта Қазақстанды тұтас қамтыған халықтың туған жерін тастап үдере көшу жайын бейбіт кездегі жай көшіп-қону емес, аштықпен байланысты босқыншылық екенін аразігін ажыратып көрсетілген. «Тұтас ауылдар босуда. Кетушілер көп жағдайда абдырап, мүліктерін тастап қашуда. Қазақстаннан көшіп кеткен мұндайлардың саны толық емес мәліметтерге қарағанда 150-180 мың шаруашылықты құрайды. Бұдан бөлек көптеген адамдар Қазақстанның өзі шінде бір жерден екінші жерге қаңғып жүр. Босып кеткендер жолда қалған мүліктерін тауысып, осы жылдың көктеміне қарай мүлде кедейленген, қалыпты шаруашылық өмірден айрылған, аш-арық, әлсірген және ауру адамдарға айналды.» - деп көрсетеді (РМҚЗТА. 3-қ. 61-т. 166-іс. 4-п.). Г. Аронштамның хатында Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылық жайына да айрықша

назар аударылған. И. Сталиннің эмиссары құпия хатында, сондай-ақ, Семей көшелері, теміржол станциялары, Балқашқұрылыс маңайы аштан өлгендер мүрдесіне толғанын, Алматы облысы Үржар ауданында аудандық өкімет орындарының «қылмысты әрекетсіздігінің» кесірінен аштықтан үдере көшкен 225 шаруашылықтың 128-і бұл босқындарға қаржы мен азық-түлік бөлінгеніне қарамастан қырылғанын жасырмай көрсеткен (РМҚЗТА. 3-к. 61-т. 166-іс. 4-п.).

Шекаралық аудандар санатындағы Кеген ауданының 1928 жылдан бастап Қытайға босқан халқының есебінен Қытайда Албан руынан 7 болыс (ақалақшы) тұрғындар қалыптасты. Бұл туралы ауданның саяси ахуалы туралы аупартком хатшысы Жәрдемалиев, аудандық бақылау комиссиясы төрағасы Тілеубердин қол қойған «өте құпия» анықтамада көрсетілген. Босқыншылықтың басты себебі ретінде анықтамада бай-кулактардың үгіт-насихаты, халықтың арғы бетте туыстарының болуы, жекелеген ауыл мен аудандық қызметкерлердің үкімет пен партияның бұйрықтарын түсінбегендіктен бұрмалауы аталды. Осы себептен 1932 жылы шекараның арғы бетінен келген қарулы «банданың» көмегімен ірі босқындар ағыны шетелге кетті (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 5589-іс. 112-п.). Құпия анықтамада, сондай-ақ: «Эмигранттар қарулы топтарға ұйымдасып КСРО территориясына, атап айтқанда, біздің ауданға колхоз, совхоздардың малын тонау үшін және осында қалған туысқандары мен өз жанұяларын алып кету үшін келуде. Бандалар тобының біздің ауданға шекарадан өтіп келуі халықты мазасыздандырып отыр. Тұрғындардың бір бөлігі тіпті кейбір ауыл партия қызметкерлері бандалармен байланыстары бар болып, оларға азық-түлік, ат көлік, қарулы комотрядтар мен шекара әскери бөлімдерінің жүріс-тұрысы туралы мәліметтер жеткізу жағынан көмектесіп отыр. Босқыншылықтың тууына 10 колхозда дұрыстап күтіп-баптау болмауы, қуаңшылық, үсік жүруі кесірінен азық-түлік жеткіліксіздігі орын алғаны да әсер етті.» - делінген (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 5589-іс. 112–113-пп.). Құпия хатта көрсетілген себептер босқыншылық мөлшерін арттырғаны айтылады. 1929–1930 жылдарда Кеген ауданында 15154 шаруашылық болса, 1930–1931 жылдары 12940-шаруашылыққа кеміп, тиісінше 2259 шаруашылық көшіп кеткен. Ал 1931–1932 жылдың шілдесі аралығында ауданда 8247 шаруашылық қалып, 6497 түтін босып кетіп, тұрғылықты халық 50 %-ға кеміген. Ауданнан босқандардың бір бөлігі Қытайға, қалған бөлігі Қырғызстанға кеткен. Өте құпия анықтамада 1931 жылы Қытайға 26 БК(б)П мүшесі, 59 кандидат, жалпы саны 85 адам, ал 1932 жылдың басы мен 10 желтоқсан аралығында 19 БК(б)П мүшесі, 28 партия мүшелігіне кандидат, жалпы саны 47 адам кеткен. Өте құпия анықтамада босып кеткен коммунистер мен кандидаттарды 1932 жылдардың айларына бөлсе қаңтарда – 3, ақпанда – 1, наурызда – 0, сәуірде – 0, мамырда – 0, маусымда – 1, шілдеде – 2, тамызда – 5, қыркүйекте – 3, қазанда – 14, қарашада – 12, желтоқсанда – 1 адам кеткен. 1932 жылдың соңғы тамыз айынан кейінгі уақытта босқын коммунист-кандидаттардың күрт көбеюі үкіметтің осы жылдың 7 тамыз заңына орай жазалау шараларының көбеюіне байланысты екенін құпия ақпаратта ашық көрсетілген (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 5589-іс. 113-п.).

Қорытынды

1920-жылдардың аяғында Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы аз мөлшерде басталған халық наразылығы ішкі және сыртқы босқыншылыққа ұласты. Бұрын да аз мөлшерде малын айдап, сауда-саттық мақсатында шекара асып жататын қалыпты шаруалар көшін тұтас ауылдарды үдере көшуге ұйымдастырған қарулы босқыншылық алмастырды. Босқын жұрт қарулы отрядтар құрып, соның күшімен шекарадан өтіп, көшіп жатты. Босқындар қатарында көп жерлерде кеңес өкіметінің тірегі болған партия мүшелері, мүшелікке кандидаттар, комсомолдар да болды. Ауыл шаруашылығын кеңестік үлгіде модернизациялау саясатының сәтсіздігін «бай-кулактардың арандатуынан» көрген кеңестік билік коммунистер мен комсомолдардан ерікті отрядтар, комотрядтар құрып, оларды әскери жаттықтырудан өткізіп, қару-жарақпен қамтамасыз етіп көтерілісші шаруаларға қарсы салды. Шекаралық аудандардағы комотрядтар мен тұрақты әскери бөлімдер нашар қаруланған босқындарды асқан қатыгездікпен тонады. Екі жақты қыспаққа түскен қазақ шаруаларының барар жер, басар тауы қалмағанын байқататын бұл жағдай халық басына төнген нәубеттің апатты мөлшерін көрсетеді.

Sources

ZhSAR — State archive of Zhetysu region
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

PA RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
RSMHA — Russian State Archive of Modern History

Дереккөздер

ЖОМА — Жетісу облысының мемлекеттік архиві
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президенті архиві
РМҚЗТА — Ресей Мемлекеттік қазіргі заман тарихы архиві РМҚЗТА. 3-қ.

References

- Ablajei, 2017 — *Ablajei N.N.* Kazahski migrasionnyi maiatnik "Kazahstan – Sinszän" Emigrasia. Repatriasia. İntegrasia. [Kazakh migration pendulum "Kazahstan – Xinjiang" Emigration. Repatriation. Integration]. Karagandy: Bolaşak-Baspa, 2014. 273 p. (In Russ.)
- Abylhojin et al., 2022 — *Abylhojin J.B., Alimbai N.A., Turganbaeva L.R., Orynbaeva G.U., Jumadil A.K.* Ocherki po istorii tradisionnoi struktury kazahov v pervye sovetskie desätiletia: sosiälno-ekonomicheskie i sosiokülturnye aspekty [Essays on the history of the traditional structure of the Kazakhs in the first Soviet decades: socio-economic and socio-cultural aspects.]. Almaty: LEM, 2022. 455 p. (In Russ.)
- Aidarbaeva, 2023 — *Aidarbaeva R.Q.* 1930 jyldardağy Şyğys Qazaqstan aumağyndağy boqynşylyq мәseleleri [Problems of corruption in the territory of East Kazakhstan in the 1930s]. Otan tarihy. 2023. No. 26(1). Pp. 30–43. (In Kaz.)
- Aldajumanov, 1998 — *Aldajumanov K.* Krestänskoe dvijenie soprotivlenia. [Peasant Resistance Movement]. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremä i südby. Almaty: Arys, 1998. Pp. 66–92. (In Russ.)
- Cameron, 2020 — *Cameron S.* Aştyq jailağan dala. Aşarşylyq, ozbyrlyq jäne keñestik Qazaqstandy ornatu [Hunger swept the steppe. Famine, arbitrariness and the establishment of Soviet Kazakhstan]. Almaty: Print House Gerona, 2020. 304 p. (In Kaz.)
- Jumabekov, 1973 — *Jumabekov J.* Leninskoi dorogoi. Rukovodstvo KPSS vovlecheniem trudovogo krestänstva Kazahstana v stroitelstvo sosializma [Lenin Road. The leadership of the CPSU involving the working peasantry of Kazakhstan in the construction of socialism]. Alma-Ata: Kazahstan, 1973. 288 p. (In Russ.)
- Kazahskoe hozäistvo, 1926 — *Kazahskoe hozäistvo v ego estestveno-istoricheskikh i bytovyh usloviah* [Kazakh economy in its natural-historical and living conditions]. Ed. S.P. Şvesov. Materials for the development of land regulations in the Kazakh Autonomous Region. The Soviet Socialist Republic. Leningrad, 1926. 186 p. (In Russ.)
- Kindler, 2017 — *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vläst i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan]. Moscow: Politicheeskaia ensiklopedia, 2017. 382 p. (In Russ.)
- Kudaibergenova et al., 2022 — *Kudaibergenova A.İ., Kozybaeva M.M., Mamytova S.N., Kurmanov Z.K., Issenov Ö.İ., Musagalieva A.S., Baidaly R.D., Kubeyev R.D.* XX ğasyrdyñ 30 jj. basyndağy jappai aşarşylyq kezeñindegi Ortalyq Azia respublikalary men Reseidegi qazaq bosqyndary: Üjymdyq monografia [Kazakh refugees in the Central Asian republics and Russia during the mass famine of the early 30s of the XX century: a collective monograph]. Almaty: «Madiar» JK, 2022. 559 p. (In Kaz.)
- Pianciola, Zharassov, 2020 — *Niccolò Pianciola, Adilkhan Zharassov.* Elusive rebels: researching the uprisings on the eve of the Great Famine in Kazakhstan (1929–1931) <https://bulletin-history.kaznu.kz>, Journal of history. No. 2(97). 2020. Pp. 34–43. (In Eng.)
- Ogaion, 2009 — *Ogaion İ.* Sedentarizasia kazahov SSSR pri Staline. Kolektivizasia i sosiälnye izmenenia (1928–1945) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and Social Change (1928–1945)]. Transl. from Fr. A.T. Rakisheva. Comp. B.M. Suzhikov. Almaty: Sanat, 2009. 365 p. (In Russ.)
- Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Zobalañ (Küştep üjymdastyruğa qarsylyq): Oqu qūraly [Zobalan (resistance to forced collectivization): a textbook]. Almaty: Sanat, 1994. 272 p. (In Kaz.)
- Omarbekov, 2018 — *Omarbekov T.* 1929–1931 jyldardağy halyq köterilisteri [Popular uprisings of 1929–1931]. Almaty: Arys, 2018. 480 p. (In Kaz.)
- Saiasi quğyn-sürgin qūrbandaryn, 2022 — *Saiasi quğyn-sürgin qūrbandaryn tolyq aqtau jönindegi Memlekettik komisiyanıñ materialdary (XX ğasyrdyñ 20–50 jyldary).* Materialy Gosudarstvennoi komisii po polnoi

reabilitatii jertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka). T.5: Vynujdennye bejensy. Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s). Vol. 5: Forced refugees. Collection of documents and materials]. Comp. K.N. Baltabaeva, R.K. Aidarbaeva, Ş.B. Tleubaev, Q.J. Nürbai, R.E. Orazov. Gen. ed. E.T. Karin. Almaty: Liter-M, 2022. 640 p. (In Kaz).

Sinisin, 2019 — *Sinisin F.L.*, Sovetskoe gosudarstvo i kochevniki. İstoria.politika, naselenie. 1917–1991. [The Soviet state and the nomads. History.politics, population. 1917–1991]. Moscow: Sentrpoligraf. 2019. 318 p. (In Russ.)

Әдебиеттер

Аблажей, 2017 — *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник «Казахстан – Синьцзян» Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганды: Болашак-Баспа, 2014. 273 с.

Абылхожин және т.б., 2022 — *Абылхожин Ж.Б., Алимбай Н.А., Турганбаева Л.Р., Орынбаева Г.У., Жумадил А.К.* Очерки по истории традиционной структуры казахов в первые советские десятилетия: социально-экономические и социокультурные аспекты. Алматы: LEM, 2022. 455 с.

Айдарбаева, 2023 — *Айдарбаева Р.Қ.* 1930 жылдардағы Шығыс Қазақстан аумағындағы боқыншылық мәселелері // Отан тарихы. 2023. № 26(1). 30–43 бб.

Алдажуманов, 1998 — *Алдажуманов К.*, Крестьянское движение сопротивления // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс», 1998. С. 66–92.

Жумабеков, 1973 — *Жумабеков Ж.* Ленинской дорогой. Руководство КПСС вовлечением трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 288 с.

Казахское хозяйство, 1926 — *Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казахской Автономной Советской Социалистической Республике.* Под редакцией С.П. Швецова. Л., 1926. 186 с.

Камерон, 2020 — *Камерон С.* Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату / Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы: Print House Gerona, 2020. 304 б.

Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане // (Перевод с нем. Л.Ю. Пантиной). М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Құдайбергенова және т.б., 2022 — *Құдайбергенова А.И., Қозыбаева М.М., Мамытова С.Н., Қурманов З.К., Исенов Ә.И., Мұсағалиева А.С., Байдалы Р.Д., Күбеев Р.Д.* XX ғасырдың 30 ж.ж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: Ұжымдық монография. Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 559 б.

Огайон, 2009 — *Огайон И.* Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945) (перевод с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М.Сужиков). Алматы: Санат, 2009. 365 с.

Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.*, Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық). Оқу құралы. Алматы: Санат, 1994. 272 б.

Омарбеков, 2018 — *Омарбеков Т.* 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері. Алматы: Арыс, 2018. 480 б.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии (20–50 годы XX века).* Т. 5. Вынужденные беженцы. Сборник документов и материалов // Сост.: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев, Қ.Ж. Нұрбай, Р.Е. Оразов // Под общей редакцией Е.Т. Карина. Алматы: Литер-М, 2022. 640 с.

Синицин, 2019 — *Синицин Ф.Л.* Советское государство и кочевники. История.политика, население. 1917–1991. М.: Центрполтграф, 2019. 318 с.

Pianciola, Zharassov, 2020 — *Pianciola N., Zharassov A.* Elusive rebels: researching the uprisings on the eve of the Great Famine in Kazakhstan (1929–1931) // <https://bulletin-history.kaznu.kz>, Journal of history. 2020. № 2(97). Pp. 34–43.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 585–598, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_585-598

THE SYMBOL OF THE "WHITE TSAR" AND THE 300TH ANNIVERSARY OF THE REIGN OF THE ROMANOV DYNASTY IN THE NATIONAL PRESS

Khazretali Tursun¹, Khakan As²

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
 (29, Bekzat Sattarkhanov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz
 *Corresponding author

²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
 (29, Bekzat Sattarkhanov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
 PhD Student
 <https://orcid.org/0009-0000-4238-5277>. E-mail: hakanas1988@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023
 © Tursun Kh., Khakan As, 2023

Abstract. *Introduction.* The article deals with the question of the sacredness of power in the Kazakh historical consciousness of the twentieth century based on the analysis of materials from domestic publications and archival data. Power is the basic concept of historical knowledge in any society. Accordingly, when analyzing archival documents and traditional data, it is necessary to assess the difference in the ideological interests of the metropolis and the colony. The transformation of power in the Kazakh traditional society, which took over the power of the Russian Empire, took place in a very difficult environment. Especially since the integration of traditional power structures with the new social structure in some cases led to open conflict, attempts by the local ruling elite to compromise with the Russian Empire were often promoted in the media. The essence of the problem was the sacredness of power, rooted in the Kazakh mentality. *Goals and objectives.* The main goal of the study is to analyze the genesis of the “White Tsar” concept in the domestic historical memory based on the sacredness of power. Accordingly, by analyzing archival documents and traditional sources, it is necessary to evaluate the difference in ideological interests between the metropolis and the colony. *Results.* The article analyzes the formation and functions of the concept of the “White Tsar” based on these archival documents and materials of the domestic press. Letters of Kazakh khans to Russian tsars and emperors testify to their respect for the ruler. In Kazakh historical memory, respect for the rulers of Russia is fixed with the concept of the “White Tsar”. In the colonial period, the concept of inviolability of power was widely promoted in the national press during the celebration of the 300th anniversary of the Romanov House. *Conclusion.* The article proves that although the traditional socio-political institutions were transformed in the state of the metropolis colony, the concept of the sanctity of power as a political institution could not enter Kazakh-Russian relations. It is concluded that the events to celebrate the 300th anniversary of the rule of the Romanov dynasty, instead of establishing the immunity of power, had a negative impact on historical consciousness and became one of the arguments against the colonial power.

Keywords: Concept of "white tsar", sacredness of power, 300th anniversary of the reign of the Romanov dynasty, national press, Konur-Khodzha Khodzhikov

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan "Comprehensive study of the socio-economic and cultural history of the city of Turkestan in the XI and XXI centuries" (Registration number: BR 10164179).

For citation: Tursun Kh., Khakan As. The symbol of the "white tsar" and the 300th anniversary of the reign of the Romanov dynasty in the national press // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 585–598. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_585-598

«АҚ ПАТША» РӘМІЗІ ЖӘНЕ РОМАНОВ ӘУЛЕТІ БИЛІГІНІҢ 300 ЖЫЛДЫҒЫ ҰЛТТЫҚ БАСПАСӨЗДЕ

Х. Тұрсұн^{1*}, Хакан Ас²

¹Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Сағтарханов көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Профессор, тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

²Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Сағтарханов көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0009-0000-4238-5277>. E-mail: hakanas1988@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Тұрсұн Х., Хакан Ас, 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала қазақ тарихи санасындағы биліктің киелілігі мәселесін ХХ ғ. басындағы ұлттық басылымдардың материалдары мен архив деректері негізінде талдауға арналған. Билік қандай қоғамда да тарихи танымның басты ұғымына айналған. Ресей империясының бодандығын қабылдаған қазақ дәстүрлі қоғамында биліктің трансформациялануы өте күрделі жағдайда іске асты. Әсіресе, дәстүрлі билік құрылымдарының жаңа қоғамдық құрылыспен кірігуі кейбір жағдайларда ашық текетіреске ұласса, көбіне жергілікті билеуші элитаның Ресей империясымен ымыраласуға бағытталған әрекеті баспасөз құралдарында насихатталып жатты. Мәселенің басты түйіні қазақ менталитетінде орныққан биліктің киелілігіне байланысты болатын. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің басты мақсаты ұлттық тарихи жадта биліктің киелілігіне қатысты орныққан «ақ патша» ұғымының генезисін деректік негізде талдау болып белгіленді. Соған сай архив құжаттары мен дәстүрлі деректерге талдау жасау арқылы метрополия-колония арақатынасындағы идеологиялық мүдде алшақтығына баға берілуі керек. *Нәтижелер.* Мақалада архив құжаттарының деректері және ұлттық баспасөз материалдары негізінде «ақ патша» ұғымының қалыптасуы мен қызметі талданады. Қазақ хандары Ресей патшалары мен императорларға жазған хаттарында билеушіге деген құрметі анық байқалады. Қазақ тарихи жадында Ресей билеушілеріне құрметі «ақ патша» деген ұғымымен орныққан. Ал отарлық кезеңде биліктің киелілігі ұғымы Романовтар әулетінің 300 жылдығын атап өту кезінде ұлттық баспасөзде кеңінен насихатталғандығы соның айғағы. *Қорытынды.* Мақалада метрополия – колония жағдайында дәстүрлі қоғамдық-саяси институттар трансформацияланғанымен биліктің киелілігі ұғымы саяси институт ретінде қазақ-ресей қарым-қатынастарына кіріге алмағандығы дәлелденеді. Романов әулеті билігінің 300 жылдығын атап өтуге арналған шаралардың биліктің киелілігін орнықтырудың орнына тарихи танымда кері ықпалға ие болып, отарлық билікке қарсы шығудың дәлелдерінің біріне айналғандығы туралы тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: «Ақ патша» ұғымы, биліктің киелілігі, Романов әулеті билігінің 300 жылдығы, ұлттық баспасөз, Қоңырқожа Қожықов

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «ХІ және ХХІ ғасырлардағы Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихын кешенді зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10164179).

Дәйексөз үшін: Тұрсун Х., Хакан Ас. «Ақ патша» рәмізі және Романов әулеті билігінің 300 жылдығы ұлттық баспасөзде // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 585–598 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_585-598

СИМВОЛ «БЕЛОГО ЦАРЯ» И 300-ЛЕТИЕ ПРАВЛЕНИЯ ДОМА РОМАНОВЫХ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЕ

Х. Турсун^{1*}, Хакан Ас²

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави
(д. 29, ул. Бекзата Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

²Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави
(д. 29, ул. Бекзата Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0009-0000-4238-5277>. E-mail: hakanas1988@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Турсун Х., Хакан Ас, 2023

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается вопрос сакральности власти в казахском историческом сознании XX века на основе анализа материалов национальной печати и архивных данных. Власть является основным понятием исторического сознания в любом обществе. Соответственно, анализируя архивные документы и традиционные источники, необходимо оценить разницу идеологических интересов метрополии и колонии. Трансформация власти в казахском традиционном обществе, принявшем власть Российской империи, происходила в очень сложной обстановке. Тем более, что интеграция традиционных властных структур с новой социальной структурой в ряде случаев приводила к открытому конфликту, попытки местной правящей элиты пойти на компромисс с Российской империей часто пропагандировались в СМИ. Суть проблемы заключалась в сакральности власти, укоренившейся в казахском менталитете. *Цель и задачи исследования.* Основная цель исследования заключается в анализе генезиса утвердившегося в отечественной исторической памяти концепта «белый царь» на основе сакральности власти. Соответственно, анализируя архивные документы и традиционные источники, необходимо оценить разницу идеологических интересов метрополии и колонии. *Результаты.* В статье анализируются формирование и функции понятия «белый царь» на основе данных архивных документов и материалов национальной печати. Письма казахских ханов русским царям и императорам свидетельствуют об их уважении к правителю. В казахской исторической памяти уважение к правителям России закрепляется с понятием «белый царь». В колониальный период понятие неприкосновенности власти широко пропагандировалось в национальной прессе во время празднования 300-летия дома Романовых. *Заключение.* В статье доказывается, что хотя традиционные общественно-политические институты трансформировались в государстве метрополии-колонии, концепция сакральности власти как политического института не смогла войти в казахско-российские отношения. Делается вывод о том, что мероприятия по празднованию 300-летия правления дома Романовых вместо установления

неприкосновенности власти оказали негативное влияние на историческое сознание и стали одним из аргументов против колониальной власти.

Ключевые слова: Понятие «белый царь», сакральность власти, 300 летие правление дома Романовых, национальная печать, Конур-Ходжа Ходжиков

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства культуры и спорта Республики Казахстан «Комплексное изучение социально-экономической и культурной истории города Туркестана XI и XXI веков» (регистрационный номер: BR 10164179).

Для цитирования: Турсун Х., Хакан Ас. Символ «белого царя» и 300-летие правления дома Романовых в национальной прессе // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 585–598. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_585-598

Кіріспе

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан биліктің киелілігі ұғымы далалық демократияның берік ұстанымы болды және халықты біріктіруші саяси тетікке айналған еді. XVIII ғасырдың бас кезінен Ресей империясының ықпалына өте бастаған қазақ қоғамында дәстүрлі биліктің киелілігі ұғымы деформациялана басталды. Империялық билік енгізген жаңа саяси жүйе дәстүрлі қоғамдық-саяси құндылықтар арасынан биліктің киелілігін саяси тетік ретінде сақтауға мүдделі болатын. Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығын атап өту шаралары осы мүддеге қызмет етуі тиіс еді. Дегенмен, қазақ қоғамында орныққан Ресей билеушілеріне деген қарама-қайшылықты көзқарас жағдайында аталған мемлекеттік шара күткен саяси тиімділікке қол жеткізбеді.

Қазақ дәстүрлі тарихи жадында «ақ патша» ұғымы өте күрделі сипатымен орнықты. Билеушілерге қатысты биліктің киелілігі «ақ патша» ұғымында халықты жарылқаушыдан жаулаушыға дейінгі саяси спектрді қамтыды. Ресейге қосылу нәтижесінде өз мемлекеттілігінен айрылған халықтарда саяси құндылықтардың алмасуы процесі деректік талдауды қажет етеді. Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығын атап өту тарихын арнайы тақырып етіп қарастыру XX ғасыр басындағы қазақ қоғамында орын алған саяси өзгерістердің мәнін айқындауға мүмкіндік береді. Билеушіге деген шексіз сенім, оның тағын құрметтеу, билікке қарсы шықпау, одан араша сұрау түріндегі этнопсихология қоғамдық қатынастардың трансформациялануы барысында күрделі өзгеріске түсті. Тарихи тәжірибе бұқара халықтың әділетті қоғам мен бейбіт те берекелі тұрмыстың кепілі деп үміт күткен «ақ патша» рәмізінің шынайы мәнін ашып берді.

Материалдар мен әдістер

Отан тарихының дәстүрлі дереккөздерін құраған әртүрлі жанрдағы тарихи фольклорды талдауда этноцентристік ұстанымға басымдық беру бағыты қолданылып келеді. Біздің зерттеуіміз қазақ дәстүрлі қоғамындағы тарихи сананы типтендіру және метрополия – колония қарым-қатынасының дәстүрлі тарихи санадағы көрінісін жіктеу міндеттерін іске асыруға арналады. Осы бағытта зерттеу нысаны ретінде Романовтар әулеті билігінің 300 жылдық юбилейіне қатысты архив деректері, жазба еңбектермен бірге XX ғ. басындағы ұлттық баспасөздің «Түркістан уалаятының газетасы», «Қазақстан», «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналының материалдары тандап алынды. Билік рәмізінің қызметін айқындауға арналған зерттеуіміздің басты дереккөзін осы аталған ұлттық баспасөз материалдары құрайды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі ұлттық басылымдарды меншік түріне қарай топтастырғанда «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» ресми басылымдар болса, «Қазақстан», «Айқап», «Қазақ» басылымдары биресми-ұлттық басылымдар болатын. Қ. Атабаев қазақ ұлттық баспасөзінің тарихын бес кезеңге топтастырады (Атабаев, 2000: 38). Біздің қарастыратын ұлттық басылымдарымыз соның алғашқы кезеңін (1870–1918) қамтиды. Осы кезеңдегі «Айқап» журналының шығарылу тарихына қатысты «Оренбургский край» газетінде «Қырғыздардың екі аптада бір рет шығатын «Айқап» қоғамдық-саяси журналы сипаты жағынан да, түрі жағынан да өзіндік ерекшелігі бар басылым» (Мусульманская печать, 1912) деп баға беріледі. Ал саяси бағытты ұстанған «Қазақ» газетінің құрылтайшысы «Азамат» серіктестігімен жасалған келісім-шартта газеттің меншігіне А. Байтұрсынов пен М. Дулатов құқылы екендігі көрсетілген (ООМА. 10-қ. 4-т. 10/17-іс.

49-п.). Демек, басылымның саяси, мәдени бағыт-бағдары көп жағдайда оның басшыларының ұстанымдарына қатысты болған.

Метрополия – провинция немесе колонизатор – бодан түріндегі дилемма күштінің әлсізге озбырлығын тудыратыны белгілі. Осы қақтығыс жағдайында жоғары билік төреші және арашалаушы қызметін атқаруы тиіс. Қазақ жерінің Ресей бодандығына өтуі туралы жазба және дәстүрлі дереккөздерге шолу жасағанда жергілікті тұрғындардың монархтың қызметі мен оның иеленген артықшылықтары туралы түсініктерінің қандай болғандығына көз жеткіземіз. Соның ішінде «ақ патша» бейнесінде қалыптасқан биліктің киелілігі көбіне бұрмаланған және мифтендірілген ресейлік рәміз түрінде орныққандығы аңғарылады.

Ресейлік және қазақстандық тарихшылар посткеңестік кезеңде империя және бодан ел арақатынасының тарихына қатысты ортақ методологиялық ұстаным іздестіруде. Осыған байланысты ресейлік билікті және үкіметтің интеграциялық саясатын орнықтырудағы орысеместердің реакциясын олардың жатжерліктердің билігіне қаншалықты көмектескендігімен немесе қаншалықты қарсылық жасағандығымен бағалау тұжырымы біршама объективтілігімен ерекшеленеді. Зерттеуімізде осы методологиялық ұстаныммен бірге жалпытарихи тәсілдер басшылыққа алынды.

Талқылау

Қазіргі Қазақстан аумағында Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығын атап өту тарихы арнайы тақырып ретінде осы кезге дейін қарастырылмай келді. Кеңестік тарихнамада, тіпті тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген Қазақстан тарихының көптомдық академиялық жинақтарында да бұл тақырып зерттеушілер назарынан тыс қалды.

Ресей билеушілері және Ресейдегі биліктің киелілігі жөнінде В.В. Трепавлов іргелі зерттеуінде «барлық халықтарды билеушіге – «ақ патшаға» бодандық біріктірді. Монархтың киелі, қол жетпейтін тұлғасы көп деңгейлі басқарушылар пирамидасының тәжін киіп қана қоймай, сонымен қатар бағыныштылар үшін сыртқы жаулардан, шенеуніктердің қиянаттарынан, биліктің озбырлығынан және т.б. қорғайтын үміттің оты болатын» (Трепавлов, 2017: 6) деген тұжырым негіздеген.

Ұлттық баспасөз тарихының бастапқы кезеңі кеңестік тарихнамада біржақты қарастырылды. XX ғ. 30-жылдары А.К. Богачев, С. Брайнин, Ш. Шафиrow, Т. Рысқұлов, С. Асфендияровтардың зерттеулерінде бұл биресми басылымдарға «ұлтшыл», «байшыл» басылымдар деген айдар тағылды да біз қарастырып отырған «романов әулеті», «ақ патша» ұғымдарына назар аударылған жоқ. Содан да, ұлттық басылымдардың кеңестік тарихнамасына талдау жасамадық.

XX ғ. 50–80 жж. жарық көрген ұлттық баспасөз тарихына арналған Т. Амандосов, С. Имашов, М. Фетисова, Б. Кенжебаев, Т. Қожекеев, Х. Бекхожин, С. Қозыбаевтардың зерттеулерінде революцияға дейінгі кезеңдегі ұлттық баспасөзге тарихи дереккөз ретінде объективті баға берілмеді. XX ғ. 90-жылдарынан бастап аталған биресми ұлттық басылымдарды отан тарихының дерегі ретінде қарастырған зерттеулер жарық көре бастады. Н. Омашов, Ө. Абдиманов, Қ. Алдаберген және т.б. зерттеулерінде аталған басылымдардың ел тарихы мен мәдениетіндегі атқарған рөліне берілген объективті баға орнықты. Аталған биресми басылымдардың жинақ болып жарық көруіне және ғылыми жүйеленуіне библиограф Ү. Сұбханбердинаның 1960–1990 жылдары жүргізген зерттеулері үлкен үлес болып қосылды (Сұбханбердина, 1999).

Біздің зерттеуіміздің нысаны болған XX ғ. бас кезіндегі қазақ ұлттық басылымдары әртүрлі қырларынан зерттеліп келді. Мәселені XIX–XX ғасырлар тоғысында Түркістандағы мұсылман жастарын ерікті түрде қайырымдылық арқылы өнерге тәрбиелеу тақырыбында ұлттық басылымдардың деректерінің мәліметтерін айналымға ұсынған. Осы мәселеге қатысты М. Сералиннің, М. Дулатовтың, Ш. Құдайбердиевтің мақалаларына талдау жасалады (Муканова және т.б., 2022: 827–829). Әйтсе де, ұлттық басылымдардың Романовтар әулеті билігінің 300 жылдық юбилейін атап өтуге қатысты жүргізілген үгіт-насихат науқаны арнайы желі болып қарастырылған жоқ. Бұл науқанның ел ішінде саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған идеологиялық сипаты осы тақырыпты арнайы желі етіп қарастырудың қажеттігін айқындайды. Өйткені, ұлт-азаттық қозғалыс тарихындағы саяси күрестің мақсаттарымен мүдделеріне нақтылық берген бүкілресейлік саяси шарадан қазақ елі де тыс қалмаған еді.

«Еуразия далалық белдеуіндегі қазақ тарихы Шығыспен де, Батыспен де саяси-мәдени сұхбатта болды. Әрине, оған мәдени-тарихи құндылықтар да әсер етті. Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі қазақ қоғамының этноәлеуметтік ұйымының өзіндік ерекшеліктері бар (Tursun et al., 2022: 2) екендігін ескеру де зерттеудің басты бағыттарының бірі ретінде тандалды.

Нәтиже

Дәстүрлі қазақ қоғамында биліктің киелілігін танытатын билеушілерге қатысты тарихи таным Ресей билеушілеріне қатысты «ақ патша» түрінде қалыптасқан. В.В. Трепавлов «ақ патша» рәмізінің қалыптасу генезисін анықтауға қатысты деректерді талдай келе түрлі нұсқалардың арасынан «аталған титулды ежелден орыс адамдарының өздері қолданысқа енгізген» (Трепавлов, 2017: 10) деген тұжырым ұсынған. Біз аталған эпитеттің қазақ дәстүрлі қоғамындағы көріністерін ғана талдаймыз. «Ақ патша» эпитетін қазақ хандарының Ресей билеушілеріне жазған хаттарынан кездеседі. Сондай алғашқы деректі 1687 ж. мамыр айында, екіншісі 1692 жылы ноябрьде Тәуке ханның Иван V мен I Петрге жазған хаттарында «Белый царь», «белым великим царям» деген эпитетті қолданғандығы түрінде кездестіреміз (Известия, 1936: 526–527).

XIX ғ. ортасында Ресей императорының құзырына барған Түркістан өлкесінің депутацияларына қатысты архив құжаттарынан мынадай реттілікті аңғарамыз: отарлық билік әкімшілігінің II Александрға жолдаған ресми құжаттарында «ақ патша» эпитеті қолданылмайды. Оның есесіне император атына жергілікті тұрғындар атынан жазылған мадақ немесе шағым хаттарда «ақ патша» теңеуін қолдану міндетті компонентке айналған. Мысалы, 1867 ж. сәуірінде түркістандық Баба Ходжа Ғалымходжиннің хаты «Справедливому и милостливейшему повелителю всей Русской империи и Туркестанской области могущественному белому царю» деп басталса, Ташкент төңірегіндегі игі жақсылардың жазған ұжымдық хаты «Могущественному государю, Покровителю бедных, Великому Царю царей, его величеству Белому царю» (ООМА. 6-қ. 10-т. 8102-іс. 112–113-пп.) деп басталады. Депутация атынан II Александрға тапсырылған мадақ хатта да «ақ патша» эпитетіне ерекше екпін берілген.

Аталған хаттардың мазмұны отарлық биліктің жергілікті құрылымдарының заңсыз әрекеттеріне шағымданып, әділдіктің орнауына «ақ патшадан» көмек сұрау және билікке адалдық танытқан халықтың бейбіт өмірін қамтамасыз етуін өтіну болды. Бұл дәстүрлі элита өкілдерінің «ақ патша» бейнесіндегі Ресей императоры II Александр билігінің киелілігіне бас ұрғандығын танытады. Осы жағдай өздерінің дәстүрлі мемлекеттілігінен айрылып, бодандық ахуалға түскен тұрғындардың жаңадан орнаған саяси билікке деген қатынасын танытады. Бұл жердегі ең басты мәселе бодандық психология емес, биліктің киелілігіне ден қойған менталдық рухани фактор болады.

«Ақ патша» ұғымы қазақ тарихи фольклорының әдеби жанрларында да орын алды. Мәделіқожа Сұлтанқожаұлы (1816–1888) «Ақ патша» деп аталатын өлең жазған. Ақын билеушіні «ақ патша» деп дәріптегенімен жаңа орнаған отарлық билікке өзінің наразылығын ашық білдіреді. «Ақ патша әділмін деп сендіріп тұр», «Қарыстап қара жерді бөлдіріп тұр», «Көнбегенді күшпенен көндіріп тұр» (Мәделіқожа, 2008: 45) деген жолдар 1867–1868 жж. «Түркістан өлкесін басқару туралы» заңдардың халық арасында аса жеккөрініштілікпен қабылданғандығын көрсетеді. Осы Мәделіқожа 1873 ж. генерал-губернатор К.П. фон Кауфманның Хиуаға жорығына қатысып, Сырдария облысының губернаторы Н.Н. Головачевқа (1823–1887) арнап мадақ жыр жазған. Бұл жыр «Туркестанские ведомости» газетінің қазақ тіліндегі аудармасы «Түркістан уалаятының газетасында» жарық көрді. Осы жырда Хиуа жорығына Қазалы арқылы отряд бастап барған князь туралы «Ақ патшаның» жиені кнәз келіп» десе, жорық барысында түрікпендер «Ақ патшаға мойынын ұсынады» деп, Сырдария облысының губернаторы Головачев Хиуа жорығынан кейін Петербургке барып, «Ақ патшаның алдынан мәртебе алып» келгендігін жырлайды (Шымкент оязына қараған: 1875). Осы тарихи оқиғаларды жырлаған Мәделіқожа ақынның генералға мадағы Ресей императоры билігінің киелілігіне деген сенімнен туды.

1867 ж. 26 наурыз күні император II Александр 18 адамнан тұратын Түркістан облысының депутациясын Қысқы сарайдағы императрица Мария Александровнаның Золотая гостинаясында қабылдаған және «благодарил за преданность во время военных действий в Туркестанской области» (РМТА. 516-қ. 1-т. 147-іс. 38–39-пп.). Депутация атынан сөз сөйлеген Молда Қошық II Александрдың қабылдауында айтқан сөзін «Ақ патша көнер болса тілімізге» (Майлықожа, 2005: 537–543) деп Майлықожа ақын (1835–1898) жырға қосады.

Отарлық биліктің эпицентрі патша болды десек, оның нақты тарихи тұлға ретінде емес, дерексізденген бейнесі Ресей халықтарының дәстүрлі саяси мәдениетінің жүйесіне тән болып келеді. Халықтар арасында жоғары билік туралы ұғымдар көбіне стихиялы түрде қалыптасты десек те оны жергілікті билік мақсатты түрде насихаттады. Өйткені, монархқа табыну империяның «мәдениентальды басқыншылығы» (Кундакбаева, 2005: 35) факторынан туындады.

Ресей бодандығындағы түркі халықтары арасында Қазан және басқа қалаларда жарық көрген татар тіліндегі мерзімдік басылымдар Романовтар әулетінің 300 жылдық юбилейінің атап өтілуін кең көлемде насихаттады. Ол жарияланымдарда патша әулетіне түрлі мадақтар айтылып, атқарылған және атқарылатын шаралармен тұрғындарды хабардар етті. Қазан және Қазан губерниясы татарларының жалпы патриоттық және адалдық көңіл-күйі өте жоғары деңгейде болды. Бұл, ең алдымен, Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығын мерекелеуде көрініс тапты, онда «Кояш» («Күн») газетінің жазуынша, «татарлар патриотизмде Ресейден асып түсу үшін бар күш-жігерін жұмсады» (Казанско-татарские газеты, 1913: 213).

Романовтар әулетінің тойы татарлардың діни-рухани, кәсіпкерлік және қоғамдық-саяси элитасының ұлттық білім беру ісі мен әлеуметтік-қайырымдылық қызметтерінде жоғары қоғамдық-саяси ұйымдасқандығын танытуға кең мүмкіндіктер ашқандай болды. Олай дейтініміз, юбилей қарсаңында татар тілінде ғылыми-педагогикалық «Мактап» («Школа») журналдарының алғашқы сандары жарық көрген. Газетте татар әдебиетінің классигі Габдулла Тукайдың (Г.М. Тукаев) көлемді өлеңі жарияланды:

«Триста лет Романовых держава

Осеняла земли и моря.

И сегодня вновь венчает слава

Род и имя белого царя. (Ахмеров, 2004)

Осыған ұқсас «жанашырлық мақалалар» «Қояш», «Баянул-хақ» газет-журналдарында да жарияланды. Орыс тіліндегі «Казанский Телеграф», «Чистопольские вести» газеттерінде жариялаған хабарларға қарағанда татардың зиялы қауымы юбилейді атап өтуді өңірде қалыптасқан мәселелерді шешуге бағыттауға тырысқандығы аңғарылады (Ахмеров, 2004).

1905–1907 жж. алғашқы орыс революциясынан кейінгі кезде ғана қалыптаса бастаған қазақ тілді басылымдарда юбилейді атап өтуге қатысты ондай сапырылыс байқалмайды. Осы кезге дейін қазақ жерінде отарлық биліктің ресми баспасөз органы болған екі ғана газет жарық көрген еді. Олар Ташкент қаласында жарық көрген «Туркестанские ведомости» газетінің қазақ тіліндегі аудармасы «Түркістан уалаятының газетасы» (1870–1882) болса, екіншісі Омбы қаласында жарық көрген «Дала уалаятының газетасы» (1888–1902) болатын. Ал Орал қаласында жарық көрген «Қазақстан» (1911–1913) газеті, Троицк қаласындағы «Айқап» (1911–1915) журналы, Орынбор қаласындағы «Қазақ» (1913–1918) газеттері биресми бұқаралық ақпарат құралдары болғандықтан ол басылымдарда жер, тіл, дін, гендерлік саясат сияқты жергілікті тұрғындарды толғандырған мәселелер ғана көтеріліп, билік органдарының идеологиясына балама саясат ұстанғаны мәлім. Сол себептен билік тарапынан қатаң цензуралық қадағалауда болған ол басылымдарға айыппұл салу, баспахананы уақытша жауып қою сияқты шаралар қолданылған. Міне, осы себептермен аталған басылымдар ресми билікке наразы позиция ұстанды.

1913 ж. «Қазақ» газетінің 2 ақпандағы алғашқы санында (Патшаның тойы, 1913) ешқандай патетикасыз 12 ақпандағы басталатын тойда патша тарапынан жарияланатын манифест туралы қысқа ғана мағлұмат берілген. Ал осы газет 1 наурыздағы санында Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығының тарихын қысқаша баяндап, Ресей патшаларының бұрыннан келе жатқан дәстүрі бойынша қабылданған патша манифесінің «қазаққа жанасарлығы барларын» теріп жазады (28 феурал, 1913).

«Қазақ» газеті тойға барған Бұхара әмірі «Царское селода» императордың қабылдауында болып, салтанатты банкетке қатысқандығын жазады (Патша хазіреті жанында Бұхара әмірі, 1913). Сонымен бірге қысқа хабарларда Ташкент қалалық думасының мүшесі Кәрім Әзімбаевтың Петербургтегі Романов әулетінің 300 жылдық тойына арнап салынатын шіркеу құрылысына 500 сом қосқандығын, бакулік миллионер Мұса Тагиев мұсылмандарға арнап 300 мың сомдық ғимарат салдырғандығын, Бакуде реальный училище салуға жиырма бес мың сом бөлгендігін жазады. Сонымен бірге Санкт-Петербургте салынатын ауруханаға мұсылман әйелдері үшін 50 кровать бөлінетін болса, оған да үш жүз мың сом бермек болғандығын хабарлайды. Санкт-Петербургтегі патша тойына қазақ жерімен көрші Хиуа ханының да барғандығы жөнінде хабарлама басылған (Хиуа ханы, 1913).

Ақтөбе қаласында 21 февраль күні қала мұсылмандары мен игі жақсылары мешітте жиын өткізгендігін. Жиынға Торғай облысының губернаторы Эверсманнның өзі қатысқан. Уезд бастығы патша манифесін таныстырған, уездік мешіттің имамы Саид Алуков аудармашылық жасаған. Мешіт имамы Әмір хазрет халыққа манифестің жайын түсіндіріп, Романовтар әулетінің тарихынан насихат айтады. Жиын соңында қала мұсылмандары патша ағзамға ықылыстарын білдірген құжаты губернаторға тапсырылған. Сол сияқты осы күні қазақ депутаттары юбилейді атап өте отырып, 1) болыс сайын 4 жылдық орыс-мұсылман мектептерін ашу. Әуелгі екі жылда мұсылманша оқытып, қалған жылдарында орысша-мұсылманша бірге оқытылсын. 2) дін істерін Орынбор муфтилігіне тапсыру; 3) Торғай облысынан Думаға депутаттар сайлансын; 4) Жерді ең алдымен жергілікті тұрғындарға, сосын барып переселендерге берілсін деген төрт тілегін патша құзырына жеткізулерін өтінген (300 жылдық, 1913). Депутаттар көтерген осы төрт мәселе де сол кезде күн тәртібінде тұрған аса өткір саяси мәселелерге айналған болатын. Жер мәселесіне қатысты қазақ ұлттық баспасөзінің бірі «Қазақстан» газеті редакциялық мақаласында Жер істері министрлігінің жылдық сметасына сілтеме жасай отырып, 1913 ж. переселендердің пайдасына Торғай облысынан 135 мың, Ақмола облысынан 125 мың, Семей облысынан 50 мың, Жетісу облысынан 40 мың, Сырдария және Ферғана облыстарынан 95 мың десятина жер кесіп алынатындығы хабарланған (Отырықшы..., 1913). Тәуелсіздік жылдары жарық көрген Қазақстан тарихының академиялық басылымында «1893–1905 жылдарда далалық облыстарда 4 074 180 десятина, оның ішінде Ақмола қоныстандыру ауданында – 255 002 десятина, Семейде – 499 566 десятина, Торғай-Орал ауданында – 1 024 412 десятина жер тартып алынды» (Қазақстан тарихы, 2002: 595) деп нақты көрсетілген. Демек, Романов әулетінің 300 жылдық тойын атап өту барысында қазақ зиялыларының патша өкіметінің жасайтын жақсылықтары қатарында жер мәселесін реттеуден үміт еткендігі аңғарылады.

Сондай әрекеттердің бірін Орал қаласы қазақтары патша әулетінің юбилейіне құтты болсын айтып, император II Николайға қоныстануды тоқтатып, алдымен қазақтарды жерге орналастыру; Мемлекеттік думаға қазақ халқынан депутат сайлау; қазақтарға жеке мүфтилік сайлауға рұқсат беру туралы тілектері жазылған телеграмма жолдауынан (Ішкі хабарлар, 1913) көреміз.

Патша әулетінің 300 жылдық юбилейінің қазақ жерінде ерекше дүмпумен атап өтілуінің бір мысалынуездік қала Перовскідегі шаралардан көреміз. Қалада 12 февраль күні уезд бастығы жиын өткізіп, губернатордан келген патша ағзамның юбилейге халықтың шын ниетпен қолдағанына ризашылығын білдірген жеделхатын таныстырған. Түстен кейін юбилейдің құрметіне ұлттық спорт ойындары ұйымдастырылып, жарысқа қатысушыларға сый-сыяпат үлестірілген. Басығариннің осы қысқа хабарында өткен жылдың күзінде юбилей шаралары аясында Петербургтегі жоғары мектепте оқитын 2 қазақ студентке стипендия ашу туралы қаулы қабылданғандығы айтылады (Юсуф Басығарин, 1913). Бұл деректер қазақ зиялылары да Еділбойындағы халықтар сияқты Романовтар әулетінің 300 жылдық мерекесін елде қалыптасқан күрделі саяси-әлеуметтік мәселелерді шешудің жолы ретінде пайдалануға ұмтылғандығын аңғартады. «Қазақ» газетінде татар тіліндегі «Куяш», «Вахт» газеттерінің юбилейге қатысты хабарларын көшіріп жарияланған.

Орал облысының Троицк қаласында И. Буриннің редакторлығымен шығып тұрған «Қазақстан» газеті де Бүкілресейлік көлемде атап өтіліп жатқан шараны насихаттаудан шет қалмады. Романов әулеті билігінің юбилейіне арналған мақалада «Романов әулеті отан алдындағы борышынан құтылды. Романов әулетінің отанға еткен қызметінің қадірін білу бүтін Россияның борышы» деген баға берілген. «Біз қазақ халқы да ақ патшаның бір баласымыз... Бұл той жұрт қуанатын һәм жұртты қуантатын той» дей келіп Романов әулетін ұлықтап, біз де бір жақсылық іс жасалық дей отырып, өзгелер юбилей құрметіне гимназия ашып, стипендия тағайындап, патшаларға ескерткіштер қойып жатыр, ал біз не істейміз» деп газет оқырмандарына сауал тастайды (Роман ..., 1913). Газеттің осы санында қазақ даласынан тыс Воронеж, Псков, Витебск, Қазан қалаларында юбилейдің атап өтуге дайындығы жөнінде хабарлар берілген.

Қазақстанда осы тақырыпқа кеңестік идеология тиым салғандықтан да юбилейге арнайы барған қазақ депутациялары туралы зерттеулер жүргізілмеді. Өкінішке орай, қазақ баспасөздерінде мерейтойлық шараға арнайы барған тұлғалар жайлы деректер барынша аз кездеседі, ал архив қорларында мерейтойға қатысты тарихи құжаттар сақталған. Жетісу облысының Верный уезінен Ұзынағаш

болысының басқарушысы Қиябай Сарыбаев, Жайылмыш (Жаилмишский) болысынан Зият Ниязбеков, Шығыс Талғар (Восточно-Талгарский) болысынан Талдыбай Бектұров, Қарасу болысынан Жамалетдин Жалилевтер Санкт-Петербургке өз қаражаттарымен барған. Оларды Әскери губернатор қатан сүзгіден өткізгендігін уезд бастығының «Все поименованные волостные управители безупречной нравственности и безукоризненного поведения» (ҚРОМА. 44-қ. 1-т. 4283-іс. 91–91-пп.) деген кепілдемесі айғақтайды. Санкт-Петербургке патша әулетінің тойына барған Қостанай уезі Қарабалық болысының басқарушысы Сойым Нысанбайұлы Қыдыровтың (Юбилей, 1913) ел ішінде беделді тұлға болғандығына қарамастан қазақтың классик жазушысы С. Мұқанов «Ботагөз» романында Итбай болыс деген атпен оның мүлдем жеккөрінішті тұлғасын қалыптастырды. Санкт-Петербургке баруға сайланған Жетісу облысының Қапал уезінен Құдайберген Тұрысбекұлы Маманов 13 январьда уезд бастығын, приставты, бірнеше офицерді, солармен бірге қазақ арасында танымал юрист Барлыбек Сырттанов пен Көлбай Төлеңгітовтерге қонақасы берген (Кәшимов, 1913: 68). Қ. Маманов Жетісуға танымал қазақ меценаты еді. Қапал қаласында өз атында «Мамания» медресесін ашумен бірге «Айқап» журналы арқылы алғашқы қазақ романына бәйге жариялаған.

«Айқап» журналында юбилей тақырыбында жарияланған мақалалардың бірінде Россия жұртшылығы юбилейді атап өтуге дайындық барысында «әртүрлі мұң-мұқтаждарын өтініп сұрауға әзірленіп жатыр, әр облыстан, әр болыстан тойға өкілдер жіберіп, біз де тойды пайдаланып қалайық» (Ибрагимов, 1913: 45),- деп жазды.

Осы ойды журналдың келесі санында редакция басқармасы атынан жазылған мақалада (Юбилей туралы, 1913: 68) тойға барған делегацияның патша ағзамнан сұрайтын талап-тілектері нақтыланады. Ол тілектер: Государственный думаға қазақтардан депутат сайлау; переселенениені тоқату; қоныстанушылардан артылған жерлерді мал жайылымы үшін қазақтардың пайдалануына беру; переселендермен бірге қазақтарға да малшаруашылығын дамытуға көмек жасау; қазынадан сатылатын жерлерді сатып алуға мұжықтар, дворяндармен бірге қазақтарға да мүмкіндік беру; дін, мектеп, медреселер ашу, народный сот жүйесін өзгерту болып белгіленген. Осы аталған тілектерді Орал облысынан Бақытжан Қаратаев және Әндіжан Жұбанышовтың телеграмма арқылы жібермекші екендігін, дұрысы талап-тілекті қолдап тапсыру екендігіне тоқталады.

Юбилейді лайықты атап өтуге дайындық шаралары қатарында императорға арнап кітаптар жазып, сыйға тарту фактілері де назар аударуға лайық. Сондай шаралардың бірі билеуші әулеттің туған жері костромалықтар тарапынан жасалған екен. «Депутация от Дирекции народных училищ Костромской губернии, во главе с директором народных училищ, действительным статским советником И.П. Виноградовым, имела счастье поднести Его Императорскому Величеству Государю Императору «Краткий очерк развития народного образования в Костромской губернии». Книга эта была написана специально к знаменательным дням юбилея трехсотлетия благополучного царствования Дома Романовых» (Горохова, 2009: 102).

Ресей империясының орталығында кеңінен атап өтілген Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығы империяға Қазақстан мен Орта Азия аймағында қоғамдық пікір үшін үлкен саяси резонанс туғыза қоймады. Бізге қазақ жерінде Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығына арнайы кітап дайындаудың бір ғана мысалы белгілі. Ол кітапты көпшілікке таныстыру мақсатында «Айқап» журналы мақала жариялаған (Русия патшалығында Романов нәсілінен, 1913: 150). Қазақ шығармашылық интеллигенциясының өкілдері арасынан Қоңырқожа Қожықов (1880–1938), Әлиасқар Қасымов, Сұлтан Шәді Жәңгіровтер (1835–1933) «Русия патшалығында Романов нәсілінен хукірманлық қылған патшалар тарихлары» (История поэма, 1912) кітабын жазып, сыйға тартқандығы айтылады.

Кітап авторлары дәстүрлі этноэлита өкілдері болатын. Қоңырқожа Қожықовтың аталары қазақ құрамындағы діни «ақсүйек» әулеттің өкілі еді. Ташкент қаласындағы Түркістан мұғалімдер семинариясын бітірген народный учитель ретінде Перовск, Түркістан, Черняев (Шымкент), Андижан уездерінде орыс-бұратана мектептерін ашып, 1912 ж. Орынбор қаласында жәдиттік үлгіде қазақ әліпбесін жариялаған (Ходжиков и др., 1912). Жәдиттік білім беру жүйесінің негізін қалаған И. Гаспринскиймен тығыз араласқандығына оның «Мартабалу бұйук устазымыз Исмағилбек Гаспиринскийға чығаручы тарафиндин хадийа. 12 февраль 13 йылда. Шаһар Туркістан» (Сеитмететова, 2016: 40) деген қолтаңбасымен әліппе кітабын сыйға тартқандығы аңғартады. Кітап жазылған кезде ол

Түркістан қаласы жанындағы Қарнақ қышлағында орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі болып қызмет істеген.

Екінші автор Әлиасқар Илкеевич Қасымов өзі туралы Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың Ералы деген баласының ұрпағы екендігін жазады. Е. Қасымов 1847 ж. Жанқожа батырмен одақтас болып қоқандықтарға қарсы шықса, 1849 ж. Хиуа хандығына қызмет жасаған (ҚР ОМА. 4-қ. 1-т. 3537-іс. 15–16-пп.). Ал зерттеуші, подполковник А.И. Макшеев Жанқожа батырды өлтірген Елекей Қасымов екендігін жазады (Макшеев, 1890: 75). Бұл екеуі де орыс тілінде білім алған, Ресей тарихынан хабары мол зиялылар еді.

Ал үшінші автор Шәді Жәңгіров Абылай ханның тікелей ұрпағы болып келеді. Ол Қарнақ, Шаян және Бұқарадағы Көкілташ медреселерінде білім алып, араб, парсы, шағатай тілдерін еркін меңгерген қазақтың жазба ақындарының бірі. Оның шығыс желісімен жазылған діни және лирикалық поэмалары Ташкент қаласында Ғ.К. Карипжановтың баспасында кітап болып жарық көрген.

Қ. Қожықовқа осы кітабы кеңестік билік кезінде саяси айып болып тағылды. Т. Рысқұлов И. Сталинге жазған құпияхаттарында «Садық Өтегенов (1913 жылы Петербургке Романовтардың мерейтойын тойлауға барған монархисттік ағымның құрметті ақсақалы) және басқа да соған ұқсаған көптеген адамдар, соның ішінде жоғарыда аталған Қожықов бар (ол Романовтардың 300-жылдығына патшаның портретін қойып қырғыз тілінде кітапша жазған), әрине, Коммунистік партиямен ешқандай ортақтығы жоқ және шексіз зиянды» (РМӨСТА. 17-қ. 85-т. 77-іс. 223-п.) деп оларды саяси-идеологиялық жұмыстардан шеттетуді ұсынады.

Соған байланысты Қ. Қожықов «Әкімшілікке қайтсем жағам деген оймен Романовтардың үйі жайында қазақ тілінде еңбек жаздым... Бұл еңбекте қазақ халқының патшаға бағынуы насихатталған еді. Бірақ мұнымен мен әкімшілік орнының ықыласын өзіме аудара алмадым...» (Бәкірұлы, 2007: 339) деп өкініш білдіреді 1934 жылғы тергеу кезінде.

«Боже, царя храни» өлеңімен (*өлеңді тәржімалаған Қ. Қожықов – авт.*) басталған тарихи жыр Романовтар әулеті билікке келген 1613 жылдан бастап ІІ Николайға дейінгі аралықтағы тарихи оқиғаларды жырмен баян қылады. Ресей билеуші әулетінің тарихы арқылы елдегі орын алған тарихи оқиғалар мен құбылыстарды қарапайым адамдарға түсінікті тілмен жырлаған авторлардың мақсаты бұқара халықты Ресей тарихымен таныстыру болған. «Романовтар» дастанында басталуы мен аяқталуы бар оқиғалық кешендер бір-бірінен тәуелсіз түрде өрбиді де уақыттық реттілігімен беріледі. Авторлар Романовтар әулетінің билікке келуінен император ІІ Николайға дейінгі аралықтағы Ресей билеушілерінің қазақ жерінде іске асырған өзгерістерін өлең тілімен баяндайды. 1822–1824 жж. Орынбор және Сібір қазақтары туралы Жарғыдан бастап қазақ жерінде іске асырылған саяси-әкімшілік реформаларды барынша тәптіштеп жазады. Император ІІ Александрдың кезінде 1867–1868 жж. жүргізілген әкімшілік-территориялық реформалардың барысы, уездік қалаларда қазақ балаларына арналған мектептер мен училищелер, Орынбор қаласында мұғалімдер семинариясының ашылуы сияқты жаңалықтар үлкен шабытпен жырланады. Әсіресе, қазақ жерінің оңтүстік аймағының Ресей иелігіне өтуі кезіндегі тарихи оқиғаларды авторлар жақсы білгендіктен де ол оқиғалар барынша дәлдікпен жазылған. Кітаптың негізгі желісін мектептерде оқытылатын Ресейдің ресми тарихының мазмұны құрағанымен авторлардың ол тарихты тікелей қазақ жеріндегі оқиғалармен байланыстыруы сол кезең үшін жаңалық болатын.

Қазақ жерінде кең қанат жайған мұсылман мектептерінде қалыптасқан дәстүр бойынша Мұхамед пайғамбардың өмірбаяны, ислам дінінің таралуы туралы өлеңмен жазылған кітаптар қоғамтану бағытындағы оқулықтар ретінде қолданылған. Авторлардың көздеген мақсаты бойынша «Романов әулеті» кітабы да осы үлгіде жазылғандықтан қазақ мектептерінде Ресей тарихының оқулығы ретінде қолданылуы тиіс болатын.

Қорытынды

Сонымен, дәстүрлі қазақ тарихи жадында орныққан биліктің киелілігі ұғымы қоғамды біріктіруші, мемлекеттің тұтастығын сақтаушы қоғамдық-саяси факторға айналған еді. XVIII ғ. бас кезінен сыртқы күштердің үздіксіз шабуылынан және орталық биліктің саяси бытыраңқылық жағдайынан қазақ қоғамында биліктің десакрализация процесі белең алды. Ресей империясының әскери-саяси және экономикалық модернизациясы барысында саяси құндылықтар өзгеріске түсті.

ХІХ ғ. екінші жартысында қазақ жерін тұтастай империя құрамына қосып алған Ресейдің жергілікті билік құрылымдары биліктің киелілігі атрибуттарын сақтап, оны қоғамдық санада жаңғыртуды көздеді. Романовтар әулеті билігінің 300 жылдық юбилейін бүкілхалықтық деңгейде атап өту осы мақсатқа қызмет етті. Бұл мақсатты іске асыруға бұқаралық ақпарат құралдары жұмылдырылып, шығармашыл интеллигенция өкілдері тартылғанымен саяси-көпшілік шаралар күткен нәтиже бере қойған жоқ. Дәстүрлі қазақ қоғамын модернизациялаудағы отарлық биліктің қалыптастырған әлеуметтік-экономикалық және саяси-мәдени мәселелерін саяси тәсілдермен реттеуге ұмтылған ұлт зиялыларының күткен үміті ақталмады. Император ІІ Николайдың юбилейге қатысты жариялаған манифесінде аталған проблемалардың ескерілмеуі және оның атына жолданған талап-тілектердің орындалмауы билеушіге деген халық сенімін азайтып, кейінгі кезде отарлық билікке қарсы шығудың дәлелдерінің біріне айналды.

Sources

GAOO — State Archive of Orenburg region
 KROMA — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 RGASPI — Russian State Archive of Social and Political History
 RGIA — Russian State Historical Archive

Дереккөздер

ООМА — Орынбор облыстық мемлекеттік архиві
 ҚРОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
 РМЭСТА — Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві
 РМТА — Ресей мемлекеттік тарихи архиві

Әдебиеттер

- Атабаев, 2000 — *Атабаев Қ.* Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дереккөзі (1870–1918). Алматы: Қазақ университеті, 2000. 358 б.
- Ахмеров, 2004 — *Ахмеров Н.* Тукай по-русский. Татарский мир, 2004. № 6. Режим доступа: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=534&section=0&heading=0>
- Басығарин, 1913 — *Басығарин Ю.* Перовск // «Қазақ» газеті. 1913. 1 март.
- Бәкірұлы, 2007 — *Бәкірұлы Ә.* Мұстафа Шоқай әулетінің қуғынға ұшырауы. М. Шоқай. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. Т. 3. Алматы: Қайнар, 2007. 384 б.
- Горохова, 2009 — *Горохова О.В.* Книжные подношения костромичей высочайшим особам ІІ Романовские чтения. Центр и провинция в системе российской государственности: материалы конференции. Кострома, 26-27 марта 2009 года. Сост. и науч. ред. А.М. Белов, А.В. Новиков. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2009. 260 с.
- Муканова и др., 2022 — *Муканова Г.К., Абишева О.Т., Жуматай С., Батырханова Ж.А.* Волонтерство от культуры, или воспитание благотворительности через искусство у учащейся мусульманской молодежи в Российском Туркестане, рубеж ХІХ–ХХ веков. // *Vylye Gady.* 2022. No. 17(2). Pp. 824–833 DOI: <https://doi.org/10.13187/bg.2022.2.824>
- Ішкі хабарлар, 1913 — *Ішкі хабарлар* // «Қазақстан» газеті. 1913. 16 февраль. № 2. Ибрагимов, 1913 — *Ибрагимов Ш.* Ибрагимов Шахмардан 300 жылдық той туралы // Айқап. 1913. № 2. 45 б.
- Известия, 1936 — Известия АН СССР. Отдел общественных наук. М.: Издательство АН СССР, 1936. № 3. С. 526–527.
- Ходжиков и др., 1912 — *Ходжиков К.Х., Касымов А.А., Джангиров С.Ш.* История поэма царствования Дома Романовых на киргизском языке. Оренбург: Типография т-в Каримов, Хусаинов и К., 1912. 102 с.
- Казанско-татарские, 1913 — *Казанско-татарские* газеты за февраль месяц 1913 года. Обзор текущей инородческой литературы. Книга 3-я (июнь). Инородческое Обозрение, 1913. 213 с.
- Кәшимов, 1913 — *Кәшимов М.* Қапал уезінен. Айқап. 1913. № 3. 68 б.
- Кундакбаева, 2005 — *Кундакбаева Ж.Б.* «Знаком милости Е. И. В....» Россия и народы Северного

- Прикаспия в XVIII веке. Серия «АИРО-монография». М.: АИРО-XXI; СПб.: Дмитрий Буланин, 2005. 304 с.
- Қазақстан тарихы, 2002 — *Қазақстан тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2002. 768 б.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 3. Алматы: Атамұра, 2002. 678 с.
- Оспанұлы, 2005 — *Оспанұлы Ә. Майлықожа. Шығармалары*. Алматы: Атамұра. 2005. 864 б.
- Оспанұлы, 2008 — *Оспанұлы Ә. Мәделіқожа өлеңдер, зерттеулер*. Алматы: Полиграфкомбинат, 2008. 400 б.
- Макшеев. 1890 — *Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских*. СПб.: Военная типография, 1890. 370 с.
- Мусульманская печать, 1912 — *Мусульманская печать*. Оренбургский край. 1912. 14 июля. № 155.
- Отырықшы ..., 1913 — *Отырықшы болатын қазақтарға кесіп берілетін жерлердің есебі* // «Қазақстан» газеті. 1913. 16 ақпан. № 2.
- Патшаның тойы, 1913. — *Патшаның тойы* // «Қазақ» газеті. 1913. 2 февраль.
- Патша хазіреті жанында Бұқара әмірі, 1913 — *Патша хазіреті жанында Бұқара әмірі* // «Қазақ» газеті. 1913. 1 март.
- Роман ..., 1913 — *Роман сойының үзілмей үш жүз жыл патша болып келгені хақында* // «Қазақстан» газеті. 27 январь. 1913.
- Русия патшалығында Романов нәсілінен, 1913 — *Русия патшалығында Романов нәсілінен хукіманлық қылған патшалар тарихлары һәм Ақтабан шұбырыншылық заманынан бері қарайғы қазақ халқының ахуалы*. Айқап. 1913. № 3. 150 б.
- Сеитмететова, 2016 — *Сеитмететова С.А. Книги и брошюры из фондов КРУ БИКЗ с автографами и дарственными надписями, адресованные Исмаилу Гаспринскому. От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей*. Ред. сост. З.А. Имамутдинова. М.: ГИИ, 2016. С. 34–53
- Сұбханбердина, 1999 — *Сұбханбердина Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш*. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 1999. 834 б.
- Трепавлов, 2017 — *Трепавлов В.В. Белый царь. Образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв.* СПб.: Издательство Олега Абышко, 2017. 320 с.
- Шымкент оязына қараған..., 1879 — *Шымкент оязына қараған* Мәделіқожа деген ақынның Сырдария облысының уаенный гүбірнаторы Қалауашевтың Хиуаға барғаны тақырыпта шығарған өлеңі. «Түркістан уалаяты» газеті. 1879. № 17, 18, 19.
- Хиуа ханы, 1913 — *Хиуа ханы*. «Қазақстан» газеті. 1913. 16 февраль. № 2.
- Ходжиков, 1912 — *Ходжиков Конгыр-Ходжа*. Букварь для киргизских школ в Туркестанском крае. Оренбург: Каримов, Хусейнов уа ширкасы, 1912. 96 с.
- Юбилей, 1913 — Юбилей туралы. Айқап. 1913. № 2. 25–26 бб. № 3. 49–54 бб.
- 300 жылдық, 1913 — *300 жылдық юбилей*. «Қазақ» газеті. 1913. 1 март. 28 феурал, 1913. // «Қазақ» газеті. 1913. 1 март.
- Tursun et al., 2022 — *Tursun Kh., Idrisova G., Dzhunsheev R., Dzhursunbaev B., Musabekova G. Transformation of Traditional Kazakh Society. Migration Letters, 2022. 29 September. DOI: <https://doi.org/10.33182/ml.v19i5.2358>*

References

- Atabayev, 2000 — *Atabayev Q. Qazaq baspasozy Qazaqstan tarikhynyn derekkkozi (1870–1918)* [Kazakh Press as a source on the history of Kazakhstan (1870–1918)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2000. 358 p. (In Kaz.)
- Akhmerov, 2004 — *Akhmerov N. Tukay po-russkii. Tatarskiy mir* [Tukay in Russian. Tatar World]. 2004. No. 6. Access mode: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=534&ion=0&heading=0> (In Russ.)
- Bakiruly, 2007 — *Bakiruly. Mustafa Shokay auletin qyngy ushyrau* [The exile of Mustafa Shokay dynasty]. M. Shoqay. Tandamaly shygarmalar. Ushtomdyq. Vol. 3. Almaty: «Qaynar», 2007. 384 p. (In Kaz.)
- Basygarin, 1913 — *Basygarin Yu. Perovsk* [Perovsk] "Qazaq" gazety. 1913. 1 March. (In Kaz.)

Gorokhova, 2009 — *Gorokhova O.V.* Knizhnyye podnosheniya kostromichey vysochayshim osobam II Romanovskiye chteniya. Tsentr i provintsiya v sisteme rossiyskoy gosudarstvennosti: materialy konferentsii [Book offerings of Kostroma to the highest personages II Romanov readings. Center and province in the system of Russian statehood: conference materials]. Kostroma. March 26-27, 2009. Comp. and Academic Ed. Belov A.M. Novikov A.V. Kostroma: N.A. Nekrasov KSU, 2009. 260. (In Russ.)

Mukanova, 2022 — *Mukanova G.K., Abisheva O.T., Zhumatai S., Batyrhanova Zh.A.* Volonterstva ot kultury ili vospitanie blagotvoritelnosti cherez iskustvo u uchashesia musulmanskoj molodezhi v Rossiskom Turkestane, rubezh XIX–XX vekov [Volunteering from culture, or fostering charity through art among Muslim youth students in Russian Turkestan, the turn of the 19th–20th centuries]. *Bylye Gody*. 2022. No. 17(2). Pp. 824–833. DOI: <https://doi.org/10.13187/bg.2022.2.824> (In Russ.)

Ishki khabarlar, 1913 — *Ishki khabarlar* [Internal messages]. "Qazaqstan" gazety. 1913. February 16. No. 2. (In Kaz.)

Ibragimov, 1913 — *Ibragimov Sh.* Ibragimov Shakhimardan 300 zhyldyq toy turaly [About the 300th anniversary of Ibragimov Shakhimardan]. *Ayqap*. 1913. No. 2. 45 p. (In Kaz.)

Izvestiya, 1936 — *Izvestiya Akademii Nauk SSSR* [Proceedings of the USSR Academy of Sciences]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1936. No. 2. Pp. 526–527. (In Russ.)

Khodzhikov et al., 1912 — *Khodzhikov K.Kh., Kasymov A.A., Dzhangiurov S.Sh.* Istoriya poema tsarstvovaniya Doma Romanovykh na kirgizskom yazyke [The history of the poem of the reign of the House of Romanov in the Kirghiz language]. Orenburg: Printing house of Karimov, Khusainov & Co., 1912. 102 p. (In Kaz.)

Kazansko-tatarskiye gazety ..., 1913 — *Kazansko-tatarskiye gazety za fevral mesyats 1913 goda*. Obzor tekushchey inorodcheskoy literatury. [Kazan-Tatar newspapers for the month of February 1913. Review of current foreign literature]. *Inorodcheskoye Obozreniye*. Book 3 (June). 1913. 213 p. (In Russ.)

Kashimov, 1913 — *Kashimov M.* Qapal uyezinen [Kapal County]. *Ayqap*. 1913. No. 3. 68 p. (In Kaz.)

Khiua khany, 1913 — *Khiua khany* [Khiva Khan]. "Qazaqstan" gazety. 1913. 16 February. No. 2. (In Kaz.)

Khodzhikov, 1921 — *Khodzhikov Kongyr-Khodzha*. Bukvar dlya kirgizskikh shkol v Turkestanskom kraye [A primer for Kirghiz schools in the Turkestan region]. Orenburg: Karimov, Husseinov ua shirkasy. 1912. 96 p. (In Kaz.)

Kundakbayeva, 2005 — *Kundakbayeva Zh.B.* «Znakom milosti E. I. V...» Rossiya i narody Severnogo Prikaspiya v XVIII veke ["The sign of grace of H.I.H... " Russia and the peoples of the Northern Caspian in the XVIII century.]. Seriya «AIRO-monografiya». Moscow: AIRO-XX1; Saint-Petersburg: Dmitry Bulanin, 2005. 304 p. (In Russ.)

Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney. V pyati tomakh [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day. In five volumes]. Almaty: Atamura, 2002. 678 p. (In Russ.)

Maksheyev, 1890 — *Maksheyev A.I.* Istoricheskiy obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizheniya v nego russkikh [Historical overview of Turkestan and the offensive movement of Russians into it]. Saint-Petersburg: Military printing house, 1890. 370 p. (In Russ.)

Musulmanskaya pechat, 1912 — *Musulmanskaya pechat* [Muslim press]. Orenburgskiy kray. 1912. 14 July. No. 155. (In Russ.)

Ospanuly, 2005 — *Ospanuly A.* Maylyqozha. Shigarmalari. [Maylykoja. Works.]. Almaty: Atamura, 2005. 864 p. (In Kaz.)

Ospanuly, 2008 — *Ospanuly A.* Madelihoja olender, zerttewler [Poems, research by Madelihoja]. Almaty: Poligrafkombinat, 2008. 400 p. (In Kaz.)

Otyryqshy bolatyn qazaqtarga kesip beriletin zherlerdin esebi, 1913 — *Otyryqshy bolatyn qazaqtarga kesip beriletin zherlerdin esebi* [Report on the land for the settled Kazakhs]. "Qazaqstan" gazety. 16 February 1913. No. 2. (In Kaz.)

Patshanyn toy, 1913 — *Patshanyn toy* [King's celebration]. "Qazaq" gazety. 1913. 2 February. (In Kaz.)

Patsha khazireti zhanynda Buqara Amiri, 1913 — *Patsha khazireti zhanynda Buqara Amiri* [The Emir of Bukhara near the King's Hazrat]. "Qazaq" gazety. 1913. 1 March. (In Kaz.)

Qazaqstan tarikhy, 2000 — *Qazaqstan tarikhy* (kone zamannan buginge deyin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Five volumes. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2002. 768 p. (In Kaz.)

Roman soyynyn uzilmey ush zhuz zhyl patsha bolyp kelgeni khaqynda, 1913 — *Roman soyynyn uzilmey ushzhuz zhyl patsha bolyp kelgeni khaqynda* [It is true that Romanovs slaughter has been king for three hundred years without interruption]. "Qazaqstan" gazety. 1913. 27 January. (In Kaz.)

Rusiya patshalygynda Romanov nasilinen, 1913 — *Rusiya patshalygynda Romanov nasilinen khukimranlyq qylgan patshalar tarikhlary ham Aqtaban shubyrynshylyq zamanyndan beri qaraygy Qazaq khalqynyn akhualy* [The history of the tsars of the Romanov dynasty in the kingdom of Russia and the state of the Kazakh people since the time of the Aktaban shubyrynshyk]. Ayqap. 1913. No. 3. 150 p. (In Kaz.)

Seitmetmetova, 2016 — *Seitmetmetova S.A.* Knigi i broshyury iz fondov KRU BIKZ s avtografami i darstvennyimi nadpisyami. Adresovannyye Ismailu Gasprinskomu. Ot religioznogo reformatorstva k evropeizatsii kultury musulman [Books and pamphlets from the funds of KRU BIKZ with autographs and gift inscriptions addressed to Ismail Gasprinsky. From religious reformation to the Europeanization of Muslim culture]. K 155-letiyu so dnya rozhdeniya Ismaila Gasprinskogo. Sbornik statey. Ed.-Comp. Z.A. Imamutdinova. Moscow: GII, 2016. Pp. 34–53 (In Russ.)

Subkhanberdina, 1999 — *Subkhanberdina* Qazaq khalqynyn atamuralary: Mazmundalghan bibliografiyalq korsetkish [Atamura of the Kazakh people: a bibliographic index]. Almaty: Central Scientific Library, 1999. 834 p. (In Kaz.)

Trepavlov, 2017 — *Trepavlov V.V.* "Belyy tsar". Obraz monarkha i predstavleniya o poddanstve u narodov Rossii XV–XVIII vv. ["The White Tsar". The image of the monarch and the idea of citizenship among the peoples of Russia XV–XVIII centuries]. Saint-Petersburg: Oleg Abyshko Publishing House, 2017. 320 p. (In Kaz.)

Turkistan ualayaty gazeti, 1879 — *Shymkent oyazyna qaragan* Madeli Qozha degen aqynnyn Syrdariya oblysynyn uayennyy gubernatory Kalauashevtyn Khiuaga bargany taqyrypta shygargan oleni [A poem by a poet named Madelikozha, who looked at the Shymkent uezd, was published on the topic of visiting Khiva by Kalauashev, military governor of the Syrdarya region]. Turkestan ualayaty newspaper, 1879. No. 17, 18, 19. (In Kaz.)

Tursun et al., 2022 — *Tursun Kh., Idrisova G., Dzhunsheev R., Dzhursunbaev B., Musabekova G.* Transformation of Traditional Kazakh Society. Migration Letters, 2022. 29 September. DOI: <https://doi.org/10.33182/ml.v19i5.2358> (In Eng.)

Yubiley, 1913 — *Yubiley turaly* [About the Jubilee]. Ayqap. 1913. No. 2. Pp. 25–26; No. 3. Pp. 49–54. (In Kaz.)

28 feural, 1913 — *28 feural* [February 28]. "Qazaq" gazety. 1913. 1 March. (In Kaz.)

300 zhyldyq, 1913 — *300 zhyldyq yubiley* [The 300th anniversary]. "Qazaq" gazety. 1913. 1 March. (In Kaz.)

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 599–610, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_599-610

RETROSPECTIVE OF THE URBAN POPULATION OF KAZAKHSTAN IN THE 1920S AND 1930S

Ualtayeva Altyn Slamkaidarovna^{1*}, *Apendiyev Timur Akimkhanovich*², *Margulan Aida Serikovna*³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-6058-6061>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD student, Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Ualtayeva A.S., Apendiyev T.A., Margulan A., 2023

Abstract. *Introduction.* The beginning of the XX-th century for Kazakhstan was a turning point in the development of the Republic. In these decades, there have been many state transformations that have affected both positively and negatively the overall dynamics of the population in cities. With the increasing level of industrialization of the country and the construction of new plants and factories, new cities began to appear. Collectivization led to the formation of new villages, from which small towns were subsequently formed. The growth of cities was influenced by the migration of the population everywhere, at the same time, the Kazakh people suffered great losses as a result of repression and famine that occurred during the period under study. *Goals and objectives* – to study the dynamics of the urban population in the 20–30s of the 20th century in retrospect. Study of ways of formation of cities at the stage of formation of the Republic. *Results.* In the course of studying archival materials, including the data of the All-Union Population Censuses of 1926 and 1939, researchers conclude that the population of cities grew as a result of the elimination of rich people and kulaks, the development of the industrial level of the Republic, the imitation of the population from other Republics of the Soviet Union to Kazakhstan, emigration from Kazakhstan during the period of famine and mass political repression, etc. *Conclusion.* From the point of view of population dynamics, this period in the history of Kazakhstan is the most eventful and interesting for both historians and demographers. There was both external and internal migration, which led to the formation of cities that exist to the present day.

Keywords: Urban population, Kazakhstan, migration, early 20th century, small towns.

Acknowledgments. The scientific article was prepared as part of the project of grant financing «Cities of Kazakhstan in the 20–30s of the XX century as a socio-cultural phenomenon: ethno-demographic and socio-cultural development» (individual registration number: AP19678056)

For citation: Ualtayeva A.S., Apendiyev T.A., Margulan A.S. Retrospective of the urban population of Kazakhstan in the 1920s and 1930s // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 599–610. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_599-610

XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна^{1*}, Апендиев Тимур Акимханұлы², Марғұлан Аида Серікқызы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-6058-6061>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Корреспондент автор

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD-докторант, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Уалтаева А.С., Апендиев Т.А., Марғұлан А., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* XX ғасырдың басы Қазақстан үшін республиканың дамуының бетбұрыс кезеңі болды. Осы онжылдықтарда көптеген Мемлекеттік өзгерістер болды, бұл қалалардағы халықтың жалпы динамикасына оң және теріс әсер етті. Елді индустриаландыру деңгейінің өсуімен және жаңа зауыттар мен фабрикалардың құрылысымен жаңа қалалар пайда бола бастады. Ұжымдастыру кейіннен шағын қалалар құрылған жаңа ауылдардың пайда болуына әкелді. Қалалардың өсуіне халықтың көші-қоны барлық жерде әсер етті, сонымен бірге қазақ халқы зерттелетін кезеңде болған қуғын-сүргін мен ашаршылық нәтижесінде үлкен шығынға ұшырады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы қала халқының динамикасын ретроспективада зерттеу болып табылады. Республиканың қалыптасу кезеңіндегі қалалардың қалыптасу жолдарын зерттеу. *Нәтижелер.* Архив материалдарын, оның ішінде 1926 және 1939 жылдардағы Бүкілодақтық халық санағының деректерін зерделеу барысында зерттеушілер қалалардың халық саны байлық пен кулачествоны жою, республиканың индустриялық деңгейін дамыту, Кеңес Одағының басқа республикаларынан халықты Қазақстанға көшіру, ашаршылық және жаппай саяси қуғын-сүргін кезеңінде Қазақстаннан көшіп келу және т.б. нәтижесінде өсті деген қорытындыға алып келеді. *Қорытынды.* Халық динамикасы тұрғысынан Қазақстан тарихындағы бұл кезең тарихшылар үшін де, демографтар үшін де аса маңызды әрі қызықты болып табылады. Сыртқы және ішкі көші-қон болды, бұл қазіргі кездегі қалалардың пайда болуына әкелді. **Түйін сөздер:** Қала халқы, Қазақстан, көші-қон, XX ғасырдың басы, шағын қалалар.

Алғыс. Ғылыми мақала «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қалалары әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде: этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуы» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19678056)

Дәйексөз үшін: Уалтаева А.С., Апендиев Т.А., Маргулан А.С. XX Ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстанның қала халқының ретроспективасы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 599–610 бб. (Ағылш.). DOI: 110.51943/2710-3994_2023_10_3_599-610

РЕТРОСПЕКТИВА ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 20–30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна^{1*}, Апендиев Тимур Акимханович², Маргулан Аида Сериковна³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-6058-6061>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD-доктор, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Уалтаева А.С., Апендиев Т.А., Маргулан А., 2023

Аннотация. *Введение.* Начало XX века для Казахстана стало поворотным периодом развития Республики. В эти десятилетия произошло много государственных преобразований, которые повлияли как положительно, так и отрицательно на общую динамику численности населения в городах. С ростом уровня индустриализации страны и строительством новых заводов и фабрик стали появляться новые города. Коллективизация привела к образованию новых аулов, из которых в последующем были образованы малые города. На рост городов повсеместно повлияла миграция населения, в то же время казахский народ понес большие потери в результате репрессий и голода, которые произошли в изучаемый период. *Цель и задачи исследования* заключаются в изучении динамики городского населения в 20–30 годы XX века в ретроспективе. Исследование путей формирования городов на этапе становления Республики. *Результаты.* В ходе изучения архивных материалов, в том числе данных Всесоюзных переписей населения 1926 и 1939 гг. приводят исследователей к выводам, что население городов росло в результате ликвидации байства и кулачества, развития индустриального уровня Республики, иммиграции в Казахстан населения из других Республик Советского Союза, эмиграции из Казахстана в период голода и массовых политических репрессий и т.д. *Вывод.* С точки зрения динамики населения данный период в истории Казахстана является наиболее событийным и интересным как для историков, так и для демографов. Происходила как внешняя, так и внутренняя миграция, которая привела к образованию городов, существующих по настоящее время.

Ключевые слова: Городское население, Казахстан, миграция, начало XX века, малые города.

Благодарность. Научная статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Города Казахстана в 20–30-х гг. XX века как социокультурный феномен: этно-демографическое и социально-культурное развитие» (индивидуальный регистрационный номер: AP19678056)

Для цитирования: Уалтаева А.С., Апендиев Т.А., Маргулан А.С. Ретроспектива городского населения Казахстана в 20–30-е годы XX века // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 599–610. (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_599-610

Introduction

The period under study was very difficult both in the history of Kazakhstan and the history of the totalitarian Soviet Union. It was during these years (1920s–1930s) that the radical transformations in the field of culture, education and science were carried out. In the region, all socio-economic transformations of the authorities were accompanied by the confiscation of the farms of the rich, the dekulakization and resettlement of wealthy peasants and Kazakh sharua, while the transition of the Kazakhs to settled status on the basis of continuous collectivization was forcibly introduced. Political repressions began with particular cruelty, first against the democratic intelligentsia and members of the Alash movement, etc., and then against the authorities who actively fought against foreign interventionists and White Guards during the civil war. Active participants in the policy of the Soviet government in Kazakhstan also fell into the millstones of repression.

As a result of all these transformations, without taking into account the historically established geographical, economic and cultural traditions in 1921–1923, and as a continuation in 1931–1933, a terrible famine broke out, which, according to some data, killed about half of the indigenous population, and according to others, from 2.5 to 3.0 million Kazakhs. These tragic events brought the Kazakh people not only economic losses but also a demographic catastrophe, «the loss of ground under their feet».

Materials and methods

Historical demography is part of the general science of population. When using the methods in this article, they were based on the methods of historical demography, taking into account the adjacency of the two sciences – history and demography, therefore the dominant methods and principles are the methods and principles of these two sciences.

The main methodological principle of the work is the principle of historicism. The demographic processes of the urban population are studied within the framework of historical development. At the same time, the task of determining the patterns of growth in the number of citizens of Kazakhstan, the factors of change in the dynamics of the number and its structure, the intensity of migration processes, the demographic behavior of the population in urban areas, the qualitative characteristics of the population under the influence of natural and climatic, historical, socio-economic, and socio-political factors were fulfilled. An attempt was made to identify patterns and cause-effect relationships of demographic processes of urban development in the 20–30s of the XX-th century.

The main general historical methods in the study are historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, and historical-systemic methods. They are the basis of the historical and demographic study of the urban population:

- the historical and genetic method contributed to the consistent establishment and disclosure of the properties of the studied reality, the establishment of the initial stages of social phenomena;
- the historical and comparative method made it possible to identify the general and special in the development of individual demographic processes through comparison;
- historical and typological method – to identify certain groups of the population with their properties or differences;
- the systematic method was applied when considering the population of cities as a whole through an adjacent social system. The isolation of this system was carried out on the basis of identifying a set of objects with qualitative certainty.

The demographic component of this study is represented by the methods of demographic analysis: the method of cohorts – when studying demographic populations, the method of demographic calculations – when compiling numerical models of demographic processes that characterize quantitative changes in the intensity of this process; the method of longitudinal analysis - to study the frequency of demographic events in the life of citizens in the study period. The paper also used population reproduction models.

Since the main source base for writing the work was statistical materials, statistical methods were widely used in the study.

The complexity of forming a methodological base for studying the history of cities is due to the variety of theoretical concepts that exist in modern historical science.

Discussion

The issues of the history of the cities of Kazakhstan are closely related to many aspects of the history of the republic, therefore the problems, comprehensively and in interrelation, considered in the article are extensive. Historiography, which, in one way or another, touched upon the issues of socio-economic and demographic development of the urban population, can be divided into several groups.

The first group includes works of a generalizing nature on the socio-economic, and especially industrial development of the republic, which address the issues of the emergence, development and population of cities.

The development of the socio-economic theme of the study of cities, first of all, was associated with the Marxist direction, and, in particular, with the works of V.I. Lenin. In his book *The Development of Capitalism in Russia*, he made an important conclusion that the industrial population in Russia grew faster than the urban population. V.I. Lenin was one of the first pre-revolutionary researchers to put into circulation the materials of the 1897 census to study the occupations of the population (Lenin, 1899: 567)

The Soviet stage of urbanization had a great influence on the characteristics of scientific research, therefore, the organization, planning and design of the livelihoods of cities especially small, on the methods of managing their functioning and development, as well as the way of life that developed in them. This was largely, if not entirely, determined by the processes of industrialization that the country was going through during the era of Soviet power. The largest contribution to the development of the problem was made by the generalizing works of Yu.L. Pivovarov, B.S. Khorev, G.M. Lappo (Pivovarov, 1976: 118; Horev, 1972: 221; Lappo, 1978: 117). Problems and prospects of social and economic development of cities and urban population are considered in the works of M.H. Barkhin, O.N. Yanitsky, A.V. Dmitriev, M.N. Mezhevich, n.a. Aitov, Yu.A. Polyakov (Yanitsky, 1974: 136).

V.G. Davidovich, the founder of a comprehensive analysis of the efficiency of planned solutions in the work «On the size of cities and villages», first suggested that the size of the city's territory, the labor intensity of production, the capacity of passenger flows, and in accordance with them, the types of urban transport depend on the population. This feature was given great importance, since the time spent by people on movement depended on the size of the territory and modes of transport. He also emphasized the importance of changing the lifestyle of citizens in accordance with the characteristics of development and improvement as its size, types of commercial transport and the system of cultural and consumer services institutions increase (Davidovich, 1956: 18–29).

Valuable information about the qualitative shifts in the population of Kazakhstan, including the Eastern region, is contained in the works of historians who studied the socio-economic development of society at various stages of Soviet history. To study the process of formation and development of the cadre of workers and intellectuals, the research of A.N. Nusupbekov «Formation and development of the Soviet working class in Kazakhstan (1917–1940)» is important. (Nusupbekov, 1966: 112); M.Kh. Asylbekova, S.B. Nurmukhamedova, N.G. Pan «Growth of industrial cadres of the working class in Kazakhstan (1945–1965)» (Asylbekov, Nurmukhamedov et al., 1976: 272).

The works of U.M. Iskakov are of great value for our research. The monograph «Cities in the Settlement System of Kazakhstan (Economic and Demographic Aspect) » is devoted to the problems of the formation of cities, their role in the development and placement of productive forces (Iskakov, 1985: 168). The issues of urban development in close connection with the law of population are considered. The results of research between the structural and functional qualities of the national economy as a city-forming base for the socio-economic development of cities in the settlement system are presented. Particular attention is paid to the problems of development and placement of small towns. The author, on the basis of the theory of functional typology of economists-geographers B.S. Khorev, N.N. Baransky, V.G. Davidovich, V.V. Pokshishevsky, developed a typology of Kazakhstani cities.

The second group includes general and regional works of Kazakhstani researchers on the demographic development of the population of the republic, where the urbanization processes are also considered (Tokhtabayeva et al., 2020: 30–37).

The problems of the population of Kazakhstan were actively studied in the 20–30s of the XXth century. The characterization of the number and national composition of the population of Kazakhstan in the second half of the 19th – early XXth centuries was studied in the works of P.G. Galuzo (Galuzo, 1968: 34–47).

Issues of urban population development are considered in the dissertation of A.B. Galiev «The population of Kazakhstan at the end of the recovery period: number, national and socio-professional composition» (Galiev, 1979: 23). The author for the first time, on the basis of the materials of the All-Union Population Census of 1926, archival and literary sources, studies the population in ethnographic and socio-professional aspects.

Demographic and social changes in the composition of the Kazakh population in 1926–1970 were touched upon in the dissertation research of E.A. Ablanova, S. Aiyembetova and A.I. Kudaibergenova.

From the standpoint of a new conceptual approach and modern theoretical and methodological positions of the analysis of demographic processes of the entire population of Kazakhstan and the city in particular, the monograph of M.Kh. Asylbekov and A.B. Galiev «Socio-demographics: physical processes in Kazakhstan (1917–1980)» (Asylbekov, Galiev, 1991: 185) The authors consider the socio-demographic development of the republic against the background of socio-economic and political changes as a holistic and multifaceted process. Based on the materials of population censuses, archival and statistical materials, the main trends in the growth of the population of Kazakhstan, its dynamics, changes in the national, social, gender and age composition, as well as the processes of natural and mechanical movement of the population are determined. The study of the population of the republic for a long period of time – 1920–1990 is devoted to the work of A.N. Alekseenko, where, based on the materials of population censuses, the dynamics of the number, settlement and national composition of the population of the regions of Kazakhstan are determined, a comparative regional analysis is given (Alekseenko, 1993: 125) In the book by N.V. Alekseenko and A.N. Alekseenko «Population of Kazakhstan for 100 years (1897–1997)» on the basis of population censuses of 1897–1989 and other statistical materials, trends in the number and ethnic structure of the population of Kazakhstan, social composition, migration issues are studied (Alekseenko, Alekseenko, 1999: 158).

The development of issues of demographic development of the urban population of Kazakhstan based on the materials of population censuses was reflected in the dissertation of I.D. Nikiforov (Nikiforov, 1988: 24). From the standpoint of an integrated approach to the study of the materials of the censuses of 1923–1959, the analysis of archival materials, current statistics on the birth rate, mortality and migration of the population, the dynamics of the urban population of Kazakhstan is traced in the work, the main ways and methods of its formation are analyzed. The causes of high mortality were analyzed later in demographic processes by Adriana Lleras-Muney and Flavien Moreau. (Lleras-Muney, Flavien Moreau, 2022: 2109–2134). The works of Zh.K. Kasymbayev are devoted to the analysis of the urban population of the republic according to the census of 1897.

The third group includes works on the history of the cities of the republic. According to Eric Hobsbawm, the study of cities is gradually becoming the main or at least the most dramatic problems of social planning and management, since the growing pace of urbanization around the world creates problems, many of which have long been included in the list of global (Hobsbawm, 1977: 308)

Thus, summing up, it can be stated that Kazakhstani scientists have widely studied the problems of socio-economic and demographic development of cities in Kazakhstan. At the same time, many issues have not yet been adequately covered from the conceptual standpoint of objective research.

The introduction of a policy of accelerated industrialization, especially the construction of new, mainly large, industrial enterprises, and the construction of railways connecting all regions of Kazakhstan both within and with the Russian Federation, contributed to the changes in the territorial distribution of the population. In Kazakhstan, according to the census of 1897, there were 22 cities in which a little more than 6 % of the inhabitants of the region lived. And this for a long time influenced the ratio of urban and rural population. In the first years of Soviet power, the urban population was still not high 519 thousand people or 8.5 % of the total population of the republic (Historical and demographic trends in the development of the population of Kazakhstan in the Soviet period. The level of urbanization was more than two times lower than the all-Union level (17.9 %). There were 27 small cities in the republic, but there were no large cities yet.

Gradually, the proportion of citizens in the 1920s and late 1930s increased more than 3 times, from 8.5 % to 27.8 %, and their number increased 3.3 times, from 519 thousand to 1.710 thousand people. (RSAE, F. 1562. I. 336. C. 249. Pp. 5-6, 9-10; C. 264. Pp. 1–2.)

The urban population by region was unevenly distributed, the number of citizens depended on the level of

industrial development of the regions, and the availability and direction of roads, especially railways. The most populated city dwellers of the Republic, the largest number of them was in the Karaganda region. More than half – 56.2 % of the citizens of Kazakhstan lived in cities and new standing urban-type settlements. This is primarily due to the industrial development of the region, the extraction of rich mineral deposits, and as a result, the availability of jobs, urban infrastructure, and places of cultural leisure. This attracted not only able-bodied youth from nearby villages, but also from distant regions of both the republic and the migration activity organized by the authorities from Russia, Ukraine, Belarus and other republics of the Union.

In the developing Semipalatinsk region, 40.6 % of the total number migrated and became citizens, about a third in Almaty (37.1 %), Guryev (34.8 %), about a quarter in Zhambyl (29.3 %), Kyzyl-Orda (28.8 %), Aktobe (26.2 %), South Kazakhstan (25.2 %) and East Kazakhstan (25.0 %), more than a fifth in North Kazakhstan (20.5 %). The proportion of citizens was low in Kustanay (13.3 %), Pavlodar (13.5 %) and West Kazakhstan (17.1 %) regions. As you can see, in the southern region of Kazakhstan, the cities were mainly divided into two parts: the «new city», where Russians and other nationalities usually lived, and the «old city» where Kazakhs settled. Mainly on the outskirts, where it was possible to engage in parallel household and subsidiary farming.

During the study period, the cities remained small, with a population of more than 50 thousand people. In 1926, there was only the city of Semipalatinsk. In 1939, there were already six of them: Almaty, Karaganda, Semipalatinsk, Shymkent, Uralsk and Zhambyl, which were not only large industrial centers and transport hubs, but also administrative and cultural centers of the respective regions and regions, where almost half (47.5 %) of the urban population of Kazakhstan lived. In Almaty, Karaganda and Semipalatinsk, there were more than 100 thousand people in each, which accounted for 29 % of all urban residents of the Republic. At the same time, 46.6 % of urban residents of Kazakhstan were concentrated in the Southern region, and in the rest – slightly more than 12 %: in the East – 14.8%, North – 13.6 %, West – 12.9 %, Central – 12.1 % (Asylbekov, 2014)

By the beginning of the 1930s, there was an increase in the population of the new capital of the Kazakh SSR, Almaty, by more than 5 times (from 45.3 thousand to 230.5 thousand people). After Almaty, the number of citizens is growing in industrial Karaganda (165.8 thousand people). On the basis of the construction of industrial enterprises, the urban population of not only Central, but also Northern Kazakhstan is growing. Due to the increase in freight traffic, the population of such cities in East Kazakhstan as Ayagoz, which, like my villages, received the status of a city during the study period, is increasing.

In cities such as Semipalatinsk, Petropavlovsk, Shymkent, Uralsk, Zhambyl, the population grew from 50-60 thousand to 100 thousand. More than 40 thousand people. He lived in Kyzylorda and Guryev, more than 30 thousand in Kustanay, Aktyubinsk, Akmolinsk.

Less populated cities were Pavlodar, Stepnyak, Ayaguz, Ust-Kamenogorsk, Kokshetau, Aralsk, Dzhetysay, Chelkar, Turkestan, etc. Small towns during this period were Zaisan, Atbasar, Temir, Karkaralinsk.

An important component in the overall picture of the demographic development of the cities of Kazakhstan in the 20–30s of the 20th century are migration processes, since it was migration, both internal and external, that contributed to the formation of cities at that time due to the growth in the number of citizens.

Most scientists conclude that a significant migration inflow to Kazakhstan in the first decade of Soviet power played an important role in the formation of the population.

To confirm this point of view, it is necessary to attract the materials of the All-Union Population Census of 1926. The census recorded 1,416 thousand «non-local natives» in Kazakhstan (Vsesojuznaja, 1930: 41). But we should not think that 22 % of the population of the republic were migrants. «non-local natives», according to the census, are people registered in the wrong locality where they were born. A person who changed his place of residence even within the same parish was already considered a «non-local native». In 1926, there were 614.4 thousand people, or 43.4 % of all «non-local natives» (Vsesojuznaja, 1930: 108). Those who were born outside Kazakhstan, but in December 1926 lived in it, there were 801.5 thousand people.

At the same time, the census recorded the number of natives of Kazakhstan living outside its borders in the amount of 162.7 thousand people. Thus, the migration inflow to the republic amounted to 638.8 thousand people, that is, there were much more arrivals. This opinion has long been established in Kazakhstani historiography, and the conclusion about a significant positive migration balance was taken for granted.

Let's comment on some figures. Firstly, about the natives of Kazakhstan living outside its borders. The fact

is that the census took into account only the natives of Kazakhstan who left for other regions of the USSR, that is, not all who left, but only those who were born in Kazakhstan. The number of all retirees will, of course, be much larger.

Secondly, since the beginning of the twentieth century, there has been an active migration exchange in Kazakhstan (Stolypin's agrarian reform, the First World War and the uprising of 1916, the civil war, the famine of 1921–1922). Hundreds of thousands of people, including those not born in Kazakhstan, left it and then returned. Here, the effect of «double counting» worked, that is, those who arrived in Kazakhstan in the late XIXth and early XXth centuries and were already accounted for as «non-local native» then left the republic (most intensively during the famine of 1921–1922) and returned (especially in 1923–1925). They were again counted as new arrivals. In fact, the same people were counted several times.

I have reason to assert that the absolute majority of «non-local native», who arrived in the period 1920–1926 (about 40 % of all «non-local native») are people who returned to their homeland after the famine years. The following figures testify to this – 31.3 % of «non-local native» for 1921–1926 were Kazakhs. At the same time, there is a pattern: the highest proportion of «non-local native» among the Kazakhs was observed in the starving provinces: Adayevsky district – 88.7 %; Ural province – 50 %; Aktobe province – 45.7 % (Vsesojuznaja, 1930: 110). We think that the number of all «non-local native» in Kazakhstan amounted to no more than 400 thousand people by 1926. Let's also take into account one more point - this number includes children (0-4 years) of indigenous Kazakhstanis who have returned to their homeland. But these children were born outside Kazakhstan and, according to the classification of migrants, fell into the category of «non-local native».

Thus, migration processes in the first half of the 20s could not significantly affect the increase in the population of Kazakhstan. To confirm the conclusion, I present data from two population censuses – 1920 and 1926, and a comparative analysis should be carried out on comparable territories. In 1924, as is known, the national-territorial demarcation of Central Asia took place. Kazakhstan includes Syr-Darya, Dzhetyysay provinces, Karakalpak Autonomous Region. The population of these territories cannot be taken into account in comparison, since they were not part of Kazakhstan in 1920.

In turn, it is necessary to subtract from the data of the census of 1920 the population of the Orenburg province, which was already part of the Russian Federation in 1926. These clarifications may seem superfluous. Nevertheless, some authors base their conclusions about the huge migration inflow in the recovery period on a comparative analysis of two censuses in a disparate territory.

For 6 years (1920–1926), the population increased by 114 thousand people or 2.8 %. The average annual growth was 0.47 %. There is no need to talk about a huge or even a large migration influx. The number of the main ethnic groups of the republic – Kazakhs and Russians – absolutely decreased, respectively by 0.9 % and 5.9 %. There were fewer Germans. Only the number of Ukrainians has increased significantly (among large ethnic groups). There have been no significant changes in the national composition of the population of Kazakhstan (within comparable borders) over the years. The share of Kazakhs in the total population decreased slightly – from 54.7 % in 1920 to 52.7 % in 1926, Russians – from 27.6 % to 25.2 %. The share of Germans and Tatars remained approximately at the same level. Only the share of the Ukrainian population has changed more or less significantly – in 1920 it was 13.9 %, in 1926 – 17.5 %.

Migration (primarily forced and organized) to the territory of Kazakhstan began later. Until 1925, the territories of a number of republics, including Kazakhstan, were officially closed for resettlement. The beginning of the planned resettlement was laid by the Decree of the CPC and the Central Executive Committee of the USSR of January 18, 1928 «On the tasks of resettlement», its organization, the basics of drawing up resettlement plans and on the procedure for financing resettlement measures. In April 1929, at the VII Congress of Soviets of the KASSR, it was discussed the possibility of opening the border of the republic for resettlement from other regions of the country.

The first indicative figures for planned resettlement were laid down in the five-year plan for the development of the national economy of the USSR. 6 thousand immigrants were to arrive in Kazakhstan in 1930 and 43 thousand in 1931, mainly from Ukraine and Russia (Shotbakova, 1995: 12).

In 1931–1940, *orgnabor* was carried out in industry. It would be a mistake to say that all 509 thousand people (Platunov, 1976: 148) who joined the ranks of industrial workers came from outside Kazakhstan, since

a significant part of the local peasantry also arrived in the cities. Nevertheless, tens of thousands of workers arrived from other regions of the country.

In the early 1930s, resettlement began, associated with the elimination of the kulaks as a class. In 1930–1931, 381,026 families with a total of 1,803,392 people were evicted (with sending to a special settlement) (Danilov, 1990: 25). Until 1934, peasants sent to the «kulak exile» were called special settlers, in 1934–1944. labor settlers, since 1944 – special settlers.

The number of special settlers (labor settlers) in Kazakhstan changed, and quite significantly, every year. So, as of January 1, 1932, 180,708 people were registered, as of January 1, 1933 – 140,383 people, as of January 1, 1934 – 134,579 people, as of July 1, 1938 – 134,655 people, as of January 1, 1939 – 120,395 people, as of January 1, 1940 – 137,043 people. Finally, as of April 1, 1941, 46,091 families or 180,015 labor settlers lived in Kazakhstan (Asylbekov, Galiev, 1991: 46). This is due to new arrivals in the «kulak exile», high mortality of evicted peasants and mass escapes.

Kazakhstan was not a place to which only exiled. In 1931, for example, 5,500 rich people and kulaks were evicted from here (Asylbekov, Galiev, 1991: 47). Nevertheless, to a much greater extent, the republic accepted than gave its population to other regions. In the 1930s, a policy of forced resettlement of people on a national basis began to be pursued. In 1935, 30 thousand Ingrian Finns were deported from the Leningrad region, some of whom came to Kazakhstan (Bazanova, 1987: 190). By the decree of the Council of People's Commissars of the USSR of April 28, 1936, Poles and Germans were expelled from the border areas of the Ukrainian SSR. In total, 35,820 Poles were resettled, of which 35,739 were resettled in Kazakhstan, mainly in the northern regions (Zemskov, 1991: 32). In 1940 – early 1941, «Polish sieges» were deported to the eastern regions of the USSR, by decree of April 10, 1940. This was the name given to immigrants from Poland who received land in Western Ukraine and Western Belarus in the 1920s and 1930s. When these territories became part of the USSR, the eviction of the «Polish sieges» began. 60,667 people were resettled in Kazakhstan. They were resettled in Aktobe, Kustanay, Pavlodar, Semipalatinsk, and North Kazakhstan regions (Zemskov, 1991: 36).

In 1937, the Korean population was resettled in Kazakhstan and Central Asia. In the 1920s, there were about 200 thousand Koreans in the Amur region. 20141 families of Koreans (95,421 people) arrived in Kazakhstan. They were placed in the following areas: Almaty – 1721; South Kazakhstan – 8693; Aktobe – 1874; Kustanay – 877; West Kazakhstan – 1839; North Kazakhstan – 2702; Karaganda – 2425 (Kan, 1994: 180). And if according to the census of 1926, only 42 people of Korean nationality lived in Kazakhstan, then in 1939 – already 96,459 (Kan, 1994: 189).

In 1937–1939, Iranians, Kurds, Turks, Armenians, and Chinese, the population living mainly in the border areas, also moved to Kazakhstan. Thus, in the intercensus period of 1926–1939, the national composition of Kazakhstan underwent great changes.

As a result of the impact of the deportation of peoples and migration processes, the ethnic composition of the republic underwent a significant transformation. Migration processes in 1939–1956 contributed to the further development of Kazakhstan as a multinational state, an increase in the number of peoples who lived here earlier and the emergence of new ethnic groups. Thanks to the creative activities of deportees, evacuees, and the local population, new cities appeared in Kazakhstan, natural resources were developed, dozens of factories were opened. A network of educational, scientific, and cultural institutions was developing. Kazakhstan has become a place of intersection of cultures and civilizations, a territory of constructive dialogue of the deported, evacuated and local population of the republic, a region of fruitful cooperation of diverse peoples.

Conclusion

Thus, working on the materials of the article, the authors concluded that it was in the first two decades of Soviet power, especially during the years of industrialization, that the foundations of the accelerated growth of cities and, accordingly, their infrastructures were laid.

The population began to arrive here, to realize labor resources. Huge interest and migration to new cities was dictated by financial bonuses from the state, which began a grandiose program for the industrialization of the whole country and Kazakhstan, in particular. Huge natural resources and large territorial areas of the republic attracted the aspirations of the authorities here. The extraction and use of these benefits was impossible without the construction of cities. The large influx of people into new cities forced them to solve

the socio-economic problems of citizens. Cities arose, their population grew. From an agrarian region, the republic turned into an urbanized one. All this gave rise to new socio-demographic attitudes in the development of the population of Kazakhstan, the beginning of a new stage in the growth of the formation of the people of Kazakhstan.

Sources

RSAE — Russian State Archive of Economy

Источники

РГАЭ — Российский государственный архив экономики

References

- Alekseenko, 1993 — *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazahstana 1920–1990 gg. [Population of Kazakhstan 1920–1990]. Alma-Ata: Gylym, 1993. 125 p. (In Russ.)
- Alekseenko, Alekseenko, 1999 — *Alekseenko N.V., Alekseenko A.N.* Naselenie Kazahstana za sto let (1897–1997 gg.) [The population of Kazakhstan for a hundred years (1897–1997)]. Ust'-Kamenogorsk: VKGU, 1999. 158 p. (In Russ.)
- Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.H., Galiev A.B.* Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. (In Russ.)
- Asylbekov, Nurmuhamedov, Pan, 1976 — *Asylbekov M.H., Nurmuhamedov S.B., Pan N.G.* Rost industrial'nyh kadrov rabocheho klassa v Kazahstane (1946–1965gg.) [Growth of industrial cadres of the working class in Kazakhstan (1946–1965)]. Alma-Ata: Nauka, 1976. 272 p. (In Russ.)
- Bazanova, 1987 — *Bazanova F.N.* Formirovanie i razvitie struktury naselenija Kazahskoj SSR [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR]. Nacional'nyj aspekt. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 156 p. (In Russ.)
- Davidovich, 1956 — *Davidovich V.G.* O tipologii rasselenija i gruppah gorodov i poselkov SSSR [On the typology of settlement and groups of cities and towns of the USSR]. Voprosy geografii. No. 38. Moscow: State Publishing House of Geographical Literature. 1956. Pp. 18–29. (In Russ.)
- Danilov, 1990 — *Danilov V.P.* Kollektivizacija sel'skogo hozjajstva v SSSR [Collectivization of agriculture in the USSR]. Istorija SSSR., 1990. No. 5. Pp. 7–30. (In Russ.)
- Galiev, 1979 — *Galiev A.B.* K istorii migracii naselenija Kazahstana [To the history of migration of the population of Kazakhstan]. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1979. No. 5. Pp. 54–56. (In Russ.)
- Galuzo, 1968 — *Galuzo P.G.* Social'nye otnoshenija v kazahskom aule i pereselencheskoj derevne Kazahstana v nachale XX v. [Social relations in the Kazakh village and the resettlement village of Kazakhstan at the beginning of the 20th century]. Kazahstan v kanun Oktjabrja. Alma-Ata: Nauka Publishing house of the Kazakh SSR. 1968. Pp. 34–47. (In Russ.)
- Hobsbawm, 1977 — *Hobsbawm E.J.* Ot social'noj istorii k istorii obshhestva [From social history to the history of society]. Filosofija i metodologija istorii. Moscow: Nauka, 1977. 308 p. (In Russ.)
- Horev, 1972 — *Horev B.S.* Malyj gorod: social'no-demograficheskoe issledovanie nebol'shogo goroda [Small town: socio-demographic study of a small-town]. Moscow: MGU, 1972. 248 p. (In Russ.)
- Iskakov, 1985 — *Iskakov U.M.* Goroda Kazahstana. Problemy social'no-ekonomicheskogo razvitija [Cities of Kazakhstan. Problems of socio-economic development]. Alma-Ata: Nauka, 1985. 168 p. (In Russ.)
- Kan, 1994 — *Kan G.V.* Korejcy Kazahstana (istoricheskii ocherk) [Koreans of Kazakhstan (historical essay)]. Almaty: Kazakhstan, 1994. 240 p. (In Russ.)
- Lappo, 1978 — *Lappo G.M.* Razvitie gorodskih aglomeracii v SSR [Development of urban agglomerations in the SSR.]. Moscow: Nauka, 1978. 216 p. (In Russ.)
- Lenin, 1899 — *Lenin V.I.* Razvitie kapitalizma v Rossii [The Development of Capitalism in Russia]. Polnoe sobranie sochinenij. Moscow: Politizdat. Vol. 3. 1899. 567 p. (In Russ.)

Lleras-Muney, Moreau, 2022 — *Lleras-Muney A., Moreau F.* A Unified Model of Cohort Mortality. Durham: Duke University Press on behalf of the Population Association of America. Vol. 59. No. 6. 2022, Pp. 2109-2134. (In Eng.)

Nikiforov, 1988 — *Nikiforov I.D.* Gorodskoe naselenie Kazakhstana (1917–1939 gg.). [Urban population of Kazakhstan (1917-1939)]. Candidate's thesis abstract. Alma-Ata: Kazakhstan. 1988. 24 p. (In Russ.)

Nusupbekov, 1966 — *Nusupbekov A.N.* Formirovanie i razvitie sovetskogo rabocheho klassa v Kazahstane (1917–1940 gg.) [Formation and development of the Soviet working class in Kazakhstan (1917–1940)]. Alma-Ata: Nauka, 1966. 241 p. (In Russ.)

Pivovarov, 1976 — *Pivovarov Ju.L.* Sovremennaja urbanizacija. Osnovnye tendencii rasselenija [Modern urbanization. The main tendencies of settlement.]. Moscow: Nauka, 1976. 220 p. (In Russ.)

Platunov, 1976 — *Platunov N.I.* Pereselencheskaja politika sovetskogo gosudarstva i ee osushhestvlenie v SSSR (1917 – iun' 1941 gg.) [The resettlement policy of the Soviet state and its implementation in the USSR (1917 – June 1941)]. Tomsk: Tomsk Universty Publishing House. 1976. 283 p. (In Russ.)

Shotbakova, 1995 — *Shotbakova L.K.* Nacional'nyj aspekt pereselencheskoj politiki i korenizacii v Kazahstane v 1917–1941 gody [National aspect of resettlement policy and indigenoussization in Kazakhstan in 1917–1941]. Candidate's thesis abstract. Moscow: MGU, 1995. 190 p. (In Russ.)

Tokhtabayeva et al., 2020 — *Tokhtabayeva S., Zhumabayeva A., Sarkulova S., Batyrkhan B., Ualtayeva A.* New Look at Common Analogies in Language and Culture. Journal of Research in Applied Linguistics. No. 11 (Special Issue). Ahvaz: University of Ahvaz. 2020. Pp. 30–37. (In Eng.)

Vsesojuznaja, 1930 — *Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 goda* [All-Union Population Census of 1926]. Vol. 42. Moscow: Central Statistical Office. 1930. 255 p. (In Russ.)

Yanitsky, 1974 — *Janickij O.N.* Urbanizacija, gorod, chelovek [Urbanization, city, people]. Moscow: Nauka. 1974. 236 p. (In Russ.)

Zemskov, 1991 — *Zemskov V.N.* Zakljuchennye, ssyl'noposelency, ssyl'nye i vyslannye [Prisoners, exiled settlers, exiles and deportees]. Istorija SSSR. 1991. No. 5. Pp.151–165. (In Russ.)

Литература

Алексеевко, 1993 — *Алексеевко А.Н.* Население Казахстана 1920–1990 гг. Алма-Ата: Гылым, 1993. 125 с.

Алексеевко, Алексеевко, 1999 — *Алексеевко Н.В., Алексеевко А.Н.* Население Казахстана за сто лет (1897–1997 гг.). Усть-Каменогорск: ВКГУ, 1999. 158 с.

Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Гылым, 1991. 192 с.

Асылбеков, Нурмухамедов, Пан, 1976 — *Асылбеков М.Х., Нурмухамедов С.Б., Пан Н.Г.* Рост индустриальных кадров рабочего класса в Казахстане (1946–1965 гг.). Алма-Ата: Наука, 1976. 272 с.

Базанова, 1987 — *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Национальный аспект. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 156 с.

Всесоюзная, 1930 — *Всесоюзная перепись населения 1926 года*. Т. 42. М.: Центральное статистическое управление. 1930. 255 с.

Галиев, 1979 — *Галиев А.Б.* К истории миграции населения Казахстана // Вестник АН Казахской ССР. 1979. № 5. С. 54–56.

Галузо, 1968 — *Галузо П.Г.* Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX в. // Казахстан в канун Октября. Алма-Ата: Издательство наука Казахской ССР. 1968. С. 34–47

Давидович, 1956 — *Давидович В.Г.* О типологии расселения и группах городов и поселков СССР // Вопросы географии. № 38. М.: Государственное издательство географической литературы. 1956. С. 18–29.

Данилов, 1990 — *Данилов В.П.* Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. 1990. № 5. С. 7–30

Искаков, 1985 — *Искаков У.М.* Города Казахстана. Проблемы социально-экономического развития. Алма-Ата: Наука. 1985. 168 с.

- Земсков, 1991 — *Земсков В.Н.* Заключение, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. 1991. № 5. С. 151–165.
- Кан, 1994 — *Кан Г.В.* Корейцы Казахстана (исторический очерк). Алматы: Казахстан. 1994. 240 с.
- Лаппо, 1978 — *Лаппо Г.М.* Развитие городских агломерации в СССР. М.: Наука. 1978. 216 с.
- Ленин, 1899 — *Ленин В.И.* Развитие капитализма в России // Полное собрание сочинений. М.: Политиздат. Т. 3. 567 с.
- Никифоров, 1988 — *Никифоров И.Д.* Городское население Казахстана (1917–1939 гг.). Автореферат диссертации: канд. ист. наук. Алма-Ата: Казахстан. 1988. 24 с.
- Нусупбеков, 1966 — *Нусупбеков А.Н.* Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917–1940 гг.). Алма-Ата: Наука. 1966. 241 с.
- Пивоваров, 1976 — *Пивоваров Ю.Л.* Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. М.: Наука, 1976. 220 с.
- Платунов, 1976 — *Платунов Н.И.* Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). Томск: Издательство Томского Университета. 1976. 283 с.
- Хорев, 1972 — *Хорев Б.С.* Малый город: социально-демографическое исследование небольшого города. М.: МГУ. 1972. 248 с.
- Шотбакова, 1995 — *Шотбакова Л.К.* Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917–1941 годы. Автореферат диссертации: канд. ист. наук. М.: МГУ, 1995. 190 с.
- Яницкий, 1974 — *Яницкий О.Н.* Урбанизация, город, человек. М.: Наука, 1974. 236 с.
- Lleras-Muney, Moreau, 2022 — *Lleras-Muney A., Moreau F.* A Unified Model of Cohort Mortality. Durham: Duke University Press on behalf of the Population Association of America. Vol. 59. No. 6. 2022. P. 2109–2134.
- Tokhtabayeva, Zhumabayeva., Sarkulova., Batyrkhan, Ualtayeva, 2020 — *Tokhtabayeva S., Zhumabayeva A., Sarkulova S., Batyrkhan B., Ualtayeva A.* New Look at Common Analogies in Language and Culture // Journal of Research in Applied Linguistics. No. 11(Special Issue). Ahvaz: University of Ahvaz. 2020. P. 30–37.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 611–625, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_611-625

SOME RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ASPARA SETTLEMENT IN 2022

Ruslan N. Buranbayev¹, Ilyar R. Kamaldinov^{2*}

¹A.Kh. Margulan Institute of Archeology (44, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-7065-0928>. E-mail: b_ruslan@inbox.ru

²A.Kh. Margulan Institute of Archeology (44, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-5089-1281>. E-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Buranbayev R.N., Kamaldinov I.R., 2023

Abstract. The article is devoted to the results of research work led on the Aspara hillfort in 2022 as a part of the project "Late medieval urban culture of the Golden Horde. Searches and archaeological research on the example of the hillforts of Sharuashylyk (Kinchat) and Aspara (XIII–XVI centuries)". In 2021–2022 excavations on these two sites were renewed. Excavations at this site were carried out earlier in 1964–1965 and in 2012–2014. During the work, written sources mentioning of Aspara Medieval city were collected and systematized. The history of the study of the site is presented in brevity. The investigated cultural layers of the XII–XV centuries with finds of ceramics, coins and arrowheads. Characteristics of two residential housing buildings of the turn of the XIV–XV centuries with the central street on the citadel it is brought. Each house building room is described in detail and finds in them. Based on the new data, additional valuable information about the settlement was obtained.

Keywords: Aspara hillfort, written sources, archaeological excavations, ceramica, coins, arrowheads

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Late Medieval urban culture of the Golden Horde. Searches and archaeological research on the example of the settlements of Sharuashylyk (Kinchat) and Aspara (XIII–XVI centuries)". (Registration number AR 09260802).

For citation: Buranbayev R.N., Kamaldinov I.R. Some results of archaeological research at the Aspara settlement in 2022 // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 10. No. 3. Pp. 611–625. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_611-625

2022 ЖЫЛЫНДА АСПАРА ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Буранбаев Руслан Нурланович¹, Камалдинов Ильяр Рамильевич^{2*}

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
(44-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-7065-0928>. E-mail: b_ruslan@inbox.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
(44-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-5089-1281>. E-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р., 2023

Аңдатпа. Мақала 2022 жылы Аспара қалашығындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне арналған. Осы ескерткіште қазба жұмыстары бұрын 1964–1965 және 2012–2014 жылдары жүргізілген. «Алтын Орданың кейінгі ортағасырлық қалалық мәдениеті. Шаруашылдық (Кинчат) және Аспара (XIII–XVI ғғ.) қалашықтарында жүргізілген іздеу және археологиялық зерттеулер негізінде» 2021–2022 жылдары қалашықтарда қазба жұмыстары қайта жанданды. Жұмыс барысында Аспара туралы жазбаша дереккөздер жиналып, жүйеленді. Ескерткішті зерттеу тарихы қысқаша баяндалады. XII–XV ғасырлардың зерттелген мәдени қабаты мен одан табылған қыш ыдыстар, монеталар және жебе ұштары сипатталды. Цитаделге апаратын орталық көше мен оның бойындағы XIV–XV ғасырлар тоғысындағы екі тұрғын үй құрылысына сипаттама берілді. Үй құрылысының әр бөлмесі және олардағы олжалар егжей-тегжейлі сипатталған. Жаңа деректер негізінде қалашық туралы қосымша құнды мәліметтер алынды.

Түйін сөздер: Аспара қалашығы, жазбаша дереккөздер, археологиялық қазбалар, керамика, тиындар, жебе ұштары

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтын Орданың кейінгі ортағасырлық қалалық мәдениеті. Шаруашылдық (Кинчат) және Аспара (XIII–XVI ғғ.) қалашықтарының мысалында іздеу және археологиялық зерттеулер» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 09260802).

Дәйексөз үшін: Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р. 2022 жылында Аспара қалашығындағы археологиялық зерттеулердің кейбір нәтижелері // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 611–625 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_611-625

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ГОРОДИЩЕ АСПАРА В 2022 Г.

Буранбаев Руслан Нурланович¹, Камалдинов Ильяр Рамильевич^{2*}

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(д. 44, пр. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-7065-0928>. E-mail: b_ruslan@inbox.ru

²Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(д. 44, пр. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-5089-1281>. E-mail: kamaldinov-ilyar@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р., 2023

Аннотация. Статья посвящена результатам научно-исследовательских работ на городище Аспара в 2022 г. На данном памятнике раскопки проводились ранее в 1964–1965 гг. и 2012–2014 гг. В рамках проекта «Позднесредневековая городская культура Золотой Орды. Поиски и археологические исследования на примере городищ Шаруашылык (Кинчат) и Аспары (XIII–XVI вв.)» в 2021–2022 гг. раскопки на городище были возобновлены. В ходе работ были собраны и систематизированы письменные источники с упоминанием Аспары. В краткости излагается история изучения памятника. Описываются исследованные культурные слои XII–XV вв. с находками керамики, монет и наконечниками стрел. Дается характеристика двух жилых объектов рубежа XIV–XV вв. с центральной улицей на цитадели. Подробно описывается каждое помещение домостроения и находки в них. На основании новых данных были получены дополнительные ценные сведения о городище.

Ключевые слова: Городище Аспара, письменные источники, археологические раскопки, керамика, монеты, наконечники стрел

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Позднесредневековая городская культура Золотой Орды. Поиски и археологические исследования на примере городищ Шаруашылык (Кинчат) и Аспары (XIII–XVI вв.)». (регистрационный номер: AP 09260802).

Для цитирования: Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р. Некоторые итоги археологических исследований на городище Аспара в 2022 г. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 611–625. (На рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_3_611-625

Введение

Городище Аспара на сегодняшний момент имеет прекрасную сохранность и многовековую историю, отразившуюся в письменных источниках. По мнению В.В. Бартольда и Н.А. Аристовой город был упомянут китайским буддийским монахом Сюань-Цзанем, совершившим в 629–645 гг. далекое путешествие в Индию (Бартольд, 1897: 30; Аристов, 2001: 288). Сообщения об Аспаре встречаются у арабских средневековых авторов ибн Хордадбега (820–912/913) и Кудамы ибн Джа'фара (873–948), у которых Аспара упоминается при описании пути от Шаша (совр. Ташкент) до Верхнего Барсхана у границ китайских владений (Волин, 1960: 73–74, 76–77). С конца X в. по конец XIV в. в письменных источниках Аспара не упоминается, хотя археологические материалы убедительно свидетельствуют о существовании города в караханидское и монгольское время.

В 1395 г. о возведении на этом месте по приказу эмира Тимура «непреступной крепости» для защиты границ от Моголистана сообщает арабский писатель и историк Ибн Арабшах (1389–1450). Однако уже в 1405 г. гарнизон Аспары самостоятельно решил оставить крепость. Вместе с ним, вероятно, ушла и большая часть мирного населения (Волин, 1960: 91). На этом письменные свидетельства об Аспаре заканчиваются. В середине XVI в. Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат в своем сочинении говорит только о развалинах городов в Шуйской долине (Бартольд, 1897: 38).

Городище Аспара имеет долгую историю изучения, начинающуюся с краткого описания памятника В.В. Бартольдом в 1893–1894 гг. во время своей поездки в Среднюю Азию с научной целью. Им была дана характеристика памятника и предложено отождествление городища с одноименным городом средневековых мусульманских источников и городом Осуболай (Ашибулай, Ашпара) из династийной хроники Тан (Бартольд, 1897: 30).

В 1940 г. городище изучено Семиреченской археологической экспедицией под руководством А.Н. Бернштама. Он составил описание городища и привел сведения средневековых источников IX–X вв. с его упоминанием (Бернштам, 1950: 22–23).

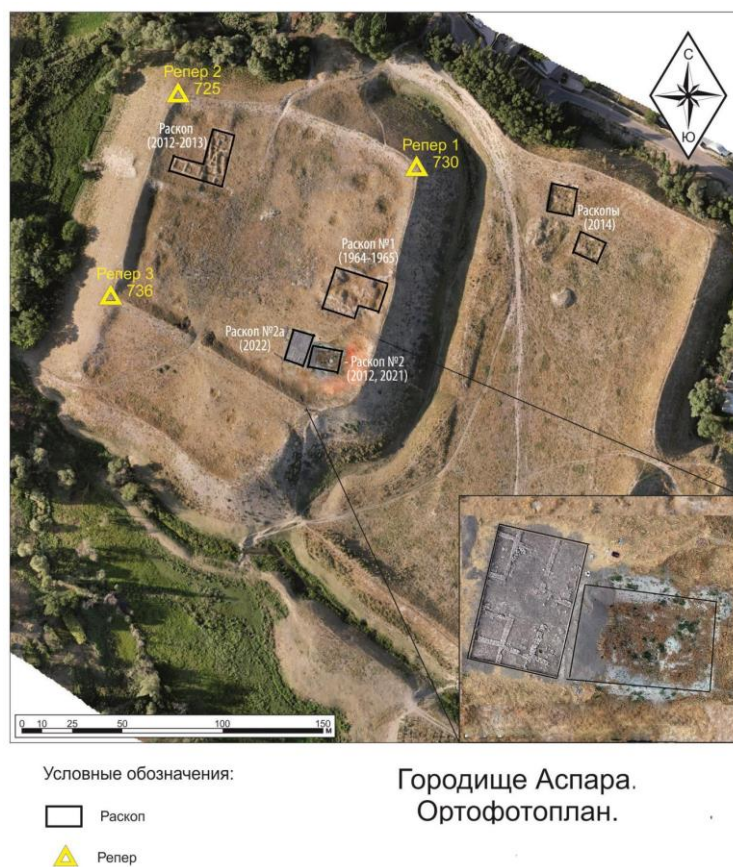
В 1952–1955 гг. городища Шуйской долины, в том числе Аспару, исследовал П.Н. Кожемяко, который подробно описал городище и составил его схематический план (Кожемяко, 1959: 84–88, рис. 6).

Первые археологические раскопки на Аспаре проведены Л.Б. Ерзаковичем в 1964–1965 гг. Основной раскоп №1 был спланирован исследователем на цитадели, в средней части у восточной крепостной стены. Площадь раскопа (350 кв. м) охватила внутреннюю часть крепостного вала и прилегающей к ней застройки цитадели. Зафиксировано два разновременных строительных периода XIII–XIV и XV–XVI вв., планировка которых не совпадает (Байпаков, Ерзакович, 1968: 89–92).

В 2012–2014 гг. раскопки на городище под руководством Е.Ш. Акымбека и А.А. Нуржанова (Институт археологии им. А.Х. Маргулана) произведены раскопки на цитадели и шахристане. В результате были получены новые данные по стратиграфии памятника и были вскрыты строения, относящихся к XIV–XV вв. (Байпаков и др., 2012: 26–43; Байпаков и др., 2013: 14–26; Байпаков и др., 2014: 12–21; Байпаков, Акымбек, 2014: 384–405).

В 2021 г. работы на городище Аспара возобновлены под руководством А.Е. Рогожинского Шу-Таласским отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана. Работы были направлены на завершение исследований на раскопе №2 (по номенклатуре 2012 г.) в юго-восточной части цитадели (Рогожинский, Камалдинов, 2022: 384–392).

В полевом сезоне 2022 г. Шу-Таласский отряд продолжил работы на смежном участке, получившем наименование «раскоп №2а» размерами 15 × 10 м (рис. 1). Результаты исследований приведены в данной статье.

Рис. 1. Ортофотоплан городища Аспара
[Fig. 1. Orthophotomap of the Aspara settlement]

Материалы и методы

На городище Аспара в 2022 гг. Шу-Таласским отрядом (А.Е. Рогожинский, И.Р. Камалдинов, Р.Н. Буранбаев и Г.А. Калдыбаева) был выполнен комплекс научно-исследовательских работ с применением традиционных приемов раскопок, современных технологий документирования, сбора и изучения материалов.

В 2021 г. перед началом раскопок на цитадели городища Аспара были установлены геодезические реперы опорной сети для точных измерений с помощью высокоточного тахеометра Leica TS02.

Раскопки производились послойно, по условным штыкам (20-25 см) и по секторам – до выявления верхних краев сырцовых конструкций и полов. В ходе раскопок при каждом углублении в нижележащие культурные слои предварительно проводилось сканирование поверхности металлодетектором Garrett GTI 2500, что значительно снизило риск попадания в отвал не замеченных при просмотре и просеве грунта мелких металлических находок. В процессе расчистки помещений проводились фотографическая фиксация и инструментальные измерения глубины залегания объектов: завалов, фрагментов сооружений, особо информативных единичных находок артефактов. Расчистка хозяйственных ям производилась после полного раскрытия всех других сооружений каждого строительного горизонта.

По завершении работ в целях сохранения исследованных участков памятника применялись методы полевой консервации: полная или частичная (при необходимости продолжения в дальнейшем раскопок или контрольного отбора проб для естественнонаучного изучения) раскопов отсортированным грунтом. При консервационных работах перед засыпкой раскопа выполнено предварительное покрытие плотной бумагой крафт наиболее ценных и хорошо сохранившихся участков сырцовых сооружений.

Сделанные в ходе раскопок наблюдения регулярно вносились в полевые дневники. Отбор, очистка и шифрование массовых археологических находок производились в полевых условиях; камеральная обработка и реставрация артефактов выполнялись в стационарных условиях после полевых работ. Все собранные материалы из раскопок включены в реестры находок. Также был собран подъемный материал включая монеты и наконечники стрел с поверхности и вокруг городища.

Реставрация и консервация найденных металлических артефактов выполнены реставратором В. Железняковой в лаборатории археологических технологий Института археологии им. А.Х. Маргулана. Предварительное определение монетных находок выполнено нумизматами А.М. Камышевым (Бишкек, Кыргызстан), П.Н. Петровым (Нижний Новгород, Россия) и Е.Ю. Гончаровым (Москва, Россия).

В ходе исследований из разных строительных горизонтов производился отбор образцов для радиоуглеродного датирования. На раскопе из разных помещений выявленных объектов отобраны образцы угля и костей, по которым получены четыре определения возраста. Лабораторное изучение всех образцов выполнено в Центре физических наук и технологий (Вильнюс, Литва). Их результаты будут представлены в последующих отдельных публикациях.

Видовое определение костей и сравнительное изучение палеозоологических материалов выполнено научным сотрудником М.С. Шагирбаевым в лаборатории археологических технологий Института археологии им. А.Х. Маргулана (Шагирбаев, Буранбаев, 2022: 158–168)

При разработке темы авторами применялся комплексный подход с привлечением письменных и археологических источников о городище Аспара.

Результаты исследования

Аспара расположена у подножия северных склонов Кыргызского Алатау, на левом берегу одноименной реки – притока р. Шу. Городище находится на восточной окраине с. Андас батыр (бывш. Чалдавар) в Меркенском районе Жамбылской области, в 2 км к западу от государственной границы с Кыргызстаном.

Центральные руины городища Аспара имеют форму подпрямоугольной в плане и ограниченной валами (стенами) возвышенности, ориентированной сторонами по странам света с отклонением – 20-25°, со сторонами размерами с запада на восток 270 м, с севера на юг 230 м. Выделяются два основных структурных элемента городища: двухчастная цитадель и шахристан.

Цитадель сооружалась с учетом особенностей рельефа и занимает природную лессовую возвышенность площадью более 20 тыс. кв. м и состоит из двух площадок. Наиболее высокая первая площадка (до 17 м над окружающей местностью), имеет форму неправильного четырехугольника (105 × 125 × 115 × 130 м). По центру имеет пониженную ровную поверхность. Въезды на верхнюю площадку цитадели прослеживаются в северной и южной стенах; в северной стене разрыв и понижение вала наблюдаются приблизительно в средней части оборонительного вала, в то время как в южной стене въезд с нижней площадки цитадели заметно смещен к западу. В рельефе внутренней части цитадели наблюдается понижение между двумя въездами, образующее условную ось укрепления, к востоку и западу от которой поверхность заметно повышается; возможно, противоположные въезды

цитадели соединялись центральной улицей. Вдоль внутренней линии укреплений цитадели с южной и восточной стороны прослеживается понижение поверхности шириной до 2-3 м и глубиной 1 м. Как свидетельствуют результаты раскопок 1964–1965 гг. (Л.Б. Ерзакович) и наши наблюдения в раскопе 2 в 2021 г., между оборонительной стеной и жилой застройкой цитадели имелся широкий проход, вероятно, необходимый для свободного перемещения защитников цитадели вдоль укреплений.

Вторая площадка (120 × 50 м) расположена заметно ниже первой площадки с ее южной стороны. Въезд между ними располагался по центру стены, разделяющей площадки. По внешним углам второй площадки имеются мощные округлые в плане оплывы, вероятно, остатки оборонительных башен. Западная стена цитадели с угла первой площадки имеет уклон примерно в 75 градусов в сторону второй площадки. Южная и восточная стены второй площадки относительно ровные, что подтверждает предположение о том, что строители в полной мере использовали особенности рельефа для возведения крепости.

Въезд в цитадель в виде пандуса располагался в самом низком участке в юго-западном углу второй площадки с ее западной стороны. С двух сторон перед въездом имеются значительные возвышения, возможно, остатки фланкирующих башен. От въезда в северо-восточном направлении дорога вела к въезду в первую площадку цитадели.

С южной стороны второй площадки за рвом имеется еще один вал с довольно крутыми склонами – остатки дополнительной стены. Ров опоясывал всю цитадель, отделяя его в том числе и от шахристана, с которым у него не было прямого сообщения.

К востоку от двухчастной цитадели, располагается шахристан – самая низкая часть городища, окруженная валом крепостных укреплений, которая в периметре имеет следующие размеры: северная стена – 200 м, восточная – 230 м и южная – 130 м. Вдоль основания восточной стены цитадели проходит глубокий ров, отделяющий ее от шахристана.

В шахристан имелось три въезда: один – в юго-восточном углу укреплений, второй – у северо-западного и третий – в восточной стене. Восточный въезд хорошо укреплен большой башней, далеко выступающей за линию стен. Площадь шахристана также окружена рвом, глубина которого и сейчас достигает 5 м при ширине в 10-12 м. Территория шахристана в настоящее время представляет собой выровненное в центральной части пространство: здесь в 1960–1970-е гг. находилось футбольное поле, обустроенное местными жителями, по-видимому, с использованием тракторной техники. Отвал от каких-то возвышавшихся на поле руин складирован вдоль края рва, отделяющего шахристан от цитадели, и имеет протяженность до 100 м. Нивелировке не подвергались только участки, примыкающие к крепостным стенам с севера и юга, где в рельефе сохранились следы отдельных возвышенностей и руин.

Помимо основной линии укреплений вокруг цитадели и шахристана, здесь имелись дополнительные фортификационные сооружения. Так, снаружи к восточной стене шахристана, в средней ее части, примыкает выступающая за линию крепостного вала круглая башня диаметром по основанию около 15 м. Еще одна башня (25 × 20 м), вынесенная за линию укреплений, находится у северной стены цитадели – так же в средней ее части. К подошве башни с востока примыкает северная стена шахристана, а также оборонительный ров, который огибает северо-восточный угол цитадели и имеет здесь наибольшую глубину. На этом участке между краем рва и внутренней стороной крепостного вала шахристана имеется очень узкое пространство в виде коридора шириной всего 5–10 м, которое вряд ли могло использоваться под жилую застройку, а имело, скорее всего, вспомогательное значение при обороне крепости, например, для передвижения защитников вдоль внутренней стороны стен. Площадь всего городища по периметру окружена рвом, в настоящее время имеющим глубину около 5 м, ширину до 10-12 м.

Рабад в Аспаре имел «длинные стены» общей длиной более 3000 м. В настоящее время территория рабада полностью занята современными постройками и огородами.

Археологические исследования. Раскоп №2а заложен в юго-восточной части цитадели с западной стороны раскопа 2 2012 г., завершено в 2021 г. Между раскопами оставлена стратиграфическая бровка шириной 0,8 м. Раскоп №2а размерами 15 × 10 м, ориентированный длинной стороной по линии север-юг, расположен на возвышенном участке рельефа размерами 25 × 15 м, имеющим плавный уклон с юго-востока на северо-запад. Сам участок с юга и востока отделен от крепостных стен ровообразным

пространством – улочкой шириной 2-3 м и глубиной 1,5-2 м, с севера примыкает к более возвышенному всхолмлению на месте раскопа 1964–1965 гг. Л.Б. Ерзаковича.

До начала раскопок произведена расчистка территории от травяной растительности. Затем верхний слой грунта толщиной 0,15-0,2 м удален на всей площади раскопа. В северной части раскопа на глубине 0,1-0,15 м найдены 5 бронзовых монет, в числе которых одна саманидская (Мансур I б. Нух, Бухара) (рис. 2, 1).

Рис. 2. Монеты с раскопа № 2а
[Fig. 2. Coins from excavation No. 2a]

После снятия верхнего слоя на глубине 0,15-0,25 м отчетливо обнажились контуры стен двух крупных объектов. Объект 1 расположен в южной части раскопа, объект 2 в северной половине. Их разделяет расположенное в широтном направлении свободное пространство – улица (рис. 3).

Объект 1 в пределах раскопа состоит из 6 помещений, расположенных смежно в два ряда по оси запад-восток. Остальная часть объекта осталась за краями раскопа.

Помещение 1. Сохранились восточная и южная стены. Северная стена сильно разрушена. Здесь наблюдается развал стены общей шириной 0,7-0,8 м, длиной 2,3 м и сохранившейся высотой 0,15-0,2 м. В теле стены изготовлены три поздних тандыра диаметром 0,6-0,8 м и высотой стенок 0,7-0,8 м. В восточной стене кладка хорошо сохранилась, она сложена в два ряда кирпичей. Длина 2,8 м, ширина 0,53-0,58 м. Размеры кирпичей 34 × 23 × 7 см, высота от пола 0,9 м.

Южная стена сохранилась в длину 2,45 м, ширину 0,53-0,57 м. Высота сохранилась на 0,35 м, кладка сложена в 5 слоев высотой и в два кирпича шириной. Между западным краем стены и краем раскопа имеется заложенный проем шириной 0,5 м – проход в помещение 2.

Поверхность пола проявилась на глубине 0,9 м от уровня стен, при этом высота стен составляет 0,5 м. Вероятно, здесь сохранился пол, относящийся к более раннему строительному горизонту.

Поливная керамика, найденная в помещении, изготовлена из хорошо промешанной красной глины с незначительным включением дресвы. Преобладает светлая полива.

На полу на глубине 1 м обнаружены фрагменты резервуара чирага с носиком, с обеих сторон покрытые белой поливой. По внешней стороне ручки нанесены поперечные линии желтой и черной красками. На сколе резервуара имеются следы копоти.

На глубине 1,3 м найден фрагмент сосуда, покрытый с обеих сторон поверх белого ангоба светлой поливой и украшенный с внутренней стороны прорезным орнаментом в виде прямых и закругленных линий. С внешней стороны качество поливы низкое – цвет тусклый, мелкие кусочки отслаиваются от поверхности сосуда.

Неполивная керамика представлена тагорой (диаметр 43 см, высота 17 см), большим кувшином с яйцевидным туловом с отколотым горлышком (сохранившаяся высота 37 см, диаметр 20 см) и круглодонным горшком (диаметр 19 см, высота 16 см). Венчик горшка в виде раструба отогнут наружу, тулово эллипсоидной формы, по его плечикам проведена полоса, состоящая из четырех прорезанных параллельных линий.

Найден черешковый наконечник стрелы с удлинено-ромбическим пером и выделенным упором. В сечении плоский.

Помещение 2. Северная стена смежная с помещением 1. В ней располагался вход из помещения 1.

Восточная стена сложена перемежающейся кладкой в 1,5-2 кирпича. Длина вскрытой части 1,95 м, ширина 0,51-0,58 м. Сохранилась в высоту 0,3 м в четыре слоя кирпичей. Восточная стена смещена к востоку на 5-10 см относительно линии оси помещения 1, то есть стена помещения 2, возможно, была пристроена позже. В целом, все стены помещений объекта 1 немного смещены относительно оси, что, вероятно, говорит о одновременном их возведении. Таким образом, помещения последовательно пристраивались друг к другу. Высота стен от пола 1,1 м.

В помещении на глубине 0,5-1 м обнаружены фрагменты пяти поливных сосудов: первый покрыт с обеих сторон грязно-желтой поливой. С внутренней стороны роспись нанесена черной, красной и зеленой краской. Фрагмент второго сосуда покрыт с обеих сторон темно-зеленой краской. С внешней стороны под поливой нанесен белый ангоб. Третий сосуд покрыт снаружи темно-зеленой поливой, изнутри матовой темно-зеленой поливой с потеками черной краски. Четвертый сосуд покрыт с внутренней стороны черным ангобом, поверх которого нанесена полива белого цвета. С обратной стороны полива отсутствует. Пятый представлен горлышком кувшина с поливой болотно-зеленого цвета с обеих сторон.

На глубине 0,9 м найдена медная монета с квадратным отверстием «кайюань тунбао» династии Южной Тан (961–978 гг.), по определению А.М. Камышева (рис. 2, 2).

Помещение 3. Западная стена является смежным с помещением 1, южная стена общая с помещением 5. Северная стена сохранилась фрагментарно в длину 1,35 м. Здесь имеется завал длиной 1,6 м, шириной 0,2-0,25 м, высотой 0,25 м. В северо-восточном углу фиксируется кладка в 4-5 слоев кирпичей в высоту. Два нижних ряда отличаются по цвету от кирпичей верхних рядов. Нижние кирпичи более темные, ближе к коричневому цвету.

Восточная стена имеет длину 3,5 м, ширину 0,55 м, высоту 0,6 м. У восточной стены на уровне верхних рядов кладки обнаружен обломок обожженного облицовочного кирпича, покрытый поливой голубого цвета. В том же углу найден в завале обожженный строительный кирпич с окатанными краями размерами: 19-14 × 27,5 × 5,5 см.

Западную часть помещения занимает суфа шириной 1,45 м и высотой 0,4 м. Стенки суфы обложены сырцовыми кирпичами. Поверхность суфы покрыта глиняной обмазкой толщиной 3-4 см. Высота стен помещения – 1 м.

Поливная керамика представлена двумя фрагментами, найденными на глубине 1 м. Один фрагмент покрыт с обеих сторон белым ангобом. Изнутри поверх ангоба нанесена мутная желто-зеленая полива. Снаружи мутно-желтая полива нанесена по верхней части сосуда. Второй фрагмент изготовлен из серой глины. Покрыт с внешней стороны выцветшей матовой поливой бирюзового цвета, с внутренней стороны поливой белого цвета низкого качества. Глазурь на ощупь шероховатая.

Помещение 4. Раскопом вскрыта часть помещения, ограниченная северной стеной, смежной с помещением 3, и восточной и западной стенами (см. описание помещения 2). Северная стена, сложенная в 1,5 кирпича шириной и в пять слоев кладки, хорошо сохранилась в верхней части. Параметры стены: длина 2,8 м, ширина 0,5-0,57 м, высота 0,7-0,8 м. Ниже уровня кладки выявлена уплотненная поверхность, плавно спускающаяся к полу помещения на глубину 0,2 м. Высота кладки стен 0,5 м.

В западном углу северной стены располагался вход шириной 0,7 м из помещения 3. Впоследствии вход был заложен сырцовыми кирпичами. В северо-западном углу помещения был завал кирпичей. В этом месте в западной стене расчищена ниша, углубленная в стену на 0,15 м. В юго-западной части помещения расчищены остатки отопительного устройства типа ташнау. Высота стен помещения – 0,75 м.

Помещение 5. Выделяется условно, в раскоп вошли южная и западная (смежная с помещением 3) стены. Южная стена является продолжением северной стены помещения 6. В ней сохранились в высоту три слоя кирпичей, уложенных в 1,5 ряда в ширину. Параметры стены: длина 2 м, ширина 0,5-0,57 м, высота 0,2 м.

В южной части выявлены остатки суфы с тандыром. Длина суфы 1,7 м, ширина 1,2 м, высота 0,35 м. Сохранившаяся высота тандыра составляет 0,3 м, диаметр в наиболее широкой части 0,45 м. Устье тандыра шириной 0,1 м частично разрушено. Внутренняя поверхность покрыта наклонными пересекающимися двойными линиями и бороздами. От суфы поверхность круто опускается в восточную сторону. Возможно, помещение представляло собой открытый дворик или подсобное помещение. Северная стена сохранилась фрагментарно. В средней части у восточного края раскопа обнаружен наконечник стрелы.

Поливная керамика представлена двумя фрагментами кольцевидных донных частей сосудов, изготовленных из светлой глины. Оба фрагмента покрыты поливой только с внутренней стороны. На первом фрагменте изнутри по желтому фону нанесены линии черной, красной и коричневой краской. Второй изнутри по светлому фону украшен линейно-геометрическим орнаментом коричневой краской. Поля орнаментальных квадратов заполнены желтым фоном с косыми светло-зелеными линиями и черными точками между ними.

На глубине 0,8 м обнаружен черешковый трехгранный наконечник стрелы. Помещение 6. В раскоп вошли 3 стены – северная (смежная с помещением 5), восточная и западная. Восточная стена сохранилась здесь в два кирпича, лежащих друг на друге на уровне основания стены. Внутри помещения имеется небольшой завал из обломков кирпичей и крупного песчаника. Зафиксированные здесь остатки, возможно, указывают на наличие прохода, обложенного сырцовым кирпичом размерами $34 \times 25 \times 5$ см и песчанистым камнем.

Западная стена сохранилась удовлетворительно. Здесь выделяется 3-4 ряда кирпичей в высоту. Верхний ряд уложен шириной в 1,5 кирпича. У края раскопа расчищен фрагмент продолжающейся западной стены. Проем шириной 0,6 м в средней части стены заложен обломками сырцовых кирпичей в один ряд. Возможно, западная стена подвергалась ремонту. В стене выявлена ниша глубиной 0,25 м.

Северная стена смежная с помещением 5 имеет пять рядов кладки высотой 0,4 м. Размеры кирпичей – $35 \times 20 \times 6$ см. Остатки пола проявились на глубине 0,6 м.

Объект 2 расположен с северной стороны улицы, в пределах раскопа состоит из 5 помещений. В нем хорошо сохранились стены частично попавших в раскоп двух помещений 1 и 2. Стены сложены сырцовыми кирпичами высотой 0,3 м в 3-4 слоя и шириной 0,5-0,55 м в полтора кирпича. Сырцовые кирпичи подпрямоугольной и подквадратной формы размерами: $35 \times 23 \times 5$ см, $33 \times 23 \times 5$ см, $23 \times 22 \times 5$ см, $22 \times 20 \times 5$ см. Общая восточная стена смежных помещений 1 и 2 имеет длину 5 м. Стены сохранились в высоту 0,4 м в пять слоев кирпичей.

Помещение 1 занимает юго-западную часть объекта 2. Размеры помещения $4,2 \times 1,8$ м, длинной стороной ориентирован по линии север-юг. Южная стена длиной 2,2 м и шириной 0,6 м протягивается вдоль улицы, южная стена, смежная с помещением имеет 2 длину 2,1 м и ширину 0,7 м. На глубине 0,7 м проявился глиняный пол. На поверхности пола обнаружен фрагмент тонкостенного поливного сосуда. С обеих сторон покрыт белым ангобом, снаружи поверх ангоба нанесена матовая прозрачная полива.

Помещение 2 расположен с южной стороны помещения 1. В раскоп вошел лишь юго-восточный угол помещения в пределах раскопа размерами $1,9 \times 0,8$ м. На глубине 0,45 м проявился пол с кусками сырцовых кирпичей на поверхности.

Помещение 3. В центре объекта 2 выделяется пространство размерами $3,4 \times 3,3$ м. Южная стена, смежная с улицей, в западной части разрушена двумя ямами, сильно разрушена в верхней части. На сохранившемся участке длиной 1,5 м выделяется 2-3 слоя кирпичей высотой 0,35 м. Диаметр ямы 4 – 1 м, глубина 0,4 м. Диаметр ямы 5 – 0,65 м, глубина 0,6 м. В восточной стене, смежной с помещением 5, сохранившейся в высоту 0,4 м в 4-5 рядов, имеется проем шириной 0,65 м.

В западной половине помещения вдоль западной стены (смежная с помещением 1) имеется большой завал, образованный упавшей стеной. Сырцовые кирпичи в завале лежат торцом. Под ней проявился пол, заметно просевший с уклоном в западную сторону. Поверхность пола сплошь покрыта карбонатами. Судя по отпечаткам, на полу находились остатки какой-то ткани.

Из-под завала сырцовой стены на глубине 0,8 – 1,2 м выбраны фрагменты двух поливных сосудов. На первом с обеих сторон под поливой нанесен белый ангоб. С внутренней стороны поверх белого ангоба нанесена полива светлого зеленого цвета, снаружи темно-зеленого цвета. Второй сосуд покрыт с внутренней стороны выцветшей поливой темного мутно-зеленого цвета. Снаружи полива отсутствует.

Помещение 4. Северная часть помещения осталась за краем раскопа, выявленные размеры $3,6 \times 1,4$ м. Являлось смежным с помещением 2 с востока и помещением 3 с юга. Восточной стеной помещения является западная стена помещения 5.

Южная стена сохранилась в 5-6 слоев кирпичей в высоту. Верхняя часть кладки восточного края обрушена. Параметры стены: длина 2,35 м, ширина 0,5 м, высота 0,35 м. Входной проем шириной 1,35 м

в помещение 4 располагался в восточном углу стены. Глиняный пол со следами карбонатов проявился на глубине 0,65 м.

На глубине 0,8-0,9 м найден один фрагмент поливного сосуда. Белая полива была покрыта с обеих сторон, но сохранилась лишь фрагментарно.

Помещение 5. В северо-восточной части раскопа в секторе В вскрыта часть помещения крупной площади, ограниченной двумя стенами. В юго-западной части в западной стене имеется проход шириной 0,6 м. Западная стена сложена в 1,5 кирпича шириной. Параметры стены: длина 5,1 м, ширина 0,5 м, высота 0,3 м. У западной стены вблизи прохода найдены обломки плоских камней и обожженный квадратный кирпич размерами 25,5 × 25 × 5 см. Кирпичи подобных размеров имели широкое распространение в XI–XIV вв., они найдены в Шуской долине на городище Актобе Степнинское (Баласагун) (Акымбек, Ваibusunov 2013: 1235–1238) и в долине р. Сырдарья на городище Сыганак (Sizdikov и др., 2023: 137).

В южной стене выделяется до пяти слоев кирпичей. Параметры стены: длина 2, ширина 0,55 м, высота 0,35 м. В западной половине длиной 1,5 м стена разрушена. Завал из мелких обломков сырцовых кирпичей спадает на южную сторону, где на уровне 1-2 ряда кирпичей выявлены контуры ямы 1. В верхней части завала на уровне верхних рядов стены найден кирпич с резным орнаментом, залегающим с резким уклоном в сторону ямы. Они фиксируют уровень верхнего строительного горизонта.

Во внутренней части помещения в юго-восточной части обнаружен крупный фрагмент стены или свода, сложенный из 8-10 слоев кирпичей размерами 35 × 14 × 6 см. В центральной части наблюдается округлое отверстие размерами 0,2 м. Кирпичи в кладке на поверхности лежат торцовой стороной.

Пол проявился на глубине 0,55 м. В 2,1 м от северного края раскопа расчищена часть стены, уходящая в восточный край раскопа. Параметры стены в пределах раскопа: длина 0,9 м, ширина 0,45 м, высота 0,4 м. Вероятно, противоположная стена помещения 6 не вошла в раскоп. В южной части на полу проявились остатки тандыра (диаметр 0,45 м), относящегося к предыдущему строительному горизонту.

В помещении на глубине 0,9 м найден фрагмент чирага, изготовленного из светлой глины. Покрывает с обеих сторон светлой поливой. С внутренней стороны имеются следы копоти. Здесь также обнаружен черешковый трехгранный наконечник стрелы.

Улица. Средняя часть раскопа в широтном направлении образует понижение относительно двух жилых объектов, которые представляются остатками улицы. Северную границу улицы образуют южные стены объекта 2. Южная граница фиксируется по остаткам северных стен помещений объекта 1. Ширина улицы составляет 3,7 м в западной части, сужаясь к восточному краю раскопа до 2,5 м. Поверхность улицы представляет собой плотную, сильно утопанную неровную глинистую поверхность, покрытую мелкими вкраплениями карбонатов. Выявлены контуры хозяйственных ям. В восточной части улицы на глубине 1,1 м проявились следы пожара, выявленного на раскопе 1.

У южной стены помещения 5 объекта 1 найден изразцовый кирпич (размерами 27 × 17 × 6 см). Украшен по центру растительным орнаментом в виде завивающихся побегов.

В восточной половине раскопа над улицей в составе перекрывающего верхнего слоя найдено 6 монет, среди них две двуименные монеты султана Суйургатмыша и эмира Тимура, выпущенные в Самарканде в 785 г. хиджры (1383–1384) (рис. 2, 3).

В сырцовом завале между помещением 4 объекта 2 и улицей обнаружен наконечник стрелы с удлинненно-ромбическим плоским пером и выделенным упором.

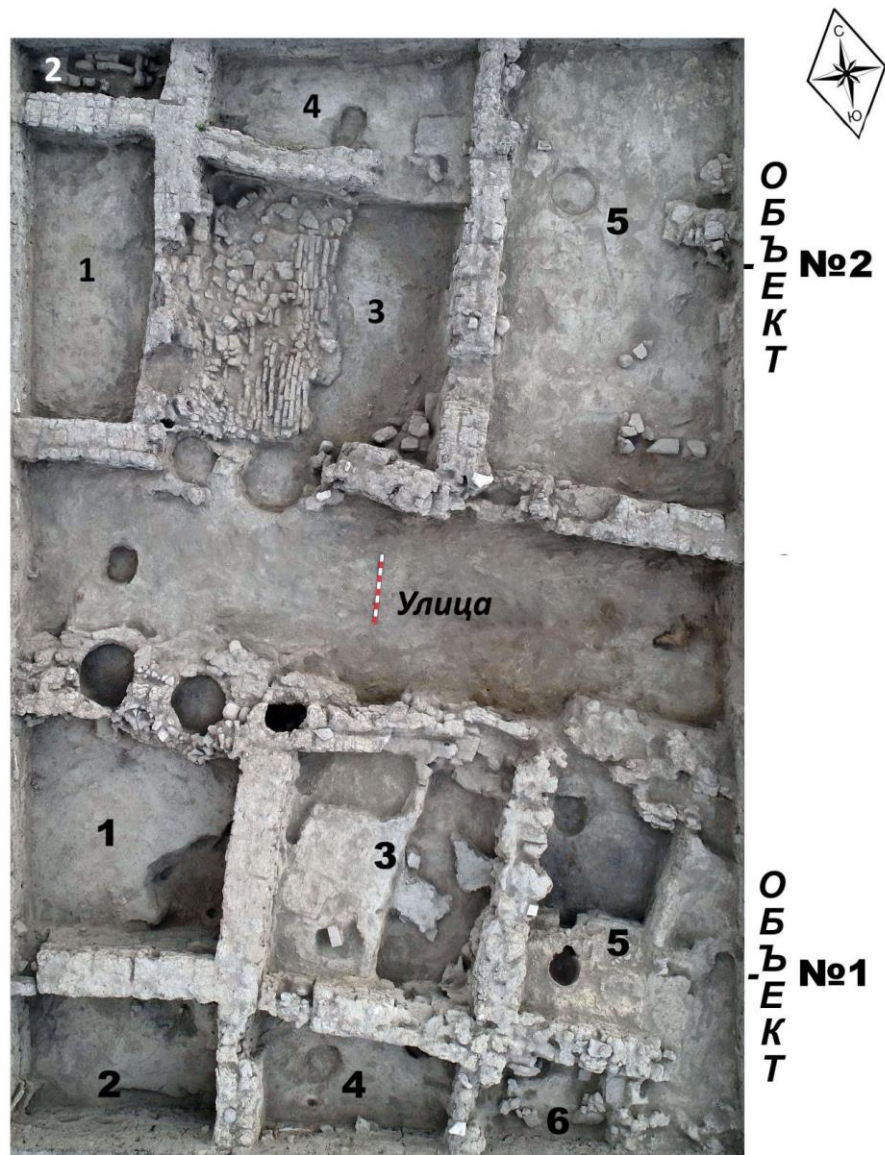

Рис. 3. план раскопа № 2а
 [Fig. 3. Plan of excavation No. 2a]

Обсуждение

Найденные плоские наконечники стрел удлиненно-ромбической и вильчатой форм были широко распространены в XIII–XIV вв. н.э. во время многочисленных монгольских походов на территории степей Евразии (Худяков, 1991: 11–111, 113). Наконечники данного типа, вероятно, были предназначены для поражения легковооруженных противников и нанесения им такими стрелами широких рваных ран, чтобы вывести вражеских воинов из строя во время дистанционного боя. Также подобные наконечники могли иметь широкое распространение исторические периоды предмонгольского и монгольского времени (Табалдиев, 1996: 120, рис. 38). Такие стрелы продолжали активно использоваться в середине и третьей четверти II тыс. н.э., вплоть до широкого освоения ручного огнестрельного оружия (Худяков, Борисенко, Солтобаев, 2019: 633–634).

По мнению специалистов, широкое распространение плоских наконечников было связано со сравнительной простотой их изготовления, изменением в конструкции лука и экспансией монгольских племен, для которых плоские наконечники были характерны больше, чем для других народов.

В северо-восточной части шахристана найден вильчатый наконечник стрелы с двойным острием. В сечении плоский, имеется выделенный упор. Предположительно, такие стрелы предназначались для охоты на разнообразную дичь (Худяков, Борисенко, Солтобаев, 2019: 633). Изучение палеозоологических остатков из культурных слоев городища показало, что существенную роль играл охотничий промысел: дикие животные представлены как «мясными» (сайга, архар, кабан), так и «пушными» (лисица, заяц) видами (Шагирбаев, Буранбаев, 2022: 160).

Интересен костяной наконечник стрелы, использовавшийся тюрками крайне редко, у монголов XIII–XIV вв. костяные наконечники довольно немногочисленны. Возможно, их употребление было связано с нехваткой железных наконечников стрел. (Табалдиев, 1996, 120).

Примечательна находка тюркешской монеты в помещении 2 объекта 1 с керамикой XIII–XIV вв. Как видим, здесь имеется значительный разброс по дате. Однако известно, что монеты тюркешского типа продолжали широко применяться в караханидский период (Воякин, Акылбек, Буранбаев, 2014: 185). Здесь мы видим, что тюркешские монеты могли функционировать и в послемонгольский период.

Заключение

Проведенные в 2022 гг. исследования на средневековом городище Аспара дали новые материалы и данные, которые существенно дополняют имевшиеся ранее источники.

Культурные слои находками поливной керамики и монетами датируются периодом с XII в. по начало XV в. Слои ниже уровня полов выявленных объектов относятся к караханидскому периоду. Здесь мы можем предположить, что во время монгольского нашествия город уцелел, как и другие города Шу-Таласского междуречья. Затем, в первой половине XIV в., город стал жертвой междусобиц. Благодаря сообщениям Арабшаха в Аспаре выявленные жилые объекты с большой долей вероятности можно продатировать 1395–1405 гг., когда по приказу эмира Тимура здесь была построена крепость и находился военный гарнизон. В пользу этой даты и наличия здесь военных говорят находки боевых легких и бронебойных стрел, двуименных монет султана Суйургатмыша и эмира Тимура (1383–1384 гг.). Комплекс керамики в целом тоже соответствует этим датам. После смерти эмира Тимура Аспара и прилегающие земли вернулись в состав Моголистана и с соседями был заключен мир (Волин, 1960: 91). С этого времени значение Аспары как крепости падает. Возможно, здесь какое-то время продолжало жить население, о чем косвенно может служить находка шейбанидской монеты с поверхности городища.

Обнаруженные наконечники дают представление о разнообразном дальнобойном вооружении гарнизона эмира Тимура. Как стало известно, наряду с легкими боевыми наконечниками применялись также более тяжелые трехгранные бронебойные. Кроме того, местные жители промышляли охотой для чего использовались вильчатые наконечники.

Найденные на городище монеты имеют широкий временной отрезок с VIII в. (тюркешские) до XVI в. (шейбанидская), что соотносится с периодом функционирования Аспары согласно письменным и археологическим данным. Дальнейшие раскопки необходимы для получения более полной информации об истории этого выдающегося памятника.

References

Akymbek, Baibugunov, 2013 — *Akymbek Y., Baibugunov B.* Minaret of Medieval City Aktobe. World Academy of Science, Engineering and Technology, 2013. Vol. 78. Pp. 1235–1238. (In Eng.)

Aristov, 2001 — *Aristov N.A.* Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyzy: Ocherki istorii i byta naseleniya zapadnogo Tyan-Shanya i issledovaniya po ego istoricheskoy geografii [Usuns and the Kyrgyz or Kara-Kyrgyz: Essays on the history and life of the population of the Western Tien Shan and research on its historical geography]. Bishkek: Ilim. www.bizdin.kg elektronduk kitepkanasy. 2001. 582 p. (In Russ.)

Bajpakov, 1971 — *Bajpakov K.M., Erzakovich L.B.* Drevnie goroda Kazahstana [Ancient cities of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1971. 2011 p. (In Russ.)

Bajpakov, Kumekov, Kamyshev, Shardenova, Akymbek, Knutov, Makarenko, 2012 — *Bajpakov K.M., Kumekov B.E., Kamyshev A.M., Shardenova Z.Zh., Akymbek E.Sh., Knutov A.V., Makarenko Yu.V.* Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote «Srednevekovaya gorodskaya kultura Kazahstana v XII–XV vv. po svedeniyam pismennyh istochnikov, arheologicheskim issledovaniyam i numizmaticheskim materialam» [Report on the

research work «Medieval urban culture of Kazakhstan in the XII–XV centuries. According to written sources, archaeological research and numismatic materials»). Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2012. 63 p. (In Russ.)

Bajpakov, Kamaldinov, Akymbek, 2013 — *Bajpakov K.M., Kamaldinov I.R., Akymbek E.Sh.* Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote «Srednevekovaya gorodskaya kultura Kazahstana v XII–XV vv. po svedeniyam pismennyh istochnikov, arheologicheskim issledovaniyam i numizmaticheskim materialam» [Report on the research work «Medieval urban culture of Kazakhstan in the XII–XV centuries, according to written sources, archaeological research and numismatic materials»). Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2013. 110 p. (In Russ.)

Bajpakov, Akymbek, 2014 — *Bajpakov K.M. Akymbek E.Sh.* 2013 zhyly Aspara kalasynda zhyrgyzylgen arheologiyalyk zertteu zhymystarynyn natizhesi [Results of archaeological research conducted in Aspara in 2013]. A collection of materials of the international scientific conference «Ancient and medieval states in the territory of Kazakhstan» dedicated to the 90th anniversary of Akyshev's birth. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2014. 698 p. (In Kaz.)

Bajpakov, Akymbek, Kamaldinov, Makarenko, 2014 — *Bajpakov K.M., Akymbek E.Sh., Kamaldinov I.R., Makarenko Yu.V.* Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote «Srednevekovaya gorodskaya kultura Kazahstana v XII–XV vv. Po svedeniyam pismennyh istochnikov, arheologicheskim issledovaniyam i numizmaticheskim materialam» [Report on the research work «Medieval urban culture of Kazakhstan in the XII–XV centuries. According to written sources, archaeological research and numismatic materials»). Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2014. 76 p. (In Russ.)

Bartold, 1897 — *Bartold V.V.* Otchet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoy celyu. 1893–1894 gg. [Report on a trip to Central Asia with a scientific purpose. 1893–1894]. Notes of the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1. No. 4. [in Russian]. Saint Petersburg: Tipografia Akademii nauk, 1897. 190 p. (In Russ.)

Bernshtam, 1950 — *Bernshtam A.N.* Trudy Semirechenskoj arheologicheskoy ekspedicii «Chujskaya dolina» [Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition «Chui Valley»]. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1950. 244 p. (In Russ.)

Kozhemyako, 1959 — *Kozhemyako P.N.* Rannesrednekovyye goroda i poseleniya Chujskoj doliny [Early Medieval Cities and Settlements of the Chui Valley]. Frunze: Academy of Sciences of the Kirghiz SSR, 1959. 187 p. (In Russ.)

Duglat, 1996 — *Mirza Muhammad Hajdar Duglat.* Tarih-i Rashidi [Tarikh-i Rashidi]. Book 2. Tashkent. Fan, 1996. (In Russ.)

Rogozhinskij, Kamaldinov, 2022 — *Rogozhinskij A.E., Kamaldinov I.R.* Srednekovyye gorodisha Aspara i Sharuashylyk (predvaritelnoe rezultaty issledovaniy v 2021–2022) [Medieval settlements of Aspara and Sharuashylyk (preliminary results of research in 2021–2022)]. Electronic scientific journal "edu.e-history.kz", 2022. No. 3(31). Pp. 384–392. (In Russ.)

Tabaldiev, 1996 — *Tabaldiev K.Sh.* Kurgany srednekovyyh kochevyh plemen Tyan-Shanya [Burial mounds of the medieval nomadic tribes of the Tien Shan]. Bishkek: Ajbek, 1996. 256 p. (In Russ.)

Hudyakov, 1991 — *Hudyakov Yu.P.* Vooruzhenie centralnoaziatskih kochevnikov v epohu rannego i razvitogo Srednekovyya [Armament of the Central Asian nomads in the era of the early and developed Middle Ages]. Novosibirsk: Nauka, 1991. 190 p. (In Russ.)

Hudyakov, Borisenko, Soltobaev, 2019 — *Hudyakov Yu.P., Borisenko A.Yu., Soltobaev O.A.* Zheleznye nakonechniki strel iz okrestnostej Issyk-Kulya i Batkena v Kyrgyzstane [Iron arrowheads from the vicinity of Issyk-Kul and Batken in Kyrgyzstan]. Problems of archeology, ethnography, anthropology of Siberia and adjacent territories. Vol. 25. Novosibirsk: Institute of Archeology and Ethnography. Siberian branch of the Russian Academy of Science, 2019. Pp. 631–634. (In Russ.)

Shagirbaev, Buranbaev, 2022 — *Shagirbaev M.P., Buranbaev R.N.* Vidovoj sostav kostnyh ostatkov zhivotnyh iz srednekovyyh gorodish Aspara i Sharuashylyk (po rezultatam raskopok 2021 goda) [Species composition of bone remains of animals from the medieval settlements of Aspara and Sharuashylyk (based on the results of excavations in 2021)]. Bulletin of the al-Farabi Kazakh National University. Historical series. 2022. No. 4(107). 205 p. (In Russ.)

Sizdikov, Baitanayev, Murgabayev, Bakhtybayev, Arynov, Gursoy, Seraliev, 2023 — *Sizdikov B., Baitanayev B., Murgabayev S., Bakhtybayev M., Arynov K., Gursoy M., Seraliev A.* Mausoleums in the medieval city of Syganak. *Povolzhskaja arheologija*. 2023. No. 2(44). Pp. 131–144. (In Eng.)

Volin, 1960 — *Volin P.L.* Svedeniya arabskih istochnikov IX–XVI vv. o doline reki Talas i smezhnyh rajonah [Information from Arabic sources of the 9th-16th centuries about the Talas river valley and adjacent areas]. *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. Volume 8. Alma-Ata: Nauka, 1960. 245 p. (In Russ.)

Voyakin, Akylbek, Buranbaev, 2014 — *Voyakin D.A., Akylbek P.Sh., Buranbaev R.N.* Itogi arheologicheskikh issledovaniy na gorodishe Taraz v 2013 g. [Results of archaeological research at the site of Taraz in 2013]. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 2014. No. 5. Pp. 175–187. (In Russ.)

Литература

Аристов, 2001 — *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001. 582 с. www.bizdin.kg электрондук китепканасы.

Байпаков, Ерзакович, 1971 — *Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древние города Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1971. 2011 с.

Байпаков, Кумеков, Камышев, Шарденова, Акымбек, Кнутов, Макаренко, 2012 — *Байпаков К.М., Кумеков Б.Е., Камышев А.М., Шарденова З.Ж., Акымбек Е.Ш., Кнутов А.В., Макаренко Ю.В.* Отчет о научно-исследовательской работе «Средневековая городская культура Казахстана в XII–XV вв. по сведениям письменных источников, археологическим исследованиям и нумизматическим материалам». Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. 63 с.

Байпаков, Камалдинов, Акымбек, 2013 — *Байпаков К.М., Камалдинов И.Р., Акымбек Е.Ш.* Отчет о научно-исследовательской работе «Средневековая городская культура Казахстана в XII–XV вв. по сведениям письменных источников, археологическим исследованиям и нумизматическим материалам». Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 110 с.

Байпаков, Акымбек, 2014 — *Байпаков К.М., Акымбек Е.Ш.* 2013 жылы Аспара қаласында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі. Археологияның шыңына шыққан К.А. Ақышевтың тұғанына 90 жыл толуына арналған «Қазақстан территориясындағы ежелгі және ортағасырлық мемлекеттер» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Алматы: Қазақстан республикасы білім және ғылым министрлігі ғылым комитеті Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, 2014. 698 б.

Байпаков, Акымбек, Камалдинов, Макаренко, 2014 — *Байпаков К.М., Акымбек Е.Ш., Камалдинов И.Р., Макаренко Ю.В.* Отчет о научно-исследовательской работе «Средневековая городская культура Казахстана в XII–XV вв. по сведениям письменных источников, археологическим исследованиям и нумизматическим материалам». Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 76 с.

Бартольд, 1897 — *Бартольд В.В.* Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893–1894 гг. Записки императорской академии наук. Т. 1. № 4. СПб.: Типография Академии наук, 1897. 190 с.

Бернштам, 1950 — *Бернштам А.Н.* Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1950. 244 с.

Волин, 1960 — *Волин С.Л.* Сведения арабских источников IX–XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах. Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 8. Алма-Ата: Наука, 1960. 245 с.

Воякин, Акылбек, Буранбаев, 2014 — *Воякин Д.А., Акылбек С.Ш., Буранбаев Р.Н.* Итоги археологических исследований на городище Тараз в 2013 г. // *Известия НАН РК*, 2014. № 5. С. 175-187.

Кожемяко, 1959 — *Кожемяко П.Н.* «Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины». Фрунзе: Академия наук Киргизской ССР, 1959. 187 с.

Дуглат, 1996 — *Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат.* Тарих-и Рашиди. Книга 2. Ташкент: Фан, 1996.

Рогожинский, Камалдинов, 1996 — *Рогожинский А.Е., Камалдинов И.Р.* Средневековые городища

Аспара и Шаруашылык (предварительные результаты исследований в 2021-2022) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», 2022. № 3(31). С. 384–392.

Табалдиев, 1996 — *Табалдиев К.Ш.* Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. Бишкек: Айбек, 1996. 256 с.

Худяков, 1991 — *Худяков Ю.С.* Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого Средневековья. Новосибирск: Наука, 1991. 190 с.

Худяков, Борисенко, Солтобаев, 2019 — *Худяков Ю.С., Борисенко А.Ю., Солтобаев О.А.* Железные наконечники стрел из окрестностей Иссyk-Куля и Баткена в Кыргызстане // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Т. 25. Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сиб. отд. РАН, 2019. С. 631–634.

Шагирбаев, Буранбаев, 2022 — *Шагирбаев М.С., Буранбаев Р.Н.* Видовой состав костных остатков животных из средневековых городищ Аспара и Шаруашылык (по результатам раскопок 2021 года) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая, 2022. № 4(107). С. 158–168.

Акымбек, Baibugunov, 2013 — *Akymbek Y., Baibugunov B.* Minaret of Medieval City Aktobe // World Academy of Science, Engineering and Technology, 2013. Vol. 78. Pp. 1235-1238.

Sizdikov, Baitanayev, Murgabayev, Bakhtybayev, Arynov, Gursoy, Seraliev, 2023 — *Sizdikov B., Baitanayev B., Murgabayev S., Bakhtybayev M., Arynov K., Gursoy M., Seraliev A.* Mausoleums in the medieval city of Syganak // Поволжская археология, 2023. No. 2(44). Pp. 131–144.

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 3, pp. 626–642, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_626-642

**THE LEGACY OF THE STEPPE ARCHITECTURE OF THE TORGAI STEPPE
 (BASED ON THE RESULTS OF FIELD STUDIES IN 1980 AND 2001)**

*Jalaledin A. Shaiken*¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-6627-3859>. E-mail: zhalaliden@bk.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Jalaledin Sh.A., 2023

Abstract. *Introduction.* This article examines the heritage of steppe architecture, in particular the architecture of funeral and religious buildings of the Torgai steppe. The text material was written based on the results of field research conducted by the author in different years. *Goals and objectives.* The specific tasks of preserving architectural monuments are considered, and without a scientific definition of the principles and methods of conservation and restoration work, taking into account the historical features of the monument, there can be no question of restoration or conservation measures. In addition, to the attention of specialists, the urgency of the problem of preserving monuments of the Kazakh building culture to subsequent generations is presented. *Results.* The study of the data of the funeral and religious buildings of the Turgai steppe allows us to assess the development of the entire heritage of steppe architecture and, in principle, the trends in the development of the construction culture of the Kazakhs. *Conclusion.* The results of the study are possible with the use and study of all available data, including ethnography, ethnoarchaeology, the history of the ethnos, as well as a set of visual and written sources. Showing the general development of the construction culture, can be used when writing scientific papers on the history of the Kazakh people. In particular, numerous architectural monuments, most of which are ground-based funerary and religious structures, including those located in the Torgai steppe, often remain out of the field of view of researchers. This article partially fills this gap and provides an opportunity to introduce the monuments of architecture of the Torgai steppe into scientific circulation.

Keywords: Torgai, history, culture, conservation, restoration, dandana, mausoleum, tamshi – architect

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Methodology of field ethnoarchaeological (ethnoarchitectural) studies of monuments of the steppe zone of Kazakhstan and in the area of the Diaspora" (Registration number AR 114872038).

For citation: Jalaledin A. Shaiken. The legacy of the steppe architecture of the Torgai steppe (based on the results of field studies in 1980 and 2001) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2023. Vol. 12. No. 3. Pp. 626–642. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_35_3_626-642

ТОРҒАЙ ДАЛАСЫНЫҢ СӘУЛЕТТІК МҰРАСЫ (1980 ЖӘНЕ 2001 ЖЖ. ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕСІНДЕ)

Шәйкен Жалаледин Алиханұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Аға ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-6627-3859>. E-mail: zhalaliden@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Жалаледин Ш.А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл ғылыми мақалада дала сәулетінің мұрасы, атап айтқанда Торғай даласының жерлеу-ғибадат ғимараттарының архитектурасы зерттелген. Мәтіндік материалды жазу автордың әр жылдары жүргізген далалық зерттеулерінің нәтижелері бойынша орындалды. Сонымен қатар, реставратор-мамандар мен ескерткіштанушылардың назарына Қазақ құрылыс мәдениеті ескерткіштерін сақтау мәселелері ұсынылды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Сәулет ескерткіштерін сақтаудың нақты міндеттері қарастырылады, ал консервациялау және қалпына келтіру жұмыстарының принциптері мен әдістерін ғылыми анықтамайынша, ескерткіштің тарихи ерекшеліктерін ескере отырып, қалпына келтіру немесе консервациялау іс-шараларында сөйлеу мүмкін емес. Сонымен қатар, мамандардың назарына кейінгі ұрпаққа қазақ құрылыс мәдениеті ескерткіштерін сақтау мәселесінің өзектілігі ұсынылды. *Нәтижелер.* Торғай даласының осы жерлеу-ғибадат құрылыстарын зерттеу дала сәулетінің бүкіл мұрасының дамуына және негізінен қазақтардың құрылыс мәдениетінің даму үрдісіне баға беруге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері барлық қол жетімді деректерді, соның ішінде этнографияны, этноархеологияны, этнос тарихын, сондай-ақ визуалды және жазбаша дереккөздердің жиынтығын пайдалану және зерттеу кезінде мүмкін болады. құрылыс мәдениетінің жалпы дамуын көрсететін қазақ халқының тарихына арналған ғылыми жұмыстарды жазу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Атап айтқанда, көптеген архитектуралық ескерткіштер, олардың көпшілігі жер үсті жерлеу-ғибадат құрылыстары, соның ішінде Торғай даласында орналасқан, көбінесе зерттеушілердің назарынан тыс қалады. Бұл мақала осы олқылықты ішінара толтырады және Торғай даласының сәулет ескерткіштерін ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Торғай, тарих, мәдениет, консервация, қалпына келтіру, дандана, кесене, тамшы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның далалық аймағы мен диаспора ареалындағы ескерткіштерді далалық этноархеологиялық (этноархитектуралық) зерттеу әдістемесі» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған (жеке тіркеу нөмірі: АР АР14872038).

Дәйексөз үшін: Жалаледин Ш.А. Торғай даласының сәулеттік мұрасы (1980 және 2001 жж. далалық зерттеулер нәтижесінде) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 626–642 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_35_3_626-642

НАСЛЕДИЕ СТЕПНОГО ЗОДЧЕСТВА ТОРГАЙСКОЙ СТЕПИ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 1980 И 2001 ГГ.)

Шайкен Жалаледин Алиханұлы¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-6627-3859>. E-mail: zhalaliden@bk.ru

Аннотация. *Введение.* В данной научной статье исследуется наследие степного зодчества, в частности архитектура погребально-культовых сооружений Торгайской степи. Написание текстового материала выполнено по результатам полевых исследований проведенных автором в разные годы. *Цель и задачи исследования.* Рассматриваются конкретные задачи сохранения памятников архитектуры, так как без научного определения принципов и методов консервационных и восстановительных работ, с учетом исторических особенностей памятника не может быть и речи о реставрационных или консервационных мероприятиях. Кроме того, вниманию специалистов, представлены актуальность проблемы сохранения памятников казахской строительной культуры последующим поколениям. *Результаты.* Исследования данных погребально-культовых сооружений Торгайской степи позволяет дать оценку развитию всего наследия степного зодчества и в принципе тенденции развития строительной культуры казахов. *Вывод.* Результаты исследования возможны при использовании и изучении всех доступных данных, в том числе этнографии, этноархеологии, истории этноса, а также совокупности визуальных и письменных источников, показывающих общее развитие строительной культуры, могут быть использованы при написании научных работ, посвященных истории казахского народа. В частности, многочисленные памятники архитектуры, большинство которых являются наземными погребально-культовыми сооружениями, в том числе и расположенные в Торгайской степи, остаются, зачастую, вне поля зрения исследователей. Данная статья частично восполняет этот пробел и предоставляет возможность ввести в научный оборот памятники архитектуры Торгайской степи.

Ключевые слова: Торгай, история, культура, консервация, реставрация, дандана, мавзолей, тамшы – зодчий

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Методика полевых этноархеологических (этноархитектурных) исследований памятников степной зоны Казахстана и в ареале диаспоры» (регистрационный номер: АР 14872038).

Для цитирования: Жалаледин Ш.А. Наследие степного зодчества Торгайской степи (по результатам полевых исследований 1980 и 2001 гг.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 3. С. 626–642. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_35_3_626-642

Введение

В Казахстане чрезвычайно назрела необходимость целенаправленного исследования памятников степной зоны, как многочисленных, исключительно репрезентативных, самобытных, имеющих самое непосредственное отношение к национальной истории. В частности, неотложная задача заключается в исследованиях территории северных областей. Следует заметить, что изучение древних некрополей, жилищных комплексов и отдельностоящих архитектурных сооружений в достаточно труднодоступных районах, до сих пор остается уделом немногочисленных энтузиастов и исследователей, упорно продолжающих выполнять эту нелегкую задачу. Важнейшую значимость и актуальность таких изысканий отмечает один из ведущих исследователей в этой области, ученый С.Е. Ажигали в своем авторском фундаментальном труде «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии» (Ажигали, 2002: 10–11).

Необходимо отметить, что история архитектуры, строительной культуры Казахстана изучена недостаточно, неравномерно. В частности, многочисленные памятники архитектуры, большинство которых являются наземными погребально-культовыми сооружениями, в том числе и расположенные в Торгайской степи, остаются, зачастую, вне поля зрения исследователей. Данная статья частично восполняет этот пробел и предоставляет возможность ввести в научный оборот памятники архитектуры Торгайской степи.

Выявление и целенаправленное исследование архитектурных памятников Торгайской области, которая ныне входит в состав Костанайской области, было начато в советское время, когда в 1970–1980-х гг. активно выполнялась Государственная программа по подготовке к изданию Свода памятников

истории и культуры Казахской ССР. В этой связи, летом 1980 года, была организована специализированная экспедиция Казреставрации (рук. экспед. Ж.А. Шайкенов), по паспортизации и учету памятников на территории исторического Торгая. Следует отметить, что в 1977 г. предварительное обследование памятников архитектуры, в целях учета и паспортизации, проводил архитектор К.А. Абдиков (г. Аркалык), который составил небольшую карту расположения памятников истории и культуры (Шайкен, 2011: 391). Лишь спустя двадцать лет (2001 г.), в этом субрегионе были продолжены исследования Торгайским отрядом Западно-Казахстанской археолого – этнографической экспедиции (ЗКАЭЭ, рук. С.Е. Ажигали).⁴

Обсуждение

Ландшафтная зона Торгайской степи занимает на севере значительную часть Ишимской (каз. *Есіл жазығы*) равнины и полностью Костанайскую равнину.

Насельники этих мест, в бассейнах рр. Иргиз, Торгай, Улы Жыланшык и других водоразделов занимались земледелием, имевшем характер подсобного хозяйства. Они также сооружали ирригационные сети и оросительные системы. Живым свидетельством этого является, до сих пор функционирующая плотина «Албарбөгет», построенная в начале XX в., народным мастером-строителем и мелиоратором Айсой Нурмановым на реке Кабырга (Костанайская обл., Жангильдинский р-н, аул Кокалат). Древнее сооружение было включено в государственный список, как памятник истории и культуры. Над захоронением строителя А. Нурманова, жители в знак почитания, воздвигли портално-купольный мавзолей в традиционном стиле из жженого кирпича. Мавзолей располагается на левом берегу р. Кабырга, в 32 км от аула Кокалат.

Из памятников более раннего времени в Торгайской степи также известны несколько стоянок и поселений первобытной культуры у оз. Алаколь⁵ (Жангильдинский р-н), поселение с мастерской эпохи неолита (Балатерсаккан), близ г. Аркалык⁶ и Караторгайская группа неолитических стоянок. Кроме этого, археологами выявлены памятники строительной культуры эпохи развитой бронзы и андроновские поселения, находящиеся в 40 км к югу от г. Костаная (Кастанье, 1911: 19). Известны также ранне-алакольские жилищные площадки (Костанайская обл. Аманкарагай) и поселения с могильниками (близ г. Костанай). В верховьях рр. Торгая и Улы Жыланшыка обследованы и изучены остатки древних замков и поселений (Маргулан, 1950: 26).

Эти факты свидетельствуют об освоении этих земель еще с древних времен, людьми, которые вели кочевое и полукочевое хозяйство на протяжении многих веков.

О меридиональном характере пастбищно-кочевой системы землепользования, подобного Торгайскому региону, дают характеристику целый ряд специалистов: С.Е. Ажигали (Ажигали, 2001: 150), С.П. Поляков (Поляков, 1980: 44), С.Е. Толыбеков (Толыбеков, 1977: 519–572) и многие др. На зимовках (кыстау) строились стационарные жилища. Типы стационарных строений XIX – начала XX вв., их внутреннюю планировку, таких как «шошала», «коржын уй», «токалтам», «тіркеспе» и других, подробно рассматривает в своих трудах исследователь У. Жанибеков (Джанибеков, 1982: 17, 22; Жанибеков, 1995: 40–58).

В связи с этим история исследования архитектурных памятников Торгая не очень богата и характеризуется отдельными упоминаниями и скудными описаниями. Сведения об архитектуре погребальных сооружений этой части степи и, отчасти, прилегающих территорий встречаются в трудах

⁴Экспедиция была организована по инициативе общественного фонда «Международный фонд Абулхаир-хана» (президент фонда А.А. Альмухамбет). Торгайским отрядом экспедиции (в составе: М.К. Семби – нач. отряда, Ж.А. Шайкен — архитектор, Е. О. Оразбек — этнограф и П. Шерстнев — водитель) были исследованы около 30 памятников истории и культуры. В основе материалов предлагаемой статьи лежат результаты этих двух экспедиций, проведенных с перерывом в 20 лет (подр. см: Ажигали, 2003: 67).

⁵Здесь говорится о двух памятниках первобытной культуры, которые в 1973г. обнаружил, старший научный сотрудник Торгайского областного музея (г. Аркалык) В.Н. Логвин во время археологической разведки. Это стоянка Акколь V и поселение эпохи бронзы Акколь VI, расположенные у оз. Акколь (Жангильдинский р-н, бывш. территория с/х «Южный»). Об этих памятниках нас информировал в 1980 г. житель села Садуов, предоставив копию заключения и рекомендации по охране названных памятников, написанных В.Н. Логвиным от 25 августа 1973 г.

⁶По именованным сведениям, в Областном музее истории степного края в г. Аркалыке, ранее на месте современного города располагалось поселение с названием «Кызылkozы».

средневековых путешественников, российских и др. исследователей XVIII – начала XX вв.: например, Плано Карпини, Гильома де Рубрука, Н.П. Рычкова, П.-С. Палласа, Ж. Кастанье и др. Однако, специального научного исследования памятников Торгая, долгое время не проводилось.

Только в 1955 г. впервые казахским археологом К.А. Акишевым был зафиксирован единственный памятник архитектуры, который был включен в реестр Археологической карты Казахстана, под названием – мавзолей Ахмега (подробнее см: мавзолей Кызылтам) (Агапов, Кадырбаев, 1979: 203, 204). И в 1960-х гг. академик А.Х. Маргулан проводил раскопки развалин мавзолея золотоордынского времени – Сырлытам, находящегося в нижнем течении реки Улы Жыланшык. По предварительным исследованиям это было одно камерное купольное сооружение из обожженного кирпича. В декоре мавзолея присутствовали кирпичи с голубой поливой. Руины Сырлытам, в числе других памятников центральной части Торгайской степи, были обследованы в 1980 г. экспедицией Министерства культуры Каз ССР (рук. Ж.А. Шайкенов). Были заложены шурфы для определения общих параметров сооружения в плане, в ходе которых была обнаружена часть кирпичной кладки стены с росписью на ганчевой штукатурке. Роспись в виде «трилистника» выполнена красным и синим цветами на белом фоне. Наличие названных памятников подтверждает то, что этот регион осваивался не только в древнетюркское, но и в золотоордынское время. К последнему, относится портално-шатровый мавзолей «Кесене» (XIV в.). Он находится в западной части Костанайской равнины, в 3 км к ЮВ от ж/д. станции Варна (Челябинская обл., Российская Федерация). Памятник был реставрирован в 1983 г. Челябинской реставрационной мастерской (Мендикулов, 1987: 49–51).

Результаты

Наиболее ранние памятники погребально-культовой архитектуры Торгайской степи относятся к доисламскому периоду: это, в первую очередь, своеобразные каменные сооружения – дыны (Шайкен, 2006: 179; Шайкен, 2011: 391). К их числу, относятся следующие обследованные нами памятники: Екыдын, Уйтас 1, Уйтас 2, Уйтас 3, дын Теке, Дын моласы, Косуйтас. Все они построены из камня-плитняка (сланец) на глиняном растворе, в плане круглые, юртообразной формы. Дыны своими входными проемами ориентированы на восток. Захоронения в них отсутствуют, что дает возможность отнести их к категории культовых (поминально-культовых, храмовых) сооружений. И в частности достаточно тщательное исследование памятника «Дын моласы», расположенного в 4 км к югу от с. Егинды (Улытауский р-н, Карагандинская обл.), сравнительный анализ его архитектуры позволяет предположительно отнести этот памятник к древнетюркской эпохе, функционально, по мнению исследователей, – к храмовым постройкам. Как известно, к таковым относятся: сооружение Козы Корпеш – Баян сулу, а также знаменитые комплексы Культегина, Тоньюкука и др. (Валиханов, 1964: 37). Во всей Евразии – от Монголии до Причерноморских степей – такие памятники являются археологическими объектами и лишь в Казахстане они сохранились в силу прочности материала – камня (Козы Корпеш – Баян сулу, Домбаул и др.). Естественно, это придает особый историко-культурный статус этому архаичному типу сооружений, редкие образцы которых нуждаются в срочной реставрации – консервации.

Проблемой «дынов», в свое время интересовался академик А.Х. Маргулан который, анализируя сообщения древних авторов, писал: «Все эти сведения, сообщаемые античными авторами, имеют значение в том отношении, что их достоверность подтверждается наличием таких круглых сооружений из камня, которые сохранились на территории Казахстана и поныне под названием «үйтас» или «дын» в форме древнейшего казахского жилища – шошала» (Маргулан и др., 1959: 49; Семби, 2001: 395). В другом случае он отмечает: «... В долине Торгая, а также Кенгира и Сарысу сохранились немало таких примечательных памятников – «дынов» – эпохи Коркыта (раннего средневековья – Ж. Ш.). Один из них «дын Теке» который возвышается у берегов реки Торгай (Маргулан, 1985: 141).

Одними из наиболее значительных памятников рассматриваемого типа в Торгайском районе являются два сооружения Екыдын (что буквально переводится как «два дына») расположенных в Амангельдинском районе, Костанайской области у одноименного поселка Екыдын (бывш. ц/у совхоза Сарыторгайский), у слияния рр. Караторгай и Сарыторгай. Памятники размещены на достаточно ровной местности, с широким обзором. Сооружение, расположенное на левом берегу р. Караторгай в 500 м к С от с. Екыдын, в некотором отдалении от сельского кладбища, на котором возвышается мавзолей

Батимы – «Кызтам», обозначен нами как Дын I. Второй памятник, находящийся на правом берегу р. Караторгай, в 4 км к северо-западу от предыдущего, определен как Дын II.

Памятники представляют собой юртообразные строения из камня-плитняка (сланец) на глиняном растворе. Первое сооружение Дын I диаметром в плане – 5м, общей высотой – 3,70м; входной проем ориентирован на восток, азимут весенне-летнего солнцестояния – 70°. Второе сооружение Дын II диаметром в плане – 6 м, высотой – 3,80 м, ориентирован входом на восток, азимут осенне-зимнего солнцестояния – 100.

Вышеописанные памятники вызывают немалый научный интерес, как памятники строительной культуры доисламского периода.

Вместе с другими аналогичными сооружениями древнетюркского времени в Казахстане сохранились, как-то: Домбаул, Козы Корпеш – Баян сулу, Дынгек и Дын моласы.⁷ Эти памятники дают нам определенное представление о строительных приемах и архитектурных формах раннего средневековья, скажем так доисламского времени. Данные постройки близки между собой: в применении строительного материала – камня; по ориентации входов – на восток, к восходу солнца; по внешней форме и, по всей видимости, функционально, не являясь сооружениями погребальными, надмогильными. Вместе с тем, эти памятники достаточно отличаются между собой в конструктивном решении внешних объемов и интерьеров. Как правило, они построены на возвышенности, видны издали и являются доминантой в округе, служат прекрасным ориентиром в безлюдной местности.

Интерес представляет здесь, в екыдынской группе памятников, один из образцов портално-купольных мемориальных сооружений – мавзоль Батимы Алыскызы (Бәтима кесенесі), который находится на сельском кладбище, расположенном у северной окраины с. Екыдын. У местных жителей бытует еще и нарицательное название памятника – «Кызтам». Мавзоль построен в 1908 г. Памятник представляет собой портално-купольное, квадратное в плане (6,60×6,40 м) сооружение – сырец облицованный снаружи и изнутри жженым кирпичом на глиняном растворе. Общая высота здания – 7,20 м. Портал украшен неглубокой входной нишей и еще двумя маленькими нишами на парапете, который завершен карнизом с зубчатой кладкой. Все фасады декорированы П-образным пояском из кирпичей с орнаментом (штамп) и жгутообразным – *ширатпа* окаймлением. В интерьере присутствуют угловые ниши с консольными парусами, осуществляющие переход от квадрата к кругу основания купола. Мавзоль ориентирован входом на ЮЗ. Автором строительства является мастер Бейсен Мажикбайулы (аргын – толек). В конце 1970-х гг. силами местных жителей был произведен ремонт памятника в виде обкладки цоколя камнем-плитняком и покрытия его цементной штукатуркой. Также был оштукатурен верх купола. Мавзоль является одним из уникальных сооружений в екыдынской группе памятников.

Интересным памятником архитектуры и истории является мечеть Сарыбас-кажы расположенная в с.Урпек, Амангельдинского р-на. Это культовое сооружение возведено в 1914 г. и построено в традиционном стиле архитектуры по инициативе приверженца ислама, казаха Сарыбаса, совершившего хадж в Мекку. Здание прямоугольное в плане – 19,10×8,40 м, вытянуто по оси СВ – ЮЗ. Несущие конструкции стен выложены саманными кирпичами крупных размеров (27×21×10 см) и снаружи обложены жжеными кирпичами (27×13×8 см); имеется цоколь высотой 0,50м. Фасады мечети декорированы фризом и верх стен завершается кладкой «дандана».⁸ Перекрытие балочно-бревенчатое, сильно разрушено. Над северо-восточным фасадом возвышается массивный цилиндр минарета со сфероконическим завершением (общая высота – 8,92 м). На юго-западном фасаде выступает апсида михраба. Два длинных фасада имеют входной и, по пять с каждой стороны, оконные проемы, у которых конструкции перекрытий осуществлены арками низкого подъема (Шайкен, 2004: 18–22). Такие конструктивные приемы характерны также для культовой архитектуры конца XIX – начала XX вв. бассейна Иргиза (Бргыза) (Ажигали, 2001: 164–165).

⁷Каменное сооружение «Дын моласы» было выявлено и введено в научный оборот в 1948 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией АН КазССР (рук. А.Х. Маргулан). В 2005 г. памятник обследован экспедицией КазНИИКИ (М.К. Семби – рук., К. Жорабеков, М.С. Нугманов и Ж.А. Шайкен). Были проведены подробное описание, архитектурно-археологические обмеры и фотофиксация памятника.

⁸ Дандана – один из приемов кирпичной кладки, где кирпичи выкладываются ребром в ряд. Этот вид кладки одновременно выполняет укрепительные и декоративные функции.

В 1916г. во время национально-освободительного движения в мечети Сарыбаса располагался военный совет (*кеңес*) повстанческого войска и в нем же почтенные аксакалы благословляли (*бата беру*) сарбазов на ратный подвиг. Рядом с мечетью располагалась кузница, в которой ковали оружие для восставших (Восстание 1916 года, 1960: 633). У мечети установлена памятная мраморная плита на бетонном постаменте, с надписью на казахском языке: «Осы үйде 1916 жылы Аманкелді Өдербайұлы Иманов бастаған көтерлісінің штабы орналасқан». Конечно же военный совет повстанцев располагался в самом крупном здании аула, коим являлась мечеть, представляющая собой традиционный общественный центр в данной округе.

Архитектурный ряд характеризуемых культовых зданий дополняет – полуразрушенная мечеть Жакуда-ишана в бассейне р. Терсбутак, построенная в конце XIX в.⁹, по инициативе Жусипкажы Шонбиулы – отца алашординца Ахмедсапы Жусипова. Сам Жакуда-ишан продолжительное время состоял на службе имамом, что послужило причиной названия мечети его именем. Позднее имамом служил его брат Ыскак (до 1932 г.) и некий татарин Ахмет Фаршатов, который состоял на службе в качестве азаншы. Все они впоследствии были репрессированы советской властью.

Рядом на вышеупомянутом кладбище находится двухкупольный мавзолей «Күлікқажы тамы». Сооружение прямоугольное в плане (8,52×5,32 м), возведено из большемерного кирпича-сырца двух форматов (43×19×13 см, 37×18×14 см) на глиняном растворе. Низкий вход на юго-восточном фасаде имеет небольшой тамбур с коробовым сводом, через который можно попасть в первую камеру, где слева в дальнем углу устроен проем входа во вторую основную квадратную камеру. На северо-восточной стороне, по всей длине сооружения размещается узкий коридор с пандусом (видимо существовали ступеньки) для подъема на кровлю. В интерьере второй камеры, стены по углам и в середине (по центральным осям) декорированы четвертными колоннами и полуколоннами, соответственно, которые играют роль дополнительных опор, контрфорсов. Четыре полуколонны, в средней части высоты, имеют утонения – явно декоративного характера. Переход от четверика к куполу осуществлен при помощи «шатровой» кладки кирпичей напуском. Выше колонн – контрфорсов на углах шатра выложены кладкой ложком своеобразные сталактиты типа – *тахта мукарнас*, выше которых уже начинается круг основания купола. На высоте 2 м, в стенах между колоннами имеются четыре небольших прямоугольных световых проема, размещенных по два: друг против друга. Проемы завершаются лучковыми арками. Мавзолей ориентирован входом на юго-восток – азимут 160°.

Некрополь «Ниязтамдары» расположен в 4 км к ЮВ от с. Жанакала (б. ц/у совхоза «Караторгайский» Амангельдинского р-на). По сведениям информаторов, жителей села Кенжегалы Бимагамбетулы (1930 г.р., кыпшак – узын – нияз) и Ибраша Нурлыбекова (1938 г.р., кыпшак – узын – каракойлы), данный объект является родовым кладбищем, Нияза (кыпшак–узын), современника Кенесары Касымова.

Срубный мавзолей Жанбосына (Ағаш там) воздвигнут над захоронением Жанбосына (Жанболсына) – отца Абдигаппара Жанбосынулы, одного из руководителей народно-освободительного восстания 1916 г.¹⁰ Подквадратное в плане (5,01×4,80 м) срубное, шатровое сооружение, полуразрушено. Бревна нижнего венца (диаметр – 30 см) покоятся на камнях, уложенных в три интервала с каждой из сторон фасадов. Диаметр бревен остальных венцов «в сечении 25–20 см. Венцы сруба, состоящие из десяти рядов, в углах соединены врубками – в обло» («с остатком», т.е. с выступающими концами). Между срубами для плотного сопряжения по высоте в верхнем бревне, с нижней его стороны, по всей длине вырублен паз, что создавало дополнительную устойчивость конструкции и препятствовало попаданию в шов между венцами влаги. Внутренние (в интерьере) стороны бревен обтесаны по типу обтесывания сруба «в лас», с внутренней стороны бревен со скруглением в углах врубки (Реставрация памятников архитектуры, 1988: 246). Входной проем ориентирован на северо-восток (азимут – 40°). Один оконный проем размещен противоположно к дверному проему, следы другого обнаружены на пятом венце сруба юго-восточного фасада. Полусгнивший шатер обвалился, и остатки конструкций перекрытия лежат внутри помещения. Первоначально это был четырехгранный шатер из досок (двадцатка), прибитых на несущие конструкции (угловые стропила); между верхним венцом сруба и низом дощатых граней шатра

⁹Памятник был обследован в 1979 г. Центральнo – Казахстанской экспедицией Мин. культуры Каз.ССР в составе: М.К. Семби – рук., М.М. Ауэзов, А.А. Жунусов, М.А. Маманбаев, Т.К. Куандыков и водитель И.А. Рабчевский.

¹⁰Сведения о памятнике получены от информатора Ибраша Нурлыбекова, 1938 г.р., (кыпшак – узын) житель с. Жанакала.

имеется просвет высотой в 1 м по всему периметру. Над шатром некогда возвышалось остроконечное навершие, из бруса с декоративно обработанными сторонами, его обломок (длина – 4,41 м) лежал на полу внутри сооружения. В исследуемом районе данному памятнику идентичен срубный мавзолей Таукебая, расположенный у с. Сага. При возможной реконструкции памятников эти сооружения могут дополнять друг друга своими аналогиями (Шайкен, 2012: 109).

Мавзолей Жангабыл-тамы расположен на левом берегу р. Сабасалды в 26 км к юго-востоку от с. Жанакала Амангельдинского р-на. Он являлся следующим объектом натурального обследования экспедиции 2001 г. Портально-купольное сооружение построено приблизительно в начале XX в. Основная несущая конструкция стен построена из сырцовых кирпичей и облицована снаружи и изнутри жжеными на глиняном растворе. Кладка из жженных кирпичей на фасадах чередуется светлыми и темными тонами, (результат обжига), что несет декоративную своеобразную нагрузку. У здания отсутствует фундамент. Цоколь, в семь рядов кирпича, завершается фигурной кладкой кирпичей, имеющих форму «сапожок» в торцевой части. Подквадратное в плане (8,30×7,54 м) сооружение входной нишей с проемом ориентировано на юго-запад – 225°. Общая высота памятника, до верха купола составляет – 7,50 м. Переход от четверика к окружности купола осуществлен посредством угловых ниш, с консольными парусами в пазухах ниш. Сфероконический купол выполнен методом ложного свода, основанием опирается на круглый двухступенчатый барабан и имеет небольшие световые проемы. Портал мавзолея украшен П-образным пояском с орнаментированными квадратными плитками (22×22×7 см), фризом с теми же плитками и на верху завершается кладкой «дандана» из фигурных кирпичей. На левой щечковой стене входной ниши имеется проем с полуциркулярной аркой, с выходом на кровлю в виде девяти крутых ступеней. В глубине камеры отчетливо прослеживается западина могильной ямы.

Образцом традиционной архитектурно-строительной культуры конца XIX в. – начала XX в. с нарицательным названием, является памятник «Костам» (два мавзолея братьев Айкожы и Байкожы), находящийся на правом берегу р. Караторгай, в 6,5 км от слияния рек Кайынды и Караторгай (Аркалыкский р-н) и в 12,5 км к северу от с. Жанакала. Мавзолей Айкожы портално-купольное, подквадратное в плане (6,50×7,00 м) сооружение, высотой – 6,60 м. Портал украшен двумя неглубокими нишами с полуциркулярными арками, расположенными по бокам от входной ниши и расчленен на уровне верха фасада пояском, переходящим, далее на боковые стены. Этот поясок снизу и сверху имеет ленточное окаймление в один ряд кладки с поливой белого цвета. Портал завершен фризом из орнаментальных плиток с сине-белой поливой и карнизом из одного ряда зубчатой кладки «ара тіс» под двумя рядами простой кладки. Три других фасада здания украшены неглубокими нишами (по два на каждом) со стрельчатыми арками; углубления ниш декорированы кладкой типа «алаша» причем вертикально уложенные кирпичи кладки с поливой белого цвета на торцах, что придает контрастность декору, подобному орнаменту традиционного казахского ковроткачества. Купол мавзолея сфероконический, выложен в технике ложного свода, а поверхность купола «расшипована» выступающими из основной кладки кирпичами. Переход от квадрата в круг осуществлен за счет угловых ниш с консольными парусами. Конструкции стен сложены из сырцовых кирпичей и облицованы жжеными кирпичами на глиняном растворе. В интерьере, с левой стороны от входа, в пилоне портала устроен выход на кровлю. Памятник ориентирован входом на юго-запад, азимут – 240°.

Мавзолей Байкожы портално-купольный, подквадратный в плане (8,0×7,0 м), общей высотой 7,50 м. Купол сферический, выложенный методом напуска рядов кирпича. В замковой части купола вставлен квадратный кирпич с поливным восьмилепестковым орнаментом (белого, синего и желтого цветов). Портал украшен П-образным пояском из плиток с аналогичным орнаментом. Имеется входная ниша, завершенная полуциркулярной аркой, что повторяется и на проеме входа. На трех остальных фасадах плоскости стен украшены декоративной кладкой в ёлочку – *таңдай* и завершаются фризом с орнаментальными плитками, поверх которых идет один ряд зубчатой кладки – *ара тіс* и два ряда обычной. Верх портала также украшен аналогичным фризом. В интерьере переход от квадрата в круг купола осуществлен посредством угловых ниш с консольными парусами. Пол выстлан квадратными кирпичами. Здесь же находится стела-кулпытас с арабграфичной надписью, где едва различается датировка. Мавзолей ориентирован входом на юго-запад, азимут – 235°. Автором строительства мавзолея Байкожы является народный мастер Сатыбалды (найман), а мавзолей Айкожы построил его ученик.

Кладбище Шакир¹¹ расположено в 1 км к северу от с. Кокалат; здесь наибольший интерес представляет сырцовый мавзолей сфероконической формы (диаметр в основании 4,90 м; общая высота 3,48 м), в самой верхней части которого, первоначально было встроено колесо телеги. Завершение купола колесом является достаточно распространенным элементом конструкции казахских мавзолеев (История Казахской ССР, 1977: 43; Семби, 2002: 389–390). С годами верх сооружения обвалился, и в данное время упавшее колесо находится в центре камеры, на надмогильном холмике. На юго-восточной стороне сооружения устроен низкий входной проем, перекрытый деревянной перемышкой. Для строительства применен большемерный саманный кирпич размерами 36×18×15 см. Рядом с мавзолеем расположено надгробное сырцовое сооружение типа «сагана» стрельчато-сводчатой формы, с окошком на юго-восточном торце. Сагана прямоугольная в плане (3,46×2,72 м), высотой 3,00 м. По конфигурации она напоминает детскую колыбель – *бесік*. Аналогичные виды сагана, встречаются в Северном Приаралье, в частности на кладбище в местечке «Мешіт» Шалкарского р-на Актюбинской обл. (Ажигали, 2001: 154, 172-рис. 6; Ажигали, 2002: 187).

Значительный интерес представляет срубный (деревянный) мавзолей Таукебая (Таукебай тамы), который находится в 7 км к ВЮВ от с. Сага, на небольшом одноименном кладбище (Таукебай корымы). Его ещё называют «Тәукебайдың ағаш тамы». Это подквадратное в плане (8,69×6,63 м) срубное сооружение, ориентированное входом строго на восток. Входной проем (109×83,5 см) приподнят, порог начинается на третьем венце, а притолокой служит девятый венец, который и завершает стены сооружения. Бревна венцов (толщиной 20-26 см) в углах соединены врубками – *в обло*. Нижний венец сруба покоится на камнях установленных, через определенный интервал по всему периметру, прямо на поверхности земли. Венцы по высоте сопряжены между собой за счет паза, вырубленного по длине бревна, что препятствует попаданию влаги и создает надежную устойчивость конструкции. У западной стены сооружения установлен кулпытас с надписью на казахском языке арабским шрифтом. На концах бревен девятого венца, сверху есть врубки, предназначенные для бревен следующего (последнего) десятого ряда. Предназначенные для этого ряда два бревна упали и находятся у восточной и западной стен сооружения, соответственно. На них присутствуют явные следы шатрового перекрытия. Оно представляло собой четырехскатную кровлю и полностью разрушено. Памятник построен над захоронением волостного Таукебая, умершего в 32-летнем возрасте (шымболат-отей-мадьар-аргын). Облик сооружения, как указывалось выше, аналогичен деревянному мавзолею Жанбосына (некрополь Ниязтамдары) и представлял особый научный интерес для изучения генезиса погребально-культурной архитектуры Казахстана. Подобные виды традиционных деревянных надгробных сооружений характерны, в частности, традициям для казахского Алтая и Жетысу.

Заслуживают особого внимания развалины мавзолея Баксы, расположенные по соседству с группой древних насыпных курганов и каменных набросок с тамговыми знаками (аргынов, найманов, кыпчаков) на вертикально установленных камнях-сланцах. Они находятся в 4 км к ЗЮЗ от с. Алуа (Аркалыкский р-н, Костанайской обл.). Сохранившаяся часть мавзолея представляет собой круглое в основании сооружение. Входной проем, со стрельчатой аркой, ориентирован строго на восток. Внутренний диаметр развалин составляет 4,50 м, а толщина стен в некоторых местах доходит до 1,5 м; основные конструкции представляют кладку из сырцового кирпича, облицованную снаружи жжеными кирпичами прямоугольной формы. При устройстве купола и арочных перекрытий использованы жженные кирпичи квадратной формы (25×25×5 см).

Мавзолей Кулымбету Татибекову народному лекарю, возведен в традиционном стиле степной архитектуры (XIX в., приблизительно 1830-е гг.). Он находится в 5 км к западу-югозападу от аула Шиили (Аркалыкский р-н), на левом берегу р. Караторгай ниже впадения в неё р. Кайынды. Это портално-купольное сооружение, квадратное в плане (7,0×7,0 м), высотой – 6,0 м, ориентированное входом на юго-восток. Основная конструкция стен сложена из сырцовых кирпичей и облицована с двух сторон жжеными. Входная ниша и сам входной проем завершаются полуциркульными арками. На уровне арки

¹¹Информация о местонахождениях кладбищ «Айтбай корымы» и «Шакир корымы» была получена от казаха Жакия Гаппасова (1937 г.р. из рода аргын) жителя с. Аралбай, Жангельдинского р-на, Костанайской обл. Он, так же поведал нам о том, что Шакир-батыр (кыпшак-ыстыбай), современник легендарного Шакшак Жанибек-тархана (XVII в.), являлся военачальником, занимался земледелием и был почитаемым человеком.

входной ниши два ряда кладки выложены из кирпичей с белой поливой. Три фасада, кроме главного, декорированы кладкой – *таңдай*, верх стен украшен двумя рядами кирпичей с геометрическим орнаментом в виде *ушбұрыш* и двумя рядами кирпичей с орнаментом в виде *ширатпа* (жгут). Все фасады завершаются выступающим карнизом из одного ряда кладки – *ара тіс* и тремя рядами – обычной. Переход от квадрата стен к кругу купола (в полуразрушенном состоянии) осуществлен за счет угловых ниш с консольными парусами.

Уникальным памятником является крупный мавзолей «Кызыл там», построенный на рубеже XIX – XX вв. по заказу состоятельного казаха Ахмета Танкаева при жизни, но волею судьбы, ему не суждено было, быть захороненным в этом сооружении¹². Памятник расположенный в 7 км к юго-западу от пос. Тассуат, Акмолинской обл., является доминантой над окружающими посевными полями. Это подквадратное в плане (6,72×6,30 м), портално-купольное сооружение, общей высотой – 7,15 м. Купол сфероконический, фундамент и цоколь из камней–плитняка. Конструкция стен представляет собой сочетание сырцовых и обожженных кирпичей на глиняном растворе. Арочный входной проем на главном фасаде ориентированный на юго-восток, фланкирован незначительно выступающими колонками. Все фасады обрамлены прямоугольными картушами с простым геометрическим орнаментом в виде ромба. Помимо этого, на трёх фасадах кроме главного, плоскости стен украшены двумя ромбами из кирпичей с орнаментом и спаренными кирпичами темно-красного цвета. В центре между ромбами вставлен кирпич с эпиграфикой арабским алфавитом. В интерьере пол выложен кладкой «таңдай» (в ёлочку, т.е. кирпич наискосок ребром). Переход от куба основания к кругу купола осуществлен за счет угловых ниш с консольными парусами, которые перекрываются деревянными перемычками. В южном углу камеры имеется выход на кровлю в виде прямоугольной шахты с деревянными перекладинами. Купол у основания имеет четыре световых проема. Важной особенностью данного строения является наличие каменного фундамента, что бывает редким явлением в исследуемом регионе. Авторами строительства мавзолея Ахмеда Танкаева, являются народные зодчие – тамшы Турабай и тамшы Рапай. Подобные случаи, строительства погребальных сооружений при жизни заказчика не единичны так, например, в Актюбинской обл., был обнаружен и изучен исследователем С.Е. Ажигали мавзолей «Тірітам», так называемый – живой мавзолей, который говорит сам за себя, т.е. этот памятник построен при жизни заказчика, по его желанию (Ажигали, 2002: 150).

К разряду многокамерных сооружений относится двухкамерный мавзолей Коржынтам, который находится на старом сельском кладбище у южной окраины с. Амангельды (Батпакара) Амангельдинского р-на. Памятник воздвигнут в 1899 г. над прахом Сатыпалды-ишана Габдоллаулы (1826 г.р.), по заказу его сына Мырза-ишана. В передней, первой камере захоронены: в 1932 г., некий Омар Тепекулы (1871 г.р.) и в 1959 г. Файзолла-ишан Сатыпалдыулы (1882 г.р.)¹³. Во второй камере с входным проемом (высота – 1,5 м, ширина – 0,7 м и толщина – 0,6 м) покоится сам Сатыпалды-ишан, над могилой которого возвышается коробовая сагана, размерами в плане – 2,25×0,7 м. Полы в помещениях выложены жженым кирпичем. Простонародное, нарицательное название памятника связано с архитектурно-планировочными особенностями этого двухкамерного сооружения (со смежными помещениями), напоминающего *қоржын* – переметную суму с двумя отделениями. Мавзолей имеет общий прямоугольно вытянутый план (5,50×10,50 м), ориентирован входом на северо-восток, имеющий тамбур с остатками коробового перекрытия. Стены (толщина – 1 м) здания, выложены из сырцовых кирпичей и облицованы снаружи и внутри жжеными кирпичами ручного обжига; понизу проходит цоколь высотой – 0,7 м. Фасады памятника по углам фланкированы трехчетвертными колонками и оформлены неглубокими стрельчатыми нишами, устроенными прямо над цоколем. Верх фасадов декорирован фризом из квадратных плиток с орнаментом, выше завершающийся лентой в один ряд кладки из скругленных кирпичей и тремя рядами

¹²Ахмет Танкайулы (найман-баганалы-жабай) поручил строительство мавзолея мастерам Турабаю и Рапаю. Расходы заказчика составили три косяка кобылиц с косячными жеребцами. Эти сведения получены 10. 07. 1980 г. от информатора Кулатаева Ильеса (1900 г.р.), жителя с. Тассуат Торгайской (ныне Костанайской) области.

¹³Сатыпалды-ишан был известен среди местных жителей, не только как проповедник ислама, но и как основатель поселения Батпакара (ныне с. Амангельды – центр Амангельдинского р-на). Его второй сын Файзолла-ишан тоже был известен, как непревзойденный уста-зергер. В 1991 г. по инициативе жителей села и правнука Сатыпалды-ишана – Аскербек Нуридонулы (1950 г.р., житель с. Амангельды, закончил медресе в г. Ташкенте) на мавзолее Коржынтам был произведен незначительный ремонт. Ныне уход за мавзолеем осуществляет А. Нуридонулы.

обычной кладки. Парапет на главном фасаде декорирован подобным же образом. На южном фасаде здания в правом углу организован выход на кровлю шириной – 0,5 м и с одиннадцатью ступенями высотой по 0,3 м – каждая. Сооружение общей высотой – 7,80 м, завершается двумя куполами (высота каждой – 2,10 м) с навершиями и полумесяцами над ними. Купола имеют несколько различную форму: над первой камерой – сфероконический, над второй – зачаточная форма лучковообразного купола. Конструкция их (переход от квадрата стен к кругу основания купола) базируется на угловых нишах с консольными парусами. Впервые, в начале XX в., данный памятник кратко описал и зарисовал этно-археолог И.А. Кастанье, во время изучения им казахских степей (История Казахской ССР, 1977: 59).

Достойным примером казахской архитектуры конца XIX – начала XX вв., является мавзолей «Маңғал тамы». Погребальное сооружение было воздвигнуто над могилой состоятельного казаха по имени «Маңғал» (елке-каз-кыпшак). (Полевые материалы автора). Памятник расположен на кладбище находящегося в местечке Агаштыкол, на восточной окраине аула Мангал, который в свою очередь находится в 5 – 6 км к востоку, от с. Урпек. Портально-купольное, подквадратное в плане (7,02×7,00 м) сооружение наполовину разрушено.¹⁴ Переход от четверика к кругу купола традиционно осуществлен посредством угловых арочных, полуциркульных ниш с консольными парусами, которые представляют собой диагонально уложенные кирпичи зубчатой кладкой. Верхние 10 рядов кладки парусов выложены заподлицо, чередующейся через ряд зубчатой кладкой. В интерьере, над нишами, расположенными по фасадным стенам, встроены четыре прямоугольных кирпича размерами – 27,0×17,5×5,3 см, с декоративным орнаментом, обрамленные сверху и снизу кирпичами в форме жгута – *ширатпа*. Между всеми арочными нишами (в верхней части) устроены «сталактиты», осуществляющие переход от восьмерика к кругу купола. Сфероконический купол выложен методом ложной кладки напуском, который покоится на гофрированном барабане, сложенном из специально изготовленных, со скошенными в торцах кирпичей. Наружный цоколь завершается кладкой типа «дандана» из фигурных кирпичей с торцами формы «сапожок». Наружные плоскости стен украшены горизонтальной зигзагообразной кладкой *таңдай* (в ёлочку), которые по бокам фланкированы вертикальными поясками с орнаментом, они в свою очередь обрамлены кирпичами в форме жгута – *ширатпа*. Портал имеет неглубокую полуциркульную арочную нишу с входным проемом с аналогичной аркой кирпичи выложены радиально. По бокам входной ниши также имеются вертикальные пояски с орнаментом. Верх портала украшен фризом из выступающих и западающих кирпичей выложенных на ребро. Мавзолей ориентирован главным фасадом на юго-запад (азимут 200°).

Началом XX в. датируется «төртқұлак» Байдаулета расположенный на кладбище в 0,5 км к югу от с. Байдаулет. Подквадратное в плане (8,16 × 8,03 м) сооружение построено без фундамента из сырцовых кирпичей (26×19×7,5 см) и облицовано с двух сторон жжеными кирпичами (26×14×8 см). Цоколь выложен в 4 ряда кирпича и завершается тычковой кладкой типа «дандана» из фигурного кирпича (один угол кирпичного торца заовален с небольшим уступом – в форме сапожок), размерами – 32×18×7,5 см. Все четыре фасада декорированы арочными нишами (по две на каждом фасаде). Входной проем ориентированный на северо-восток (азимут 70°), перекрыт деревянной перемычкой и выше повторяет конфигурацию арочных ниш. Противоположный юго-западный фасад выделен парапетом (высота – 0,55 м) декорированный зубчатой кладкой. Остальные фасады завершаются карнизом из того же фигурного кирпича.

Заключение

Завершая обзорную характеристику памятников народного зодчества Торгайской степи, отметим, что в XIX в. здесь получила определенное развитие традиционная гражданская жилищная архитектура. Так, в рассматриваемом районе в этот период сложился своеобразный тип жилого дома – *тіркесте* (четыре комнаты сопряжены по продольной оси) -, который представлен, в частности, широко известным в округе зданием «Қызыл үй», ранее принадлежавший состоятельному казаху Мухамеджану Буркутову. Дом построен народным зодчим – тамшы Айтмагамбетом в конце XIX в. Из жженого (красного) кирпича,

¹⁴Купол мавзолея был разрушен прямым попаданием снаряда, при обстреле позиций повстанцев из артиллерийских орудий карательного корпуса генерал-лейтенанта Лаврентьева, во время крупного Догал-Урпекского сражения, происшедшего 22-24 февраля 1917 г. Информация получена от журналиста-исследователя Рсаева Танаткана Баракулы (1936 г.р., бегимбет-узын-кыпшак) уроженца аула Мангал, ныне проживает, в г. Алматы.

(отчего и произошло общепринятое название памятника). В 1974 г., в целях его сохранения, дом, по инициативе известного, государственного деятеля У. Жанибекова, был перенесен из первоначального места своего размещения из села Урпек, в районный центр – село Амангельды. В результате, план здания сильно видоизменился. Оно стало подквадратным в плане (14,20×12,20 м), разделенным на четыре комнаты, сообщающихся через длинный коридор с оконным проемом, на противоположной входу стороне. На каждую комнату приходится по два оконных проема с перекрытиями из клиновидных кирпичей. Фасады украшены угловыми пилонами с трехчетвертными колонками, по середине стен, между окнами установлены также спаренные округлые полуколонки, выступающие на половину кирпича. Верх фасадов завершается фризом из плиток с орнаментом и фигурных кирпичей – *бұғаттама құр*. Этнограф У. Жанибеков дает характеристику особенностям этого памятника: «...он был построен, как свидетельствуют местные жители, таким образом, что при отсутствии фундамента всю нагрузку брали на себя угловые пилоны, этот дом – уникальный образец народной архитектуры (Джанибеков, 1990: 225).

Кстати, следует отметить, что в обрядах погребения XX в. казахи сохранили реликты архаических ритуалов при строительстве погребальных сооружений над захоронениями предков (Семби, 2001: 394).

С колонизацией Казахстана Россией наступает мирное затишье, прерываемые восстаниями казахов. Именно в этот период, начиная с середины XIX в. налаживается экономика, и казахи возрождают строительную культуру по образцу золотоордынского времени. Строительство зданий, в особенности культовых, осуществлялось с ведома колониальных властей, только по письменному разрешению самого губернатора (Тынышпаев, 1993: 452).

Монументальные памятники Торгайского района, расположенного на западе Сарыарки и на востоке Арало-Каспийского региона, являясь составной частью архитектурного наследия, имеют самобытные черты, обусловленные региональными особенностями развития. Что ярко отражено в архитектурно – пространственных композициях и в конструктивных особенностях архитектурных сооружений данного изучаемого района. Ареал основной части памятников приходится на бассейны рек Торгай – а именно Караторгай, Сарыторгай и собственно большой Торгай с её многочисленными протоками и притоками. Они, представляя казахское народное зодчество XIX – первых десятилетий XX вв. являются; летописью истории и культуры казахского народа, бесценным наследием, которые знали толк в строительном деле.

Следует отметить, что малоизвестные памятники Торгайского микрорайона в Сарыаркинском регионе, являющиеся наследием казахской строительной культуры, неизбежно разрушаются вследствие обветшания и постоянных воздействий атмосферных явлений. Поэтому требуется предпринять неотложные меры по сохранению и без того малочисленных памятников всего Казахстана, как-то: организация охранных мероприятий, вместе с тем практические действия по проведению в первую очередь консерваций и потом уже реставрационные работы, неукоснительно на научной основе. На данный момент нависла реальная угроза над историко-культурным наследием нашей страны, в силу возрастающего внимания и осуществлением общественных и частных работ по якобы сохранению и охране территорий и памятников.

Памятники степного зодчества Казахстана, в том числе Торгайской степи, являются составной частью национальной культуры. Думается, памятникам должно уделяться не меньшее внимание, нежели проблемам экономики и экологии, так как сохранение окружающей среды, промышленно-хозяйственное развитие и сохранение памятников материальной культуры являются вполне взаимосвязанными проблемами (Шайкен, 2004: 18).

References

Agapov, Kadyrbayev, 1979 — *Agapov P., Kadyrbayev M. Sokrovishcha drevnego Kazakhstana* [Treasures of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Zhalyn, 1979. 251 p. (In Russ.)

Azhigali, 2003 — *Azhigali S.E. Otchet o rabote kompleksnoy, Zapadno – Kazakhstanskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (ZKAEE) 2001 goda* [Report on the work of the complex, West Kazakhstan archaeological and ethnographic expedition (ZKAE) 2001]. International Foundation of Abulkhair Khan: Formation and first results. Almaty: Galym, 2003. 94 p. (In Russ.)

Azhigali, 2002 — *Azhigali S.E. Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Yevrazii (pamyatniki*

- Aralo – Kaspiyskogo regiona) [Architecture of nomads – a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral–Caspian region)]. Almaty: Gylym, 2002. 654 p. (In Russ.)
- Baypakov, 1978 — *Baypakov K.M.* Gorodishcha tipa «tortkul» [Settlements of the «tortkul» type] // Archaeological monuments of Kazakhstan. Alma-Ata: Gylym, 1978. 214 p. (In Russ.)
- Castagne, 1911 — *Castagne J.A.* Nadgrobnye sooruzheniya kirgizskih stepei [Tombstones of the Kirghiz steppes]. Orenburg: Publishing house of Turgay region administration, 1911. 138 p. (In Russ.)
- Dzhanibekov, 1990 — *Dzhanibekov U.* Jeho... (Po sledam legendy o zolotoj dombre) [Echo ... (In the footsteps of the legend of the golden dombra)]. Alma-Ata: Oner, 1990. 304 p. (In Russ.)
- Dzhanibekov, 1982 — *Dzhanibekov U.* Kul'tura kazahskogo remesla [Culture of the Kazakh craft]. Alma-Ata: Oner, 1982. 144 p. (In Russ.)
- Istorija Kazahskoj SSR, 1977 — *Istorija Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. T. 1.* [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day). In five volumes. Vol. 1]. Alma-Ata: «Nauka» of the Kazakh SSR, 1977. 479 p. (In Russ.)
- Kazahskaja SSR, 1981 — *Kazahskaja SSR. Jenciklopedicheskij spravocchnik* [Kazakh SSR. Encyclopedic reference]. Alma-Ata: Galym, 1981. 704 p. (In Russ.)
- Margulan et al., 1959 — *Margulan A., Basenov T., Mendikulov M.* Arhitektura Kazahstana (na russkom i kazahskom jazykah) [Architecture of Kazakhstan (in Russian and Kazakh)]. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House, 1959. 173 p. with fig. (In Russ.)
- Margulan, 1985 — *Margulan A.H.* Yezhelgi zhyr, anyzdar [Ancient songs, legends]. Almaty: Zhazushy, 1985. 368 b. (In Kaz.)
- Mendikulov, 1987 — *Mendikulov M.* Pamjatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazahstana [Monuments of Folk Architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 160 p. (In Russ.)
- Polyakov, 1980 — *Polyakov S.P.* Istoricheskaja jetnografija Srednej Azii i Kazahstana [Historical Ethnography of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow: MSU Publishing House, 1980. 44 p. (In Russ.)
- Semby, 2003 — *Sembi M.K.* Otchet o rabote vtorogo (Torgayskogo) otryada Zapadno–Kazahstanskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii 2001 goda [Report on the work of the second (Torgai) detachment of the West Kazakhstan archaeological and ethnographic expedition of 2001. Abulkhair Khan International Foundation: Formation and First Results. Almaty, 2003. 94 p. (In Russ.)
- Sembi, 2002 — *Sembi M.K.* Tyurkskiy meridian (sledy vremen, minuvshikh) [The Turkic meridian (traces of times gone by)]: A scientific study. Almaty: KazNIKI, 2002. 128 p. (In Russ.)
- Sembi, 2001 — *Sembi M.K.* Relikty arkhaischikh ritualov v pamyatnikakh kazahskoy arkhitektury Saryarki [Relics of archaic rituals in the monuments of Kazakh architecture Saryarki]. Obychai i obryady kazahov v proshlom i nastoyashchem. Collection of articles. Almaty: SIC «Gylym», 2001. 428 p. (In Russ.)
- Shaiken, 2006 — *Shaiken Zh.A.* Nekotoryye rezul'taty issledovaniya pamyatnikov arkhitektury Turgayskoy stepi [Some results of the study of architectural monuments of the Torgai steppe]. The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia. Materials of the international scientific conference. Part 1. Aktope: «Print A», 2006. 240 p. (In Russ.)
- Shaiken, 2010 — *Shaiken Zh.A.* Pamyatniki kul'turnogo naslediya v sobytijakh 1916 goda [Monuments of cultural heritage in the events of 1916]. National Liberation movement of 1916: History and modernity. Proceedings of international. scientific-theoretical conference. Gen. ed. S.F. Mazhitov. Almaty: Publishing house «Tarikh tagylymy», 2010. 183 p. (In Russ.)
- Shaiken, 2011 — *Shaiken Zh.A.* K probleme okhrany, konservatsii i restavratsii pamyatnikov istorii i kul'tury [On the problem of protection, conservation and restoration of historical and cultural monuments]. The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia. Materials of the II International Scientific Conference dedicated to the 20th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan. Almaty-Aktope, 2011. 404 p. (In Russ.)
- Shaiken, 2011 — *Shaiken Zh.A.* Pamyatniki kazahskoy arkhitektury Torgaya [Monuments of Kazakh architecture of Torgai]. Materials of the 1st and 2nd Symposiums on Kazakh monument studies: Aktope, September 15, 2011; Atyrau, November 22-24, 2012. Almaty–Atyrau: Agatai, 2012. 226 p. (In Russ.)

Tolybekov, 1971 — *Tolybekov S.E. Kochevoye osbchestvo kazakhov v XVII – nachale XX veka* [Nomadic society of Kazakhs in the XVII – early XX century]. Political and economic analysis. Alma-Ata: Nauka, 1971. 663 p. (In Russ.)

Tynyshpaev, 1993 — *Tynyshpaev M. Istoriya kazakhskogo naroda* [The history of the Kazakh people]. Comp. and preface authors Takenov A.S., Baigaliev B. Alma-Ata: Kazakh University, 1993. 224 p. (In Russ.)

Zaki Walidi Togan, 1977 — *Zaki Walidi Togan. Vospominaniya: Bor'ba musul'man Turkestana i drugih vostochnyh tjurok za nacional'noe sushhestvovanie i kul'turu* [Memoirs: The struggle of Muslims of Turkestan and other Eastern Turks for national existence and culture]. Moscow, 1997. 573 p. (In Russ.)

Zhanibekov, 1995 — *Zhanibekov O. Zholayyrykta* [At the Crossroads]. Almaty: Rauan, 1995. 112 b. (In Kaz.)

Литература

Агапов, Кадырбаев, 1979 — *Агапов П., Кадырбаев М. Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата: Жалын, 1979. 251 с.*

Ажигали, 2003 — *Ажигали С.Е. Отчет о работе комплексной, Западно – Казахстанской археолого-этнографической экспедиции (ЗКАЭЭ) 2001 года // Международный фонд Абулхаир-хана: Становление и первые результаты. Алматы: Галым, 2003. 94 с.*

Ажигали, 2002 — *Ажигали С.Е. Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало – Каспийского региона). Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.*

Байпаков, 1978 — *Байпаков К.М. Городища типа «торткуль» // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1978. 214 с.*

Валиханов, 1964 — *Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 3. Изд-во АН КазССР. Алма-Ата: АН КазССР, 1964. 664 с.*

Восстание 1916, 1960 — *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. 794 с.*

Джанибеков, 1990 — *Джанибеков У. Эхо ... (По следам легенды о золотой домбре). Алма-Ата: Өнер, 1990. 304 с.*

Джанибеков, 1982 — *Джанибеков У. Культура казахского ремесла. Алма-Ата: Өнер, 1982. 144 с.*

Жанибеков, 1995 — *Жәнібеков Ө. (Джанибеков) Жолайырықта. Алматы: Рауан, 1995. 112 б.*

Заки Валиди Тоган, 1997 — *Заки Валиди Тоган. Воспоминания: Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. М., 1997. 573 с.*

История Казахской ССР, 1977 — *История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 1. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1977. 479 с.*

Кастанье, 1911 — *Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург, Типография Тургайского Обл. Правления. 1911. 138 с.*

Казахская ССР, 1981 — *Казахская ССР. Энциклопедический справочник. Алма-Ата: Наука, 1981. 704 с.*

Маргулан и др., 1959 — *Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана (на русском и казахском языках). Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1959. 173 с., с илл.*

Маргулан, 1985 — *Марғұлан Әлкей (Маргулан А.Х.) Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. 368 б.*

Мендикулов, 1987 — *Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Өнер, 1987. 160 с.*

Поляков, 1980 — *Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М.: Издательство МГУ, 1980. 44 с.*

Семби, 2003 — *Семби М.К. Отчет о работе второго (Торгайского) отряда Западно-Казахстанской археолого-этнографической экспедиции 2001 года // Международный фонд Абулхаир-хана: Становление и первые результаты. Алматы, 2003. 94 с.*

Семби, 2002 — *Семби М.К. Тюркский меридиан (следы времен, минувших): Научное исследование. Алматы: КазНИИКИ, 2002. 128 с.*

Семби, 2001 — *Семби М.К.* Реликты архаических ритуалов в памятниках казахской архитектуры Сарыарки // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. 428 с.

Толыбеков, 1971 — *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII – в начале XX века. Политико-экономический анализ. Алма-Ата: Наука, 1971. 663 с.

Тынышпаев, 1993 — *Тынышпаев М.* История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 224 с.

Шайкен, 2006 — *Шайкен Ж.А.* Некоторые результаты исследования памятников архитектуры Торгайской степи // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы международной научной конференции. Часть 1. Актөбе: Принт А, 2006. 240 с.

Шайкен, 2010 — *Шайкен Ж.А.* Памятники культурного наследия в событиях 1916 года // Национально-освободительное движение 1916 г.: История и современность. Сб. мат. междунард. науч.-теор. конф. // Под общ. ред. С.Ф. Мажитова. Алматы: Тарих тағылымы, 2010. 183 с.

Шайкен, 2011 — *Шайкен Ж.А.* К проблеме охраны, консервации и реставрации памятников истории и культуры // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. Алматы-Актөбе, 2011. 404 с.

Шайкен, 2011 — *Шайкен Ж.А.* Памятники казахской архитектуры Торгая // Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по казахскому памятниковедению: Актөбе, 15 сентября 2011; Атырау, 22–24 ноября 2012 г. Алматы-Атырау: Ағатай, 2012. 226 с.

Иллюстрации к статье Figures

Рис. 1. Мавзолей Батима Алыскызы (Қыз тамы)
[*Fig. 1.* Batima Alaskyzy Mausoleum]

Рис. 2. Дом в котором А. Иманова провозгласили сардаром (Қызыл үй), по У. Жанибекову
[Fig. 2. The house in which A. Imanov was proclaimed sardar (Kyzyl uy), according to U. Zhanibekov]

Рис. 3. Мавзолеи Айкожи и Байкожи (Қостам)
[Fig. 3. Aykozha and Baykozha (Kostam) Mausoleums]

Рис. 4. Двухкамерный мавзолей Сатыпалды ишана (Қоржынтам)
[Fig. 4. Two-chamber mausoleum of Satypaldy Ishan (Korzhyntam)]

Рис. 5. Мавзолей Ахмета Танкаева (Қызылтам)
[Fig. 5. Akhmet Tankayev Mausoleum (Kyzyltam)]

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Абылхожин Ж.Б. 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ АУЫЛДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕҢЕСТІК ӘДІСНАМАНЫҢ ЭТАЛОНДЫҚ-НОРМАТИВТІК СТЕРЕОТИПТЕРІНЕ СЫНИ ТАЛДАУ.....	424
Андреев С.Н. КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ОРЫС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ 1954 Ж. ТЫҢ НАУҚАН.....	439
Панто Д., Калыбекова М. ХАЛЫҚТАРДЫ КҮШПЕН ДЕПОРТАЦИЯЛАУ КСРО ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПОЛЯКТАРЫ.....	453

ТАРИХ

Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т. ЕДИГЕ БИДІҢ ҰЛЫҚ ҰЛЫС (АЛТЫН ОРДА) ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ.....	464
Берлібаев Е.Т., Шамшиденова Ф.М., Жұбанышов Б.Т. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АСТЫҚ, ЕТ ЖИНАУ НАУҚАНЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ.....	479
Гиде ван Каппель ПОЛ АНРИ САПАК СОҒЫС АРАСЫНДАҒЫ КЕЗЕҢ: ҰЛТШЫЛЫҚ МЕН ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ АРАСЫНДА.....	495
Ерменбаева Г.К., Нұрбаев Ж.Е., Сұлтанғазы Г.Ж. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ОРЫНБОР ӨЛКЕСІНДЕГІ САЛЫҚТАР МЕН АЛЫМДАРДЫ ӨНДІРІП АЛУ ЖҮЙЕСІ.....	504
Капаева А.Т., Асанова С.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫН КЕҢЕЙТУ.....	519
Қозыбаева М.М. 1920 ЖЫЛДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСКЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАР.....	532
Ноғайбаева М.С. АЛТЫН ОРДАДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР.....	543
Сандыбаева А., Динашева Л., Тастанбеков М. ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	556
Стамшалов Е.И. XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС Өңіріндегі қарулы босқыншылық: себеп-салдары.....	570
Түрсүн Х., Хакан Ас «АҚ ПАТША» РӘМІЗІ ЖӘНЕ РОМАНОВ ӘУЛЕТІ БИЛІГІНІҢ 300 ЖЫЛДЫҒЫ ҰЛТТЫҚ БАСПАСӨЗДЕ.....	585
Уалтаева А.С., Апендиев Т.А., Марғұлан А. XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ.....	599

АНТРОПОЛОГИЯ

Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р. 2022 ЖЫЛЫНДА АСПАРА ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....	611
Жалаледин Ш.А. ТОРҒАЙ ДАЛАСЫНЫҢ СӘУЛЕТТІК МҰРАСЫ (1980 ЖӘНЕ 2001 ЖЖ. ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕСІНДЕ).....	626

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Абылхожин Ж.Б. КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТАЛОННО-НОРМАТИВНЫХ СТЕРЕОТИПОВ СОВЕТСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АУЛА 1920-Х ГГ.....	424
Андреев С.Н. ЦЕЛИННАЯ КАМПАНИЯ 1954 Г. В СОВЕТСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	439
Панто Д., Калыбекова М. НАСИЛЬСТВЕННАЯ ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ КАК ИНСТРУМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ СССР: ПОЛЯКИ КАЗАХСТАНА.....	453

ИСТОРИЯ

Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т. РОЛЬ ЕДИГЕ БИ В ИСТОРИИ УЛУГ УЛУСА (ЗОЛОТОЙ ОРДЫ).....	464
Берлибаев Е.Т., Шамшиденова Ф.М., Жубанышов Б.Т. ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАГОТОВИТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ ЗЕРНА, МЯСА В 20-40-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	479
Гиде ван Каппель ПОЛЬ АНРИ СПААК В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД: МЕЖДУ НАЦИОНАЛИЗМОМ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМОМ.....	495
Ерменбаева Г.К., Нурбаев Ж.Е., Султангазы Г.Ж. СИСТЕМА ВЗЫСКАНИЙ НАЛОГОВ И СБОРОВ В ОРЕНБУРГСКОМ КРАЕ В XIX ВЕКЕ.....	504
Капаева А.Т., Асанова С.А. ГОЛОД 1921–1923 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: РАСШИРЕНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО РАКУРСА.....	519
Козыбаева М.М. МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В БОРЬБЕ С ГОЛОДОМ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.....	532
Ногайбаева М.С. ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ.....	543
Сандыбаева А., Динашева Л., Тастанбеков М. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ ХХ ВВ.....	556
Стамшалов Е.И. ВООРУЖЕННОЕ БЕЖЕНСТВО В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ.....	570
Турсун Х., Хакан Ас СИМВОЛ «БЕЛОГО ЦАРЯ» И 300-ЛЕТИЕ ПРАВЛЕНИЯ ДОМА РОМАНОВЫХ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЕ.....	585
Уалтаева А.С., Апендиев Т.А., Маргулан А. РЕТРОСПЕКТИВА ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 20–30-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	599

АНТРОПОЛОГИЯ

Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р. НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ГОРОДИЩЕ АСПАРА В 2022 Г.....	611
Жалаледин Ш.А. НАСЛЕДИЕ СТЕПНОГО ЗОДЧЕСТВА ТОРГАЙСКОЙ СТЕПИ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 1980 И 2001 ГГ.).....	626

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Abylkhozhin Zh.B.

CRITICAL ANALYSIS OF THE REFERENCE AND NORMATIVE STEREOTYPES
OF THE SOVIET METHODOLOGY IN THE STUDY OF SOME ISSUES OF AUL SOCIO-ECONOMIC
HISTORY IN THE 1920S.....424

Andrenkov S.N.

THE 1954 VIRGIN LANDS CAMPAIGN IN THE SOVIET
AND MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPH.....439

Panto D., Kalybekova M.

FORCED DEPORTATION OF PEOPLES AS A TOOL OF THE NATIONAL POLITICS OF THE USSR:
POLES OF KAZAKHSTAN.....453

HISTORY

Alpysbes M.A., Aleushinov F.T.

THE ROLE OF EDIGE BI IN THE HISTORY OF THE ULUG ULUS (THE GOLDEN HORDE).....464

Berlibaev E., Zhubanyshov B., Shamshidenova F.

CONSEQUENCES OF THE GRAIN AND MEAT PROCUREMENT CAMPAIGN
IN THE 1920S-1940S.....479

Gide Van Cappe

PAUL HENRI SPAAK IN THE INTERBELLUM:
BETWEEN NATIONALISM AND INTERNATIONALISM.....495

Yermenbayeva G.K., Nurbayev Zh.Ye., Sultangazy G.Zh.

THE SYSTEM OF COLLECTING TAXES AND FEES IN THE ORENBURG REGION
IN THE 19TH CENTURY.....504

Kapayeva A.T., Asanova S.A.

THE FAMINE OF 1921–1922 IN KAZAKHSTAN: EXPANDING THE RESEARCH PERSPECTIVE.....519

Kozybayeva M.M.

INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FIGHT AGAINST FAMINE IN KAZAKHSTAN
IN THE EARLY 1920S.....532

Nogaibaeva M.S.

ETHNIC PROCESSES IN THE GOLDEN HORDE.....543

Sandybayeva A., Dinasheva L., Tastanbekov M.

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE CITY OF TURKESTAN
(SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES).....556

Stamshalov Y.I.

ARMED REFUGEES IN THE SOUTH-EASTERN REGION OF KAZAKHSTAN IN THE 1930S:
CAUSE AND EFFECT.....570

Tursun Kh., Khakan As

THE SYMBOL OF THE "WHITE TSAR" AND THE 300TH ANNIVERSARY OF THE REIGN
OF THE ROMANOV DYNASTY IN THE NATIONAL PRESS.....585

Ualtayeva A.S., Apendiyev T.A., Margulan A.

RETROSPECTIVE OF THE URBAN POPULATION OF KAZAKHSTAN IN THE 1920S AND 1930S.....599

ANTHROPOLOGY

Buranbayev R.N., Kamaldinov I.R.

SOME RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ASPARA SETTLEMENT IN 2022.....611

Jalaledin Sh.A.

THE LEGACY OF THE STEPPE ARCHITECTURE OF THE TORGAI STEPPE (BASED ON THE RESULTS
OF FIELD STUDIES IN 1980 AND 2001).....626

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми

журналы 2023. 10(3)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 28.09.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМҚ

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМҚ
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй